ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИНТЕГРАЦИИ И СОТРУДНИЧЕСТВА КЫРГЫЗСТАНА В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Абдрашев А.Б. – д.пол.н, профессор
ЖАГУ, г.Жалал-Абад

Как известно, европейский стандарт образования признан одним из передовых, вбирая в себя аспекты: социального и человеческого роста; компоненты консолидации и обогащения гражданства, способствуя разрешению проблем и вызовов нового тысячелетия, осознание принадлежности к общему социальному и культурному пространству.

Интеграция современного мира в условиях глобализации не оставляет без внимания и образовательную сферу. Более выгодным для интеграции является высшее и послевузовское профессиональное образование.

В Европе именно Болонский процесс представляет собой политику, направленную на объединение европейского высшего образования. Точкой отсчета начала процесса послужила встреча в Болонье (Италия) в 1999 г. министров ряда европейских стран, принявших совместную декларацию. В настоящее время более 80% европейских стран включились в Болонский процесс.

Сорбонская декларация (25 мая 1998 г.) подчеркнула центральную роль университетов в развитии культуры, сделав акцент на создании европейского пространства высшего образования ключевым способом гражданской мобильности. Указанная декларация имела своими целями - базовую опору установления европейского пространства высшего образования и повсеместной поддержки европейской системы высшего образования.

- **Принятие системы легко читаемых и сопоставимых степеней**, в том числе посредством внедрения Приложения к диплому для того, чтобы способствовать гражданам Европы в получении работы и содействовать международной конкурентоспособности европейской системы высшего образования.

- **Принятие системы, базирующейся на двух главных циклах: градуальном и постградуальном**. Доступ ко второму циклу будет требовать успешного завершения первого цикла обучения с минимальной протяженностью в три года. Второй цикл должен вести к степени мастера и докторской степени как во многих европейских странах.

Так, установление системы кредитов, такой, как в системе ЕСПК (Единой системе перевода кредитов), в качестве достаточной меры поддержки большей части распространенной студенческой мобильности будут способствовать тому, что кредиты могут быть получены в структурах вне высшего образования, включая непрерывное образование.

Рассмотрим уровни интеграции образования на уровне государств-участников СНГ. Определение основных принципов, направлений, условий и этапов формирования единого образовательного пространства Содружества Независимых государств отражено в *Концепции об образовании в СНГ.* Единое образовательное пространство характеризуется общностью принципов государственной политики в сфере образования, согласованностью государственных образовательных стандартов, программ, стандартов и требований по подготовке и аттестации научных и научно-педагогических кадров и программ, равными возможностями и свободной реализацией прав граждан на получение образования в образовательном учреждении на территории государств-участников Содружества.

Государства-участники СНГ считают основной функцией образования: сохранение, распространение знаний и обогащение мировой и национальной культуры. Интеграция

государств-участников Содружества в области образования должна способствовать: сохранению исторически сложившейся духовной общности народов государств-участников Содружества; свободному приобщению граждан к ценностям национальных культур государств-участников Содружества; созданию условий и возможностей для формирования культуры межнационального общения; формированию предпосылок для развития многогранного сотрудничества народов государств-участников Содружества; становлению общего научно-технологического, экономического и информационного пространства государств-участников Содружества; расширению возможностей подготовки квалифицированных специалистов, аттестации научных и научно-педагогических кадров для различных отраслей экономики, науки, культуры, образования и социальной сферы.

В качестве основных принципов формирования единого образовательного пространства государств-участников СНГ выступают:

- сближение национальных систем образования, подготовки и аттестации научных и научно-педагогических кадров государств-участников Содружества;
- согласованность государственных образовательных стандартов, программ, стандартов, требований по подготовке и аттестации научных и научно-педагогических кадров;
- поддержка инициатив субъектов образования всех уровней и всех форм собственности по организации сотрудничества в области образования;
- кооперация и взаимовыгодное сотрудничество при создании совместных образовательных учреждений всех уровней образования и научно-исследовательских учреждений (организаций) и осуществлении их деятельности;
- открытость информации о состоянии и деятельности систем образования, подготовки, аттестации научных и научно-педагогических кадров государств-участников Содружества.

Основными направлениями формирования единого образовательного пространства являются: разработка предложений о создании законодательной базы, регулирующей вопросы поддержки и развития интеграционных процессов в сфере образования, подготовки и аттестации научных и научно-педагогических кадров; согласование государственных образовательных стандартов всех уровней и стандартов, требований по подготовке и аттестации научных и научно-педагогических кадров; правовое и организационное обеспечение взаимного признания эквивалентности документов об образовании и документов об ученых степенях и званиях, выдаваемых выпускникам образовательных учреждений в государствах-участниках СНГ; подготовки и аттестации научных и научно-педагогических кадров; проведение национальными органами управления исследований по выявлению образовательных потребностей населения и потребности в кадрах высшей квалификации государств-участников Содружества и прогнозированию ситуаций на рынках труда; разработка согласованных критериев и технологий мониторинга состояния и качества образования, подготовки и аттестации научных и научно-педагогических кадров в государствах-участниках Содружества.

В качестве мероприятий по формированию единого образовательного пространства становятся:

- создание межгосударственного органа по сотрудничеству в области образования, подготовки и аттестации научных и научно-педагогических кадров государств-участников Содружества;
- разработка проекта межгосударственной программы формирования единого образовательного пространства в государствах-участниках Содружества, проведения научных исследований, национальных и межгосударственных конференций и семинаров

по теоретическим и практическим проблемам создания единого образовательного пространства.

Исходя из основных целей, принципов и направлений формирования единого образовательного пространства и учитывая различные уровни состояния экономики, науки и образования, определены следующие этапы реализации настоящей Концепции:

- разработка и принятие межгосударственной программы формирования единого образовательного пространства, подготовки и аттестации научных и научно-педагогических кадров, межгосударственного соглашения о формировании единого образовательного пространства государств-участников Содружества;

- гармонизация национального законодательства государств-участников Содружества в области образования в целях формирования единого образовательного пространства, подготовки и аттестации научных и научно-педагогических кадров; предполагается разработка модельных законодательных актов, регулирующих отношения в сфере образования, межгосударственной и национальных программ сотрудничества, а также определение национальных координирующих центров;

- создание системы социально-экономических и организационно-управленческих механизмов межгосударственного сотрудничества в сфере образования, подготовки и аттестации научных и научно-педагогических кадров, включая согласованные принципы обмена информацией о вопросах образования, разработку согласованных определителей качества образования, подготовки и аттестации научных и научно-педагогических кадров.

В ходе концептуальных дискуссий, посвященных проблеме реформирования системы высшего образования в Кыргызской Республике, признана необходимость придания ей большей открытости, сопоставимости с системами университетского образования, принятыми в других странах, что требует обеспечения доступности и конкурентоспособности самих программ высшего образовании; реагирования на проблемы образования, которые ожидают республику в ходе ее включения в процесс глобализации рынков (в том числе рынка образовательных услуг и рынка квалифицированного труда).

В Кыргызской Республике на правовом, организационном и методическом уровне регулирования системы высшего образования изменения в этом направлении происходят. Вместе с тем, осознается необходимость реальных действий, необходимых для успеха структурно-содержательной реформы образования.

Несмотря на специфику национальных образовательных систем, международная интеграция развивается и в сфере образования. Достигнутые успехи в модернизации содержания, методов и средств обучения, в повышении экономической эффективности образования «переливаются» из одной страны в другую.

Интеграция осуществляется в масштабах геополитических регионов, объединяющих страны с относительно сходными условиями исторического развития и аналогичной социально-экономической структурой. «В наши дни - наиболее дальновидные и искушенные умы подчеркивают глобальный характер и планетарный масштаб основных проблем, стоящих перед человечеством. Реализм требует учитывать, что сохранится огромный разрыв в экономическом и научном развитии различных стран. В глобальном масштабе их можно разделить на три категории: прединдустриальные, индустриальные и постиндустриальные. Перспективы развития образования не могут быть одинаковыми в этих столь различных обществах».

Другой процесс - *интернационализация о*бразования, стимулируется международными организациями, в числе которых Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО), для которой проблемы образования всегда являлись приоритетными.

- Международное бюро просвещения, как составная часть ЮНЕСКО курирует ее интернациональную и издательскую деятельность. В рамках ЮНЕСКО или в тесном сотрудничестве с ней функционируют советы, ассоциации, научные центры, занятые проблемами образования;

- Международный совет по образованию взрослых;

- Международная ассоциация естественнонаучного образования.

- Международная ассоциация по оценке школьной успеваемости, объединяющая научные центры более 50 стран. (Ассоциация провела порядка 20 научных сопоставительных исследований по материалам стран Европы, Америки, Азии и Африки). Такой международный сопоставительный анализ дает возможность оценить предполагаемый эффект нововведений.

Плодотворно развивается сотрудничество Кыргызстана с ЮНЕСКО, основанной в 1946 году как специализированное учреждение ООН по вопросам образования, науки, культуры и коммуникаций. В течение ряда лет одним из главных направлений сотрудничества Кыргызстана с ЮНЕСКО является осуществление концепции ООН «Культура мира, толерантность и ненасилие». Концепция культуры мира, продвигаемая ЮНЕСКО и ООН созвучна внешнеполитической доктрине Кыргызстана «Дипломатия шелкового пути», основанной на принципах равноправного партнерства, дружбы и сотрудничества со всеми странами Великого Шелкового пути. Значительной частью мандата ЮНЕСКО в условиях глобализации является сохранение для будущих поколений культурных ценностей, духовного и материального наследия. Дальнейшей стратегией сотрудничества ЮНЕСКО с Кыргызстаном строится вокруг проблем информатизации и новых информационных технологий для образования.

Важно отметить, что отношения в сфере образования регулируются не только национальным законодательством, но и нормами международного права, многосторонними договорами, конференциями, протоколами международных форумов. (В частности, это - «Декларация прав человека», «Декларация о правах ребенка», «Конвенция о борьбе с дискриминацией в области образования»). Всего по вопросам образования принято более 30 документов, где определяются статусы образовательных учреждений, нормативы о правовом положении педагогов и учащихся, о взаимном признании дипломов и т.п. Складывается международное образовательное право, положения которого способствуют интернациональной образовательной интеграции.

Совет правительств СНГ в 1997 г. заключил *Соглашение о формировании общего образовательного пространства.* Можно полагать, что на территории бывшего Советского Союза образовательное пространство возродится. И этому в какой-то мере может способствовать использование позитивного опыта развития западноевропейской интеграции при строгом учете особенностей стран СНГ и специфики, стоящих перед ними задач.

Формирование единого образовательного международного пространства - объективное условие развития интеграционных процессов. «Вместе с тем для большинства специалистов, очевидно, что интеграция образовательного пространства бывшего СССР не может идти по пути прямого воспроизведения прежних форм и методов, равно как этот процесс не может стать и простым слепком западноевропейской интеграции в образовании. Понятно и то, что интеграционные тенденции в образовании стран СНГ будут протекать с различными скоростями и глубиной».

За годы независимости успешно реализуется около 50 межправительственных и межведомственных соглашений. Кроме этого, учебными заведениями подписываются прямые договора о сотрудничестве с зарубежными партнерами. Оказывается содействие в удовлетворении образовательных потребностей представителям зарубежной кыргызской

диаспоры в ближайшем зарубежье (Таджикистан, Узбекистан). Многое делается для сохранения и развития единого образовательного пространства в рамках СНГ, союза центральноазиатских республик и Казахстана.

Сегодня в Кыргызстане успешно реализуется ряд совместных проектов при финансовой поддержке зарубежных партнеров:

- подпрограмма в рамках Европейского союза ТАСИС. Значительную роль в развитии международного сотрудничества КР со странами Европейского сообщества в области высшего образования выполняет Программа Европейского Союза ТЕМПУС (Трансевропейская схема сотрудничества в области высшего образования). Эта программа создана в рамках известной европейской Программы ТАСИС. Программа ТЕМПУС была принята Европейским Союзом в мае 1990 года. Сотрудничество осуществляется с целью реформирования, структурной перестройки и изменения содержания университетского образования.

Политическая стратегия ЕС, предполагая тесное сотрудничество в области высшего образования и имеет целью - содействие странам-партнерам в проведении образовательных мероприятий в приоритетных областях, определённых Европейской Комиссией совместно с национальным руководством; децентрализация старой образовательной системы и налаживание связей между учебными заведениями; приспособление образования к потребностям рынка труда; укрепление взаимосвязи между образованием и экономикой, усиление роли университета в обществе.

Анализ подтверждает, что новациями в области разработки курсов обучения являются интернационализация учебных программ в странах-партнерах посредством введения технологий сравнительного обучения; включение компонентов современного языка ЕС; открытие промежуточных курсов с использованием рабочих мест за рубежом; обеспечение средне - и долгосрочных периодов обучения студентов за пределами своей страны; обеспечение периодов подготовки персонала за рубежом; проведение лекций с участием приглашённых лекторов и проведение летних школ; структурное изменение содержания курсов и изменение их продолжительности (коэффициентная структура и предоставление кредитов); введение многоступенчатых циклов обучения (бакалавр/ магистр/ доктор); применение новых методических средств обучения (преподавание с использованием компьютеров, медийной техники, доступ к скоростному Интернету); изменение структуры университетского управления.

Процесс международной интеграции трансформирует национальные образовательные системы. Интернационализация систем образования стран переходного периода, сталкивается с серьезными социально-экономическими и политическими проблемами, что сказывается на сложности изыскания средств на нужды высшего образования. В целях сохранения устойчивости системы высшего образования, актуальной становится помощь международного академического сообщества и международных организаций в сфере гуманитарного содействия.

- кыргызстанско-германская программа содействия профессионального образования в Казахстане,

- программы, спонсируемые правительствами США, Великобритании, Германии, Франции, Турции, ЮНЕСКО и другими странами и международными организациями.

Основной принцип выбора партнеров должен основываться на максимальном достижении собственных образовательных интересов, согласованных с общим внешнеполитическим курсом нашего правительства.

Наиболее реальным инструментом процесса интеграции образования являются двухстороннее соглашения при стабильном экономическом и мирном развитии государств. Международное сотрудничество в области образования - необходимое условие для

равноправного вхождения Кыргызской Республики в мировое содружество. Развитие международного сотрудничества является важным компонентом реформирования образовательной политики с учетом мировых тенденций в образовательной сфере и общепринятых стандартов образования.

При воздействии государственных и общественных структур активно реализуются программы ЮНЕСКО «Содействие базовому образованию детей со специальными нуждами».

Глобализация представляет собой объективный процесс, проявляющийся, в интеграции в экономической сфере, в области информационных технологий и массовых коммуникаций. Однако этот процесс начал активно распространяться и на другие области, в том числе и на образование. Происходящий процесс *глобализации в высшем образовании* способствует академической мобильности, унификации учебных планов и методов обучения, международных образовательных проектов, международных учебных заведений, распространению дистанционного образования, образования через Интернет. Разумеется, сумму факторов глобализации нельзя рассматривать как форму интернационализации. Интернационализация предполагает существование официально признанных национальных государств, то глобализация относится к этому либо индифферентно, либо враждебно. Интернационализация проявляется в интеллектуальной сфере, глобализация - происходит в мире массового потребления.

Согласно программному документу Всемирной Конференции по высшему образованию, главной целью интернационализации образования является "получение, развитие и распространение знаний и технологий с целью укрепления национальных, региональных и местных возможностей для развития людских ресурсов".

Природу *интеграции высшего образования в мировое образовательное пространство* следует понимать как *сближение национальных образовательных систем, взаимодополняемость*, превращение высшего образования в мировую социальную систему. Однако необходимо отметить, что интеграция мировой системы высшего образования представляет собой процесс объединения, и, в некоторой степени, как процесс нивелирования национальной системы образования. В социальной реальности происходит констатация достижений, проблем и противоречий. Однозначно, что интеграция высшего образования в мировое образовательное пространство представляет собой объективно развивающийся процесс. Можно также полагать, что процесс международной интеграции, в той или иной мере, *способствует трансформации национальных образовательных систем.*

Снижение образовательного уровня, как дифференциальная категория, может привести к катастрофе всего гражданского общества. Нация, не стремящаяся к высоким образовательным технологиям, находится в экономической и культурной зависимости от более развитых в этом плане стран. В этой связи, деятельность международных, межправительственных, неправительственных организации, а также национальных органов, управляющих системой высшего образования, должна способствовать выработке стратегии и основных приоритетов развития международных академических связей.

Резюмируя, можно отметить, что международное сотрудничество способствует уменьшению разрыва между государствами и регионами в области образования, науки, техники, улучшению взаимопонимания в целях содействия сближения мировой культуры в целом. Международное сотрудничество позволит обеспечить вхождение стран ЦА в мировое образовательное пространство. В качестве средств осуществления этого процесса, как подчеркнуто в Сборнике документов по международному праву, применяются следующие методы: сотрудничество, партнерство и интеграция.

Принципиально важным явилась ратификация Соглашения между Правительством Республики Беларусь, Правительством Республики Казахстан, Правительством Кыргызской Республики, Правительством Российской Федерации и Правительством Таждикской Республики о взаимном признании и эквивалентности документов об образовании, ученых степенях и званиях (с изменениями от 26 февраля 2002 года).

Сегодня Кыргызстан сотрудничает более чем с 60 странами дальнего и ближнего зарубежья. Также, в соответствии с межведомственным Соглашением между Турецкой Республикой и Кыргызской Республикой подписан Меморандум о сотрудничестве в области образования и науки между Министерством образования и науки Кыргызской Республики и Министерством национального просвещения Турецкой Республики, подготовлен и одобрен Правительством проект Соглашения между Правительством Кыргызской Республики и Правительством Республики Украины о взаимном признании документов об образовании, в целях внедрения института независимой аккредитации.

Министерством образования и науки Кыргызской Республики, совместно с внешними партнерами и донорами проведены подготовительные мероприятия (ряд конференций с участием представителей ЕС, ГТЦ, EdNet, ТЕМПУС 18-20 мая 2009 г.) по открытию Центров гарантии качества и созданию на их базе независимого агентства, которое должно осуществлять независимую оценку качества образовательной деятельности вузов, в том числе и программ обучения, по всему спектру направлений подготовки кадров. Осуществляется реализация проекта Азиатского Банка Развития на сумму 15 млн. долларов США, основными задачами которого являются разработка куррикулума и системы оценки качества образования, написание новых учебников, прохождение 4 тыс. учителей и 2 тыс. административных работников курсов повышения квалификации.

Другим ключевым фактором, определяющим необходимость активного участия стран Центральной Азии в международном сотрудничестве в сфере образования, является знание экономического развития и обеспечение национальной безопасности стран, улучшение геополитического положения в современном мире.

В настоящее время образовательная система Кыргызской Республики служит одним из основных образующих факторов сохранения и развития нашей государственности, формирования гражданского единства нации. В условиях, когда общество все больше расслаивается, система образования остается единственной сферой, объединяющей все население страны.

Считаем, что осуществляемая в республике реформа образования уже дает свои первые результаты. Разработана новая модель национальной системы образования, до мирового уровня поднята планка образовательных стандартов, осуществляется информатизация образования, ведется активная работа по достижению полного охвата обучением детей школьного возраста, идет трудный процесс обеспечения школ республики учебниками нового поколения, создаются благоприятные условия для развития частного сектора образования.

В итоге можно обозначить некоторые проблемы образования в контексте культурного развития республики на современном этапе:

- не создана законодательная база, способствующая созданию экономических условий для развития института спонсорства культуры;
- отсутствие новой модели инфраструктуры институтов культуры;
- не в должной мере решены проблемы финансирования сельских школ и школьных библиотек;

- наблюдается разрыв между образованием и наукой в целом вместе с ее соцкультурными составляющими;

- резкое снижение качества обучения и подготовки специалистов.

Чтобы решить обозначенные проблемы, которые тесно связаны со стремительным развитием науки и техники, подъемом интеллектуальной экономики, нужны новаторство и творчество. Ключевой фактор творчества - это квалифицированные кадры, а их рост может быть обеспечен только за счет образования. Не случайно одним из основных принципов инновационного образования является подготовка к творчеству.

Преодоление кризисных тенденций системы образования не только в Кыргызстане требует последовательной реализации модернизации существующей системы образования, в рамках которой рассматриваются система дошкольного, среднего, среднего специального и высшего образования, а также послевузовского профессионального образования.

В этих условиях ценной является способность органов государственного управления и образовательных учреждений использовать благоприятные возможности, которые несет с собой процесс реформ. Одна из таких возможностей - плюрализм педагогического мышления и образовательных подходов. Управленческая деятельность в образовательной политике специфична, а в пору масштабных инновационных процессов, децентрализации всего уклада образовательного строительства приобретает новое содержание. И перед нами возникают вопросы, каким же образом создавалось столь важное для понимания глубинных движущих сил развития человека образовательное поле, духовное пространство социума, какова эволюция модели образовательной политики государства, как она трансформировалась.

БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ КРЕДИТТИК СИСТЕМАНЫ УЮШТУРУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

Абдрашев А. Б., Алыбаев К. С.
Ажыбаева З. А.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.

Бүгүнкү күндөгү билим берүүнүн дүйнөлүк алкагына кирүү шартында жогорку окуу жайларындагы окутууну кредиттик системага өткөрүү негизги өзөк болуп саналат. Кредиттик система окуу процессин жана финансылык чөйрөнүн бардык тармактарын камтыгандыктан педагог - окумуштуулардын, саясатчылардын, финансистердин, илим изилдөөчүлөрдүн көңүлүн буруп бул системаны ишке ашыруу боюнча бир топ пикирлер жаралууда. Бул система билим берүүдө окутулуп жаткан предметтерди салыштыруу зарылчылыгынан келип чыккан. Кредиттик система - X!X кылымдын акыркы жылдарында (1869-ж) биринчи жолу Америка Кошмо Штатында Гарвард университетинин президенти Чарльз Элиот тарабынан киргизилип 10 жыл аралыгында жогорку билим берүү системасына жайылтылган.1892-жылдан баштап кредиттик системаны жайылтуунун экинчи этабы башталган. Билим берүүнүн улуттук комитети кредиттерди колледждерде гана эмес орто мектептерде колдонуу жана бакалавр, магистр, доктор даражаларынын көлөмүн кредиттер аркылуу баалоо чечимин кабыл алган. Кийинчерээк бул түшүнүк өркүндөтүлүп, өзгөрүлүп отуруп Европалык мамлекеттерге келген. Европада кредиттер системасы Улуу Британияда, Скандинавия мамлекеттеринде жана Италияда, Бельгияда кеңири тараган. Ал эми Борбордук Азия мамлекеттерине бул система билим берүүдөгү чоң бурулуш катары кабыл алынып, ар кандай багытта колго алынууда. Азыркы учурда дүйнө жүзүндө колдонулуп жаткан кредиттик системанын төмөнкүдөй түрлөрүн атоого болот:

1. Болон процессинин шартында бирдиктүү Европалык кредиттердин трансфердик системасы (ЕКТС) (ECTS-англис тилиндеги варианты) (Europe Credit Transfer System). Бул кредиттерди которуунун Европалык системасы деп которулуп ёз ичине баалоонун (A-FX) формасын да алып жүрөт, мындан сырткары бул система өз ара келишимдерди түзүү, маалыматтардын пакеттерин чыгаруу ж.б. жумуштарды аткарууну талап кылат.
2. ЕКТСтин айрым шарттарын жөнөкөйлөштүрүү менен UCTS (University Credit Transfer System) колдонулат. Бул система UMAP - University Mobility in Asia and Pacific (университетская мобильность в Азии и Тихокенском регионе) уюмунун алкагында уюштурулган Уюм 1991-жылы уюштурулуп студенттердин мобилдүүлүгүн жана өз ара алмашуу процесстерин жөнгө салуу, окуу жайлардын кызматташтыгын камсыз кылуу максатында уюштурулган. UMAP ка кирген мамлекеттер: Австралия, Бруней, Камбоджа, Канада, Чили, Фиджи, Гаум, Гонконг, ЮАР, Индонезия, Япония, Корея, Лаос, Малайзия, Мексика, Монголия, Мьянмар, Непал, Жаңы Зеландия, Жаңы Гвинея, Кытай, Филиппин, Россия, Сингапур, Шри-Ланка, Тайвань, Таиланд, АКШ, Вьетнам.
3. АКШнын кредиттик системасы (USCS-US Credit System жана кредиттер системасынын тобу (группасы) CATS- Credit Accumulation and Transfer Scheme/ System (схемы / системы накопления и передачи кредитов). Бул система жогорудагы кредиттерден айырмаланып топтолмо кредиттерге негизделген. Башкача айтканда билим берүүнүн негизин топтолмо кредиттер түзөт.

Жогорудагы маселелерден улам кредиттик система жөнүндө төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот:

1. Дүйнөлүк билим берүүдө кредиттик системанын бирдиктүү программасы жок

2. Кредиттик системанын көп түрдүүлүгүнө карабастан бардыгын бириктирип турган негиз - кредиттер болуп саналат.
3. Кредиттердин сааттык көлөмдөрү да ар кандай болушу мүмкүн.
4. Ар бир мамлекет дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине кредиттик системаны колдонуу аркылуу кирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Мындай шартта башка мамлекеттердин кредиттик системасын көчүрүп алуу максатка ылайыксыз. Мамлекет өзүнүн өзгөчөлүгүнө жараша өздүк кредит системасын иштеп чыгышы да мүмкүн. Бирок бул системада дүйнөлүк масштабда колдонулуп жаткан системанын принциптери сакталууга тийиш.

Кредиттик системанын маани-маңызы , аны ишке ашыруунун жол-жоболору да ар кандай багытта жүргүзүлүүдө. Кредиттик система- ар бир окутулган дисциплинанын зачеттук бирдиктерге ээ болушу. Ал бирдиктер зачеттук балл менен бааланат. Кредиттик саат- академиялык сааттан айырмаланат. Кредиттик сааттарды шарттуу түрдө үчкө бөлүү максатка ылайыктуу: контактык саат, контактык эмес саат, баалоочу сааттар. Студент менен окутуучунун дисциплина боюнча аудиторияда окуп-үйрөнүүгө кетирген убактысы контактык саатты түзөт. Ал эми студенттин өз алдынча иштөөсү, курстук иш, квалификациялык иштер боюнча аткарылуучу тапшырмаларга кетирилген убакыт ченеми контактык эмес сааттын көлөмүн түзөт. Баалоочу сааттарга консультация, студенттин билимин текшерүүгө кеткен убакытты (аралыктан текшерүү, жыйынтыктоочу текшерүү, сынак, тест алуу, модуль алуу, зачет алуу, ж.б) киргизүүгө болот. Кредит – сааттардын көлөмүнүн жетишүүсү аркылуу гана студент илимий даража ыйгаруу боюнча диплом алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Кредит сааттар - студенттердин билим алууга кеткен убакыт ченеми ал студенттердин билим деңгээлин, предметтердин жөнөкөй татаалдыгын көрсөтө албайт жана адистик боюнча билим алууда окутулуучу предметтердин негизги жана кошумча предметтер кайсылар экендигин да аныктап бере албайт. Кредиттерди негизинен эки түргө бөлүүгө болот: топтомо жана трансфердик. Биринчи учурда кредиттер окуу процессинде топтолот. Экинчи учурда жылдык (семестрдик) окуу жүктөмдөр аркылуу аныкталат. Трансфердик кредиттер негизинен ЖОЖдор арасындагы ачыктыкты көрсөтөт. Башка окуу жайдан, чет мамлекеттен которулуп келген студенттердин окуу планындагы окулган предметтер, алардын ичинен кайсы дисциплиналар негизгилер экендиги айкын болуп турат. Топтомо кредиттер жогорудагылардан айырмаланып кредиттерди узак убакытка чейин топтоо мүмкүнчүлүгүн түзөт. Маселен, студент бакалавр даражасын 3-4 жылда эмес 6 жылда алышы мүмкүн, ал студенттин акы төлөө мүмкүнчүлүгүнө жараша да болот. Үзгүлтүксүз билим берүү көз карашында алып караганда топтомо кредиттерге артыкчылык берүүгө болот. Учурда кредиттик системага өтүү боюнча колдонууга сунушталып жаткан ЕКТС ти Европалык мамлекеттер анын ичинде коңшулаш мамлекеттерибиз (Россия, Казакстан) бул багытта бир топ алгылыктуу иштерди аткарып жатышат. Кыргызстанда да бул процесс мыйзамдуу түрдө (КРнын өкмөтүнүн 2010-жылы кабыл алынган чечиминин негизинде) башталды жана билим берүүнүн Эл аралык мейкиндигине кирүү аркылуу 2012-2013-окуу жылында жогорку кесиптик билим берүүнүн эки баскычтуу системасын киргизүү жана бакалавр, магистр багытында билим берүүнүн мамлекеттик стандартынын макетин түзүп, бекитүү максатын көздөдү. Бирок бул багытта республиканын аймагындагы окуу жайларда өткөрүлүп жаткан семинар-тренингдер, конференциялар сан жагынан көп болгону менен алардын практикалык жагы алгылыктуу болбой келүүдө. Алсак, бакалавр даражасына ылайык түзүлгөн мамлекеттик стандарттын жоктугу, окуу пландарынын туруктуу болбогондугу, типтүү окуу программаларынын иштелбей жаткандыгы, кредиттик сааттардын ченеми, бир семестр ичинде окутулуучу дисциплинанын саны,

курстун нормалдуу жүктөмү боюнча сунушталган бирдиктүү көрсөтмөлөрдүн жоктугу. Билим берүүдөгү ушул сыяктуу проблемаларды чечүүдө өлкөбүздүн шартына ылайык бирдиктүү кредиттик системаны иштеп чыгуу үчүн төмөнкү иш-чараларды тез аранын ичинде колго алуу зарыл:

- Өлкө аймагындагы кредиттик системаны киргизүүгө кызыкчылыгы бар уюмдардын, грант берүүчүлөрдүн координациялык кеңешин түзүү жана ал кеңеш мамлекеттик деңгээлде кредиттик системанын саясатын жүргүзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болууга тийиш.
- Кредиттик системанын өзөгүн түзгөн, аныктоочу векторлорду так аныктоо менен системаны иштеп чыгуу жана аны академиялык коомчулуктун талкуусунан өткөрүү зарыл.
- Кредиттик системаны ишке ашырууда КРнын билим берүү мыйзамдарынын жана КРнын өкмөтүнүн билим берүүдөгү жоболорунун чегинде кредиттик технологиялардын үлгүлөрүн иштеп чыгып тиешелүү мекемелерге жайылтуу.

Бүгүнкү күндө Кыргыз республикасынын Жогорку жана орто окуу жайларында билим берүүнү кредиттик системага өткөрүүдө ЕКТС программасы сунушталып келе жатат. Бул программа Европалык мамлекеттердин бардыгында бирдей деңгээлде колдонулбай ар кандай пикирлерди жаратып келүүдө. Бул карама-каршылыктарды жоюу жана бирдиктүү окутуу программасын түзүү максатында ECTSтен ECA (European credlt accumlatioh) топтомо кредиттик системага өтүү мүмкүнчүлүгү каралууда. ЕСА га (топтомо кредиттик системага) өтүү милдеттеринин негизин төмөнкү принциптер түзөт:

- мамлекеттин жана ЖОЖдордун билим берүү саясатында автономдуулуктун сакталышы
- колдонулуп жаткан билим берүү системасынын жана квалификациялардын тунуктугун, ачыктыгын Эл аралык деңгээлде камсыз кылуу
- кредиттик система колдонууга мүмкүн болгон же болбогон жагдайлардын улуттук билим берүү системасы менен шайкеш келүүсү
- жогорку билим берүүнүн түрдүү программаларына жана формаларына (күндүзгү, кечки, сырттан, дистанттык) колдонуу мүмкүнчүлүгү, үзгүлтүксүз билим берүү концепциясын колдоо
- ЕСТС системасынын механизмдерин мүнөздөмөлөрүн: кредиттер, эл аралык зачетторду которуу, маалымат пакеттерин даярдоо, билимдерди баалоонун катталышы ж.б.

Мына ушундай принциптердин негизинде билим берүүнүн кредиттик системасынын колдонулушу, кредиттик система учурундагы студенттердин билимдерди өздөштүрүүсү, компетенциялардын калыптануу деңгээли, кредиттердин аткарылышын көзөмөлдөөнүн формалары аныкталат.

Билим берүүнүн дүйнөлүк мейкиндигине кирүүнүн бирден бир жолу кредиттик системаны ийгиликтүү ишке ашырып, ага тиешелүү болгон кредиттик технологияны түзүп чыгуу.

Адабияттар:

1. Уметов Т.Э. Современные образовательные технологии как одно из условий вхождения Кыргызстана в мировое образовательное пространство Бишкек,2002.
2. Boобекова.К. Болонья процесси жана кредиттик система. Бишкек,2005-ж.
3. Коршунов С.В Подходы к проектированию образовательных стандартов в системе многоуровневого инженерного образования: Материалы к 6 засед. Методол.

Сем.29 марта 2005г –М: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2005.

4. Методические рекомендации по проектированию государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования на основе компетентностного подхода и конструированию на их основе учебных планов и программ в вузах кыргызской республики. Издание 2, Бишкек-2012.

УДК: 37.02.

БОЛОЧОК МАТЕМАТИКА МУГАЛИМДЕРИН ФУНКЦИЯ ТҮШҮНҮГҮН ОКУТУУДА ОКУУЧУЛАРДЫН ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮ

Аванова Ж.А., Ураимхалилова А.
ЖАМУ, Жалал-Абад шаары

Аннотация

Макалада мектеп курсунда функция түшүнүгүн окутуунун физикалык, турмуштук практикалык, математикалык жана экономикалык моделдери аркылуу ***болочок математика мугалимдерин окуучулардын ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн калыптандырууга даярдоонун айрым жолдору*** *каралган жана бул маселени чечүүнүн айрым шарттары аныкталган.*

Abstract

The article discusses some to prepare future of mathematics to form a mental of students in the study of factions in the school mathematics courses, and with the help of practical and economic models. Some of the conditions for solving this problem were identified.

Жаратылыштагы кубулуштардын жана чоңдуктардын өз ара байланышын чагылдыруучу түшүнүктөрдүн бири – бул функция түшүнүгү. Бул түшүнүк математика үчүн эң маанилүү болуу менен анын негизги тармагы – математикалык анализ үчүн фундаменталдык түшүнүк болуп эсептелет. Мектеп курсунда сан функциясы жөнүндө көбүрөөк айтылат – бул математика илиминин башка табигый илимдер (физика, биология, химия, ж.б.) менен тыгыз байланышта экендиги менен түшүндүрүлөт. Тилекке каршы каршы бул түшүнүктү окутууда анын табигый маанисине анчейин маани берилбей формалдуу түрдө абстрактуу формада (аныктамасы, формуласы, графиги дедуктивдүү түрдө) окутулуп жаткандыгы байкалат. Мунун башкы себебин мугалимдердин өздөрү функция түшүнүгүнүн турмуштук практикалык жагын жана башка илимдердеги колдонулушундагы математикалык байланыштарды жакшы талдоого көнүкпөгөндүгүндө деп баалоого болот. Мындай байланыштарды аныктоо **окуучулардын ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн калыптандыруунун негизи болуп саналат. Андан сырткары** бул жагдай функция түшүнүгү окуучулардын түшүнүп өздөштүрүүсү үчүн маанилүү шартты түзөт. Ошондуктан келечектин математика мугалимдери болгон студенттерге бул проблеманы чечүүнүн жолдорун терең үйрөтүү зарыл. Ушуга байланыштуу мектеп курсунда функция түшүнүгүн окутуунун методикасын окутууда төмөндөгү маселелер каралууга тийиш:

1. Функция түшүнүгүнүн үйрөтүү жана калыптандыруу башталгыч класстардан баштап системалуу түрдө, такай окутуларын жана ал кандай формада үйрөтүлөөрү (бул окуучулардын билимдерин актуалдаштыруу үчүн да маанилүү материал болуп саналат) жөнүндө: а) турмуштук практикалык модел; б) математикалык модел;
2. Функция түшүнүгүн алгебра курсунда окутуунун моделдери: а) Физикалык моделдерди колдонуу ыкмалары; б) турмуштук практикалык модел; в) математикалык модел; г) экономикалык модел

Башталгыч класстарда «Функция» түшүнүгү өтүлбөгөнү менен чоңдуктардын өз ара байланышы (көз карандылыгы) мисал-маселелерде кеңири каралып окуучуларды

жогорку класстарда бул түшүнүтөрдү өздөштүрүүгө негиз түзүлөт. Мисалы, т***урмуштук төмөнкү эки жагдайды карап көрөлү:***

1-маселе. Эгер дептердин баасы 2 сом болсо, анда 2,3,4,5,6,7,8,9,10 дептердин наркын тапкыла.

Маселенин мазмунун жана чыгарылышын таблицага түшүрөбүз:

Баасы:	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Саны:	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Наркы:	4	6	8	10	12	14	16	18	20

Бул маселедеги үч чоңдуктун бири (баасы) туруктуу болуп, калган экөө ар түрдүү (өзгөрмө) экендиги көрүнүп турат. Дагы эске ала турган жагы: дептердин саны өзгөргөндө гана анны «ээрчип» дептердин наркы да өзгөрүп жатат. Ошондой эле, бир эле сандагы дептерлерге белгилүү гана нарк (сумма) туура келет.

Эгер дептердин санын

8.3. «x ти квадратка көтөр жана экини кемит, келип чыккан туюнтманын ондук логарифмасынын» функциясын жаз.

Функция түшүнүгүн алгебра курсунда кийирүүнүн моделдерин карайлы.

Физикалык моделдерди колдонуу ыкмалары.

Алгебра курсун көпчүлүк түшүнүктөрүн үйрөнүүнү шарттоочу негизги физикалык моделдер төмөнкүлөр:

• бир калыпта сызыктуу кыймылдын процесстеринин моделдери (

Окуучуларга тааныштырылуучу алгачкы функциялардын бири сызыктуу **функция.** Сызыктуу функцияларды окутууда, алдын ала функция түшүнүгүн, анын аныктоосун, ага тиешелүү өтүлгөн материалдарды кайталап, функциянын формуланын жардамында берилишине мисалдар келтирген ыңгайлуу. Андан кийин төмөнкүдөй маселелерди кароого болор эле.

4-маселе. Телеграмма жөнөткөндө ар бир сөз үчүн 10 тыйын алат жана телеграмма бланкасы үчүн 50 тыйын алат. Эгерде телеграммада x сөз болсо, анда канча тыйын төлөө керек? Чыгаруу: Төлөнүүчү сумманы y десек, анда y=10x+50 болор эле.

5-маселе. Бассейнде 30 $м^3$ суу бар болгон. Аны толтуруу үчүн кранды ачканда бир саатта 5 $м^3$ суу куюлат. x сааттан кийин бассейнде канча суу болот?

Чыгаруу: Бассейндеги сууну y $м^3$ десек, анда y=5x+30 болор эле. Мындагы y дагы x тең көз каранды.

Ушул сыяктуу маселелерди карап көрүп, кээ бир функциялар y = ax+ b түрүндө берилишин түшүндүрүүгө болот.

Андан кийин жогорудагыдай берилүүчү функциялар **сызыктуу функциялар** деп аталышы айтылат.

$y = ax + b$ түрүндөгү сызыктуу функцияларынын графиги түз сызык болору көрсөтүлөт. Сызыктуу функциялардын графиги түз сызык болору 7-класста далилденбейт. Окуучулардын билим деңгээли, көз карашы жетишсиздик кылат. $y=ax+b$ түрүндөгү функцияларды "сызыктуу" деп аталышы алардын графиги түз сызык болору менен байланышкан. Ал эми түз сызык өзүнүн эки чекити менен аныктала тургандыгын эске салсак, сызыктуу функциялардын графигин чийүү үчүн анын эки түгөй маанилерин алуу жетиштүү болот.

Квадраттык функция түшүнүгүн да физикалык маселелерден пайдаланып, түшүндүрүү жолу менен окутууга болот. Мисалы, төмөндөгү маселени карайлы:

6-*маселе.* Материалдык чекит 10 см/сек ылдамдык жана 2 см/$сек^2$ ылдамдануу менен бир калыпта ылдамдануучу кыймылда жатса, ал канча убакыттан кийин y см аралыкты басып өтөт?

Чыгаруу: Изделүүчү убакытты x сек десек, анда бир калыптагы ылдамдануучу кыймылдын формуласы боюнча $y = 10x + 2x^2$ болот. Демек, басып өткөн аралык убакыттан көз карандалыгын көрсөткөн экинчи даражалуу функция пайда болду. Эгерде y тин мааниси б.а. 12 см аралыкты басып өтүүгө керек болгон убакытты табу маселеси каралса, анда $12 = 10x + 2x^2$ же $2x^2+10x-12=0$ теңдеме түзүлөт. Мында белгисиздин эң чоң даражасы 2 ге барабар. Мында $ax^2+вx+c=0$ түрүндөгү теңдемелер квадраттык теңдемелер деп аталат, a,в,c — каалагандай анык сандар болушат.

Математикалык моделдерди колдонуу .

7-маселе. Тик бурчтуктун жактары 7 см жана 10 см ге барабар. Анын жактарын бирдей узундукка чоңойткондо аянты y кандай өзгөрөт?

Чыгаруу: Тик бурчтуктун жактары x см ге чоңойсун десек, анда пайда болгон тик бурчтуктун жактары (7+x)см жана (10+x) см болот. Аянты болсо $y = (7 + x).\ (10 + x)$ мындан $y=70+ 17x + x^2$

Мындагы көз каранды эмес өзгөрмө x тин эң чоң даражасы 2 ге барабар. Ошондуктан $y=ax^2 + bx + c$ түрүндөгү функцияларды квадраттык функция деп айтабыз.

Экономикалык маселелердеги чоңдуктардын өзгөрүшүн моделдештирүү аркылуу функция түшүнүгүн кийирүү ыкмалары.

ал эми в – чыгарылган продукциянын көлөмүнө көз каранды эмес болгон чыгымдардын суммасы. Буга мисалы, мекеменин кызматчыларынын эмгек акысы, электр энергиясына жана башка жумшалган чыгымдар кирет. Демек

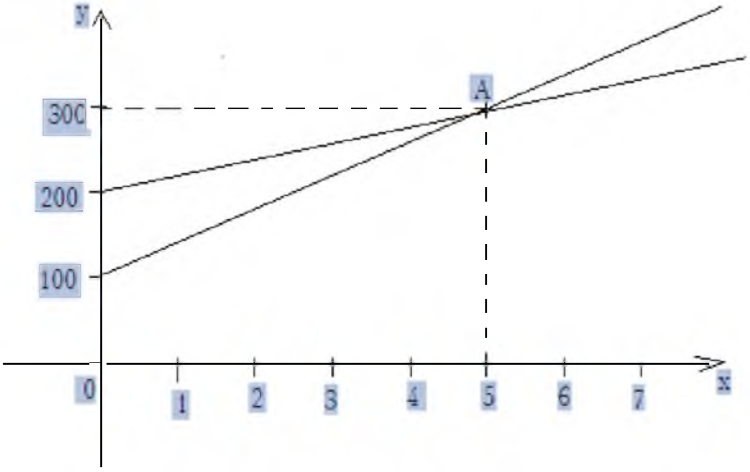

Бул график боюнча 500 км чейинки аралыкка жүк ташуу үчүн I түрдөгү транспорту, ал эми 500км ден ашык аралыкка жүк ташууда II түрдөгү транспорту пайдаланууга үнөмдүү болоорун байкоо кыйын эмес.

Жыйынтыктап айтканда, эгерде болочок математика мугалимдери жогоруда белгиленген функция түшүнүгүн окутуунун моделдерин үйрөнсө, анда алар:

- функция түшүнүгү окуучулардын түшүнүп өздөштүрүүсү үчүн маанилүү шарт түзө алат.
-функция түшүнүгүн окутууда окуучулардын ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн калыптандыруунун натыйжалуу жолдорун өздөштүрөт.
- проблемалуу маселелерди түзүү аркылуу окутууну билет.
- студенттердин математикалык билимдерин практикада колдоно билүү жөндөмдүүлүгү калыптанат.
- студенттердин математика сабагына окуучуларды мотивациялоо билгичтиги өнүгөт.
- окутуунун «максаттуу маселелер» методдорун сабакта пайдалана билүүгө көнүгөт.
-мындайча окутуунун натыйжасында окуучулардын функция түшүнүгүн формалдуу эмес өздөштүрүүсүнө шарт түзүлөт.
- окуучулардын билимдерин предметтер аралык интеграциялоонун ыкмаларын үйрөнүшөт.

Адабияттар

1. Алыбаев К.С., Аванова Ж.А. Математика (орто окуу жайлар үчүн окуу-колдонмо). Жалал-Абад, 2010. -123 б.
2. Музенитов Ш.А. Задачи с экономическим содержанием на уроках математики. //Математика в школе. 10/20. 2011.стр. 48-52.

УДК: 37.02.

БОЛОЧОК МАТЕМАТИКА МУГАЛИМДЕРИН ГЕОМЕТРИЯЛЫК ӨЗГӨРТҮП ТҮЗҮҮЛӨРДҮ ОКУТУУ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ОЙ ЖҮГҮРТҮҮЛӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Аванова Ж.А., Ураимхалилова А.
ЖАМУ, Жалал-Абад шаары

Аннотация

Макалада мектеп курсунда геометриялык өзгөртүп түзүүлөрдү окутууда ***окуучулардын ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн калыптандырууга*** *болочок математик - студенттердин* ***компетенциялык*** *даярдыгына карата сынамалар аныкталган. Проблемага ылайык студенттер үчүн окуп-үйрөнүүнүн планы, тапшырмалары иштелип чыгылгын.*

Abstract

The article considers some ways of the development of competencies of future teachers of mathematics on the formation of mental activity of students in the study of geometric transformations in the school mathematics course. Plan to study of the problem and the tasks of independent work for students were designed.

Окуучулардын ойлоосун калыптандырууда математика сабагынын өзгөчө орду жөнүндө көптөгөн: Б.В. Гнеденко, Ю.М. Колягин, А.А. Столяр, А.Я. Хинчин, Л.М. Фридман, И. Бекбоев сыяктуу бир нече окумуштуулардын изилдөөлөрүндө белгиленип келет. Аталган окумуштуулар математиканы окутуу процессинде ой жүгүртүүнү өнүктүрүү маселесин математикалык ой жүгүртүү менен бирге карашат. Математикалык ой жүгүртүү жөнүндө Л.М. Фридман төмөндөгүдөй белгилеген: “Математикалык ой жүгүртүү бул абстрактуу жана теориялык ой жүгүртүү, анын обьектери заттык эмес болуп бирок, алардын ортосундагы берилген мамилелер сакталгандай алар ар кандай формада интерпретацияланышы мүмкүн”. Ой жүгүртүүнүн спецификалык өзүнө гана таандык сапаттары катары Ю.М. Калягин төмөндөгүлөрдү белгилейт: ийкемдүүлүгү, активдүүлүк, максаттуулугу, өздөштүргөндөрдү кайра тез эске салуу жөндөмү, терендиги, кеңдиги, сындоо жана өзүн-өзү сындоо, ачыктык, тактык, уюшкандык, ишмердүүлүк. Демек, келечек математика мугалимдеринин өздөрүндө ушул саналган сапаттар бар болсо, ошондо гана алар окуучуларда мындай сапаттарды өнүктүрүүгө компетенттүү болоору анык. Бирок бул жөндөмдүүлүктөр болочок мугалимдер үчүн жетишсиз. Андан сырткары алар ой жүгүртүүнүн деңгээлдери, формалары, ыкмалары аларды окуучуларда калыптандыруунун жолдорун да өздөштүрүүлөрү зарыл. Булар методикалык компетенцияларды түзөт. Дагы бир негизги маселе болочок математика мугалимдерине окуучулардын ой – жүгүртүүлөрүн калыптандыруу проблемасын чечүү үчүн программалык окуу максаттары аткарылгандай окуп-үйрөнүү процессин уюштура билүү компетенцияларына ээ болуу милдети жүктөлөт. Ушундай негизги үч маселени математиканы окутуунун методикасы сабагында айрым темаларды окутуунун жекече методикасын үйрөнүү процессинде жана өз алдынча тапшырмалар аркылуу студенттердин белгилүү бир окутуунун ыкмаларына ээ болуусун камсыздоо максатында чечүү проблемасы коюлду.

Биз тандап алган тема боюнча проблеманын актуалдуулугун төмөнкүлөр аныктайт деп ойлойбуз:

Геометриялык өзгөртүп түзүүлөр мектеп математикасынын негизги темаларынын бири. Өзгөртүп түзүүлөр турмушта, практикада, маданиятта, ж.б. көп учурайт. Мисалы, металлды ээритип, андан түрдүү буюмдар жасалат, жыгачтан өзгөртүп түзүү жолу менен түрдүү эмеректер, музыкалык аспаптар даярдалат, пахта, жүн ж.б. өзгөртүп түзүү жолу менен жип, андан кездеме, алардан түрдүү кийимдер, буюмдар даярдалат. өзгөртүп түзүүлөр химиялык, физикалык, куруучулук, чарбалык ж.б. жолдор, менен аткарылышы мүмкүн. Математикада геометриялык, функционалдык, графикалык ж.у.с. өзгөртүп түзүүлөр каралат. Алар менен окуучуларды тааныштыруу, практикада колдонулуштарын көрсөтүү, алардан пайдалана билүүгө көнүктүрүү чоң мааниге ээ. Анткени өзгөртүп түзүүлөр теоремаларды далилдөөдө, мисал-маселелерди чыгарууда, практикалык жумуштарды аткарууда кеңири пайдаланылат. Ошого карабастан мектеп бүтүрүүчүлөрүнүн бул окуу материалы боюнча алган билимдеринде төмөндөгүдөй кемчиликтер көп байкалат:

- геометриялык өзгөртүп түзүүлөрдүн аныктамаларын так билишпейт;
- кайсы бир шартты эске албагандыктан геометриялык өзгөртүп түзүүлөр чиймелерде ката чийилет;
- практикада колдонулуштарын так санап бере алышпайт;
- окшош фигураларды түзүүдө пайдаланылуучу өзгөртүп түзүүлөрдү ачык элестете алышпайт;
- өзгөртүп түзүүлөрдөн пайдаланып мисал-маселелерди чыгара билүү көндүмдөрү калыптанган эмес.

Мындай кемчиликтердин негизги себеби катары бул темаларды үйрөнүү процессинде окуучулардын ой жүгүртүү ишмердүүлүгү начар же керектүү деңгээлде мугалимдер тарабынан уюштурулбагандыгын эсептөөгө болот. Ошондуктан студенттер ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн калыптандыруучу окутуунун методикасын өздөштүрүүсү зарыл.

Болочок математика мугалими-студенттердин геометриялык өзгөртүп түзүүлөрдү окутууга алгачкы даярдыгын текшерип көргөндө студенттердин билимдеринде да жогоруда белгиленген кемчиликтер орун алгандыгы далилденди. Ошондуктан студенттерди бул материалдарды окутууга даярдоодо натыйжалуу методиканы иштеп чыгуу зарылдыгы келип чыкты. Демек, ушул жагдайларды эске алганда окутууга даярдоо теманы окуп-үйрөнүүнүн зарылдыгы, мааниси, программалык талаптары менен студенттердин таанышуусунан башталуусу максаттуу деп эсептейбиз.

1. Студенттерди геометриялык өзгөртүүлөрдү окутууга КР нын Билим жана илим министрлиги тарабынан бекитилген «Математика боюнча жалпы орто мектептер үчүн программада» белгилеген талаптар менен тааныштыруу.

«Жалпы орто мектептер үчүн программа – 2012-ж.» боюнча 9-класстын геометрия курсунда геометриялык өзгөртүүлөрдү окутууга 20 саат бөлүнгөн. Анда төмөнкү темалар окутулаары көрсөтүлгөн:

1. Фигураларды өзгөртүү жөнүндө түшүнүк;
2. Жылдыруу түшүнүгү;
3. Окко карата симметрия. Чекитке карата (борбордук) симметрия; 4. Буруу;
5. Жарыш көчүрүү;
6. Гомететия жана окшош өзгөртүп түзүүлөр;
7. Үч бурчтуктардын окшоштук белгилери;
8. Өзгөртүп түзүүлөрдүн элдик кол өнөрчүлүктө, уздук өнөрдө колдонулуштарынын мисалдары.

Андан сырткары бул материалдарды тереңирээк атайын курстарда, атайын физикалык-математикалык класстарда кыйла негиздүү окутуу сунуш кылынат.

II. Фигураларды өзгөртүп түзүү жөнүндө түшүнүк.

А. Окуучуларга геометриялык өзгөртүп түзүүлөрдү, конкреттүү мисалдардын, көрсөтмө куралдардын, макет-моделдердин жардамында түшүндүрүүгө болот. Мисалы, сабакта сүрөттөрдү, фото сүрөттөрдү, архитектуралык курулуш-тардын макеттерин, курулуштардын проектилерин, түрдүү өлчөмдөгү Кыргызстандын картасын, күзгү, диафильм, кинопленка, кодокопия ж.у.с. пайдаланып, аңгемелешүү жолу менен чагылтыруу, сүрөттөө, сүрөтүн алуу, ж.б. өзгөртүп түзүүлөр жөнүндө түшүнүктөрдү берүүгө болот.

Б. Фигураларды өзгөртүп түзүүнүн аныктамасын талдоо.

Аныктама-1. Эгерде кандайдыр бир F фигурасынын каалагандай X чекитин кандайдыр бир эреже же закон боюнча жылдырып, башка бир F^1 фигурасынын X^1 чекитин алсак, анда мындай жылдырууну аткаруу F фигурасын F^1 фигурасына өзгөртүп түзүү деп аталат, ал $f(F) = F; f(X)=X$ *деп жазылат.*

Мында f - өзгөртүп түзүүнүн эрежеси, закону. Ал эреже түрдүүчө болушу мүмкүн (1-чийме).

Аныктама-2. Эгерде өзгөртүп түзүүдө чекиттердин арасындагы аралык сакталса, анда мындай өзгөртүп түзүү *кыймыл (жылдыруу)* деп аталат.

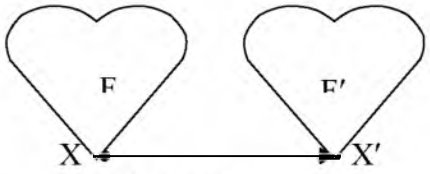

1-чийме

III. Өзгөртүп түзүүлөрдүн түрлөрү.

А. Түз сызыкка карата симметрия.

а)Студенттер төмөндөгү тексти студенттер окуп чыгышат жана жуптарда талкуулоо аркылуу «Ачкыч сөздөрдү» табышат.

Айталы тегиздикте

1. б)

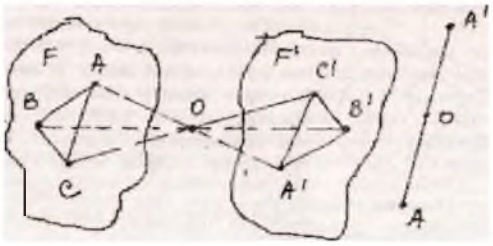

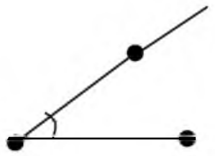

Тапшырма-2. АВ кесиндисин өзүнүн ортосу болгон чекиттин айланасында 45°ка саат стрелкасынын багыты боюнча бурганда пайда болгон кесиндини түзгүлө.

Буруууну

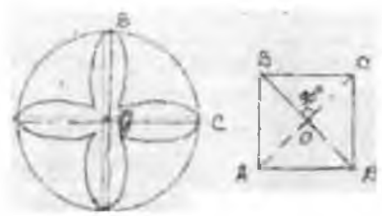

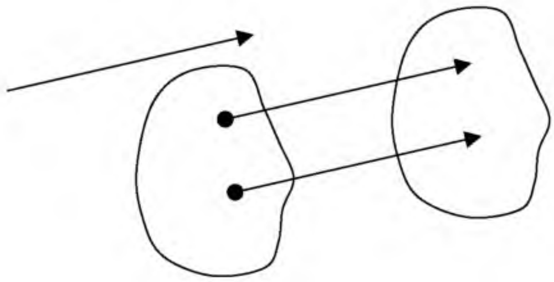

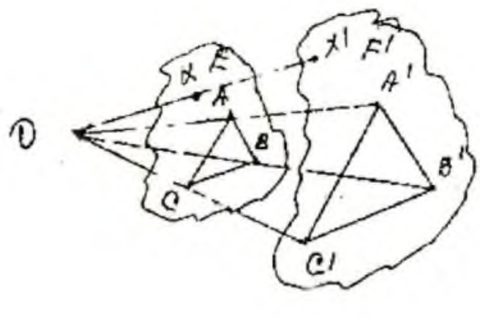

а) Студенттер төмөндөгү тексти жуптарда талкуулоо аркылуу «Ачкыч сөздөрдү» белгилеп окуп түшүнүшөт.

Турмушта окшош өзгөртүп түзүү деп аталуучу өзгөртүп түзүүлөр көп кездешет. Мисалы, диафильмдерди, киноленталарды чоңойтуп экранда көрсөтүп, фотоувеличителдер сүрөттөрдү чоңойтуп же кичирейтип бериши, пантографтын жардамында карталарды, проектилерди кичирейтүү же чоңойтуу жумуштары аткарылат. Бул өзгөртүп түзүүлөрдүн негизинде ***гомотетия*** деп аталуучу өзгөртүп түзүү жатат.

Аныктама-1. Тегиздиктин ар кандай А жана В чекиттери тиешелүү түрдө A^1 жана B^1 чекиттерине $AB=k{\cdot}AB$ болгондой кылып өзгөртүп түзүү - окшош өзгөртүп түзүү деп аталат. k-өзгөртүп түзүүнүн коэффициенти.

Аныктама-2. Тегиздикте О чекити жана k

1) маселени талдоо;
2) түзүү же маселени чыгаруу;
3) чыгарылыштын тууралыгын далилдөө;
4) маселенин чечимин изилдөө.

Окуучуларды ушул этаптар боюнча маселелерди чыгарууга үйрөтүү чоң мааниге ээ. Маселени чыгаруунун этапта-рынын негизгиси — ал маселени анализдөө, берилгендер менен белгисиздин арасындагы байланыштарды аныктоо, маселени чыгаруунун планын түзүү. Бул анализдөө бөлүгү маселени чыгаруунун 40-50% тин түзөт. Негиздүү анализделген, чыгаруунун туура планы түзүлгөн болсо, анда аны чыгаруу (түзүү), далилдөө жана изилдөө жумуштары анчалык кыйынчылыкты туудурбайт. Ошол себептүү окуучуларды маселени анализдей билүүгө үйрөтүү, көнүктүрүү зарыл.

Маселе-1. Берилген темир жолдун бир жагында A жана B пункттары жайланышкан. Темир жолдун ал пункттарга чейин аралыктарынын суммасы эң кичине кыска болуш үчүн темир жолдун кайсы жерине станция куруга болот?

Чыгаруу: Маселени окко карата симметрия методунан пайдаланып чыгарабыз. Ал үчүн түзүнө карата A же B чекиттеринин бирине симметриялуу болгон чекитти табабыз (7-чийме).

Айталы B га симметриялуу чекити B' болсун, A B' кесиндисин жүргүзөбүз. Ал

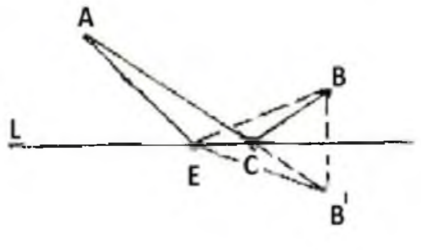

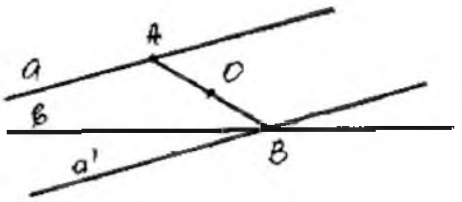

• Берилген векторго салыштырмалуу берилген үч бурчтукту параллель жылдырууну аткаргыла ж.б..

VI. Болочок математик - студенттерди геометриялык өзгөртүп түзүүлөрдү окутууда окуучулардын ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн калыптандыруунун дидактикалык компетенциясына сынамалар катары төмөнкүлөрдү белгилөө зарыл.

1. Геомтериялык өзгөртүп түзүүнүн түрлөрүн жана аныктамаларды так билүүсү.
2. Өзгөртүп түзүүлөрдүн практикалык мааниси жөнүндө маалыматтуулугу.
3. Чиймелерди так жана туура чийүү билгичтиктери.
4. Контр мисалдарды түзө билүү билгичтиги.
5. Өзгөртүп түзүүлөрдөн пайдаланып мисал-маселелерди чыгара билүү көндүмү.
6. Көрсөтүлгөн теманы окутуу үчүн билимдерди актуалдаштырууга материалдарды тандоо жөндөмү.
7. Берилген чыгарылыштын катасын көрө билүү билгичтиги.
8. Ката кетриүүгө мүмкүн болгон учурларды талдоо, далилдүү түшүндүрүү жөндөмү.
9. Материалды үйрөтүүдө керектүү компьютердик технологиялардан пайдалана билүүсү.
10. Окуу материалын пландаштырууда окуп-үйрөнүү максаттарын коюу, максатка жетүү үчүн окутуунун интерактивдүү ж.б. методдорун, ыкмаларын тандоо жана тапшырмаларды даярдоо, интерактивдүү ишмердүүлүктү уюштуруунун формаларын аныктоо билгичтиги.

Адабияттар

1. Алыбаев К.С., Аванова Ж.А. Математика (орто окуу жайлар үчүн окуу-колдонмо). Жалал-Абад, 2010. -123 б.
2. Назаров М.Н., Алтыбаева М. Орто мектепте математиканы окутуу. Ош, 1999. -280 б.

УДК: 378.14371.335:778.5

ДИСТАНТТЫК БИЛИМ БЕРҮҮДӨ МУЛЬТИМЕДИАЛЫК ЛЕКЦИЯЛАРДЫН КОМПЛЕКСИН ПАЙДАЛАНУУ МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ ЖАНА НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ

Авазова Э.Т.
ОшМУ, Ош шаары

Аннотация

Макалада педагогикалык багытта билим алган студенттер үчүн дистанттык окутууда мультимедиалык лекциялардын комплексин пайдалануунун артыкчылыгын жана натыйжалуулугун көрсөтүү менен бирдикте, толук билим алууга шарттуу мүмкүнчүлүк түзүлөөрү тастыкталган.

Abstract

This article is considered the question on features multimedia lectures for students of a pedagogical direction in continuing education.

Адамзаттын өнүккөн маалыматтуу коммдо жашап жаткандыгын мамлекеттин коммуникациялык инфраструктурасы менен байланыштырса болот. Мындай коом учурдун талабына ылайык маанилүү маалыматтар менен эркин таанышууга жана колдонууга мүмкүнчүлүк бербестен адамдардын өз ара байланыштарын чындоого шарт түзүп, билим алууга да кулачын кенен жаят.

Ошондуктан, коомду маалыматташтыруу процесси жаңы маалыматтык коммуникациялык технологиялардын жардамы менен адамдардын өз ара карым-катнашы жана байланыштары аркылуу иш жүзүнө ашат [1].

Мамлекеттин туруктуулугу анын социалдык жана экономикалык жактан өсүп өнүгүүсү, калыптанышы түздөн-түз билим берүү системасынын түзүлүшүнөн жана квалификациясы жогору адистерден көз каранды болору талашсыз. Себеби студенттерди жана окуучуларды окутууда педагогдон көп жылдык тажрыйбаны, методикалык камсыздыкты жана жоопкерчиликти талап кылат. Келечектеги адистин билим-илимге толук камсыз болушу жана чыгармачылык инсан болуп калыптанышы ЖОЖдун гана эмес, ошондой эле бүткүл коомчулуктун башкы көйгөйү болуп саналат. Окутуунун бардык этаптарында интеллектуалдык патенциалын жогорулатуу, активдүүлүккө үйрөтүү, өз алдынча ишмердүүлүгүн, билгичтигин жана көндүмдөрүн арттыруу маселелерине көңүл буру өтө зарылчылыкта турат.

Бүткүл маалыматтык ресурстарды виртуалдык чөйрөгө өткөрүүдө негизги орунду мультимедиалык техналогия аныктайт. Окуу процессине натыйжалуу моделдерин киргизүү менен студенттин маалыматтык маданиятын калыптандырууга көмөк көрсөтүлөт. Окутууда мультимедиалык технологияны колдонуунунун өзгөчөлүктөрү боюнча А.В. Осиндин, Г.А. Сапрыкиндин, Ю.Г. Молоковдун, О.Г. Смоляниновдун, С.Г. Григорьевдин, В.В. Гриншкундун, Н.Г. Семенованын, В.М. Вакулюкдун, Г.Д. Аубакировдун эмгектеринде көңүл бурулган. Мультимедиа англ. сөзүнөн которгондо «multi-көп, media-чөйрө» деп которулат, бизче окутуунун маалыматтык технологиясы, аудиовизуалдык маалыматтын түрлөрүн (анимация, графика, аудио, видео, сүрөттөлүштөр ж.б.) чагылдырып, аларды иштете билүүнүн түркүн формасын үйрөтөт. Мультимедиа-экранда маалыматты үн жана кыймыл менен бириктирүүнү камсыз кылган атайын технология.

Бүгүнкү күнү билим берүү системасында (ЖОЖор, колледждер, мектептер) маалыматташтыруу процесси түрдүү баскычта десек жаңылышпайбыз. 1991- жылдан

тартып маалымат эки эсеге өстү [3] орточо эсеп менен алганда дүйнө жүзүндө маалыматтык технологияны колдонуу жылына 10-15% чейин өскөн болсо, ал эми дүйнөлүк тармакка кошулуу көлөмү жагынан 20-25% өсүп жаткандыгы байкалат [4].

Окутуунун жаңы формасын дистанттык билим берүүнүн өнүгүүсүн Д.Л. Кречмандын, С.В. Агапоновдун, З.О. Джалиашвилинин, М. Лукашенконун, М.В. Моисееванын, Е.С. Полаттын, М.Ю. Бухаркинанын, М.И. Нежуринанын, И. Семенниковдун эмгектеринен таанышсак болот.

Интернеттин мүмкүнчүлүгүн пайдалануу күндөн күнгө өсүп жаткандыгы талашсыз. Интернет тармагы боюнча маалыматтык технологияны терең өздөштүргөн адис төмөнүлөргө көңүл бурат.

Компьютердик жана маалыматтык компетенттүүлүкө ээ болуу менен компьютердик коммуникациалык компетенттүү болууга багыт алат. Бул компетенттүүлүктөрдүн пайда болушуна көмөк көрсөтүү багытында окуу процессинде мультимедиалык компьютердин (видео адаптер, CD, DVD-ROM, колонка, VGA-видеографикалык стандарт, HDD, RAM, системанын тиби, процессор) жаңы муунун эске алып, мультимедиалык (графикалык жана мантаждоо) программалары жүктөлгөн соң мультимедиалык продукт иштелет жана мультимедиалык лекцияларды окутуучу даярдай алат. Демек, биздин мультимедиалык компьютер жогорку шарттарда окуу материалын кыймыл - аракетте түстүү көрсөтүү менен гана чектелип калбастан, ошол көрүнүшкө түшүндүрмө берип сүйлөй да алат, бул болсо сүйлөөчү, көрсөтүүчү окуу куралдарын жазууга шарт түзөт.

Окутуу формаларынын башкы түрлөрүнүн бири лекция, окуу материалын аныкталган удаалаштыкта берүү менен маселе коюуну, аны чечүүнү, андан жыйынтыктарды чыгарууну үйрөтөт. Эң негизгиси лекцияда окуу-таануу ишмердүүлүгүнүн логикасы ачык-айкын берилиши зарыл. [5]те белгилүү багыт берүүчү лекция, илимий түзүлүштөгү лекция, жалпылоочу лекция ж.б. бар. Бул лекциялар окуу жайларда (күндүзгү, сырткы окуу бөлүмдөрдө), орто окуу жайларда, мектептерде колдонулуп келет. Лекциялардын бул түрлөрүн мультимедиалык лекцияга айлантып, окуу куралын жасоодо окутуунун көрсөтмөлүү методдорун пайдалана алабыз. Мультимедиалык лекция-бул мультимедиалык компьютерде, мультимедиалык программанын негизинде эрежелерди эске алуу менен маалыматтын иштетилишин, аудио-видео формата сакталышы. Бул аныкталыштын негизинде төмөндөгүдөй мультимедиалык лекцияны иштеп чыгуунун эрежелери эске алынышы керек:

- Толук жана тастыкталган маалымат;
- Алынган маалыматтын темасы, максаты, мазмуну, жыйынтыгы иштелип чыгып, текст түрүндө даярдалат;
- Темага ылайык кыскача изилдөөлөр, кыскача анализдер, сүрөттөр, схемалар, формулалар ж.б. коюу менен структурасын окутуучу өзү түзөт;
- Монтаждоодо анимациялык коштоонун болуусу педагогдун чечимине көз каранды болот. Кийинки этапта графикалык, монтаждоочу программаларды пайдалануу менен мультимедиалык лекция иштелип чыгарылат. Мында төмөндөгүдөй шарттар каралат:
- графикалык маалыматты иштетүү;
- үн файлдарын иштетүү, видеоматериалдарын даярдоо, үн жаздырууда дикцияга көңүл буруу;
- дизайн жана графикасын жогорку деңгээлде иштетүү (текстти, фонун, сүрөттөлүштөрдү туура тандоо);
- үн материалы текст же болбосо сүрөттөлүштөргө дал келүүсү;
- убактысы берилген материалга жараша болот;

- күнүмдүк турмушта окуу жана угуу ылдамдыгы төп келгендей шарталышы керек;
- аудио-видео форматта сакталат;

Маалымат видео ролик, кыска метраждуу фильм түрүндө болуп, экрандык берилишинен (кодоскоптон, проектордон, киноаппараттан, телевизордон) колдоно алабыз.

Бул материалдар окуу процессинде сырттан окуган студенттер үчүн өтө пайдалуу десек жаңылбайбыз, себеби бүгүнкү күндө Ош мамлекеттик университети регионалдык университеттердин бири, алыскы райондордо иштөө менен бирдикте сырттан окуп жаткан студенттерибиз аз эмес. Бирок бүгүнкү күнү калктын социалдык жашоосун эске ала турган болсок орто эсеп менен 10 үй бүлөдөн бир гана үй бүлөөдө компьютер бар экендиги бизди түйшөлтөт. Ошол эле учурда баардык үйдө телевизор, DVD болгондуктан даярдалган мультимедиалык лекцияларды DVD дискине көчүрүп берүү, ал эми интернет түйүнүнө иштеп жана чыгууга мүмкүнчүлүгү бар студенттерге Web баракчаларына жайгаштыруу, e-mail аркылуу жиберүү мүмкүнчүлүгү түзүлөт.

Мультимедиалык лекциялардын комплексин пайдаланууда студент кошумча даярдык алат, маалыматтан артта калбай предметти өздөштүрүүгө терең киришет, предметти окуткан педагог дайым жанында болот, түшүнүү жана максатка ылайыктап кароо, кайталап угуу мүмкүнчүлүгү бар.

Даярдалган мультимедиалык лекциялардын комплекси студентке алдын-ала берилет. Ошондуктан сырттан билим алып жаткан студент окууга даярдык менен келиши, окуу учурунда алган билимин баалоодо толук өбөлгө түзөт.

Студент информатика сабагынан төмөнкүдөй мультимедиалык лекцияларды пайдалана алат. Мультимедиалык (аудио видео) лекциялар окуу методикалык комплекске байланган (гипербайланыш). Тексттик, графиктик видео жана аудио маалыматтарды камтып башка документтер менен гипербайланышта болгон документ гипермедиа деп аталат [6].

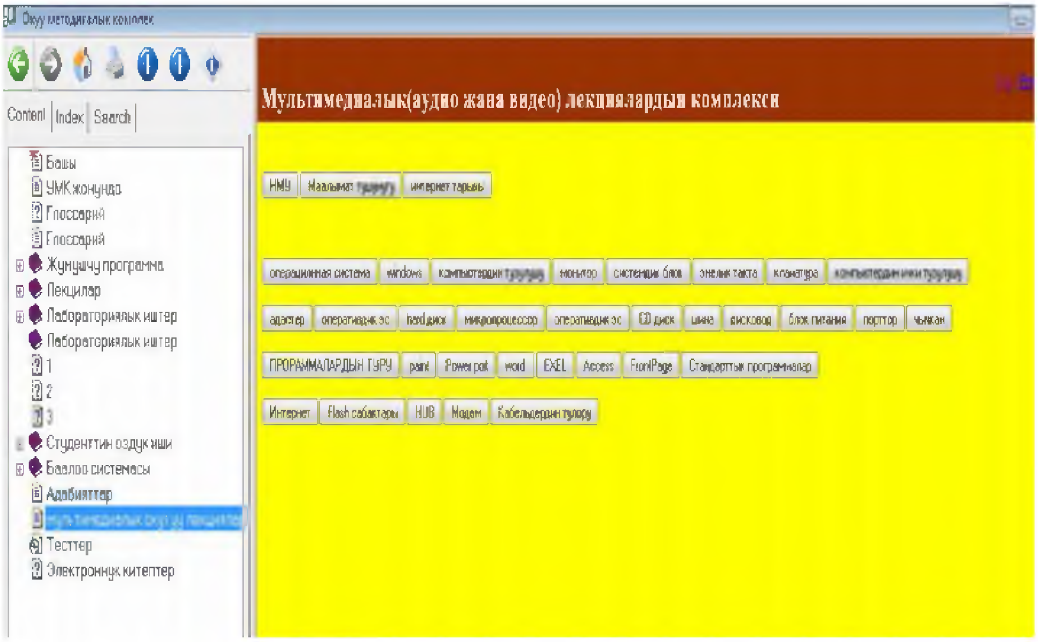

1-сүрөт. Окуу методикалык комплекстин сүрөттөлүшү

Окуу материалдарын удаалаш колдонуунун негизинде студенттин маалыматтык компетенттүүлүгү калыптанышына көмөк көрсөтүлөт, мында ал:

- маалымат көчүрүү, архивдөө, чогултуу, иштетүү жөндөмдүүлүктөргө ээ болот.
- аппараттык жабдыктарды ажырата билет.

- компьютердик программалардын түрлөрүн айырмалоо менен топторго бөлүү көндүмдөргө ээ болот.

Жогоруда айтылгандардан, сырттан окуу формасы үчүн окутуучулар түзүп чыккан мультимедиялык лекциялардын негизинде, мүмкүнчүлүгү бар студенттер телекоммуникация каражаттарын пайдаланып Интернет тармактарына кирүү менен окутуунун жаңы формасы дистанттык билим алууга өтүүгө шарт түзүлүп жогорку квалификациялуу адис болууга мүмүнчүлүк ала алышат.

Ушундан улам дистанттык окутуу-бул сырттан билим берүүнүн жаңы тепкичи, анда персоналдык компьютердин, аудио- видео техниканын жардамы менен камсыз кылынат. Коомдун өнүгүшүндө коммуникациялык факторлор негизги ролго ээ (телекоммуникация каражаттары адамдардын арасында байланышууда жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачты) [6]: билим алуунун сапатын жогорулатууга көмөк көрсөтөт; маалымат мейкиндигинин ар тараптан ачыктыгы.

Жыйынтыктап айтканда окутуунун жаңы формасы - дистанттык билим берүүгө өтүүдө окуу методикалык комплекстер (Силлабустар), анын ичинде мультимедиялык технология негизги ролду аткарары тастыкталды. НМУдагы «Дистанттык жана үзгүлтүксүз билим берүү» факультетиндеги башталгыч курстарынын студенттери үчүн информатика сабагында мультимедиалык лекциялардын колдонулушу натыйжалуу жыйынтыктарды бере алды.

Адабияттар

1. Байсалов Дж.У. Жогорку окуу жайларында аралыктан окутуунун технологиясы. Бишкек 2013.С.27-28
2. Клешова Н.В. Мультимедиа как дидактическое средство высшей школы. Дис. кан. пед. наук.-Калининград, 1999.-2010с.
3. Сытник А.А., Папшев С.В., Гельбух С.С. Информация региональной образовательной среды.//Сборник матер.междун.науч.конф.,-Саратов; изд-во СГТУ, 2002. С.10
4. Мамбетакунов Э., Сияев Т.М. Педагогиканын негиздери. Бишкек 2008, 233-234б.
5. Абдылдаев О.Т., Бабаева Н.М., Өмүрканов Т.А. Дистанттык (аралыктан) билим берүүнүн негизги өзгөчөлүктөрү жана артыкчылыктары. Жур.изв.вузов. №5, 2010. С.268-270.
6. Бейшеналиева У. Мультимедиянын мүмкүнчүлүктөрү жана шарттары// Наука и новые технологии. №3, Б., 2009. С. 206-214

УДК 37.013

ПЕДАГОГИКАЛЫК КЫРДААЛДЫН ТЕОРИЯЛЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ ЖАНА КЛАССИФИКАЦИЯСЫ ЖӨНҮНДӨ

Ажыкулов С. М. ЖАМУ, Жалал-Абад ш.
s_ajykulov@mail.ru

Аннотация

Педагогикалык кырдаал, педагогикалык кырдаалдын чыгышы, жаралуу өбөлгөлөрү кырдаал түрлөрү.

Annotation

The quation are: what is the Pedagogical situation in general, now is it appeared, what is the background of it's appearing, what kinds are the situations devided into

Тарбия - адам коомун эң негизги функциясы. Бүткүл адамзаттын иштеп чыккан материалдык жана руханий байлыгын улуу муундар улам кийинкилерге тарбия аркылуу берет. Улам кийинки муундар өткөндөрдөн калган мураска ээ болушат. Алар ээ болгон материалдык жана руханий байлыктарын андан ары байытуу менен коомдогу прогрессти камсыз кылышат, бирок бүгүнкү күндө мектепте болсун, жогорку окуу жайларда болсун тарбия берүүгө эмес, билим берүүгө көбүрөөк көңүл буруп жатабыз. Мунун өзү тарбия маселесин кайрадан карап чыгууга аргасыз кылууда. Тарбиялоонун өзү карама-каршылыктарга өтө жык толгонун баарыбыз билебиз. Ошондуктан жаш муунду тарбиялоону педагогдорго, тарбиячыларга гана калтырбастан, ар бир инсан ар бир үй-бүлө, ал гана эмес бардык чоң адамдарга, коомго дагы тиешелүү экенин унутпашыбыз керек.

Ал эми педагогикалык тарбия турмуш тататаал, максаттуу, пландуу жүрүп жеке адамдын калыптануусуна, ой-жүгүртүүсүнө жол ачат. Ал үй-бүлөдө, мектепке чейинки даярдоочу мекемелерде, мектептерде иш жүзүнө ашат. Мына ушундай жагдайда мектеп практикасында **«педагогикалык кырдаал»** түшүнүгү пайда болот. Дегеле «Педагогикалык кырдаал» деген эмне? Ал эмнеден улам келип чыгат? Жаралуу өбөлгөлөрү кандай? Кырдаал кандай түрлөргө бөлүнөт?- деген суроолор келип чыгат. Мындай суроолор жооптор жетиштүү жана ар түрдүү.

«Педагогикалык кырдаал» - бул педагогикалык системанын жана педагогикалык процесстин реалдуу, өзөктүү бир бөлүгү. Педагогикалык кырдаалды чечүү аркылуу педагог педагогикалык процессти башкарат.

«Педагогикалык кырдаал» мектепте мугалим менен окуучунун, окуучу жана анын ата-энесинин ортосунда, окуутуу менен тарбиялоонун процессинде ар дайым пайда болуучу, өз убагында туура чечүүнү талап кылган орчундуу жагдай. Ал үчүн мугалимден жана тарбиячыдан кылдат педагогикалык билим, педагогикалык такт, турмуштук бай тажрыйба терең акыл, башкача айтканда **«мугалимдин инсандык сапаты», «кесиптик компетенттүүлүгү»** керек.

Педагогикалык кырдаалдар кээде күндөлүк практикада тез чечилүүчү мүнөзгө ээ болсо, айрымдары кыйынчылык менен чечилүүчү, көптөгөн кыйынчылыктардан улам ойлонуп жыйынтыкка келүүчү мүнөзгө ээ болгону менен ойго салат.

Чындыгында, педагогикалык кырдаал жөн жерден келип чыккан, же жөн эле чечилип кала турган жөн-жай жагдай эмес, анын мүнөздүү бир белгиси - анын негизинде кандайдыр бир талаш-тартыш (конфликт) жатат.

Ар кандай педагогикалык кырдаалдардын негизин андагы карама-каршылыктар, анын өнүгүүсү жана чечилүүсү менен мүнөздөлөт. Ошондуктан бардык эле жагдайлар негизинен көйгөйлүү болуп эсептелет.

Педагогикалык кырдаал сабак өтүү учурунда, экзаменде, экскурсияда, мектеп короосунда жана башка жайларда алдын ала уюштурулушу же кокустан пайда болушу мүмкүн. Ушуга байланыштуу дүйнөлүк педагогикада жана психологияда педагогикалык кырдаалдардын көптөгөн классификациялары белгиленет. Орусиянын окумуштуусу В.С.Безрукованын педагогикалык кырдаалдарды төмөндөгүдөй белгилердин негизинде классификациялаган.

1) Пайда болуу жана болуп өтүү ордуна жараша (сабакта, сабактан сырткары, көчөдө, үйдө, жатаканада, устаканада ж.б.).
2) Проективдүүлүк даражасына жараша (атайылап жаратылган, чыныгы, стихиялык, проективдештирилген).
3) Оригиналдуулук деңгээлине жараша (стандарттуу, стандарттуу эмес, оригиналдуу).
4) Башкаруу деңгээлине жараша (катуу тапшырылган, башкарууга мүмкүн эмес, башкарууга мүмкүн).
5) Катышуучулар боюнча (мугалим-окуучу, мугалим-окуучулар тайпасы, мугалим-окуучунун ата-энеси).
6) Камтылган карама-каршылыктар боюнча (чыр-чатактуу, чыр-чатаксыз, сынчыл).
7) Мазмуну боюнча(окуу, окутуу максатында түзүлгөн),көйгөйлүү, политехникалык, өндүрүш-техникалык.
8) Коммуникациялык мүнөз (сүйлөшүү кырдаалы).
9) Мүнөзү боюнча (дисциплиналык, дисциплина аралык, жалпы илимий).[1]

Ю.Н.Кулюткино жана Г.С.Сухобская кырдаалды моделдештирип педагогикалык кырдаалдардын стандарттуу (күтүлүүчү, белгилүү, тез-тез кайталануучу) жана стандарттуу эмес (татаал, сейрек, кездешүүчү, башкаларга окшобогон) түрүнө таянышкан.[4]

Педагогикалык мааниге ээ кырдаалдар деп, россиянын башка окумуштуулары Н.Бордовская жана Н.Реан төмөндөгүлөрдү эсептешет:

- Кызыктыруучу кырдаал;
- Тандоо кырдаалы;
- Ийгилик кырдаалы;
- Чыр-чатак кырдаалы;
- Көйгөйлүү окуу кырдаалы, окуу тапшырмаларын чечүү кырдаалы;
- Тобокел кырдаалы;
- Сындоо жана өзүн-өзү сындоо кырдаалы;
- Өз ара жардам жана жардам кырдаалы;
- Жазалоого коркуттуу кырдаалы;
- Өзүн өзү балоо кырдаалы;
- Мамиле кылуу кырдаалы;
- Баш ийүү кырдаалы;
- Ишендирүү кырдалы;
- Күнөлөө жана чыдамдуулук кырдаалы;
- Иште жана мамиледе тез которолуу кырдаалы;
- Мелдеш жана атаандаштык кырдаалы;
- Чогуу кайгыруу кырдаалы;
- Көңүл бурбоочулукту жаратуу кырдаалы;
- Чектөө кырдаалы;
- Оюн кырдаалы;
- Жоопкерчиликтүү чечим кырдаалы;

- Ишмердүүлүктүн жаңы ыкмасын өздөштүрүү кырдаалы;
- Ишеним жана ишенүүнү билдирүү кырдаалы;
- Талап кылуу кырдаалы;
- Тренинг кырдаалы;
- Дисциплинаны бузу жана кайра куру кырдаалы;[2]

Педагогика чөйрөсүндө Россиялык окумуштуу В.А.Сластенин Педагогикалык кырдаалдарды мындайча бөлөт:

Пайда болуу жана болуп өтүү ордуна жараша;

Өз аракарым-катнаштыгы субьекттер жана обьектер боюнча;

Педагогикалык процесстин маңызына жараша (дидактикалык тарбиялык ж.б.);

Кырдаалда чогулган тарбиялык перспективаларга жараша ж.б. [5]

И.Н.Емельянова болсо, педагогикалык кырдаалдарды классификациялоону төмөндөгүдөй түрдө мүнөздөйт:

1) Аныкталбаган (маалыматтын жетишсиздиги) аныкталган(толук маалымат бар)

2) Ачык (альтернативаныиздөө көз карашы боюнча) жабык

3) Аяктоочу, кырдаалды толук чечип, бир гана чечимди көрсөткөн; Аяктоочу эмес, кабыл алынуучу чечимдин жакшыруусуна мүмкүнчүлүк берет.

Мына ушулардан келип чыгып, биз билим берүү процесси кырдаалдардын өз ара байланышкан, үзүлбөс чын чырынан түзүлөөрүн билүүдөбүз. Кырдаалдардын ар бири кандайдыр бир убакыттын ичинде педагогикылык процесстин объективдүү абалы болуп эсептелет.[3]

Педагог-психологдор **«Педагогикалык кырдаал»** түшүнүгүнө ар түрдүү түшүндүрмөлөрдү сунуштап келишет. Бүгүнкү күндө мугалим эмнени дайым жандандыруусу керек? **Окуу тарбия процессинде пайда болуучу педагогикалык кырдаалдар** көрсөтүлгөн классификацияларда камтылган көптөгөн субъективдүү жана объективдүү факторлор менен байланышканын, педагогикалык кырдаалды чечүүдө анын туура себебин аныктоодон жана туура анализдөөдөн гана турбаарын, педагогикалык таасир берүүнүн же тарбия берүүнүн системасын туура тандоодон да көз каранды экенин билүүсү керек.

«Педагогикалык кырдаалдар» маселесин–кыргыз педагогика илиминде атайын «педагогикалык котегория» катары карап, аны чечүүнүн теориялык-методикалык негиздүү жолдорун атайын иликтөөнү колго алуу деп эсептейм

УДК 37.013

ПЕДАГОГИКАЛЫК КЫРДААЛДАРДЫН КЕЛИП ЧЫГУУ СЕБЕПТЕРИ

Ажыкулов С. М. Жалал-Абад ш., ЖАМУ
s_ajykulov@mail.ru

Аннотация

Педагогикалык кырдаалдардын келип чыгуу себептери, педагогикалык кырдаалдардын чыр-чатактуу жана чыр-чатаксыз болуп бөлүнүшү, педагогикалык кырдаалдын пайда болуу факторлору.

Annotation

It may be indeffinet. In general as a reason we may say here the attitude of a teacher and students, their human peculiarities and all the general pecularieties of the school rules.

Азыркы биздин жашап турган коомдо мамлекетибиздин ЖОЖдорунда педагогикалык багыт боюнча алган студентерди мугалимдик кесипке даярдашат, мында көбүрөөк теориялык жактан билим алышат да, педагогикалык чеберчилик боюнча жетишсиз куралданышып ЖОЖду аякташат. Бул жерде жаш мугалим мектепке барган күнү кез келүүчү көйгөйлөр эске келет. Мындан улам педагогикалык кырдаалды чечүүгө даяр эмес мугалим анын чыныгы педагогдук кесипке даяр эместигин көрсөтүп турат. Муну педагогикалык кырдаалдардын пайда болуусунун бир себеби катары карасак болот.

Педагогикалык кырдаалдардын келип чыгуу себептери түрдүүчө болушу мүмкүн. Жалпылап айтканда себептерге мугалимдин мамилеси жана жасаган ич ара кыймылын окуучунун жана окутуучунун,инсандык өзгөчөлүктөрүн мектептеги жалпы эрежелердин өзгөчөлүктөрүн киргизсек болот. Педагогикалык кырдаалдар мүнөзүнө жараша чыр-чатактуу жана чыр-чатаксыз болуп бөлүнөт. Чыр-чатактуу педагогикалык кырдаалынын келип чыгуусунун бир канча себептерин карап көрөлү.

- Мугалимдин сабакта окуучунун жүрүм-турумун алдын ала көрө билүү мүмкүнчүлүгүнүн аздыгы;
- Окуучулардын күтүлбөгөн жерден ар түрдү жоруктарды жасашы да алдын ала пландалган сабактын жүрүшүн бузат жана мугалимди каардантып, аны кандай жол менен болсо да «жолтоо» болгон нерсени жок кылууга аракеттентет;
- Болгон окуялардын себептерин билбей калгандыгы кандай учурда кимге кантип кайрылуу жосоо керектиги да себеп болот;
- Башка окуучулар ушул кырдаалдардын күбөөсү болуп калат, ошондуктан мугалим ар дайым өзүнүн социалдык статусун сактап калганга көбүнчө умтулат да ошону менен кырдаалды көбүнчө чыр-чатактуу болушуна жеткирет;
- Мугалим тараптан окуучунун жеке бир анын жогору эмес анын инсандыгы бааланат, мындай баалоо көп учурда ал окуучуга башка мугалимдердин жана теңтуштарынын мамилеси аныктайт (өзгөчө башталгыч класстарда);
- Мугалим көп учурда баланы аны үй-бүлөдөгү жашоо шартына инсандык өзгөчөлүгүнө, анын мотивине карабай анын жүрүм-турумуна карата субъективдүү көз караш менен баалайт;
- Мугалим келип чыккан кырдаалга анализ жүргүзүүдөн кыйналат, окуучуну каттуу жазалаганга шашат, бул менен окуучуга ашыкча каттуу колдук зыян келтирбейт деп ойлойт;
- Окутуучу менен кээ бир окуучулардын ортосундагы түзүлгөн мамиленин мүнөзү да чоң маниге ээ;

- Окуучулардын инсандык касиеттери жана стандарттуу эмес жүрүм-туруму да алар менен дайыма болуучу чыр-чатактардын себеби болушу мүмкүн;
- Мугалимдин жеке инсандык сапаттары да чыр-чатактардын келип чыгуу себеби болушу ыктымал (кыжырдануу, оройлук, өчөшүү, менсинүү, алсыздык ж.б).

Педагогикалык кырдаалдын пайда болушуна ар түрдүү факторлор таасир этиши мүмкүн.

- Мугалимдин кесиптик чеберчилигине, тажрыйбасына байланышкан факторлор;
- Окуучу менен ата-энесинин инсандык сапаттарына байланыштуу факторлор;
- Мектептин ички эрежелерине байланышкан факторлор;
- Коомдук-социалдык абалга байланышкан факторлор.

Албетте, булардын ар бири өзүнчө изилдөөнү жана сөз кылууну талап кылат.

Мындан башка дагы мугалимдин окуучулары менен ич-ара мамилесиндеги маанайы, педагогикалык жөндөмдүүлүгүнүн жоктугу, педагогикалык жумушка болгон кызыгуусу, мугалимдин жеке жашоосундагы көйгөйлөрү, педагогикалык жамаатагы жалпы жагдай жана иштердин уюштурулушу.

Мектеп жетекчилеринин айтуусу боюнча, көпчүлүк педагогикалык чыр-чатактардын себептери болуп: мугалимдердин педагогикалык мамилесинин деңгээлинин төмөндүгү, каттуу тийе турган сөздөрдү сүйлөдөнубагында өзүн токтотуп кала албагандыгы да эсептелет. Үй-бүлөсүндөгү жакшы эмес жагдайга карата балдарды басмырлабоо, терс сапаттарын айта бербөө, тең туштарынын алдында маскарлабоо - бул жалпыгы белгилүү эле эрежелер, бирок, көп мугалимдер бул эрежелерди бузушат.

Көптөгөн окутуучулар, ар түрдүү жаштагы окуучулар менен сүйлөшүүдөн, мамиле түзүүдөн кыйналышат. Мугалим окуучуларга көп учурда команда берүү, жетекчилик кылуу: коркутуу, үстөмдүк жүргүзүү ошондой эле окуучунун жүрүм-турумуна канааттанбагандыгын көрсөткөн түрдө мамиле жасайт. Мындай мамиле мектепте окутуп табиялоо учурунда көп жылдарга созулат. Окуучулар жогорку класстарга барганда, мугалимдин ушундай мамилесин жооп катары түрдүү ыкмаларды ойлоп табышат.

Кырдаалдар окуучулар менен мугалим жалгыз калган учурда келип чыгат (жат адамдар же мектеп жетекчилеринин алдында кырдаал келип чыкпайт),ошондуктан жетекчилик кырдаалдын алдын алууда же чечүүдө мугалимге жардам көрсөтө албайт.

Элдик билим берүү чөйрөсүндө ишмердүүлүктүн төрт субъектисин бөлүп кароого болот. **Окуучу, мугалим, ата-эне, мектеп жетекчилиги.** (Түрдүү деңгээлдеги жетекчилер: директор, окуу иштери боюнча директордун орун басары, тарбия иштер боюнча директордун орун басары, социалдык педагог ж.б).

Карама каршылыктардын 10-түрүн бөлүп көрсөтүүгө болот

1. Окуучу- окуучу;
2. Окуучу-мугалим;
3. Окуучу-ата-эне;
4. Окуучу-жетекчи;
5. Мугалим-мугалим;
6. Мугалим-ата-эне;
7. Мугалим-жетекчи;
8. Ата-эне-ата-эне;
9. Ата-эне-жетекчи;
10. Жетекчи–жетекчи;

Окуучулардын арасындагы кырдаалдар тез-тез болуп турат. Окуучулардын арасындагы кырдаалдардын келип чыгуу негизги себептери: оройлук, катаалдык,ырайымсыздык,ачуулангандык. Бирок, буга окшогон чыр-чатактар кырдаалдар

көбүнчө башталгыч жана орто класстарда учурайт. Жогорку класстарда чыр-чатактар кырдаалдар аз учурайт, алар улуурак жана ар кандай тартынчактарды, капачылыктарды басып өтүшкөн, мектептеги өздөрүнүн жолдоштору менен ынтымактуу болуп калат алардын башка көйгөйлөрү жетишет.

Чыр-чатактар төмөндөгүдөй негизде пайда болот.

1) Бири-бирине жекече келишпестик
2) Баалоо жана өзүн-өзү баалоонун шайкеш келбестиги
3) Көз караштарынын баалуулуктарын түрдүүлүгү
4) **Безтактность-**Мамиледеги башканын ийгилигине көрө албастык менен кароо ж.б.

Мисалы: «Окуучу-окуучу» абалында лидерликти алуу кырдаалы көбүрөк тараган, орто класстарда балдардын жана кыздар тайпалары чыр-чатак жаратат.

Чыр-чатактуу кырдаалдын экинчи түрү **«окуучу-мугалим»** бул учурдагы карама каршылыктын чыр-чатактын себептери мындайча болот:

- Окуучу тарабынан мугалимди кемсинтүү, кордоо;
- жүрүм-турумдун начардыгы;
- Мугалимге сыйлабастык көрсөтүү;
- Үй-тапшырмага даярдабагандык;
- Сабактарды белгисиз эле калтыра берүү;
- Маданий баалуулуктардын түрдүүлүгү;
- Окууга көңүлсүз мамиле кылуу, жалкоолук каалоонун жоктугу;
- Сабакка начар даярдангандык, өз алдынча ой жүгүртүүсүнүн жоктугу, билим деңгээли төмөндүгү;
- Окуугу болгон кызуугусу жоктугу;
- Сабакта тартип бузуу жана башка;

Эгер чыр чатактуу кырдаалда окуучунун көз карашы менен карасак төмөнкүдөй себептер болушу мүмкүн.

- Мугалим тарабынан окуучуну кемсинтүү, кордоо;
- Талаптагыдай эмес жүрүм-турум;
- Баа коюудагы объективдүү эместик;
- Ашыкча талап коюу;
- Кызыксыз сабак өтсө жана башка;

Мугалим менен окуучунун ортосундагы кырдаалдардын негизин ыймандык-этикалык мүнөздөгү чыр-чатактар түзүп калышы мүмкүн. Педагогдун жана окуучунун ортосундагы чыр-чатактуу кырдаалдар окууга болгон мамиледе алардын көз караштарынын, кээде алардын ойлорунун дал келбестигинен келип чыгат. Буга мектептеги жүрүм-турум эрежелери да кандай бир деңгээлде өз таасирин тийгизет.

Тигил же бул окуучунун тартипсиздиги, өзүн алып жүрө албастыгы, окууга болгон жоопкерсиздиги жанамугалимдин чыдамсыздыгы, ашыкча өзүмчүлдүгү, инсан аралык курч кагылышуулардын негизги себептери болот. Көптөгөн чыр-чатактардын дагы бир себеби, мугалимдин өзүнүн окуучуларына сый мамиледе болбостугу, окуучу өзүнүн бирдиктүү иштөөсүндө дос жана өнөктөш катары көрүүнү каалабагандыгы же ишине болгон жөндөмсүздүгү. Мектеп окуучуларынын ортосундагы инсан аралык же топтук чыр-чатактар дайыма эле болуп туруучу көрүнүш экендиги талашсыз. Социалдашуу процесси ар түрдүү типтеги чыр-чатактар кырдаалдар менен коштолот алар бир гана мектеп чөйрөсүндө эмес башка жайларда да катталат. Азыркы учурда мектептер карама-каршылык жана баш ийүүчүлүк принцибин негизинде куралып жатат. Мугалим – окуучу, чоң-кичине, күчтүү- күчсүз, жетишкен-жетишпеген деген түшүнүктөр жаш балдардын чыр-чатактарынын келип чыгуусун стимулдаштырат, башкача айтканда

алардын топтук жана жеке инсандык карым катнашында катуу колдуулук, ачуулануу, оройлукту жаратат.

«Окуучу-ата-эне» чыр-чатагы. Мындай типтеги чыр-чатактар көбүнчө ата-эне тарабынан балдарын түшүнбөстүгү же үй-бүлөдөгү жагымсыз жагдайдан улам келип чыгат (аракечтик, ата-энелердин өз ара жаңжалдашуулары). Мындай жаңжалдашуулардын себептери төмөндөгүдөй болушу мүмкүн:

- Балдар үйдө сабакты аз окушат;
- Дайым эле ата-энелерин уга беришпейт,бардык нерсени өз билгенинче жасашат;
- Окуунун начардыгынан;
- Балдар көп убактысын көчөдө же короодо өткөрүшөт;
- Көп убактысын компьютер алдында же уюлдук телефондо соцаилдык тармактарда болуу менен өткөрүшөт;
- Мектепте өздөрүн үлгүсүз алып жүрүшөт;
- Келечектеги адистигин тандоодон;
- Өздөрүнүн буюмдарын жыйнашпайт;
- Аз окушат ж.б.;

Мындай жагдайларда көпчүлүк ата-энелер өздөрүнүн балдарын тарбиялоодо негизги милдет:бул балага эмне керек болсо ошолордун бардыгын даярдап берип анын каалаган муктаждыктарын эч кыйшаюсуз толук камсыздоо деп эсептешет да бирок баласы менен анын жан дүйнөсүнө жакындан баарлашып аңгемелешүүгө көңүл бурушпайт, ага алардын убактысы жетишпейт же каалашпайт дагы мындай үй-бүлөдөгү бала өзүн жалгыз сырап сезет, ал ага кымбат баалуу буюмдарды, оюнчуктарды сатып берүү менен гана эмес чоңдор анын ички дүйнөсүнө кызыгышып туруусун каалайт. Эгерде жаш өспүрүмдүөтө жакшы көрүп, анын баардык каалагандары орундалып турса, анын жасаган ар кандай кылмышы эч жазаланбай кечирилип турса, анда ал көп учурда оор кыйынчылыктуу болуп калат. Көрүнүп тургандай балдардын ата-энелери менен болгон чыр-чатактуу кырдаалдардын негизги себептери болуп, окуу жана бирин-бири түшүнбөстүгү болуп турат.

Корутунду:

1) Жогорку жана орто кесиптик окуу жайларда болочок педагогикалык кадрларды даярдоодо бул проблема боюнча атайын курстар уюштурулуп, программа түзүлүп, окулуп-үйрөтүлсө, аны чечүүгө болочок мугалимдерди даярдоону колго алуу;

2) «педагогикалык кырдаалдар» боюнча мугалимдердин билимин заманбап өнүктүрүү, педагогикалык кадрлардын билимин жогорулатуу курсатарында мугалимдер үчүн «педагогикалык-кырдаалдык тесттерди» түзүү аркылуу аларды чечүүгө системалуу үйрөтүү боюнча иш жүргүзүү керек.

3) Бири-бирине жекече келишпестиктерди жоюу. Башканын ийгилигине көрө албастык туура эместигин жеткирүү. Карама-каршылыктардын болтурбоонун алдын алуу ж.б.. Компоттентүү окуучуларды, окутуучуларды даярдап өстүрүү керек деп эсептейм;

Адабияттар

1. Безрукова В.С, Педагогика [Текст]:учебник/В.С.Безрукова.- Екатеринбург:Издательство Сердловского инженер-педагогического института, 1993.-320 с.
2. Бордовская Н.В., Педагогика [Текст]: учебное пособие / Н.В. Бордовская, А.А.Реан- СПб: Питер, 2008.-304 с.
3. Емельянова И.Н. Теория и методика воспитания [Текст]: учебное пособие для вузов/ И.Н.Емильянова. М.: Академия, 2008-253 с.

4. Сластенин В.А. Профессионально-педагогическая культура [Текст]: учебное пособие для студентов вузов/В.А. Сластенин.-Академия,2002-206с.
5. Интернет булактарынан

УДК:37.013

БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕРДИ ОКУУЧУЛАРДЫ ТОЛЕРАНТТУУЛУККА ТАРБИЯЛООГО ДАЯРДООНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

Байсалов Ж.У., Нусупова Р.С.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.

Аннотация

Макалада окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоого болочок мугалимдерди даярдоонун максаты жана маселелери каралды.

Аннотация

В статье рассмотрено цели и задачи подготовки будущих педагогов к воспитанию толерантности у школьников.

Азыркы билим берүүдө өсүп келе жаткан муундарга толеранттуулук тарбиясын берүү окутуу-тарбиялоо ишиндеги негизги милдет болуп саналат.

Бул багытта атайын илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп ал педагогика илиминде жаңы багыт катары таанылып жатат. Мисалы, Н.А.Асипова өзүнүн окуучулардын улуттар аралык баарлашуу маданиятын калыптандыруунун илимий педагогикалык негиздерин, XX кылымдын башындагы кыргыз интеллигенциясынын мурастарындагы улуттук баалуулуктар аркылуу окуучуларды ата мекенди сүйүүгө тарбиялоо –Р.А.Кутанова, англис тилин окутуу процессинде студенттерде толеранттуулукту өрчүтүү-К.Р.Алдашева, улуттук-психологиялык факторлордун башталгыч класстын окуучуларын көп улуттуу маданиятка тарбиялоодо тийгизген таасири-Адылбек кызы Гүлназ, Г.Ж.Карагозуева-Башталгыч класстын окуучуларында адеп маданиятын калыптандыруунун педагогикалык негиздери, О.Г.Ким өзүнүн илимий диссертациясында башталгыч класстын окуучуларын кыргыз жана корей элдеринин каада-салттарынын мисалында толеранттуулукка тарбиялоо боюнча педагогикалык сунуштарын берген, М.Х.Манликова- этнотолеранттуулукка тарбиялоодо этномаданий лексикографиянын педагогикалык негиздерин караса, К.М.Миталипов- элдик педагогиканын негизинде башталгыч класстын окуучуларында толеранттуулукту калыптандыруу маселесине кайрылган жана М.Г.Сидорова гуманитардык адистиктердин студенттеринде кесиптик көп маданияттуулук компетенттүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык негиздерин карап чыккан. Аталган багытта атайын изилдөөлөр жүргүзүлүп жатканы менен аны тарбиялоо ишиндеги багыттын бири катары кароо жагы жолго коюлуп кете элек.

Биздин оюбузча билим берүү мекемелеринде окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоого (ОТТ) студенттерди даярдоо сөзсүз зарыл. Аны жогорку билим берүү стандартында каралган психологиялык-педагогикалык жана жарандык билим берүүчү дисциплиналары, педагогикалык практика, сабактан тышкаркы тарбиялоо иштери аркылуу жүзөгө ашырууга болот.

Окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоого болочок мугалимдерди даярдоонун критерийине кирген жалпы кесиптик компетенттүүлүгүнүн түрдүү деңгээлде өнүккөнүн эске алып, ошондой эле адистиктердин өзгөчөлүгүн, педагогикалык билим берүү мекемелеринде окуу мөөнөтүнүн түрдүүлүгүн эске алып, биз окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоого даярдоонун модели вариативдик маселелер практикада, илимий-изилдөө иштеринде, тиешелүү тематикалык тандоо курстарында камтылышы мүмкүндүгүн белгилейбиз. Ошондуктан, ОТТго даярдоонун структурасы ***инварианттык*** жана ***вариативдик*** бөлүктө берилиши мүмкүн.

ОТТго болочок педагогдорду даярдоонун ***инварианттык бөлүгү*** бардык студенттерге милдеттүү болуп эсептелет жана окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоо проблемасын окуп үйрөнүүдө жарандык билим берүү жана билим берүү жөнүндөгү мамлекеттик стандарттагы педагогикалык-психологиялык дисциплиналарды өздөштүрүүдө, педагогикалык практика учурунда бир катар милдеттүү тапшырмаларды, илимий - изилдөө иштерин аткарууда, сабактан тышкаркы тарбиялоо иштеринде сөзсүз керек.

Вариативдик бөлүк, студенттердин өзгөчөлүгүнө, керектөөлөрү, кызыкчылыгына, жөндөмүнө, даярдык деңгээлине багытталган жана толеранттуулукка тарбиялоо процессин тандоо курсун окуп үйрөнүүдө, илимий иште өз эрки менен катышууда жана практика учурунда кызыккан студенттердин изилдөө тапшырмаларын аткаруусуна жараша болот.

Белгилей кетүүчү нерсе, даярдоонун вариативдик бөлүгү студент ээ болуп жаткан адистиктин өзгөчөлүгүн чагылдыруусу керек.

Илимдеги педагогикалык ишмердүүлүктүн түрдүү аспекттерине мугалимди даярдоонун моделинин теориялык анализи максатты аныктоо даярдоо процессин моделдөөнүн чечүүчү моменттеринин бири катары эсептөөгө негиз түзөт [3].

Педагогикалык максат катары педагог менен окуучунун өз ара аракеттешүүсүнүн жыйынтыгын түшүнүү кабыл алынган. Ал, педагогдун аң сезиминде жалпы элестөөлөр түрүндө калыптанып, тиешелүүлүгү боюнча тандалат жана педагогикалык процесстин калган компоненттери бири-бирине айкалышат [1].

Окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоого педагогдорду даярдоонун максатын аныктоо үчүн нормативдик документтерди окуп чыгуу талап кылынды, анткени ал максаттуу көз карашты калыптандырууну жана кесиптик билим берүү мекемелеринде педагогду даярдоонун жалпы мазмунун аныктайт.

Окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоого болочок педагогдорду даярдоонун максаттарын жана маселелерин тандоодо биз толеранттуулукка тарбиялоонун, процессти уюштуруунун, даярдоонун өзгөчөлүктөрүн эске алдык. Ушуга байланыштуу кесипкөйлүккө даярдоонун максаты билим берүүчү кызматтарды көрсөтүүчү түрдүү буйрутмачылардын жана билим берүүнүн бардык субөекттеринин талабын чагылдыруусу керек. Билим берүү мекемесининде окуй башатаган мезгилден тартып эле калыптана баштаган ОТТну уюштуруу үчүн маанилүү болгон, билимдердин, билгичтиктердин жана көндүмдөрдүн сапаттарын аныктоо үчүн респонденттерди сурамжылоо иштери жүргүзүлгөн. Респонденттердин жоопторун карап чыгып, толеранттуулук сапатын калыптандыруу жана тарбиялоо үчүн маанилүү сапаттарды, билим, көндүм, билгичтиктерди аныктоого мүмкүндүк берди. Алардын ичинен маанилүүлөрүн белгилейбиз:

- жалпы педагогикалык билим, билгичтик, көндүм, сапаттар педагогикалык-

психологиялык дисциплиналарды окуп-үйрөнүү менен калыптандырууга жана өнүктүрүүгө мүмкүн: гуманисттик багытталган, эмпатиялуулук, сабырдуулук, кызматташууга багытталгандык, нравалык сапаттарды калыптандыруу жана тарбиялоо жөнүндө билимдер ж.б.;

- каралып жаткан багыт боюнча атайын иш аракеттерди уюштуруу аркылуу

гана калыптануучу жана өнүгүүчү атайын сапаттар жана билим, билгичтик, көндүмдөр: балдарда толеранттуулукту калыптандыруу жана тарбиялоо механизмдеринин маанисин билүү, бул процессти уюштура билүү жөндөмдүүлүгү, тарбиялануучуларда бул сапаттын өнүгүүсүнө диагностиканы жүргүзө билүүсү ж.б. Берилген бул системаны кеңири кароого токтолобуз.

1. Студентте окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоо процессин эффективдүү уюштуруу үчүн зарыл болгон билимди калыптандыруу.

Ал билимдерди төмөндөгүдөй бири-бири менен байланышкан топторго бөлдүк:

1.1. "Толеранттуулук-коом жана дүйнө маданияты" [аларга толеранттуулуктун социалдык баалуулугу жөнүндөгү билими; маданияттардын көп түрдүүлүгү; элдерди бириктирүүчү жалпы факторлор; ар түрдүү маданияттын өкүлдөрүнүн дүйнө таанымындагы, жүрүм-турумундагы, ой-жүгүртүүсүндөгү өзгөчөлүгү, көп маданияттуу чөйрөдөгү жеке окшоштугу" кирет, (Л.В.Зубарева)- кросс-маданияттуу психология тармагы, этнопсихология, этнопедагогика, этнография, социология, тарых, коом таануу, социалдык психология].

1.2. "Толеранттуулук-балдар чөйрөсү жана баланын инсандуулугу" (балдардын жамаатында толеранттуулук жана интолеранттуулуктун пайда болуусу жөнүндө билим, психикалык механизмдер жана калыптандыруунун мыйзам ченемдүүлүгү жөнүндө, толеранттуулукка тарбиялоо жана өнүктүрүү адеп-ахлактык сапат катары, инсандын инструменталдык баалуулугу катары ж.б.,-педагогикалык-психологиялык дисциплиналардын тармагы).

1.3. "Толеранттуулук-аны тарбиялоонун методикасы" (толеранттуулукка тарбиялоонун максаты, маселелери, мазмуну, каражаттары, методдору, формасы, технологиясы жөнүндөгү билимдер, толеранттуулукка тарбиялоонун методологиялык негиздери, толеранттуулук педагогикасы тармагындагы программалык жана концептуалдык документтер ж.б.,-педагогикалык-психологиялык дисциплиналар).

1.4. "Толеранаттуулук- мугалим жана педагогикалык кесип" (толеранттуулукту педагогикалык маанилүү сапат катары, толеранттуулук педагогикалык чеберчиликтин жана педагогикалык маданияттын компоненти катары, педагогдун инсандык өнүгүүсү үчүн толеранттуулуктун маанилүү экендиги, мугалимдин толеранттуу жана интолеранттуу жүрүм-турумундагы белгилери, көп маданияттуулуктун шартында билим берүү процессинин бардык субъекттери менен мамиле түзө билүү жөндөмдүүлүгү, өзүн толеранттуулукка тарбиялоо жолдору, көп маданияттуу билим берүү мейкиндигинде педагогикалык ишмердүүлүктү уюштуруунун өзгөчөлүгү ж.б., -педагогикалык-психологиялык дисциплиналар тармагы).

Ошону менен катар көпчүлүк учурда мугалимдер балдарды жана өспүрүмдөрдү тарбиялоону кантип ишке ашыруу керектигин билишет жана түшүнүшөт, бирок практикада аны уюштурушпайт. Анын себеби биздин оюбузча бул иш аракетти уюштуруу үчүн зарыл болгон бир катар маанилүү көндүм, жөндөмдүүлүктөрдүн, сапаттардын калыптанбагандыгынан болушу мүмкүн.

2. Окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоо менен байланышкан көйгөйлөрдү жемиштүү чечүүгө педагогго мүмкүндүк берүүчү көндүмдөрдү калыптандыруу:

2.1. Маданий чөйрөнү таанып билүү, (анын ичинде көп маданияттуу билим берүү чөйрөсүн) өзүн бул чөйрөнүн бир бөлүгү катары, толеранттуулук социалдык жана инсандык баалуулук катары, нравалык сапат катары, толеранттуулукка тарбиялоо тармагындагы тажрыйбасын үйрөнүү жөндөмдүүлүгү.

2.2. Толеранттуулукка тарбиялоонун максатын тышкы шарттарга жараша конкреттүү педагогикалык маселелерге, нравалык өнүгүү деңгээлине жана толеранттуулуктун окуучуда калыптануусуна, мугалимдин жеке педагогдук мүмкүнчүлүктөрүнө жараша трансформациялай билүү жөндөмдүүлүгү.

2.3. Тарбиялоонун ыңгайлуу шарттарын, мазмунун, каражаттарын, усулдарын, ыкмаларын, формаларын, технологиясын тандай билүү жөндөмдүүлүгү.

2.4. Окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоо процессин гуманисттик билим берүү шартында жана окутуу-тарбиялоо процессинин логикасында уюштуруу жана долбоорлоону билүү жөндөмдүүлүгү.

2.5. Толеранттуулукка окутуу чөйрөсүн түзө билүү жана билим берүү процессинин субөекттери менен толеранттуу өз ара аракеттешүү , башканы баалуулук катары кабыл алуу;

2.6. Каралып жаткан багыт боюнча тарбиялоонун жыйынтыгын түзөтүү жана диагностиканы ишке ашыра билүү жөндөмдүүлүгү.

2.7. Көп маданияттуу билим берүү мейкиндигинде педагогикалык ишмердүүлүктү ишке ашыра билүүсү;

2.8. Толеранттуулукка тарбиялоонун жеке жана автордук системасын долбоорлой билүүсү.

2.9. Толеранттуулук педагогикасы тармагында методологиялык жөндөмдүүлүгү;

3. *педагог тарабынан толеранттуулукка тарбиялоо процессин эффективдүү уюштурууну камсыз кылуучу педагогикалык жөндөмдүүлүктөрдүн курамын калыптандыруу.*

3.1.Окуучуларда толеранттуулуктун мазмунун жана ага тарбиялоо процессин эле таанып билбестен, толеранттуу педагогикалык мамиле кылуу жана өз ара аракеттешүүгө, көп маданияттуу билим берүү мейкиндигиндеги өзгөчөлүктөрү, субөекттерин мүнөздөөчү гностикалык жөндөмдүүлүгү.

3.2. Окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоо маселелеринин келечегин аныктоону өз ичине камтый алган , долбоорлоо жөндөмдүүлүгү.

3.3. Конструктивдүү жөндөмдүүлүктөр, педагогдун өз ишмердүүлүгүн куруу өзгөчөлүгүн чагылдырган жана жалпы тарбиялоонун өзгөчөлүгүн эске алуу менен толеранттуулукка тарбиялоо процессинде окуучулардын ишмердүүлүгү, толеранттуулуктун өнүгүү деңгээли жана толеранттуулук сапатынын болушу.

3.4. Толеранттуулукка тарбиялоонун шарттарынын бири катары педагогдун окуучулар менен толеранттуу мамилесин уюштурууну камсыз кылуучу коммуникативдик жөндөмдүүлүктөр.

3.5. Уюштуруучулук жөндөмдүүлүгү, окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоо процессин жемиштүү уюштурууга мүмкүндүк берүүчү жана педагогдун чөйрөнүн түрдүү өкүлдөрү менен толеранттуу кызматташуусу.

4. *Инсандык сапаттардын системасынын калыптанышы, педагогдун окуучулар менен толеранттуу өз ара аракеттешүүнү түзүүсүнө жана окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоону уюштуруу үчүн зарыл:* гуманисттик багытта өз сөзүнө жана иш аракетине каршы болбогон, өзүн кармай алган корректүү, так, кең пейил, эмпатиялуу, өзүн эмоционалдык башкара алган сапаттар.

Сурамжылоонун жүрүшүндө берилген суроолорго так, кеңири маалымат берген респонденттердин жообуна негизденип, окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоого студенттерди даярдоонун максатын аныктоого болот. Натыйжада, окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоого студенттерди даярдоонун максатын аныктоодо педагогикалык-психологиялык жалпы түшүнүктөрдө кеңири колдонулуп жүргөн формулировкаларды колдондук. Мындай түшүнүктөр болуп: толеранттуулук тармагындагы компетенттүүлүк, маданияттар аралык педагогикалык компетенттүүлүк, калыптанган түшүнүктөр эсептелет.

Ошого байланыштуу, толеранттуулукка тарбиялоого болочок педагогдорду даярдоонун максатына биз төмөндөгүдөй аныктама бердик: **толеранттуулукка тарбиялоо тармагында компетенттүүлүктү жана маданияттар аралык педагогикалык компетенттүүлүктү калыптандыруу, окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоодогу калыптанган көз караштардын биримдигине негизделген педагогдун кесиптик жана жеке жашоо чөйрөсүндөгү толеранттуу жүрүм-турумду өнүктүрүү.** Белгилей кетчү

нерсе даярдоонун максаты үч бөлүктүү структурага ээ, анын ар бир компоненти маанилүү жана максатка улам кийинки компонентти камтууга шартталган.

Болочок педагогдун окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоону уюштуруу тармагында болочок педагогдордун компетенттүүлүгүн калыптандыруу төмөндөгү маселелерди чечүүнү талап кылат:

- *Билим берүүнү гумандаштыруу шартында толеранттуулукка тарбиялоонун мааниси*

жөнүндөгү билимди калыптандыруу, анын өнүгүүсүнүн психологиялык механизмдери, балдар жамаатында толеранттуулук жана интолеранттуулуктун пайда болуусу, толерантту окутуу чөйрөсүн түзүү жолдору жөнүндө;

- *толерантту окутуу чөйрөсүн түзүү боюнча жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу,*

максатка ылайык, пландаштырылган, толеранттуулукка тарбиялоону ишке ашыруу жана талдоо;

- *толеранттулукка тарбиялоонун технологияларына ээ болуу;*
- *окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоону уюштуруунун проблемалары жана кыйынчылыктары менен таанышуу;*
- *эмпатиянын гуманисттик багытта калыптанышы, эмоционалдык өзүн-өзү башкарууну өнүктүрүү [4].*

Толеранттуулукка тарбиялоо процесси мугалимден окутуу мейкиндигинде түрдүү маданияттар менен жагымдуу мамиледе болуу керектигин талап кылаарын белгилейбиз (баланын, мугалимдин маданияты, өспүрүмдүн жеке маданияты, үй-бүлөлүк тарбиялоонун маданияты ж.б.) [4].

Маданияттар аралык педагогикалык компетенттүүлүктү (Л.В.Зубарева, дүйнөнүн көп түрдүүлүгү жөнүндөгү билимдердин жыйындысын көрсөтүүчү, көп маданияттуу билим берүүдө педагогикалык ишмердүүлүктүн өзгөчөлүгү, “көп түрдүүлүккө жеке окшоштугу, маданий, этникалык азчылыктарга, толеранттуу мамиле жасоо, окутуу тарбиялоо процессинде ар түрдүү маданияттар менен кездешкен кырдаалда коммуникативдик жана кесиптик-ишмердүүлүк жөндөмдүүлүгүн эффективдүү ишке ашыруу”) калыптандыруу зарылдыгы мына ушундайча келип чыгат [5].

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкү *маселелерди чечүү керек:*

-жашоодогу көп маданияттуу чөйрө, түрдүү маданияттардын өкүлдөрүнүн психологиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү билимдерди жана көз караштарды калыптандыруу;

- өзүн социумдун, этностун, маданияттын өкүлү катары элестетүү жана билимди калыптандыруу, өзүн таануу маданятын жана жөндөмдүүлүгүн жүзөгө ашыруу;

- толеранттуулук мугалимдин кесиптик маанилүү сапаты экендиги тууралуу билимин калыптандыруу, көп маданияттуу билим берүү шартында толерантту өз ара аракеттешүүнү түзүү жөндөмдүүлүгү жөнүндө, өзүндө толеранттуулукту тарбиялоо жөндөмдүүлүгү, толерантту өз ара аракеттешүүнү уюштуруу; болочок мугалимде толеранттуулукту өнүктүрүү жөнүндө билимдерди калыптандыруу [5].

Ошону менен бирге, бул ишмердүүлүккө даярдык, анын туруктуу, максаттуу мүнөздө болуусу белгилүү бир калыптанган түшүнүктөрдүн бар экендиги менен түшүндүрүлөөрүн белгилейбиз (Д.Н. Узнадзе, И.С.Кон) жана ошол калыптанган түшүнүктөр келип түшкөн маалыматтын маанилүүлүгүн аныктайт жана кийинки жүрүм-турумду шарттайт. “Калыптанган түшүнүктүн” маанисин аныктоодо биз бул түшүнүктү “белгилүү активдүүлүккө карата даярдык, тигил же бул муктаждыктарды канааттандырууга жөндөмдүү болуу абалы” катары берген окумуштуулардын оюна кошулабыз [6.28-бет]. Натыйжада, балдарда толеранттуулукту тарбиялоонун калыптанган

түшүнүктөрүнүн биримдиги жана болочок мугалимдин толеранттуу жүрүм-туруму, суденттин аң-сезимдүү жана аң сезимсиз психикалык абалын жөнгө салат. Ал толерантуулукка тарбиялоону уюштурууну жана өз ишмердүүлүгүн толеранттуулук принцибине ылайык ишке ашырууда байкалат.

Психологдор тарабынан аныкталган когинитивдик, эмоционалдык-баалоочу, жүрүм-турумдук түзүмдү ичине камтыган калыптанган түшүнүктөрдүн түзүмүн эске алуу менен, биз окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоого болочок педагогдордо керектүү түшүнүктөрдүн түзүмүн жана жеке толеранттуу жүрүм-турум компоненттердин биримдиги катары: когинитивдик (толеранттуулук образы жана толеранттуулукка тарбиялоо процесси таанып билүү жана кабыл алуу обөектиси катары), эмоционалдык-баалоочулук (керектүү түшүнүктөрдүн обөектисине карата позитивдүү же негативдүү мамиле), жүрүм-турумду (керектүү түшүнүнктөрдүн обөектисине карата белгилүү иш аракеттерге даяр болуу, эрктик күч аракетти жүзөгө ашырууга даяр болуу)карайбыз.

Андыктан калыптанган түшүнүктүн теоиясына ылайык, даярдоо процессинде, алгачкы таанып биле элек көз караштардын ордуна установка-ынануу (туруктуу, таанылган) келген, ал ишмердүүлүктүн таанымал мотиви болуп саналат[6]. Толеранттуулукка тарбиялоо боюнча билимдин жана билгичтиктердин туруктуу системасын калыптандыруу студентте ишмердүүлүктүн бул түрүнө мотивациянын болушунун негизинде гана мүмкүн. Мындай болбосо, билим жана билгичтиктер студентке керексиз жана таанылбаган формалдуу маалыматтардын жыйындысы болуп калат.

Окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоого карата установкалардын биримдигин калыптандыруу жана педагогдун толеранттуу жүрүм-туруму төмөнкү маселелерди чечүүгө мүмкүндүк берет:

- толеранттуулуктун баалуулугу, толеранттуулукка тарбиялоонун максаты жана маселелери
жөнүндөгү пикирлерди жана билимдерди калыптандыруу;
- балдарда жана өспүрүмдөрдө толеранттуулукка жана толеранттуулукту тарбиялоого аң сезимдүү мамилени калыптандыруу;
- окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоодо коомдук жана кесиптик мотивдерди калыптандыруу, бул проблеманы изилдөөнү жүргүзүүгө -мотивациялоо жана андан алган билимдерин жана билгичтиктерин турмушта колдонуу;
- курчап турган чөйрөдөгү субъекттер менен толеранттуу өз ара аракеттешүүгө багыттоону калыптандыруу.

Окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоого студенттерди даярдоо жаатында окуу процессинин эффективдүүлүгүн камсыздоочу максатка ылайык калыптанган көз караштар жана маселелер мазмун үчүн ориентир болуп калды жана өз кезегинде каражаттарды аныктоонун зарылдыгын шарттады.

Адабияттар

1. Педагогическая энциклопедия Т.3, 2 изд., М., 1964-стр 66.
2. Философский словарь.ред.И.Т. Фролова-М.1986.
3. Белкина В.Н. Подготовка студентов к педагогическому регулированию взаимодействия детей раннего возраста со сверстниками. Дисс.д.п.н. Ярославль 2000г.
4. Ханова К.С. Формирование взаимотношений учителя и подростков в современных социокультурных условиях. Автореферат дисс.к.п.н., Волгоград 2002г.

5. Асташова Н.А. Учитель: Проблема выбора и формирование ценностей. М.: Изд-во Московский психолого-педагогичекий института 2000г.
6. Узнадзе Д.Н. Теория установок, М.:Изд-во Московский психолого педагогический институт, 1997г.

УДК: 371.3: 51

ЖАЛПЫ БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ ОРТО МЕКТЕПТИН ГЕОМЕТРИЯ КУРСУН ОКУТУУДАГЫ МҮЧҮЛҮШТҮКТӨР ЖАНА АЛАРДЫ ЖОЮУНУН АЙРЫМ ЖОЛДОРУ

Батырова Ы.М.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.

Аннотация

Макалада жалпа билим берүүчү орто мектепте геометрияны окутуунун сапатын жогорулатуунун методикалык проблемалары жана аларды чечүүнүн айрым жолдору жөнүндө сөз болот.

Annotation

The article contains methodical problems of improving the quality of teaching of geometry in secondary school and some solutions

Өткөн кылымдын 70-80-жылдарынан бери эле жалпы билим берүүчү орто мектептин окуучуларынын билим алууга, таанып билүүгө болгон кызыгуулары солгундап келүүдө. Кийинки коомдук социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр бул процессти ого бетер күчөттү. Учурда билим берүү чөйрөсүндө түзүлүп токтоосуз чечүү зарыл болгон проблемалардын объективдүү себептери төмөнкүлөр:

- коомдо интеллектуалдык баалуулукка болгон көз караштын жана мамиленин өзгөрүшү;
- мугалимдердин коомдо ээлеген ордунун, аброюнун төмөндөшү, аларды мамлекет тарабынан социалдык-экономикалык колдоонун жетишсиздиги; натыйжада орто мектептин мугалимдери пенсия курагына жакындап, ал эми жаш кадрлар мектепке барбай башка кесипти аркалап, мугалимдер айыл жерлеринде гана эмес, шаарларда да жетишпей калышына ж.б. алып келди;
- предметтик окуу программаларынын, окуу китептеринин, мугалимдер үчүн окуу-методикалык колдонмолордун (айрыкча кыргыз тилиндеги) жетишсиздиги;
- жогорку окуу жайларына кабыл алууда орто билим жөнүндөгү аттестаттын, бүтүрүү сынактарынын бааларынын эске алынбай жатышы;
- предмет боюнча олимпиадалардын жыйынтыктарынын күтүлүүчү натыйжадан бир кыйла төмөн болушу;
- ата-энелердин өз балдарынын татыктуу билим алып, тарбияланышына кайдыгер мамилеси.

Окутуу процессинин субьект-обьектилери болушкан мугалим менен окуучунун максаттуу ишмердүүлүгүнө байланыштуу болгон субъективдүү себептер төмөнкүлөр:

- көпчүлүк мугалимдердин окутуунун инновациялык, интерактивдүү усулдарына жеткиликтүү маани бербей жатышы;
- окуучулардын таанып билүүгө кызыгууларынын төмөндөшү;
- мугалимдерде, окуучуларда патриоттук сезимдин жоголуп баратышы;
- мугалимдердин өз билимдерин жогорулатуунун үстүндө системалуу иштебей калышы ж.б.

Жогоруда аталган себептерди жоюу боюнчаиш-аракеттер КРнын билим берүү жана илим министрлиги тарабынан иштелип чыккан мамлекеттик программада аныкталып, ырааттуу иш жүзүнө ашырылып жатат:

- билим берүүнүн мазмунун реформалоо;
- материалдык техникалык базасын чыңдоо;

- ата-энелердин жоопкерчилигин күчөтүү;
- билим берүүнүн инновациялык технологияларын жайылтуу;
- окуучулардын окуу жүгүн кыскартуу;
- мугалимдерди материалдык жана социалдык колдоо, ишине кызыктыруу;
- жаш адистерди мектепке тартуу;
- мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу ж.б.

Орто мектепте геометрияны окутуунун абалы, бул предмет боюнча окуучулардын билимдеринин сапаты жалпы эле билим берүүнүн актуалдуу проблемаларынан болуп калууда. Учурда орто мектепти бүтүрүүчүлөрдүн геометрия боюнча билимдери формалдуу болуп айрыкча мейкиндик элестөө; ийкем ой жүгүртүү; логикалык тыянак чыгаруу; ырастоолорду далилдөө; геометриялык фигураларды сүрөттөө; өз оюн ишенимдүү, таамай, так, кыска айта билүү деңгээлдери бир кыйла төмөн. Жалпы билим берүүчү орто мектепте геометрияны окутуунун сапатын жогорулатуунун методикалык проблемалары катары төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Жалпы билим берүүчү орто мектептин математика курсунун программасында геометрия боюнча окуу материалдарынын мазмунун жана көлөмүн тактоо;

Геометрия предметине ажыратылган сааттарда окуу материалын таанышуу иретинде гана баяндап берүүгө, айрым көнүгүүлөрдү гана иштөөгө мүмкүн болуп, ал эми теоремаларды, натыйжаларды далилдөөгө, окуу материалын негиздеп окуп үйрөнүүгө убакыт жетпей жаткандыгы орто мектептин математика мугалимдери менен болгон пикир алышууларда айкындалды. Окутууда ой жүгүртүүнү өстүрүү маселеси математикалык ырастоолорду далилдөө, маселелерди чыгаруу ж.б. проблемалуу жагдайларды түзүп аны чечүү процессинде гана ишке ашат. Ошондуктан программа боюнча окуп үйрөнүүгө тийиш болгон геометриялык материалдарды негизги жана кошумча материалдарга ажыратуу же окутууга бөлүнгөн сааттарды көбөйтүү аркылуу окуу процессинин сапатын бир кыйла жогорулатууга болор эле.

2. Жалпы билим берүүчү орто мектептин геометрия боюнча окуу китептериндеги теориялык материалдарды окуучуларды кызыктыруучу элементтер менен толуктоо;

Окуу китептерин жазуу боюнча конкурстар жарыяланып, алардын жыйынтыгында окуучулардын бүгүнкү керектөөсүнө жана кызыкчылыктарына ылайык келгендерин обьективдүү тандап алуу башкы мааниге ээ.

3. Окуу китептериндеги геометриялык негизги түшүнүктөрдү жана идеяларды кеңейтүү үчүн окуу китебине кошумча окуу-методикалык колдонмолорду, дидактикалык материалдардын сериясын, окуучулар үчүн жумушчу дептерлерди иштеп чыгуу;

4. Геометрияны окутуунун традициялуу эмес формаларын дидактикалык жактан иштеп чыгуу жана аларды жайылтуу, предмет боюнча лабораториялык жана практикалык иштердин иштелмелерин түзүү;

5. Окуучулардын геометрия боюнча предметтик компетенцияларын калыптандыруу; Азыркы билим берүүдөгү негизги тенденция - тигил же бул предмет боюнча билим, билгичтик жана көндүмдөр системасын калыптоо гана эмес, аларды өзүнүн кесиптик, практикалык ишмердигинде, күндөлүк жашоосунда ж.б. чыгармачылык менен пайдалануу менен өзүнүн бүткүл иш-аракетинде өрчүтүп барышы, эң башкысы окуучулардын ой жүгүртүүлөрүн өнүктүрүүдө турат.

6. Геометрия сабактарында окутуунун инновациялык, интерактивдүү ыкмаларын пайдалануу;

Төмөнкү таблица таанып билүү областында билим берүүчүлүк максаттарынын категорияларын (Б. Блумдун таксономиясы боюнча) чагылтып окутуунун инновациялык, активдүү, интерактивдүү усулдарында окуу материалынын маңызына жетүү бир кыйла жогорку деңгээлде ишке аша тургандыгын айнинелейт [1]:

Билим берүү максаттарынын категориялары	Мугалимдин талабы	Окуучунун жообу
1	2	3
1. Билим алуу Бул категория окуп үйрөнүлгөн материалды (фактылар, түшүнүктөр, эрежелер) эске тутуп, кайталап айтып берүүдө турат. Анын жалпы белгиси тиешелүү маалыматтарды эске түшүрүү менен мүнөздөлөт.	• атагыла; • санагыла, • эске түшүргүлө.	• конкреттүү фактыларды билет; • негизги түшүнүктөрдү билет; • эрежелерди жана принциптерди билет; • терминдерди кайталап айта алат.
2. Түшүнүү Өздөштүрүлгөн окуу материалынын маанисин түшүнүү жөндөмдүүлүгүнүн көрсөткүчү болуп аны бир формадан экинчи формада туюнта билиши, бир «тилден» экинчи тилге которушу (мисалы, сөз айкашын математикалык тилге), окуу материалын интерпретациялоо (түшүндүрүү, кыскача айтып берүү) же окуянын андан аркы жүрүшүн божомолдоо (жыйынтыктарын, натыйжа ларын көрө билүү) эсептелет. Окутуунун мындай жыйынтыктары окуу материалын тек гана эстеп калуудан жогору турат.	• түшүндүргүлө; • өз сөзүңөр менен айтып бергиле; • кыскача баяндагыла; • салыштыргыла	• фактыларды, эрежелерди, принциптерди түшүнөт; • тексттик материалды интерпретациялайт; • схемаларды, графиктерди, диаграммаларды интерпретациялайт; • тексттик материалды математикалык тилге которо билет.
3. Колдонуу Бул категория өздөштүрүлгөн материалды конкреттүү шарттарда жана жаңы жагдайларда колдоно билүүнү туюнтат. Буга эрежелерди, усулдарды, түшүнүктөрдү, закондорду, принциптерди, теорияларды колдонуу да кирет. Мындай окутуунун жыйынтыгы окуу материалын түшүнүүгө караганда жогорку деңгээлде ээ болууну талап кылат.	• колдонгула; • пайдалангыла; • текшергиле; • байланыштыргыла	• түшүнүктөрдү, принциптерди жаңы жагдайларда колдонот; • закондорду жана теорияларды конкреттүү практикалык жагдайларда колдонот; • усулдун туура колдонулушун демонстрациялай алат.

4. Анализ Бул категория окуу материалын курама бөлүктөргө бөлө билүүнү туюнтат. Буга бүтүн нерсени бөлүктөргө бөлүү, алардын арасындагы өз ара байланыштарды аныктоо, бүтүн нерсенин жаралуу принциптерин түшүнүү да кирет. Окутуунун жыйынтыктары түшүнүү жана колдонууга караганда жогорку интеллектуалдык деңгээли менен мүнөздөлөт, анткени окуу материалынын мазмунун гана эмес анын ички түзүлүшүн да түшүнүүнү талап кылат.	• классификацияла-гыла; • анализдегиле; • курама бөлүктөргө ажыраткыла; • айырмалагыла; • ордуна койгула.	• айкын эмес божомолдорду аныктайт; • ойлоо логикасындагы каталарды, байкабастыктарды көрө билет; • фактылар менен натыйжалардын ортосундагы айырмачылыктарды аныктайт; • берилгендердин маанисин баалайт.
5. Синтез Бул категория жаңы бүтүн нерсени алуу үчүн элементтерди комбинациялоо билгичтигин туюнтат. Мындай жаңы нерсе болуп маалымат берүү (доклад, чыгып сүйлөө), иш-аракеттердин планы же жалпыланган байланыштардын биримдиги (маалыматтарды иштөө үчүн схемалар) болушу мүмкүн. Мындай окутуунун жыйынтыгы жаңы схемаларды жана структураларды түзүүгө басым жасалган чыгармачыл мүнөздөгү ишмердүүлүктү шарттайт.	• корутундулагыла; • системалаштыргыла; • ойлоп тапкыла; • комбинациялагыла • бөлүктөрдөн түзгүлө.	• чыгармачыл сочинение жазат; • экспериментти жүргүзүүнүн планын сунуш кылат; • тигил же бул проблеманы чечүүнүн планын түзүү үчүн түрдүү областтардагы билимдерин пайдаланат;

6. Баалоо Бул категория тигил же бул окуу материалынын (ырастоолордун, адабий чыгарманын, изилденүүчүлөрдүн) маанисин конкреттүү максатта баалай билүүсүн туюнтат. Пикир жүргүзүү даана критерийлерге негизделиши зарыл. Мында критерийлер ички (структуралык, логикалык) жана сырткы (коюлган максатка жараша) болушу мүмкүн. Критерийлерди окуучулар өздөрү аныктап же сырттан (мисалы, мугалим тарабынан) берилиши мүмкүн. Бул категория жогоруда аталган бардык категориялар боюнча окуу жыйынтыктарына жетишүүнү жана айкын критерийлер боюнча баалоочу пикирлерди жаратууну шарттайт.	• баалагыла; • аргументтештиргиле; • башка көз караштарды байкагыла; • ролун ачкыла; • маанисин аныктагыла.	• окуу материалынын логикалык түзүлүшүн жазуу жүзүндө баалайт; • берилгендерге карата жыйынтыктардын ылайыктуулугун баалайт; • сырткы критерийлерге таянып ишмердүүлүктүн натыйжасын баалайт.

1. Геометрия сабактарынын тарбиялык маанисин өнүктүрүү;

Учурда билим берүү системасынын негизги функциясы жаш муундарды ар тараптан өстүрүү, эң бийик адамдык сапаттарды, активдүү турмуштук көз караштарды калыптоо болуп саналат.

2. Мугалимдин маалыматтык-коммуникациялык технологияларды окутуу процессинде пайдалана билиши;

Информациялык кылымдагы мугалим окуучулардын суроо-талабына жооп бериши үчүн улам жаңы маалыматка ээ болушу зарыл. Окутуудагы көрсөтмөлүүлүктү маалыматтык-коммуникациялык технологиялар аркылуу ишке ашыруу бүгүнкү күндөгү актуалдуу тенденция.

3. Физика-математикалык билим берүү багыты боюнча бакалаврларды даярдоонун сапатын жогорулатуу, алардын кесиптик компетенттүүлүгүн арттыруу;

Мугалимдин өз предмети боюнча терең билимге ээ болушу ага коюлган башкы талап болот. Ага кошумча педагогикалык-психологиялык, методикалык билимдерге жана мугалимге мүнөздүү болгон инсандык сапаттарга ээ болушу керек.

4. Жогорку окуу жайларынын окутуучуларынын квалификациясын жогорулатуу. Бүгүнкү күндө окутуунун инновациялык технологиялары,окутууга компетенттүү мамиле, окутуунун натыйжалары, кредиттик технология ж.б. боюнча окутуучулардын квалифкацияларын жогорулатуу маселеси чечилиши керек.

Жыйынтыктап айтканда азыркы доордо орто мектепте геометрияны окутууга карата анын максаттарын, мазмунун жана көлөмүн, окутуунун формаларын, методдорун жана каражаттарын, окуучулардын билимдерин баалоо ыкмаларын тандоого жаңыча, заманбап көз карашта мамиле жасоого тийишпиз.

Адабияттар

1. Аттокурова А.Дж., Барышникова Т.Л., Мамаюсупов М.Ш.Математиканы интерактивдүү ыкма менен окутуу маселелери. -Ош – 2008. -114 б

УДК 37.091.33

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У СТУДЕНТОВ ФИЗКУЛЬТУРНЫХ ВУЗОВ

Бегматова Ш.Ш. Исмаилова А.А.
г. Жалал-Абад, ЖАГУ
ismailova1988@list.ru

Аннотация

В настоящее время уделяется большое внимание профессиональной подготовке специалиста. В этой связи актуализируются проблемы методов обучения, умением свободно ориентироваться и действовать в сложной обстановке педагогического процесса.

Annotation

In present give great attention for the preparation professional experts. That's why staticizeren method problems of teaching, with free focuses and enlarge them in difficult situation in pedagogical process.

Современные условия развития системы высшего профессионального образования Кыргызской Республики уже сейчас требует подготовки высококлассных специалистов в области физической культуры и спорта, которые будут способны дать новый толчок в развитии данной отрасли на ближайшие годы. В «Концепции развития образования КР до 2015 году» поставлена задача создания условий получения профессиональных навыков для обеспечения конкурентоспособности, обучающихся на рынке труда и поиска новых резервов повышении качества и эффективности подготовки будущих педагогов. В настоящее время уделяется большое внимание профессиональной подготовке специалиста. В этой связи актуализируются проблемы активных методов обучения, умением свободно ориентироваться и действовать в сложной обстановке педагогического процесса.Общепрофессиональной подготовке физкультурных кадров посвящены фундаментальные исследования многих авторов. В работах этих авторов профессиональная подготовка преподавательских и тренерских кадров рассматривается в виде совершенствования конструктивной, дидактической, управленческой коммуникативной и других сторон профессионально-педагогической деятельности преподавателя-тренера по виду спорта. Однако нет сомнений в необходимости дальнейшего развития педагогического мастерства преподавателя-тренера в указанных отношениях. Так все еще остается недостаточно исследованной такая важная педагогическая проблема как коммуникативная деятельность преподавателя-тренера и подготовка к ней будущих специалистов. Одним из путей овладения основами педагогического мастерства следует считать формирование у студентов физкультурных специальностей коммуникативной компетентности. Практика выявила, что студенты физкультурных специальностей испытывают значительные трудности, как в межличностном отношении, так и во время общения с учащимися и со спортсменами в период педагогической тренерской практики. Об этом свидетельствуют, в частности, данные анализа документации педагогической и тренерской практики и специальный опрос (беседы, интервьюирование, тестирование). Около 85% студентов отмечали трудность управления деятельностью обучающихся и спортсменов. Особо подчеркивалось студентами их собственная речевая подготовленность, препятствующая

четкому объяснению целей и задач, конкретных учебно-тренировочных занятий, предъявлению педагогических требований и доведения их до завершения.

Низкая самооценка коммуникативной деятельности будущих педагогов иногда порождает у них неуверенность в правильности выбора профессии. Однако, указанные трудности будущих преподавателей-тренеров можно устранить в процессе профессиональной подготовки.В работах многих авторов профессиональная подготовка преподавателя, учителя физической культуры рассматривается в различных аспектах: реформирование организационно-управленческой, дидактической, конструктивной и других сторон профессионально-педагогической деятельности специалистов по физической культуре и спорту.При этом почти не рассматриваются дин из главных факторов, являющей основой педагогического мастерства учителя-тренера – формирование у студентов физкультурных специальностей коммуникативной компетентности. Об этом могут свидетельствовать неумение общаться, особенно среди студентов 1-2 курсов, выражается в неумении общаться с тренирующимися на педагогической практике и занимающимися в ДЮСШ на тренерской практике, в основном в своих отчетах руководители практики и сами студенты отмечают возникающие трудности.

Основными причинами создавшегося положения являются:

- несовершенство стандартов и типовых учебных планов, определяющих содержание профессиональной подготовки будущего педагога, соответствия его современным требованиям;

- наличие требований между реальным содержанием современного педагогического образования и требованиями, предъявляемыми в настоящее время школой, обществом, государством к личности и уровню профессиональной компетентности современного педагога.

В современной школе работа по физической культуре за последние годы направлена, в основном, на решение общеобразовательных и оздоровительных задач урока, стремление обеспечить выполнение стандартных нормативов по физическому воспитанию и физической подготовленности занимающихся и при этом зачастую остается без внимания проблема решения вопросов нравственного, эстетического воспитания школьников путем использования средств физической культуры и спорта. Совершенствование системы школьного образования в нашей республике – это одна из ключевых проблем на сегодняшний день. Требуется реформирование не только структуры, но и обновления содержания образования, гуманизация всей системы образования. Современная физическая культура, которая должна быть одним из основных элементов общественного воспитания, на сегодняшний день обеспечивает выполнение лишь части этой программы, обращая внимание в основном на формирование двигательный умений и навыков, развитие физических качеств.

Ориентация педагогической деятельности специалистов по физической культуре и спорту на формирование личности обучающегося потребует от преподавателей высокого уровня развития рефлексивных процессов.

Специалист по физической культуре и спорту должен не просто руководить, управлять деятельностью обучающихся:

- во-первых, он должен организовать процесс самоуправления обучающегося его собственной деятельностью;

- во-вторых, не просто передавать информацию, а стимулировать к ее углублению и поиску;

- в-третьих, не просто контролировать деятельность учащихся, а развивать у него способности к самоконтролю.

В настоящее время во многих современных образовательных системах общепринятыми являются следующие ключевые компетенции, обеспечивающие качество подготовки специалистов:

- праксеологическая компетентность, обеспечивающая эффективность в планировании и организации учебного процесса, проведении контроля и оценки образовательных процессов;
- коммуникативная компетентность направлена на овладения навыками общения и языковой грамотности;
- креативная и инновационная компетентности, побуждающие к нестандартному мышлению;
- информативные компетенции - формирующие умения искать, обрабатывать и передавать информацию обучающимся;
- моральная компетентность и способность к глубокой рефлексии при оценке этических поступков.

С учетом вышеизложенного, в качестве исходного положения была выдвинута идея реструктуризации профессиональной подготовки, предполагающая в ходе создания нового поколения учебных планов, программ дисциплин для студентов, гуманизацию образования, призванной обеспечить реализацию права выбора личностью образовательно-профессиональных программ.

Любая образовательная система, любое высшее профессиональное образование в большей или меньшей степени направлено на обеспечение общей и специальной профессиональной подготовленности.

Коммуникативная компетентность направлена на овладения навыками общения и языковой грамотности, что очень важно для специалиста по физической культуре и спорту. Значимость содержания и качества преподавания фундаментально-гуманитарных дисциплин – русского языка и педагогики определяется, прежде всего, объективной потребностью освоения общечеловеческих ценностей современной физической культуры и спорта обучающимися любой образовательной системы и любого высшего профессионального образования.

Определение основ формирования интеллектуального компонента физической культуры обучающегося и разработка педагогических условий формирования коммуникативных навыков специалиста по физической культуре и спорту составляет основу цели исследования.

Литература

1. Вучева В.И. Основы формирования гуманистически ориентированной ФК будущих педагогов. // Человек в мире спорта: новые идеи, технологии, перспективы: Тез. Международного конгресса «Физическая культура, образование и наука». М., 1998. Т. 2.- С.218.
2. Кобер И.Х. Методы активного обучения в профессиональной подготовке преподавателя-тренера. Материалы международной научно-практической конференции «Физическая культура и конкурентоспособность страны». Алматы, 2010.
3. Кобер И.Х. Основы педагогического мастерства учителя физической культуры и спорта. Учебное пособие. А-Ата; Рауан,1990.
4. Ляк В.И. Ориентиры перестройки физического воспитания в общеобразовательной школе./ Теория и практика физической культуры, 1990, №9. С.10-14.
5. Матвеев А.П. Физическая культура личности как проблема педагогики.// ФК: воспитание, образование, тренировка.- 1998.-№ 1-2. С.2-11.

6. Мамытов А.М. Структура и содержание высшего физкультурного образования в Кыргызской Республике.// Материалы международной конференции, посвященной 100-летию Олимпийских игр. Краснодар,1996.

УДК-81.Англ 34.0913

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ТАБИГЫЙ БАГЫТТАГЫ ОКУГАН СТУДЕНТТЕРДИН ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН ӨСТҮРҮҮНҮН ЖОЛДОРУ

Жолдошбаева Ы.К.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.
Ykybal@mail.ru

Аннотация

Бул макала окуучулардын сүйлөө, жазуу, айтуу стилдерин өнүктүрөт. Жаңы ыкмаларды колдонуп англис тилин үйрөтүү болуп саналат. Тилди өздөштүрүүгө өбөлгө түзүп, окшоштук жана айырмачылыктарын белгилейт.

Annotation

This article is about how developing reading, writing and speaking skills. Using the new methods of teaching the students can how to use some words the difference between of words and word combinations.

Өлкөбүздүн турмушундагы болгон эбегейсиз коомдук-социалдык өзгөөрүлөр окутуудагы жаңылануну талап кылды. Кээ бир предметтерди түп-тамырынан бери өзгөртүп окутууларга алып келди.

Мына ошондой предметтердин бири болуп англис тили эсептелет. Себеби, башка предметтер сыяктуу англис тили жогорку окуу жайларда окутууда көптөгөн эмгектерди, салыштырып үйрөтүүлөрдү талап кылат. Үйрөтүлүп жаткан тил жашоо турмуш менен байланышта болушу, студенттин ал билимдерди өз турмушунда пайдалануу мүмкүнчүлүгүнүн деңгээли жогору болушу чечүүчү мааниге ээ. Ошондуктан англис тилин өзүн окутууну максат кылбастан, анын колдонулушун, кеп ишмердүүлүгүн, социалдык турмуштук негизги курал катары үйрөтүүнү негизги орунга коюп жатат. Англис тилин үйрөнүүдө төмөндөгүдөй кыргыз тили менен болгон ажырагыс биримдикти өз ичине камтыйт.

а) Турмуш тирикчиликте колдоно алуусу.(өзү жөнүндө кыска маалымат).

My name is Adil. I am seven years old. I am a pupil. I have a large family. I live in Biskek. I am from Kirghizstan. I love my family.

б) Сөз маанилерин туура аныктап сүйлөй алуусу. (кыска сүйлөм же сөз жазуу).

a, school - мектеп, a, schoolboy – мектеп окуучусу (бала), a schoolgirl - мектеп окуучусу (кыз), parents - ата-эне

в) Уга билүүсү контексттик мааниде. (Ангемече)

London is a capital of England. Englishman lives in England Bishkek is a capital of Kirghizia. Kirghiz lives in Kirghizstan. Moscow is a capital of Russia. Russian lives in Russia.

г) Жаза билүүсү пунктуациялык, стилистикалык.(Жашаган жери жөнүндө)

Jalalabat is my native town. It is a town of youth and students. My town rich of: oil, gas, health resort…

д) Окуп түшүнө алуусу (талдай алуусу).

Alai is beautiful valley. Because I was born in Alai. It is cold in winter, warm in summer. There are many jailooz in Alai. There lived Kurmanjan datka. She loves Alai very much as I. I am proud of my peaceful and freedom valley Alai.

Окутуунун стандарты студенттин кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү менен бирге студентти интелектуалдык, чыгармачыл, активдүү атуул катары тарбиялоо милдетин коет. Бирок биз

ушуну менен бирге эле студентти көп маданияттуулука да тарбиялап үйрөтүшүбүз зарыл. Бул милдеттерди турмушка ашырууда студенттин англис тили боюнча алган билимдерини керектүүлүгүн толук талдап билүүсүнө байланыштуу чечилет.

Англис тили сабагы белгиленген максаттардын өтөсүнө чыгуу үчүн аталган предметтин мазмунун коммуникативдик, лингивистикалык, тилдик, маданият-таануучулук жана башка компоненттеринин интеграцияланган биримдигин түзүүсү талап кылынат.

«Тилди окутуунун негизги грамматика түзөт» деген жобо менен бирге эле англис тилин уйрөтүп окутууга фонетика да түзөрүн эстеп чыгарбашыбыз абзел. Студентти көп маданияттуулукка үйрөтүүдө тилдин окшоштук ачылыштарга ээ болот. Ал эми англис тилин окутуп үйрөөтүдө студенттин эки тилде салыштырып үйрөөнүүсү аркылуу окуучуну көп маданияттуулукка үйрөтүүнүн педагогикалык шарттарына көп көнүл бурулбай келе жатат. Жогорудагы аталган проблеманын үстүнөн иштөөдө бизден эмнелер талап кылынат:

I. Жогорку окуу жайларында англис тилин окутуунун жазма, лингвистикалык, дидактикалык негиздерин кыргыз тили менен салыштырып аныктоо аркылуу студенттерди көп маданияттуулукка үйрөнүү, ошондой эле кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү.

II. Англис тилин салыштырып окутууда билим берүүнүн азыркы талаптарына шайкештигин аныктоо аны практикада колдонуу жолдорун иштеп чыгуу, эксперименттик текшерүүдөн өткөрүү.

III. Англис тилин бала бакчалардан баштап окутуу. Себеби, бала бакчалардан мектепке даярдоо группасынан баштап үйрөтүлсө анан тилди үйрөнүүдө өз жемишин бере алат. Тилди үйрөнүүдө алгачкы кадам болгон ариптерди үйрөөнүдөн башталса. Ар бир арипке тыбыштык мүнөздөмөнү талдап үйрөтүү, мисал келтирүү, заманбап түрдүү талапка жооп берген мисалдардан пайдалануу.

Англис тили ааламдашып калган тилдердин бири. Бирок ушул ааламдашып калган тилди үйрөтүүдө ар бир нерсесин кылдат карап чыгуу азыркы мезгилдин талабы. Ушул талаптарды өз кесибин, сабагын эң мыкты билген адис мугалим ишке ашырат. Тагыраак айтканда кыргыз, англис тилдерин интеграциялап окутууда жана ошонун негизинде көп маданияттуулука үйрөтүүдө педагогикалык шарттар керек. Ал шарттардын эң негизгиси болуп мугалимдин билиминин терендиги, өз кесибин сүйө билүүсү, усулдук чеберчилиги өтө жогору болуусу мезгилдин талаптарынын бири.

Тыбыштарды окуп үйрөнүүдө кыргыз тили менен салыштырып үйрөнүү өз жемишин берет. Мисалы, эмгекте көрсөтүлгөндөй Ar (ei) Ал эми кыргыз тилиндеги Аа (а) тамгасы да үндүү тыбыш болуп эсептелет. Студенттерге өз алдынча кыргыз тилинде мисал келтирип, аны англис тили менен салыштырып үйрөтсө ашыктык кылбайт. Мисалы, аары, араа, англис тилде a car, dark жогорудагы салыштырып аталган мисалдарды англис жана кыргыз тилдеридеги Ar (ei) Аа тамгаларынын созулма (аа) болуп айтылышы. Ошондой эле үнсүз тыбыттардын да окшоштук жактарына мисал келтирсек: алма, алча, бака. an aplle, a cherry, a frog, тыбыштүык өзгөчөлүктөрү салыштыруу аркылуу көптөгөн мисалдарда келтирип гана жон болбостон, башталгыч класстарда түрдүү оюндарды колдонуу менен да түшүндүрсө жеткиликтүү болот. Окутуунун түрдүү ыкмаларын колдонуу менен башталгыч класстарда англис тили сабагын өтө кызыктуу кылып өтүүгө көптөгөн оболголор азыркы шарттарда бар. Мына ушундай ыкмалардын бири кабарлашып окутүү ыкмасы. Бул ыкманы колдонууда мугалимдин ролу маанилүү жана жоопкерчиликтүү. Ал эми башталгыч класстарда эки эсе жоопкерчиликти талап кылат.

Мугалим өзүнүн функциясын сабак учурунда класстын башаламан болуп кетпес үчүн так билиш керек. Кабарлашып окутууда мугалимдин функциясы төмөнкүчө:

1.Багыт берүү

2.Байкоочу

3.Жардам берүүчү – суроо аркылуу түрткү берген.

Жогорудагы ыкмаларды бирден чечмелесек:

1.Багыт берүүчү катары: Мугалимдин так жана кыска нускама берүүсү. Студенттер аткара турган ролун, функциясын түшүнүп сезе башташ керек.

2.Байкоочу катары: Ар бир топтун кыймыл аракети мугалимдин байкоосунда болуш керек.

3. Жардам берүү функциясы: Мугалим студенттерге суроо берүү аркылуу проблеманы чечүүгө түртүү берет. Мугалимдин суроосу аркылуу студенттердин тура жоопторду табуусу. Ушундай функцияларды, ролду аткарган мугалим кабарлашып окутуу чөйрөсүн түзө алат.

Кабарлашып окутуунун окуу чөйрөсү белгилүү бир жалпы мүнөзгө ээ деп эсептелет.

Алар: а – бири –бирине жагымдуу көз карашы.

б – билдар жана кыздар бир топту түзүшү

в – мугалимдин басмырлообосу.

г – түздөн-түз социалдык ыктарга үйрөтүшү.

д – мугалимдин байкоосу, керек учурда жардамдашуусу.

е – топтун ишинин натыйжалуулугу.

Негизги сөз башталгыч курстун студенттерине англис тилин өздөштүрүп окуу аркылуу студенттин калыптануусу жөнүндө болуп жаткандыгына байланыштуу жогорудагы кабарлашып окутуу ыкмасына мисал келтирсек: Кабарлашып окутуунун негизги элементтеринин бири болгон инсандар ортосундагы сүйлөшкөнгө үйрөтүү.

1 – What is your name ?
2 – My name is Adil
1 – What is your sername?
2 – My sername is Samatov.
1 – And what is name?
2 – My name is Temurlan.
1 – Want is your sername?
2 – My sername is Zholdoshbaev.

Студенттер арасында мамиле түзүлөт. Алгач кыска, жөнөкөй сүйлөмдөрдү тандап алыш зарыл. Буга сүйлөшүүнүн чоң таасири бар, кандайдыр бир маалыматты сөз менен жеткирүүдө биз аны кыймыл аракеттер менен коштойбуз.

Бала → бала → кыз → кыз → бала → кыз

схемасы аркылуу бардык тайпа катыша алат. Аудитория активдүү болуп сабактын да кызыктуу болушун камсыз кылат. Советтик мезгилдерде мугалимдер жалаң гана активдүү студенттер менен сабак башталып, жана ошондой эле жыйынтыкталса, азыркы мезгилде жогорудагы ыкмаларды колдоонуу аркылуу студенттердин бардыгын катыштырып, активдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүнчүлүктөр көп экендиги байкалат.

Жогорудагы колдонулган ыкманы образдуу элестеп кетсек аарынын ызылдаганыдай үндөр чыгышы керек. Мындан мугалим коркпош керек, себеби кабарлашып чогуу ой бөлүшкөндө ой бөлүшүп баарлашуу башталат. Сабактын акырына чейин улантылып, тажрыйбага айланат, ойлонуу жөндөмдүүлүгү да артат. Студенттин сабака келбей коюу процесси азыркы күндө абдан актуалдуу. Ошонун бирден бир себеби болуп бири-бирине коендой окшош сабактардын өтүлүп жатышы. Мугалимдин оюу басымдуу, активдүү, ал эми балдарда эч кандай демилге жок. Кабарлашып окутуу жөнүндө жазган окумуштуулардын оюна кайрылсак: анда Гарибальди, Астин, Трайзман, Кулик. Кулик төмөндөгүлөрдү жазышат «...окуу процессинде активдүү катышкан студенттер билим алууга көбүрөөк кызыкып, сабакты калтырбай калат». Астин (1977) «окуучулар чогуу, кабарлашып иштешкен чөйрөдө окуучулардын мотивациясы көтөрүлүп,

алар окуу процессинде активдүү катышып, сабакты калтырбай келет» (Гарибальди, 1976 ж. Трайзман, 1985 ж.) «окуучулар сабакта жакшы ийгиликтерге жетишсе, алардын сабака болгон кызыгуусу күчөп, өзүн сыйлоо пайда болот. Кээ бир кабарлашып окутууда мындай эффект колдонулат. Студенттерге ардак грамота тапшырылып же мугалимдер топтун ийгиликтүү иштегендиги үчүн ар бир катышуучунун салымын белгилеп кетишет».

Окутуучу алган билимин студентке жетиштүү үйрөтө да алыш керек. Түрдүү дидактикалык материалдарды колдонуу менен бирге ар бир сабак кызыктуу өткөрүүлүш керек. Түзүлгөн план, күнүмдүк план менен бекемдешин да зарыл. Ар бир студенттин жөндөмдүүлүгү да эске алыныш керек. Күчтүү тайпа, мугалимдин көп изденип иштөөсүн талап кылат. Эки тилде салыштырып үйрөтүүдө күнүмдүк тирикчилике керектелүүчү сөздөрдү көп колдонуусу да өз натыйжасын берет деген ойдобуз. Себеби студент кызыгып тигил же бул аталыштарды салыштырып жаттоону, үйрөнүүнү эп көрөт. Мына ушундай учурда мугалимдердин ишмердүүлүгү, ойлоп тапкычтыгы окуучуга терең билим алуусуна өбөлгө түзөт. Окутуп, тилди үйрөтүүдө тилдин этика, салт-санаа, үрп-адат жөнүндө да бирден-экиден сөздөрдү салыштырып уйрөтүү эң зарыл нерсе болуп эсептелет. Англис тилин кыргыз тили менен салыштырып үйрөтүүдө окутуунун активдүү формаларын методдорун пайдаланып окутуу азыркынын талабы. Ар тараптан өнүккөн студентти тарбиялап чыгаруу, жеке эле мугалимдин иши эмес, ал биринчи кезекте ата-эненин, коомдун, милдеттери да болуп саналат.

Адабияттар

1. Бекбоев И.Б. «Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери» - Бишкек – 2004 ж. 293-294 беттер 44-45 беттер.
2. Стилж. Мередис.К. Темпил. «Сабакты пландаштыруу жана жетиштүү баалоо». Бинкс-фонд «Сорос - Кыргызстан». 1999 ж. 15 бет.
3. Заир-Бек.С. «Сынчыл ойломду өстүрө турган окуу жана жазуу программасынын христоматиясына». Бишкек – 2004 ж. 26 бет.

УДК: 51-8

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДА ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРДАН ПАЙДАЛАНУУ.

Исакова Э.Б.
Кочкор Ата колледжи
isakova1802@bk.ru

Аннотация.

Башталгыч класстарда математиканы окутууда элдик оозеки чыгармаларда кездешкен математикалык жактан баланын ойлоосун, эске сактоосун калыптандарган макал-лакаптар, табышмактар жана "Манас" эпосундагы математикалык түшүнүктөрдү камтыган мисалдар келтирилди.

Annotation

It has been shown that it the teaching for mathematics thinking and developing mind of pupil proverbs, tang twisters and in epos manas mathematics to teaching and also forexamples

Кыргыз элинде жаш муундарга тарбия берүү тажрыйбасынын тамыры тереңде жатат. Элдик педагогика илимдин тармагы катары өз алдынча өнүктүрүлбөгөнү менен улам кийинки урпактарды тарбиялоо, калктын турмуш-тиричилигинин ажырагыс бөлүгү болгон. Элдин бул багыттагы көз-караш, идеялары оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрүндө жогорку көркөмдүктө чагылдырылган. Кыргыз элиндеги оозеки чыгармалардын, башкача айтканда "кыргыз турмушунун энциклопедиясы болгон "Манас" эпосу " оозеки чыгармачылыкты көркөм чагылдыруудагы мыкты үлгү, мазмуну жагынан терең, кыргыз калкынын педагогикасындагы өзүн-өзү аңдап билүү каражаты катары, кыргыз элинин кылымдар бою өнүгүшүн кенен чагылдырган, таалим –тарбия берүү процессинде турмуштук тажрыйбасы жогору элдик оозеки чыгарма катары үлгү болуп келет.

Мына ушундай элдик оозеки чыгармаларды математика илиминен да көрүүгө болот. Элдик оозеки чыгармалар- ата-бабаларыбыздан бери сакталып келе жаткан баалуу мурастардан болуп эсептелинет. Мына ушул мурастарды тарбия жаатында алып карасак: адам бул дүйнөгө жакшы же жаман болуп жаралбайт, ал сырткы чөйрөнүн, таалим тарбиянын, алган билиминин таасири астында гана дүйнө таанымы калыптанаары бышык.

Башталгыч класстардагы каралуучу математиканын баштапкы курсу жалпы эле математика илиминин негизин түзөт. Адамзаттын күндөлүк турмушундагы эң зарыл болгон, терс эмес бүтүн сандар жана алар менен болгон арифметикалык амалдар, алгебралык, геометриялык материалдар жана негизги чоңдуктар, ошондой эле түрдүү мазмундагы текстүү маселелер каралат. Ошол каралуучу ар бир материалдарга элдик оозеки чыгармаларды камтып кетүү жакшы натыйжасын берет. Мына ушул материалдарды элдик оозеки чыгармалар менен байланышын аз санда берүү жана такыр эле каралбай калган учурлары кийинки кездерде көп байкалууда. Тескерисинче аларды колдонуу менен кийинки муундун келечегине салым кошо алабыз. Мисалы элдик оозеки чыгармаларда да айтылып кеткен улуттук оюндар. Алар "ордо" жана "тогуз коргоол". Бул оюндар турмуштун коп жактарын өз ичине камтыган, ошону менен катар ар бир атаандаштан тактикалык чеберчиликти, логикалык туура ой-жүгүртүүнү,так эсептөөнү, жыйнактуулукту, чыдамкайлыкты жана чечкиндүүлүктү талап кыла тургандыгы өзүнөн өзү түшүнүктүү. Бул оюндарды математикалык баш катырма катарындагы кызыктуу оюн деп кароого болот.

Ордо- эки топко бөлүнүп ойнолуучу байыркы элдик оюн. Бул оюнда математикалык түшүнүктөрдөн жерге чийилген чоң айлананын геометриялык мааниси бар. Манас эпосундагы чоң казатта чоролордун ордо оюнун ойногону да бекеринен эмес. Эпосто Манастын өзү да ордо оюнуна катышканы кездешет.

Кырк таман ордо.
Ошол кезде Манастын
Айманбозу шайлалуу,
Кермеде толгон тулпар байлалуу
Кырк таман чийип ордону
Атып жаткан кези экен.
Кызыкка кыйын батканда,
Чүкө чертип жатканда
Эсенкандын кырк нары
Жүктөлгөн алтын дилде бар,
Кырк нарынын астында,
Кыйла баалуу кызыл нар
Арт жакта эки жүздөй балбаны,
Кызматкерди шаштырды
Атып жаткан ордонун,
Ортосун жар бастырды.
Ачууланып эр Манас
Бир чүкөнү черткени
Чыркырап чүкө кеткени
Чүкө ыргыды чыркырап
Эсенкандын эки нар
Чүкө тийген жилиги
Талкан болду чыркырап.(СК,1. 85).

Бул жерде кырк тамандын ордо сызганы, бир чүкө эки нардын бирдейинен төрт туягына тийгени өзүнчө эле геометрия. Ушундай эле учурлар тогуз коргоол оюнунда да кездешет.

Тогуз коргоол- Кыргыз элинин байыртадан бери келе жаткан көөнөрбөс эстелиги, акыл-ой байлыгынын казынасы, көчмөн турмуштун жана көпчүлүктүн черин жазып эрмектөөчү ортолук оюну. Тогуз коргоол оюну Манаста чагылдырылган негизги оюндардын бири катары төмөнкүчө айтылат:

Жалпак жыгач чаптырып,
Чараларын оюшуп,
Бир жагына бир тогуз,
Бир жагына бир тогуз
Үй чыгарып коюшуп,
Ою менен олтуруп,
Тогуз коргоол ойгону,
Ордо тогуз коргоол деп
Жаш Манас кылып койгону (СО,1.172).

Элдик оозеки чыгармачылыктагы макал-лакаптар турмуштун көп кырдуу көрүнүштөрүн өз кучагына алып, адам баласынын турмушундагы чындык камтылат. Ал эми макалды жаратуучулар акылман адамдар, эмгекчил эл болгондуктан көпчүлүгү ыйман-адепке жана эмгекчилдике тарбиялайт. Макал бул- коомдук турмуштун бардык тарабын кучагына алуучу, адамдардын турмуштук тажрыйбаларынан алынган жана алардын дүйнөгө болгон көз-карашын билдирип турган, тарбиялык мааниси терең курч

көздүү рифма жана рифмге ээ болгон, ойду бүтүрө айткан кыска поэтикалык сүйлөм болуп эсептелинсе, ал эми лакапкандайдыр бир окуянын негизинде же адамдын жүрүм-турумунун мүнөзүнүн өзгөчөлүгүн жыйынтыктап так элестүү кылып берилген өзүнчө чечилүүчү тарыхы бар көбүнчө каймана мааниде айтылган кыскача образдуу сүйлөм.

Баатыр бир өлөт коркок миң өлөт.
Жакшы адамга бир камчы,
Жаман адамга миң камчы.
Жамандын миң сөзү,
Жакшынын бир сөзүнө татыйт.
Жети өлчөп бир кес.
Жүз сомуң болгончо,
Жүз досуң болсун.
Эки эрдин достугу, бир белден ашырат,
Эки элдин достугу, миң белден ашырат.

Бул жерде колдонулган бир, эки, жүз, миң деген сандар, сандар жана аларды номерлөөдө колдонулулса, математикалык табышмактарды берүүдө да элдик чыгармалардан пайдаланып, керек болсо ар бир темага байланыштырып өзүбүз түзүп колдонсок болот. Табышмактарды да чыгармачылык менен төмөнкүчө колдонууга мүмкүн.

Биздин айыл эки айыл,
Өйүз-бүйүз конушкан.
Үй-бүлөбүз барабар,
Үй башына тогуздан.
Эки чара боорсок,
Баарыбызды тойгузган.(тогуз коргоол).

Он эки- төө, он-жылкы, тогуз-уй, беш-эчки, бир жарым-коен, бир-түлкү таба албасаң, бол күлкү.(Ар бир айбандын ичине бала көтөргөнү).

Күндө көрөм чалкар көлдү дарыяны,
Эки каз мекен кылып жатыр аны,
Ортосунда жети сары балапаны.(Асман,Күн,Ай,Жетиген).

Жыйдым-жыйдым миң килем,
Жыя албадым бир килем.(Жер,көк). Деген сыяктуу табышмактар балдардын логикалык ойлоосун, сандарды эске сактоосун калыптандырат.

Жыйынтыктап айтканда, башталгыч класстарда математиканы окутууда элдик оозеки чыгармалар анын ичинде "Манас" эпосу, кичи эпостор, макал-лакаптар жана табышмактарды сабак өтүүдө колдонуу: балдарды тарбиялоодо, ойлоосун өстүрүүдө, түшүнүктөрүн калыптандырууда, турмуштук тажрыйбага үйрөтүүдө, муундар ортосундагы байланыш сыяктуу маселелерди математиканын жардамы менен ачып берүүгө болот.

Адабияттар

1. Ата-бабалар табериги. Б., 2011-ж.
2. Кыргыз поэзиясынын анталогиясы, 1-том, Б., 2000-ж.
3. Мадраимов С. М., Закиров Н. З., Жапаров С. Математика боюнча класстан тышкаркы иштерди уюштуруу жана өткөрүү. Ош, 2006-ж.

4. “Манас” энциклопедиясы, 2-том, Б., 1995-ж.
5. Энназаров Т. Н., Баитова Н. Д. Башталгыч класстарда математиканы окутуу методикасынын айрым маселелери. ЖАМУ,2012-ж.

УДК: 37.091.33

ИНФОРМАТИКАНЫ ОКУТУУНУН НЕГИЗГИ ДИДАКТИКАЛЫК ПРИНЦИПТЕРИ.

Исмаилова Д.О.
ЖАМУ, Кочкор-Ата кол.
Кочкор-Ата шаары

Аннотация

Билимдин мазмунунун компоненты 3 бөлүктөн турат:
Тарбиялоо, окутуу, өздөштүрүү. Ушул 3 компонентин негизинде билим сапаты жогорулайт. Эки образдуу болуп информатка өзүнө жалпы билимдин мазмунун камтыйт- мектептин билимин информатизациалаштыруу аркылуу окуу предметинин бөлүгү болуп эсептелет. Карама-каршы дидактикалык түрдө өз ара негизги факторун жана эки группасынын таасирин тийгизет: Илим жана практика, Жеткиликтүүлүк жана жалпы билимдүүлүк.

Annotation

Basic didactic, principles in teaching computer silence. The contents of education is always divided into three components education training development, in this training occupies e central position includes computer science in two ways as a separate academic subject and acres the who school. The selection of the content of school computer science courseaffect two main groups of factors wish are interconnected in a didactical: The scientific and practical.

Информатиканы окутуунун негизги дидактикалык принциптери.
Дидактика – педагогиканын бир бөлүгү болуп, гректин үйрөтүүчү деген сөзүнөн алынган. Дидактикалык принцип – окууга коюлган бирдиктүү талаптар болуп саналат.
Билимдин мазмунунун компоненты 3 бөлүктөн турат:

1. Тарбиялоо – окуу процессинде тарбиялоо принциби:
   - предметке болгон кызыгууну тарбиялоо,
   - жаңы билим алууга умтулууну калыптандыруу,
   - акыл сапаттарын тарбиялоо жана калыптандыруу.
2. Окутуу- илимийлүүлүк принциби, окуучуларды активдүү изилдөөгө жана программа түзүүгө үйрөтүү менен калыптандыруу.
3. Өздөштүрүү- бул принципте ишке ашырууда техникалык каражаттар персоналдык компьютерде колдонулат.Ушул 3 компонентин негизинде билим сапаты жогорулайт. Эки образдуу болуп информатка өзүнө жалпы билимдин мазмунун камтыйт- мектептин билимин информатизациалаштыруу аркылуу окуу предметинин бөлүгү болуп эсептелет. Карама-каршы дидактикалык түрдө өз ара негизги факторун жана эки группасынын таасирин тийгизет:
   1. Илим жана практика;
   2. Жеткиликтүүлүк жана жалпы билимдүүлүк.

Информатика курсу мектепте, бир тараптан караганда заманбап болушу керек, башка тараптан караганда окуу процессине элементардуу жана жеткиликтүү болушу керек. Бул эки жана көп карама-каршы талаптарды аныктап айкындатуу өтө татаал маселе. Окуу процессине программалык каражатты колдонууга жеке методикалык принцибинин түшүнүгү «педагогикалык технология» билимдин практикалык түрүндө колдонуучу үч иеарархиялыкка көз каранды баскычтарын атоого болот:

1. Жалпы педагогикалык (жалпы дидактикалык) баскычы- жалпы педагогика, азыркы аймакта жалпы окуу процесси, бирдей технологиялык мүнөзгө ээ, окуу корпусу, окуу деңгээлин аныктайт. Бул педагогикалык технология синонимдуу педагогикалык

системасына, жалпы окутуунун максатын камтыйт, мазмунун, окуу методикасы жана техникалык каражаттарын, алгоритмдин субъектүү жана объектүү процесстерин.

2. Жеке методикалык деңгээли (предметтик): жеке предметтик педагогика технологияны колдонот, «жеке методика» окутуучу, классы, бир предметтке тарбиялап жана билим берүүчүнүн мазмунунун аныктамасын реалдуу түрдө ишке ашырат.
3. Локалдык (модулдук) деңгээли- локалдык технологиялык бир бөлүгүн көрсөтөт, тарбиялоочу маселесин жана иштелишин (өз алдынча иштөө технологиясы, материалды контролдо жана кайталоо технологиясы, сабактын технологиясы жаны билимди өздөштүрүү технологиясы ж.б).

Технологиялык микроструктура болуп да бөлүнөт: колдонмо, элементи ж.б. Алар педагогикалык технологиянын жалпысынан көрсөтөт, логикалык технологиялык чынжыр түрдө иреттелет.

Информатиканы окутуунун тарбиялоо максаты жана билимдүүлүгү.

Информатика бул өзгөчө илим жана иинформатика окутуунун жалпы максаты, системалык илимдин ролу жана орду, заманбап коомдо жашоо. Негизги максатын карайбыз, «информатиканын жана эсептөөчү техниканын негиздери» курсу азыркы кездеги илимдин информация – алгоритм – ЭЭМ деген үч фундаменталдык түшүнүгүнө таянат. Буларды информацияны автоматтык түрдө иштетүүнүн азыркы технологиясынын өзгөчөлүктөрү бириктирип турат. Түшүнүктөрдүн ушундай гана системасы окуучуларга сөзсүз өздөштүрүү үчүн теориялык даярдыктын деңгээлин берет.

Мектепте информатиканы окутууну өздөштүрүү максаты жана билимдүүлүгү.

Ар бир окуучуларга башталгыч фундаменталдык билимдин негизинде информатика илимин өздөштүрөт, алдын-ала билимдин процессин көргөзүү менен камтыйт, жиберүүчү жана колдонуучу информация жана ушул негизде ачылган окуучунун билимин информациялык процессинин формалаштырылган заманбап илим дүйнөсүнүн сүрөтү, дагы информациялык технологиянын ролу жана ЭЭМдин өнүгүшү.

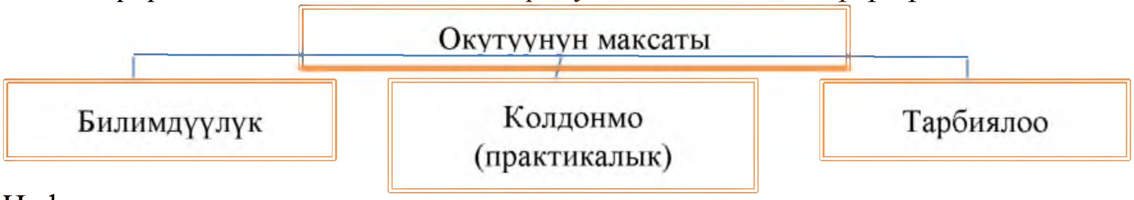

Информатика курсу мектепте окутуу жана эсептөөчү техниканын негиздерин жалпы орто билим берүүнүн фундаменталдуу компоненти болуп эсептелүүдө. Информатиканы окуп үйрөнүүдө жана эсептөөчү техника менен иштөөдө мындай талаптар сырттан, мугалим тараптан коюлбастан, окуучунун маселе менен өз ара аракеттенүүсүнөн келип чыгаарын белгилөө маанилүү. Ойлонулгандын өзүн, анын так ишке ашырылышы менен салыштыруу – таасири күчтүү дидактикалык курал болот.

Информатика курсунун практикалык максаты- азыркы кездеги технологияны колдонуунун билимдери жана машыгуулары менен куралдандыруу, окуу процессинде компьютерлерди кеңири колдонуу менен камсыз кылуу. Азыр информатиканын жана эсептөөчү техниканын негиздерин билүү, персоналдык компьютерде колдоно алуу – ар бир адамга кесипчилик ишмердигин көп тармактарында, ошондой эле тиричилигинде зарыл болмокчу б.а. чындыгында эле жалпы маалыматту болмокчу деп ишенимдүүлүк менен айта алабыз.

Информатика курсунда тарбиялоо максатын камсыздоо - алдын-ала окуучунун дүйнө көз карашын калыптандыруу, бирдиктүү цивилизациянын жана коомдун өнүгүшү информациялык технологиянын каражаттары жана ЭЭМдин ролу өзгөчө маанилүү мүмкүнчүлүккө ээ. Мугалим гана мектеп окуучуларында компьютердик маалыматты жакшы көрүүнү жана ага ынтызарлыкты, жаны окуу предметине жоопту мамиле кылууну

тарбиялайт. Мындай жооптуу милдетти аткаруу үчүн мугалим сезиш керек, анын бөтөнчөлүктөрүн жана мектеп окуучусунун алгоритмдоочу жана программистик даярдыгына коюлуучу талаптарды билүүгө тийиш. Мында, жаңы курс, «жаңы эсептөө технологиясы» пайда болду, демек, адаттагы математикалык даярдык эскирди жана анын кереги эми жок деген, ыгы жок чектен чыгып кетүүлөр болбошу керек эмес. Окуучулардын информатиканы жана эсептөөчү техниканы окуп үйрөнүүгө болгон кызыгуусун өстүрүү жана алардын компьютердик сабаттуулугун жогорулатуу максатында класстан тышкары ийримдер, олимпиадалар сыяктуу эле факультативдик сабактар да кеңири колдонуу сунуш кылынат.

Информатиканы окутуудагы методикалык маселелер:

1. Орто мектептеги окуу планы информатика сабагынын орду жана мазмуну, окутуу максаты конкреттүү түрдө аныкталат.
2. Максатка коюу кыймылын багыттоо, окутуу формасы жана рационалдык методуна мүмкүнчүлүк берүү жана кайра иштеп чыгуу.
3. Колдонуу менен рекомендацияны иштеп чыгуу жана информатиканы окутуу каражатын карап чыгуу.

   Булуч маселе өтү тыгыз байланышта болуп, информатиканы окутуу негизги максатын өтө жогору деп эсептейт. Информатика предмети тарбиялоо эффектин алууга мүмкүнчүлүк бербейт, бул аймакта жалпы билимдин негизинде мектеп окуучуларды камсыздабайт. Информатика предмети конкреттүү максаты бул проектерлөө жана негиздөө, алдын-ала информатика илимине негизги фундаменталды анализдөө, анын ролу жана башка илимдин каражаттарынынын жобосу, ал өнүгүүнүн заманбап этабынын коомун аткарат.

Информатика окутуу методикасы жалпы окутуу максатына дал келишинин негизги маселелери төмөндөгүчө:

1. Информатика билиминин конкреттүү максатынын аныктамасы, орто мектептердин окуу планы анын орду жана предметин жалпы билимин дал келишинин мазмуну.
2. Окутуу формасын организациялоо жана мугалим-практикада рационалдык методун көбүнчө сунуштайт жана иштеп чыгат, берилген максатка жетүү үчүн багытталат.
3. Информатикада окутуунун каражатын карап чыгуу жана мугалим практика ишинде колдонуп ошонун үстүндө кайрадан иштеп чыгуу.

Информатиканы окутуунун максатынын келип чыгышы алгоритмдин маданияты. Алгоритмдер негизинде адамдын ишмердигинин ар кандай түрлөрүн автоматташтыруу мүмкүнчүлүгү жөнүндөгү маанилүү көз караштагы түшүнүктөрдү калыптандыруу үчүн информатиканы окуп үйрөнүү илимий базаны түзөт. Алгоритм маданияты деп коомдук өнүгүштүн азыркы кездеги этабында ар бир адамдын жалпы маданияттуулугунун бөлүгүн түзүүгө тийиш болгон, мына ошентип мектептеги жалпы билим берүүнүн болгон маселелерди чыгаруу жана максаттуу иш аракетти ишке ашыруу менен байланышкан спецификалык түшүнүктөрдүн, билүүлөр менен машыгуулардын жыйындысы түшүнүлөт. Алгоритм маданияты - бул алгоритмдин жана анын касиеттеринин маңызын түшүнүү менен байланышкан окуучулардын түшүнүктөрүн, билгичтиктерин калыптандырууга жана өркүндөтүүгө өбөлгө түзүүчү математикалык маданияттуулуктун бөлүгү болуп саналат.

Алгоритм маданиятынын негизги компонентери төмөнкүлөр:

1. Алгоритмдин маңызын жана анын касиеттерин туюп билип түшүнүнү;
2. Адамдын ишмердик чөйрөсүнүн алгоритми бар болгон жактарын автоматташтыруу мүмкүнчүлүгү жөнүндөгү түшүнүктү;
3. Баяндап жазуунун белгилүү каражаттарынын жана методдорунун жардамы менен алгоритмди жаза билүүнү;

4. Алгоритмдин негизги түрлөрүн билүүнү талап кылат (сызыктуу, тармактануучу, циклдуу);
5. Алгоритмдин аткарылышын.

Дидактика түшүнүгү компьютердик билимдүүлүктүн түшүнугүнө тезден-тез жеткиликтүү кылып жаны түшүнүктү алып келди. Акырындык менен төмөнү компонентерин, мектеп окуучуларына компьютердик билимдин мазмунунун аныкталышы:

1. Алгоритм жөнүндө түшүнүк жана анын касиеттери, жазуу методдору жана техникалык каражаттары, ЭЭМде алгоритмдин көрсөтүлүшүнүн формасы программа түрүндө түшүнүү;
2. Негизи бир тилде программалоо:
3. ЭЭМге кайрылуу илимдин практикасы;
4. ЭЭМдин түзүлүшү жана аткарган принциптери;
5. Эсептөөчү техниканын коомдун өнүгүшүндөгү ролу жана анын негизги өнүгүшүндөгү ролу жана анын негизги колдонуш чөйрөсү менен тааныштыруу кирет.

Компьютердик билимдүүлүк-бул кээ бир машиналык компонентин кошуу жолунда окуучуларга алгоритмдик маданиятынын түшүнүгүн кененирээк жайылтылган. Ошон үчүн коюлган маселени аягына форма түрүндө алгоритм маданиятынын негизи – бул компьютердик билимдүүлүгү (АК → КБ) схемада көрсөтүлгөндөй.Компьютердик билимдүүлүктүн компонентин окуучуларга төмөнкү мазмунун көрсөтөт:

1. Компьютерде иштей билүү;
2. ЭЭМдин иш аракетинин принцибинде жана түзүлүштөрүн көрсөтө билүү;
3. ЭЭМде программа түзүүнү билүү;
4. Адам иш аракетинин дагы да өсүшүнө жана мекемелерде компьютердин ролу жана колдонуусун көрсөтө билүү.

Адабияттар:

1. Плаксин М.А. Пермская версиясы башталгыч курс информатика. «Информатика и образование».- 2002г.
2. Макарова Н.В. Информатика: негизги компьютердик маданияты. Башталгыч курс. Питер,2000г
3. Горячев А.В., Горина К.И. Информатика оюндары жана маселелери: Окуу комплект). –М.:Баллас,2002.
4. М.П.Лапчик. Методика преподавания информатики. Учеб.пос. М. — 2001.
5. Пупцев А.Е. Информатика: А.Е. Пупцев, П.Л. Гращенко, А.И. Лапо. — Мн.: Нар.света, 2004 г.
5. Котов В.М. и др. Методы алгоритмизации. “Народная света”, — 2000г.

УДК 37.013

ЖАШТАРГА ЖАНА КЕЛЕЧЕК МУУНДАРГА ТАТЫКТУУ – БИЛИМ, ТАТЫКТУУ - ТАРБИЯ БЕРҮҮ КООМЧУЛУКТУН АЛДЫНА КОЙГОН БАШКЫ МИЛДЕТ

Карабекова Ч.К. Болотова А.С.
ЖАМУ,Жалал-Абад ш.
chynara.karabiekova.79mail.ru

Аннотация

Бул макалада негизинен учурдагы билим берүү системасындагы өзгөрүүлөр, окутуудан окуп – үйрөнүү системасына өтүү жана тарбиялоо системасынын негизи элементтери, тарбиялоонун типтери камтылгын. Ошондой эле окуп – үйрөнүү максатын окуучулардын окуп - үйрөнүүсүндөгү жекече стилдерин жана ылдамдыгын эске алуу менен жекелештирүүгө тийиш. Окутуу усулдары жана сабактагы ишмердик камтылган.

Annotation

This article is written in modern teaching methods. Currently changed training system. And change Nada educational system. Learning objectives must be differentiated taking into account the individual styles rate student learning. And in some cases it may be necessary to revise the methods of training activities in the lesson, review the lesson plans and then the other achievement of the learning objectives.

Азыркы мезгилде коомдо түрдүү көз караштагы жаштарды учуратууга болот. Алардын кээ бирөөлөрү алдына тура максат коюу менен максатына жетүүгө аракет жасайт, кай бирлери жөн гана күн кечирип жаткандарын айтып өз тагдырларына наразы. Бирок ошондой болсо дагы жаштардын жүрөгүндө от, көздөрү алгыр куштай курч, бет келген жоону чаап алуудан тайманбаган алгыр, өткүр, шер азаматтарыбыз жок эмес. Буга кыргыз элинин тарыхы күбө. Баштапкысын айтпай эле коёлу, акыркы беш жылдыктагы апрель окуясын далил катары айтсак болот.

Мына ушундай жалындаган жаштарды тарбиялоо коомдогу ар бир инсандын милдети. Коом качан өнүгөт? - ымыркай бешиктеги баладан баштап- токсондогу улгайган карыларыбызга чейин жазылбаган мыйзамдарды (улуттук каада салт, ариет, улууну урматтоо, кичүүнү ызаттоо) туура сактап туу тутуп жашап келсек. Жазылган мыйзамдардан да жазылбаган мыйзамдардын күчүн, касиетин, кадырын сезээр элек.

Учурда билим берүүнүн системасы да түп тамырынан бери өзгөргөн, себеби мурун салттуу сабактар өтүлүп келсе, ал эми азыр замандын талабына ылайык болгон интерактивүү усулдар менен сабактар өтүлөт. Окутуу мурунку мезгилде мугалимдин гана иш аракети көрүнгөн болсо ал эми учурдагы сабактарда окутуу – коюлган максатка жетүүгө багытталган окучу менен мугалимдин биргелешкен аракеттеринин жыйындысы. Демек, булл процесс эки жакту болот. Окуучу мугалимдин таасир этүүчү объекти менен катар өз алдынчалуулука ээ болгон, өзүнүн каалоосу, жөндөмү, өзгөчөлүгү бар субъект болуп эсептелет. Бул окутуу ишинде баланын инсандык сапаттарын эске алууну, анны менен эсептешүүнү, алардын кайсы бир саппаттарын жаңыдан калыптандырууну, ал эми кай бирлерин өркүндөтүүнү талапкылат. Кандай болгондо да бул процессти пландоо, уюштуруу, текшерүү мугалимге таандык. Ал эми окуучунун оң мативи, максаттуу аракети, өзүнүн жасаган ишин өзү талдап баа берүүсү – башкы маселе. Бирок окуучулар билим алуунун, окуунун максатын өздөрү аныктап, анын жолдорун өздөрү таап алат

(айрыкча башталгыч мектеп) деген – куру кыял, ал окутуу процессинин түпкү мани маъызын түшүнбөгөндүк, ага жеъил баа мамиле кылгандык болот.

Окуу процессинде окуучу менен мугалимдин өз ара аракеттеринин мүнөзү өтө ар түрдүү болот. Мисалы, мугалим окуучуларга окуу материалдарынын мазмуунун айтып берсе, окуучулар мугалимдин берген маалыматын угушат, аларды кабыл алышат жана элестетишет. Ошол элестер боюнча ой жүгүртүшөт.

Ой жүгүртүү ар дайым анализден башталат. Анда бир предмет же кубулуш өз алдынча майда бөлүкчөгө бөлүнүп, анын ар бири өз - өзүнчө талданат. Алар бири – бири менен салыштырылып, окшош жана айрымалануучу белгилери бөлүнүп алынат. Ал белгилердин ортосундагы байланыштар аныкталып, ой корутунду жаралат. Алынган туура ой корутундулар синтезделип, окучу мугалимдин берген маалыматын түшүнөт.

Мындан биз мугалимдин бир эле түрдөгү аракетине окуучунун бир канча мүнөздөгү аракеттери туура келээрин көрүп турабыз. Бирок иш жүзүндө мындай эмес. Мугалимдин түшүндүрүүсү деген сөз өзүнүн мазмуунуна эъ көп аракетти камтыйт. Чынында окуучунун практикалык же акыл аракетинин ар бири мугалимдин ар кандай көрсөтмөсүнүн жана окуучуга тийгизген таасиринин натыйжасында аткарылат. Ал ишти ийгиликтүү жүзөгө ашыруу үчүн мугалим өзүнүн сабагынын максатын, сабакта окулуучу билимдин мазмуунун, аны түшүндүрүүнүн ыкмаларын, каражаттарын, окуучунун окуу ишин уюштуруунун формаларын тандап алып, аларды белгиленген удаалаштыкта сунуш кылат.

Айтылгандрды жалпылаштырып окутуу процессинин төмөнкүдөй моделин сунуш кылууга болот.

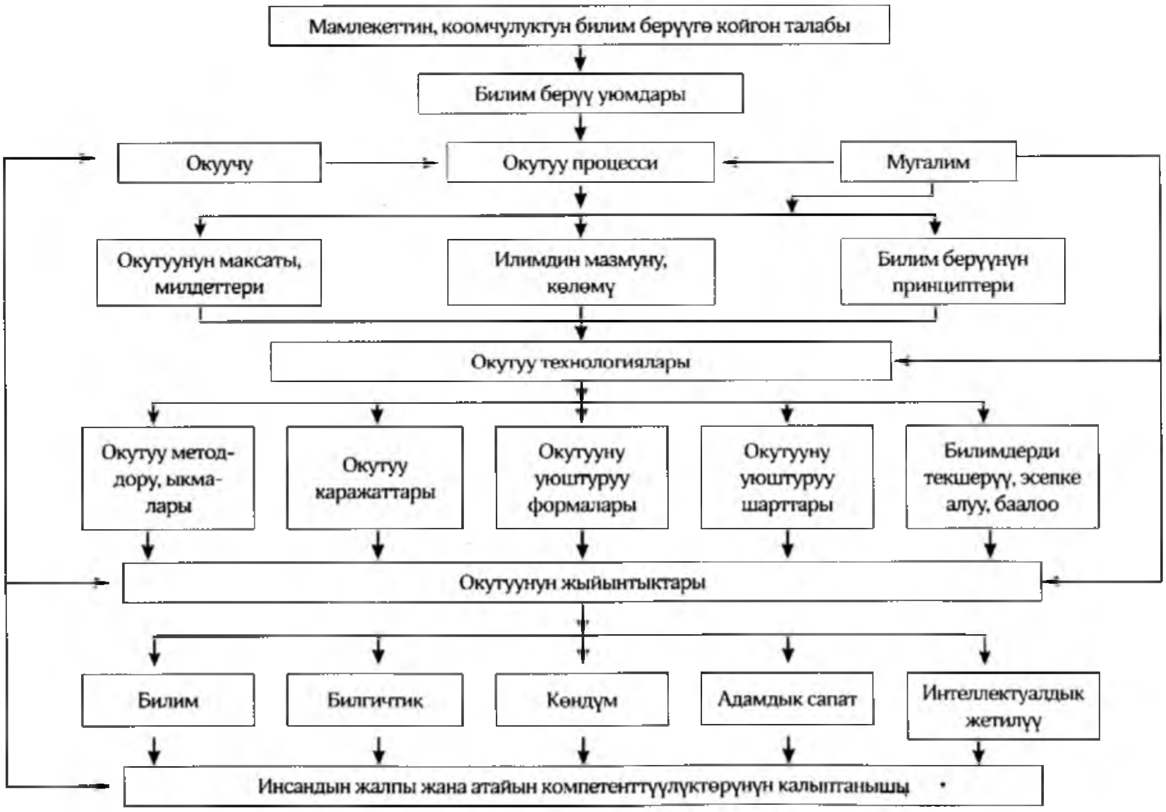

Окутуунун бул моделинде, көчүлүк «патриот» окумуштуулар белгилегендей америкалык окумуштуу Тайлердин программасындагы «максат, мазмун, ыкма жана баалоо» компоненттери же ошол эле Блумдун таксономиясындагы «жаттоо, түшүнүү,колдонуу, талдоо, баалоо жана жасоо» эле эмес, таалим – тарбия процессинин бардык компоненттери

катышат. Алардын өз ара байланышы окутуу процессинин мыйзам ченемдери деп аталат. Мыйзам ченемдерди ишке ашыруунун башкы жобосу принциптер деп аталып, анын негизинде окутуу технологиялары иштелип чыгат. Билим берүүнүн теориясы деген ушул.

Сабак учурунда жогорудагы системанын бардык элементтерин мугалим менен класстагы окуучулар аткарышат. Бирок класста мугалим бирөө болсо, окуучулар 30-40тан ашык. Кыйынчылык мына ушул жерден башталат. Балдардын бири сезимтал жоопкерчиликтүү; бири токтоо, көъүл буруусу, кабыл алуусу жай; бири шашма, бир нерсени тез кабыл алып, тез жыйынтык чыгарууга аракет жасайт; дагы бирөө жанында отурган жолдошу эмне жасаса, ошону кайталаганга көнүп алган; дагы бирөө көргөндү гана жакшы кабыл алып, айтканды тез элестете албайт; кай бир окуучу бир эле айтканды кабыл алса, экинчисине эки – үч жолу кайталоо керек ж.б.. Мындай учурда мугалим ар бир окуучу менен жекече иштей албайт. Ал эми ар бир окуучунун ошол учурда эмнени ойлоп жатканын билүү андан да татаал. Ошондуктан окула турган материалдын мазмунуна жараша мугалим бардык балдардын алдына бирдей максат коёт. Ал максатка жетүү үчүн балдардын бардыгына бирдей окуу аракеттерин жасоону сунуштайт. Ар бир окуучу өзүнүн кабыл алганына, жөндөмүнө, иштөө темпине жараша окуу иштерин аткарат. Демек, дагы бир жолу кайталайын, окуучу мгалимдин таасир берүүчү объекти, ошол эле учурда өз көз карашы, демилгеси, кызыгуусу бар субъект болуп эсептелет. Мугалимдин чыгармачыл дарамети мына ушул жерде көрүнөт жана төмөнкү билимдерден жана билгичтиктерден, башкача айтканда, кесиптик компетенттүүлүктөрдөн турат.

Мугалидин окутуу ишмердүүлүгү

- Окуту турган материалдые мазмунун тереъ билүү.
- Окуу материалынын мазмунуна жараша окуучулардын ар бирине жетекирүүгө аракет жасоо
- Билим берүүнүн принциптерин билүү менен аларды ишке ашыруунун ар кандай жолдорун шартка ылайыктап тандап алуу жана колодонуу.
- Окуучуларга берилген теманы окуп үйрөнүүгө керек болуучу методдордун, ыкмалардын жана колдоно турган каражаттардын оптималдуу варианттарын сунуштоо
- Окуучулардын окуу иштерин аткаруусуна санитардык – гигиеналык, психологиялык шарттарды түзүү
- Жаъы билимдерди өздөштүрүү учурунда окуучулардын таанып – билүүсүн активдештирүү максатындагы ар кандай дидактикалык ыкмаларды, каражаттарды колдонуу
- Ар бир окуучунун жекече ишмердүүлүгүн алардын, топтордогу биргелешкен ишмердүүлүктөрүн уюштуруу
- Окуучулардын аткарган окуу иштеринин сапатына көзөмөл жүргүзүү, билимдерин жана билгичтиктерин баалоо
- Сабакта өздөштүрүлгөн окуу материалдарын тактоо, бышыктоо, кеейтүү, теředетүү жана практикада колдоно билүү үчүн үйгө тапшырма берүү.
- Сабактагы жана окуучуларынын ишмердүүлүгүнө талдоо жүргүзүү жана жыйынтыктоо

Окуучунун окуу ишмердүүлүгү.

- Сабакта окуу иштерин аткарууга даяр болу.
- Өтүлгөн материалдарды кайталап, эсине салуу.
- Жаңы билимдерди кабыл алууга даярдануу, таяныч билимдерди активдештирүү.
- Жаңы билимдер жөнүндөгү маалыматтарды кабыл алуу, элестетүү жана алар жөнүндө ой жүгүртүү, ой корутундулоо, түшүнүү.
- Жаңы билимдерди тактоо, бышыктоо.

- Жаңы билимдерди практикада колдонууга көнүгүү.
- Сабактагы өз ишинин жыйынтыгын талдоо, өз ишинин жыйынтыгын баалоо.
- Үйгө берилүүчү тапшырмаларды аткаруу
- Класстан жана мектептин тышкары уюштурулган иш – чараларга катышу, тийиштүү окуу иштерин аткаруу.
- Алган билимдерин күндөлүк жашоодогу маселелерди чечүүгө колдонуу.

Ал эми тарбиялоо системасын карап көрө турган болсок. Тарбиялануучу тигил же бул коллективдин мүчөсү катары өз жолдошторуна таасир этүү менен тарбиялоо процессинин объектинин субъектине айлана баштайт. Тарбиячы – тарбиялык таасирди ишке ашыруучу адам же коллектив (мугалимдер, окуучулар, коомчулук, үй - бүлө коллективи). Билим берүүчү (таалим-тарбиялоочу) мекемелерде тарбиялык милдеттерди аткаруучу кызмат адамы. Билим берүүчү мекемелерде ал милдетти бардык мугалимдер аткарат; ал эми V–XI класстарга тарбия иштерин уюштуруу жана шайкеш келтирүү үчүн класс жетекчилер дайындалат. Ал эми балдар үйлөрүндө, мектеп-интернаттарында, узартылган күнү бар мектептерде, аскердик мектеп, колледждерде ар бир класска же группага атайын тарбиячы кызматкеркердик кызматтык орун (штат) каралат же бекитилет. Ошондой эле мектепке чейинки мекемелерде иштеген педагогдор да тарбиячы кызматкер деп аталат. Тарбиячы кызматкерге болгон негизги талаптар эъ жогорку өздүк адеп-ахлактык сапаттар, балдарга ызаат-урмат жана сүйүү менен мамиле жасоо, жаш курактарына ылайык талап кыла билүү; аткарган иштерине зарыл болгон атайын (педагогикалык соңиалдык жана башка) билимдерге ээ болуу, тарбиялануучуларды уюштура билүү ыгынын болушу жана алардын түрлүү иштерине кол кабыш бере билүүсү керек.

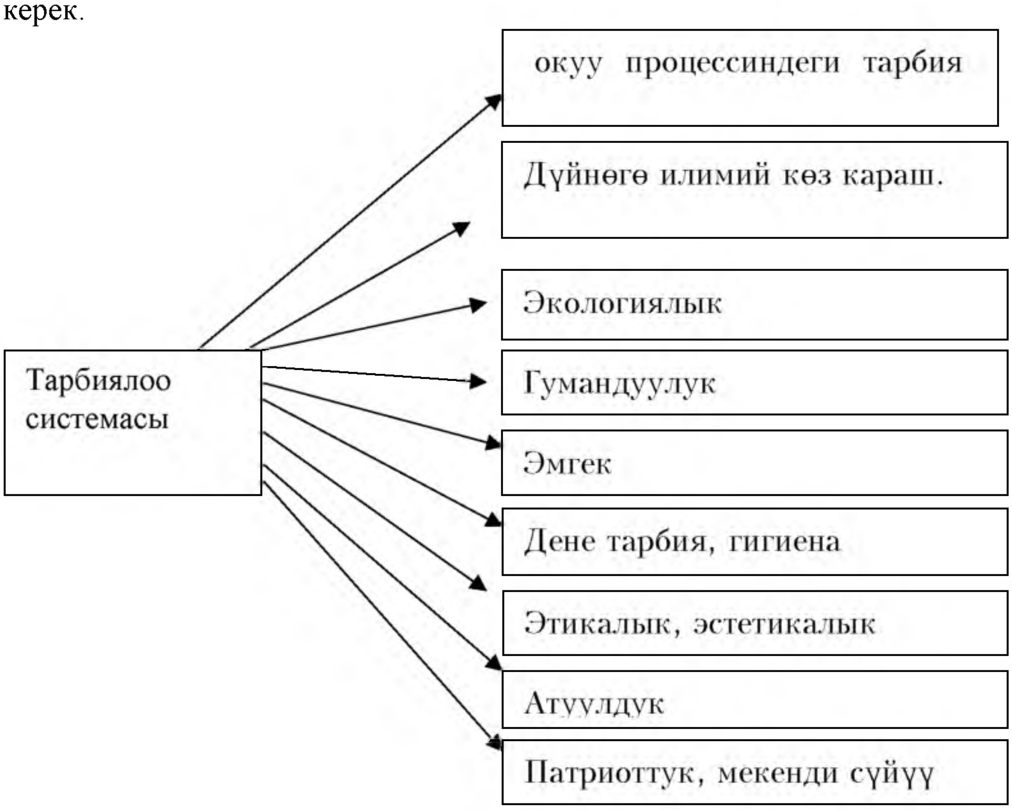

Тарбиялоонун каражаттары – тигил же бул методду колдонууну шарттаган иш-чаралар (аңгемелешүү, жыйналыш, экскурсиялар, кечелер жана башка); окуучулардын ишмердигинин түрлөрү (предметтик ийримдер, олимпиада, конкурстар, жеке тапшырмаларды аткаруу); көргөзмө куралдар көркөм адабият үлгүлөрү, кинофильмдер, массалык-маалымат буюмдары жана башка мисалы, ынандыруу тарбиялоонун методу

катары сабакта жана сабактан тышкаркы учурларда саясат, искусство, адеп маселелери боюнча аъгемелешүү, талкуу өнөрү, лекция окуу сыяктуу иш-чаралар аркылуу ишке ашат. Ал эми көнүгүү методунун негизги каражаттарына сүрөт тартуу, ырдоо дил баян жазуу, бийлөө, роль ойноо, драмалаштыруу жана башка кирет.

Адабияттар:

1. Жумабаев М Социология google. Editlinks 2013
2. Журнал «Шоокум» №3 2014.
3. Журнал USAID «Инсанга багыттап окутууда окуп үйрөнүү процессин уюштуруу» Бишкек 2012

УДК.37.02

"ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ ТЕХНОЛОГИИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ"

Касымалиева Г.
КГУ им. И.Арабаева

Аннотация

Учителю-предметнику, так же, как и учителю начальных классов, приступающим к использованию средств ИКТ в обучении, важно знать, с какими проблемами им предстоит столкнуться при подготовке к компьютерным урокам. Особенно полезными приведенные в статье примеры могут оказаться для учителей, готовых использовать компьютер на уроках математики.

Annotation

Subject teachers, as well as primary school teachers to start using ICT in teaching, it is important to know what problems they face in preparation for computer lessons. Particularly useful examples given in the article may be for teachers who are ready to use the computer in mathematics lessons.

Модернизация школьной образовательной системы Кыргызстана предполагает изменение средств и форм познавательной деятельности учащихся, отводя значительную роль информатизации образования, в том числе использованию компьютерных и коммуникационных технологий. В настоящее время в стране сложилась достаточно противоречивая ситуация: несмотря на известные дидактические возможности компьютера, а также наличие на рынке многочисленных цифровых образовательных ресурсов (ЦОР), *возможности компьютера в учебном процессе начальной школы используются явно недостаточно.* Проблема использования средств ИКТ в обучении младших школьников не решена даже на *теоретическом* уровне, а это в свою очередь отрицательно сказывается на решении и *практических* задач использования компьютера непосредственно в обучении. В связи с этим особую значимость для информатизации начального образования в нашей стране приобретают исследования, направленные на выявление *факторов* эффективного использования компьютера в обучении и проектирование технологии обучения младших школьников с участием компьютера.

Рассмотрим наиболее типичные ситуации, в которых оказывается учитель начальных классов, признавший целесообразность использования компьютера, и владеющий основами компьютерной грамотности. Будем исходить из того, что в школе имеется компьютерный класс, которым учитель может воспользоваться для проведения уроков по своему предмету. Сформулируем также и те конкретные проблемы, которые приходится решать учителю при подготовке к использованию компьютера в учебном процессе в каждой из ситуаций.

Учитель осознал необходимость использования компьютера при изучении конкретного учебного материала и/или на определенном *этапе обучения,* и *целенаправленно* пытается найти подходящее (готовое) программное средство для обучения. Здесь число вопросов и проблем возрастает:

– где и как узнать об имеющихся программных средствах по предмету;
– как провести экспертизу выявленной программы, чтобы оценить ее дидактические возможности;
– как приобрести программу, которая показалась подходящей;

– как организовать компьютерные уроки, а главное – что делать, если подходящей программы найти не удалось.

Целенаправленный поиск нужной программы оказался безрезультатным либо из-за отсутствия (или недоступности) такой программы, либо из-за несоответствия имеющихся программ по данной теме дидактическим и/или техническим требованиям. При этом совсем не очевидно, что таких программ учебного назначения вообще нет. Возможно, что потеря информации произошла из-за отсутствия в стране цельной *системы хранения и поиска информации* о педагогических программных средствах вообще (и для начальной школы в частности). Однако в подобном случае учителю необходимо решить ряд организационных вопросов, связанных с оформлением заказа на разработку , либо даже самому создать необходимый электронный дидактический материал или программный продукт. Представим основной перечень этих этапов:

– Проектирование набора заданий для компьютерных и/или разработка сценария;

– Формулирование требований к инструментальным средствам, используемым для разработки компьютерных заданий, и выбор самих программных средств (текстовые процессоры, графические редакторы векторной или растровой графики, табличные процессоры, программы презентаций и др.)

– Разработка компьютерных заданий с использованием выбранных программных средств.

– Экспертиза, апробация и редактирование разработанных компьютерных заданий.

– Разработка методических рекомендаций для учащегося.

Для того, чтобы проиллюстрировать результаты проектирования технологии обучения математике с участием компьютера, целесообразно представить особенности начального курса математики. Курс математики в начальном звене изучается в течение четырех лет и предполагает ознакомление с арифметическим, геометрическим и алгебраическим материалом, а также с основными величинами. Его основная цель состоит в создании начальных математических понятий у младших школьников, подготовке к изучению математики в средней школе и развитию школьников. В настоящее время разработано несколько альтернативных учебных программ по математике для начальной школы (авторов Моро М.И. и Бантовой М.А.; Истоминой Н.Б., Эльконина Д.Б. и Давыдова В.В. и др.).

Анализ содержания учебного *предмета* математики и процесса обучения математике в *начальной школе* позволил выявить ряд особенностей, характерных для обучения математике в целом:

Особенность математического знания состоит в построении идеальных (абстрактных) объектов и оперировании ими;

Особенность математического знания в свою очередь обусловливает и особенности математического аппарата познания, одним из основных методов которого является моделирование (предполагающее использование разных видов моделей и освоение деятельности моделирования).

Деятельностный подход (до сих пор актуальный при обучении математике) предполагает создание условий для формирования умений выполнять разнообразные адекватные действия с математическими объектами.

Наряду с общими положениями, свойственными обучению математике в целом, при изучении каждой конкретной темы следует учитывать и специфические особенности, свойственные данной теме. Эти особенности как раз и позволяют наиболее точно определить роль и место компьютера в процессе формирования *математических знаний и умений* (подготовки, введения, формирования, обобщения и систематизации) и на различных *этапах* обучения.

Наше внимание привлек программно-методический комплекс «Семейный наставник», разработанный фирмой ИнисСофт и состоящий из трех дисков: для 2, 3 и 4 классов. Тщательно проанализировав структуру, содержание и технологические возможности программы, мы пришли к выводу, что она, во-первых, не соответствует требованиям, предъявляемым к обучающим программам, как это заявлено авторами. При изучении нового учебного материала использовать данную компьютерную программу нецелесообразно, т.к. в учебнике материал не разбит на дозы информации, а представлен целиком по всей теме; при выполнении теста учащийся должен знать весь материал темы, по которой проводится тестирование; в программе отсутствуют необходимые для обучения наглядные средства. Вместе с тем, программа может быть успешно использована *на этапах формирования и контроля некоторых умений и навыков.* Нами обоснована, в частности, целесообразность и возможность ее применения при изучении темы «Величины» на этапе обобщающего повторения математического материала и контроля знаний по теме, что и было подтверждено при изучении темы «Площадь» на уроках в четвертом классе.

Вторая ситуация обнаружилась при формировании геометрических понятий. В начальной школе особо важно создать условия для практической и исследовательской деятельности учащихся, то есть обеспечить возможность выполнения учащимися разнообразных действий по оперированию объектами (построение, перемещение, преобразование, измерение, классификация и др.). Не найдя адекватной программы для начальной школы, мы посчитали целесообразным для изучения геометрического материала использовать возможности учебной компьютерной среды «Живая геометрия» («Scketchpad»). Она представляют собой интегрированный математический пакет, способный быстро и эффективно выполнять символьные и численные расчеты, сочетая это со средствами графической визуализации и подготовки электронных документов. По своим базовым возможностям и интерфейсу «Живая геометрия» напоминает графический редактор, однако, ее технологические и дидактические возможности гораздо шире. Она позволяет строить (а не рисовать!) легко редактируемые геометрические объекты, осуществлять операции над ними, производить измерения длин, площадей, углов, включает в себя встроенные возможности выполнения арифметических операций с результатами измерений (с помощью калькулятора).

Оценка дидактических и технологических возможностей программы «Живая геометрия» позволила нам подготовить методические рекомендации по ее использованию при изучении геометрического материала в начальной школе и разработать совокупность заданий для 4 класса по темам «Угол» и «Треугольник». Задания направлены на построение фигур, их измерение, наблюдение и исследование закономерностей (например, изменения величин углов треугольника в зависимости от изменения величины одного из углов) и др.

При изучении арифметического материала в начальной школе важно создать условия для организации деятельности учащихся на разных ступенях усвоения знаний: *предметной — образной — символической*, то есть использовать разные виды моделей. Важно также учитывать возможности реализации различных уровней действий (развернутые и свернутые). Компьютер позволяет обеспечить возможности работы на образной ступени (во взаимосвязи с предметными и символическими ступенями).

В нашей статье мы уже отмечали достоинства самостоятельно разработанных компьютерных заданий: модульность и системность; относительная простота разработки; возможность использования «подручных» (имеющихся в распоряжении разработчиков) программных средств и сочетать их достоинства для решения разных дидактических задач; возможность адаптации к условиям и потребностям учебного

заведения (учитель может отредактировать или заменить некоторые задания). Кроме того, для начальной школы важен такой аспект, как создание условий, побуждающих учащихся к активной деятельности (1).

Таким образом, в процессе обучения математике (как, впрочем, и другим учебным предметам) могут быть использованы следующие виды программных продуктов: педагогические программные средства (иначе – компьютерные программы учебного назначения), учебно-развивающие программные среды и системы компьютерных заданий (компьютерные поддержки курсов) или отдельные электронные документы (электронный дидактический материал) (*рис.2*). Выбор адекватных программных средств зависит от многих факторов, которые необходимо учитывать педагогам, решившим использовать НИТ в обучении.

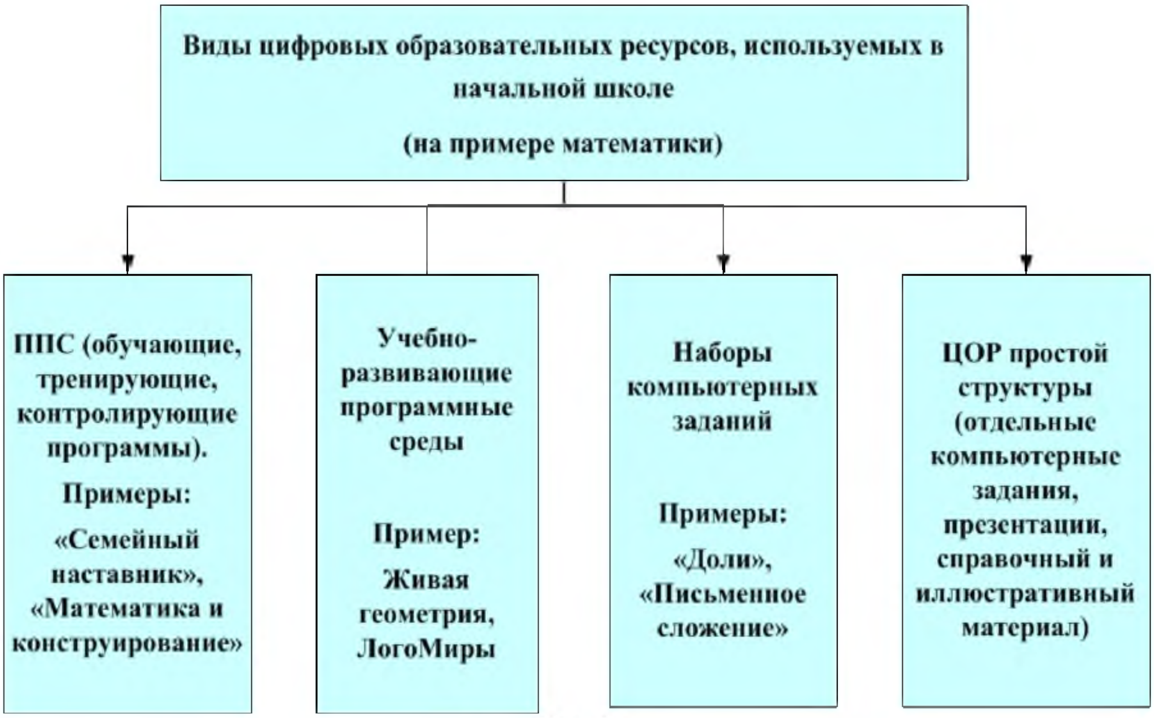

Рис. 1

Литература:

1. Беспалько В.П. Образование и обучение с участием компьютеров (педагогика третьего тысячелетия): Учебно-методическое пособие. М., 2002. 352 с.
2. Витухновская А.А. Компьютерная поддержка учебных курсов для начальной школы //Информатика в начальном образовании: Приложение к журналу «Информатика и образование». 2001. № 1. С. 28 — 31.
3. Витухновская А.А., Марченко Т.С., Труханович Н.А. Компьютерная поддержка темы «Доли» в курсе математики 2 класса //Информатика в начальном образовании: Приложение к журналу «Информатика и образование». 2001. № 1. С. 59 — 79.
4. Сурикова С.В. Проблемы использования информационных технологий при организации учебно-воспитательного процесса в начальной школе //Герценовские чтения. Начальное образование. Том. 1. Начальное образование в современной России: материалы Всероссийской науч.-практ. Конф. (6-7 апреля 2010 года). СПб.: Издательство ВВМ. С. 294- 297.

УДК 378.147-322:5

"МАТЕМАТИКА" КУРСУН БОЛОЧОК ПЕДАГОГ-БАКАЛАВРЛАРГА ОКУТУУНУ ЖАҢЫЛООНУН ЗАРЫЛДЫГЫ

Кедейбаева Д.
ОшМУ, Ош ш.

Аннотация

Бул макалада болочок педагог-бакалаврларга (табигый билимдер багытындагы профилдердин мисалында) "математика" курсун окутуунун проблемалары жана методикалык ыкмалары каралды

Annotation

The article touches upon the training problems of the course "mathematics" and methodology managements in preparation of future teacher bachelors (in natural science examples).

Ушул мезгилге чейин билим берүү системасы, убакыт койгон жаңы милдеттерди чечүүдө окутуунун салттык, калыптанып калган усулдарын колдонуп келүүдө. Ал өзгөрүүлөргө абдан акырын ийкемделип (адаптацияланып), азыркы мезгилдин өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрүнө карама- каршы келип жатат. Билим берүү системасы өзүнө туура келген окутуунун системасын түзүү менен, өзүнүн функциясын көп жыл бою аткарып келди. Аныктап айтканда, "математика" курсунун мазмунун жана курстун түзүлүшүн, окутуу методикасын, салттык формада колдонулушун айтууга болот.

Учурда "математика" курсун математик эмес болочок педагог-бакалаврларга (табигый билимдер багытында) окутуу, окутуучулар үчүн кыйынчылыктарды туудурат. Анын себебин, ЖОЖдогу «математика» курсун окута турган кафедраларындагы курстун атайын окуу программаларынын, окуу китебинин, окуу-методикалык куралдардын, көрсөтмөлөрдүн талапка жооп бербегендиги, азыркы күнгө чейин «математика» курсун болочок педагог-бакалаврларга кесипке даярдоо процессине ылайык эмес болгон нукта, тагыраак айтканда формалдуу билим берүүү менен эле чектелип келе жатат деп негиздөөгө болот.

Бул багыттагы студенттердин көпчүлүк бөлүгүнүн математикага болгон кайдигер мамилеси (кызыкпагандыгы); окутуу процессинде математикадан жетишпегендиги же окутуунун кайсы бир этабын түшүнбөй калышы; математикалык аппараттарды колдонуу толук бойдон мүмкүн эмес экендиги; болочок кесибине колдонуучу жөнөкөй жана ишенимдүү математикалык мисалдардын жоктугу менен түшүндүрүүгө болот. Ошондой эле алардын математикалык даярдыгынын орчундуу жетишпестиктеринин ичинен төмөндөгүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

- табигый жана гуманитардык стилде ой жүгүрткөн студенттер үчүн кыйынчылыкты туудурган, математикалык билимдердин формалдуулугу;
- компьютердик каражаттарды колдонуу менен атайын дисциплиналарды окуп үйрөнүүдө, математикалык аппараттарды колдоно албагандыгы;
- орто мектепте математикадан жетиштүү билим албагандыктан, математикалык өз алдынча таанып билүү көндүмдөрүнүн деңгээлинин төмөндүгү.

Ошондуктан азыркы "математика" курсун окутуунун абалын жаңылоонун зарылдыгы келип чыгат

Жогорудагы проблемаларды жоюунун каражаты, математик эмес профилдердеги факультеттерде математиканы *кесипке багыттап окутуу*, *студенттин өз алдынча*

таанып билүү кызыгуусун өнүктүрүү болуп эсептелинет. “Кесипке багыттап окутуу — бул математика курсу жөнүндө түшүндүрмө берген методикалык принциптерден турган жана адистерге туура келген маселелерди чыгаруу үчүн бул курстун мазмунун өздөштүрүүчү окутуу каражаттарынын жардамында, студенттерге мүмкүнчүлүк берген бүтүндөй динамикалык структура ” - дейт профессор В.Г. Скатецкий [1].

Жогорудагы карама-каршылыктарды чечүүнүн зарылчылыгы “**математика” курсун окутуунун жаңы технологиясынын илимий негиздерин түзүү** проблемасын изилдөөгө түрткү берет.

Болондук процесс, компетенттик мамиле, билим берүүнү фундаменталдаштыруу, глобалдык маалымат (информация) — бул проблемалардын бардыгы бир татаал түйүнгө кошулушту. Аны билгичтик менен чечүү учур талабындагы заманбап жогорку мектептердин милдети. Окутууда эмнени өзгөртүүгө туура келет, эмнени сактап калуу керек? Окутуунун инновациялык жана традициялык мамилелерин бириктирүү менен канткенде аны компетенттүү жана жогорку сапаттагы билим берүүчү кыла алабыз? Бул суроого жооп берүү менен жогорку билим берүүнүн негизги дидактикалык проблемаларын чечүүгө болот. Өзүнүн Эгемендүүлүк сапарын алгандан бери Кыргыз мамлекетинде саясий-социалдык жанылоо процесси журуп келүүдө. Билим берүү системасын жаңылоого карата аракеттер дагы коомдун талабы алкагында жүргүзүлүп, анын профессионалдуу кесипке даярдоо боюнча эки жолу Мамлекеттик стандарттар түзүлгөн (1996-97, 2001-2002-окуу жылдары). Ал эми жаңы муундагы «Педагогикалык билим берүү» багытындагы «ЖОГОРКУ ПРОФЕССИОНАЛДЫК БИЛИМ БЕРҮҮНҮН МАМЛЕКЕТТИК СТАНДАРТЫ» 2011-2012 окуу жылында иштелип чыгып, 2012-13-окуу жылынан баштап жаңы муундагы педагог-бакалаврларды (Магистрлерди) даярдоого жол ачып олтурат. Жаңы муундагы бул Мамлекеттик стандарттын мурдагы стандарттардан айырмачылыгы биринчиден: мындан ары жогорку билим берүү эки баскычтуу болуп, экинчиден ал башталгыч (1-4-кл.), базалык (5-9-кл.) жана орто (профилдик) (10-11-кл.) мектептер үчүн болочок кесибине компетенттүү педагог-Бакалаврларды даярдоо максатына багыт алгандыгы болуп эсептелет. Дагы бир өзгөчөлүгү — болочок кесиптик компетенттүлүктү камсыз кылуу менен *орто мектепке практик мугалимдерди даярдоо максатын көздөйт.* 1.1-сүрөт

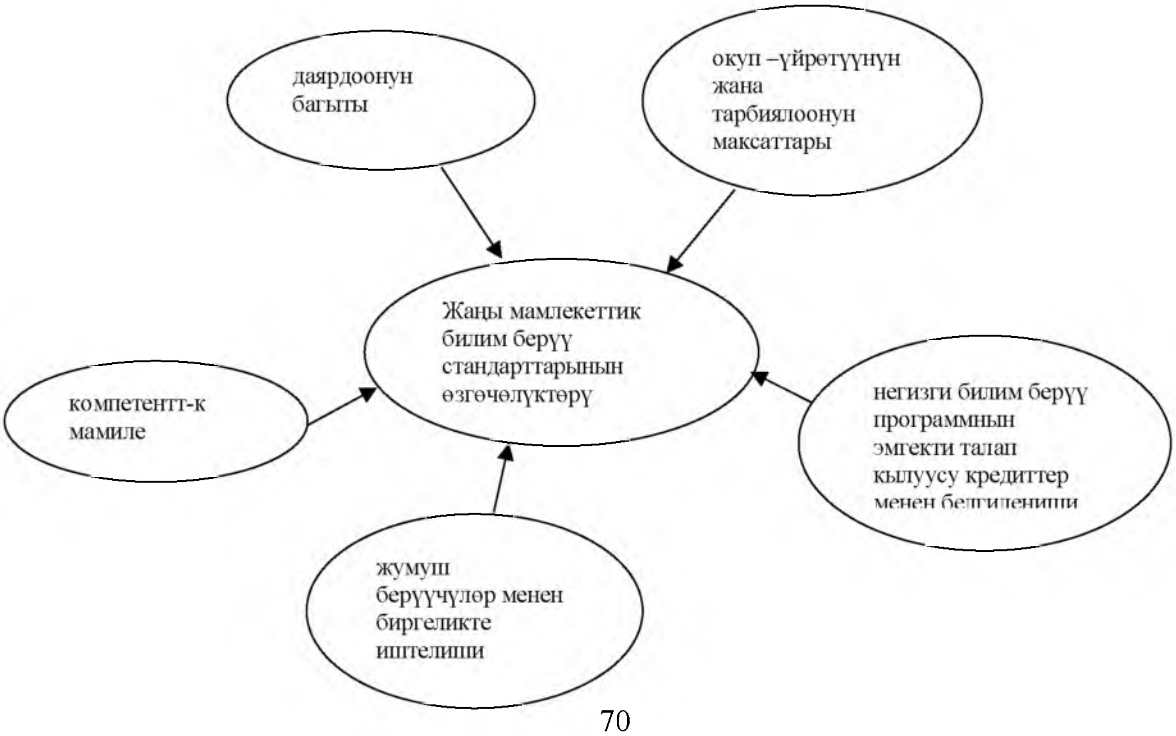

Азыркы күндө жогорку окуу жайлардын алдында билимдүү, ой жүгүртө алган, өз алдынча жана стандарттуу эмес ой жүгүртүүчү, командада жана команда менен иштей алган, жаңы инновациялык маданиятка ээ болгон, **болочок педагог-бакалаврларды** даярдоо маселеси турат. «Математика» курсу мамлекеттик билим берүү стандартына ылайык милдеттүү предмет катары окутулат. Ар бир окуу жайында бул предметтерди тейлей турган атайын «Математика жана информатика» кафедралары иштеп, ал кафедраларда тиешелүү адистер менен мүмкүнчүлүккө жараша жабдылып келет. Бирок, ошону менен бирге бул кафедралардагы "Математика" курсун окутуучулары үчүн *Кимдерди?, Эмнеге?, Канча?* жана *Кантип окутуу керек?* деген дидактиканын түбөлүктүү жана ар бир жаңы жагдайга карата актуалдуу болуп кала берген маселелери жаралып олтурат. Азыркы педагогика илиминде көрсөтүлгөн маселелерге "качан?", "канча убакытта?" жана "эмне үчүн?" деген суроолор дагы кошулган. Ошондуктан, бул «математика » курсунун жаңы угуучулары үчүн курсту *кандай мазмунда, канча өлчөмдө* жана *кантип окутуу керек?* - деген дидактиканын мыйзамдуу маселелери жаңы түзүлгөн кафедралардын ар бир математик – окутуучуларынын астында окутуу - методикалык жагдайда сөзсүз проблема жаратпай койбойт.

Математика илими инсандын турмуштук куралы болуу менен маанилүү милдеттерди чечүүчү каражаттарды аныктап берген жана аныктап берип келе жатат. Адамдын интеллектуалдык жана руханий талабынын өнүгүшүн камсыз кылууда, таанып билүү кызыкчылыктарын арттырууда, реалдуу мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүүдө математика предметинин керектигин турмуш өзү ырастап келе жатат.

Жогорудагылардын негизинде биз, студенттердин математика курсу боюнча билим жана билгичтиктерин калыптандыруунун эки шартын бөлүп карадык:

- *Математика курсунун башка курстар менен предмет аралык ийгиликтүү байланышта болуусу;*
- *Математика курсунда колдонмо маселелердин камтылуусу.*

Кесиптик даярдык – бул алынган кесипте ийгиликтүү иштеп кетүүнү камсыз кылуучу атайын билимдердин, билгичтиктердин, көндүмдөрдүн тобу, эмгек тажрыйбалары жана тартиптеринин нормасы. Ошол себептүү кесипке даярдоо акыркы жыйынтыктын сапатын, мүнөзүн аныктоочу базалык билим берүү чөйрөсү болуп саналат.

Андыктан "математика" курсунун азыркы учурдагы абалын жаңылоо (модернизациялоо) маселеси турат. "математика" курсун окутуунун учурдагы абалында төмөндөгүлөрдү:

- болочок педагог-бакалаврлардын (алардын ичинде табигый билимдер багытындагы профилдердин) кесиптик компетенттүүлүктөрүн калыптандырууда **математика** курсун окутуу маанилүү болгону менен, бирок аны окутуунун жаңы технологиясын илимий негизде изилдөөлөрдүн жетишсиздиги;
- даярдоо системасында математика курсун окутуунун абалын талдоо;
- кесиптик жактан даярдоо алкагында математика курсунун ролун жана ээлеген ордун аныктоо;
- математика курсун окутуунун модулдук негиздеги моделин түзүү;
- аталган моделди ишке ашыруунун дидактикалык шарттарын жана анын технологияларын иштеп чыгуу;
- изилдөөнүн жыйынтыгынын натыйжалуулугун текшерүү максатында педагогикалык тажрыйба жүргүзүү маселелери боюнча изилдөө иштерин аткарууга туура келет.

Ар кандай окуу материалын кызыктуу түшүндүрүү — окутуучунун алдындагы негизги милдет, себеби, кызыгуу кырдаалы түзүлгөндө "окуу процессиндеги чарчоо кескин азаят жана ар кандай, түрдүү тоскоолдуктар жеңил жана тез басылып өтүлөт". Жогорку окуу жайларында окутуунун формаларынын ичинен эң негизги лекцияны түзүү

болуп саналат. Лекция түзүүдө окутуучу адистин өзгөчөлүгүн эске алып, чыгармачыл изденүүнү талап кылган лекцияны түзүү менен, татаал эмгектенүүнү жасайт. Лекцияда материалдарды так жана туура берүү менен чектелбестен, материалдардын жаңылыгы, кесибине жараша мисалдарды тандоо, түшүндүрүүнүн өзгөчө ыкмалары же жогорку эмоцияналдуулук менен студентти илим-билимге кызыктырып тарта билүү зарыл [1].

Табигый билимдер багытындагы студенттерге "математика" курсун окутууда лекциялык материалдардын айрым бир иштелмелерин сунуш кылайын. "Дифференциалдык теңдемелер" темасын өтүүдөгү сабактын иштелмеси (слайд):

Сабактын темасы: Дифференциалдык теңдемелер. Өзгөрүлмөсү бөлүктөнүүчү дифференциалдык теңдемелер.

Сабактын максаты:

Дифференциалдык теңдеме жөнүндө жалпы түшүнүк берүү. Дифференциалдык теңдеменин чечимин табууну үйрөтүү. Өзгөрүлмөсү бөлүктөнүүчү дифференциалдык теңдемелерди чыгаруу;

a) Биологиялык жана химиялык мазмундагы маселелерди чыгарууда студенттердин математикалык аппарат катары колдонулган дифференциалдык теңдемелер түшүнүгүн калыптандыруу;

b) "Математика" курсун табигый билимдер багытындагы студенттерге окутуу менен, алардын логикалык ой жүгүртүүсүн, реалдуу процесстерге болгон көз караштарын калыптандыруу;

Сабактын жабдылышы: сүрөттөр, интерактив доска

Лекцияда каралуучу суроолор:

1. Дифференциалдык теңдеменин аныктамасы
2. Дифференциалдык теңдеменин жалпы жана жекече чечимдери
3. Дифференциалдык теңдеменин геометриялык мааниси
4. Кошинин маселеси
5. Өзгөрүлмөсү бөлүктөнүүчү дифференциалдык теңдеме
6. Дифференциалдык теңдемелерге келтирилүүчү табигый билимдер мазмунундагы маселелер
7. Өз алдынча иштөөгө берилген маселелер

Сабактын жүрүшү: Лекция(лекциянын кыскача мазмуну)

Табигый билимдер багытында (химия, биология, география), техника жана механикада ж.б. билимдердин башка тармактарында кандайдыр бир берилген процесстин же кубулуштун касиети боюнча, ошол процесстин формуласын — математикалык моделин табуу зарыл болот. Бул моделде өзгөрүлмө чоңдуктардын функционалдык көз карандылыгы берилет. Изделүүчү функциянын туундусун кармаган бир же бир нече теңдемелерди чыгарууга туура келген маселелер кездешет. Мындай теңдемелер дифференциалдык теңдемелер деп аталышат.

Дифференциалдык теңдеменин аныктамасы, теңдеменин жалпы жана жекече чеимдерин табуу, Кошинин маселеси, дифференциалдык теңдеменин геометриялык мааниси, өзгөрүлмөсү бөлүктөнүүчү дифференциалдык теңдемелер жөнүндө кыскача түшүнүк берилет. Б.а. маселе чыгарууда керек болгон математикалык аппараттарды даярдайбыз.

Дифференциалдык теңдемеге келтирилүүчү табигый билимдер багытындагы маселелер.

1-Маселе(бактериялардын көбөйүү ылдамдыгы жөнүндө). Бактериялардын көбөйүү ылдамдыгы алардын санына пропорциялаш. Убакыттын $t=0$ моментинде 100 бактерия болгон, ал эми 3 сааттан кийин алардын саны эки эсе көбөйдү. Бактериялардын санынын убакыттан көз карандылыгын тапкыла. 9 сааттан кийин бактериялардын саны канча эсе көбөйөт?

Чыгаруу. Айталы, убакыттын берилген моментиндеги бактериялардын санын x деп белгилейли. Анда шарт боюнча маселенин дифференциалдык теңдемеси $\frac{dx}{dt}=kx$ болот, мында k-пропорционалдуулук коэффициенти. Тедемени чыгарып, $x=Ce^{kt}$ чечимин табабыз. C ны табуу үчүн баштапкы шартты пайдаланабыз. $t=0$ дө, $x=100$ болсун, анда $C=100$. Демек, $x=100e^{kt}$. k- пропорционалдуулук коэффициентин кошумча шартты пайдаланып табабыз: $t=3$ тө $x=200$. Анда $200=100\cdot e^{3k}$ же $2=e^{3k}$. Мындан $e^{k}=2^{\frac{1}{3}}$.

Ошондуктан, изделүүчү функция $x=100\cdot 2^{\frac{t}{3}}$ барабар. Ал эми $t=9$ болгондо, $x=800$. Ошентип, 9 сааттын ичинде бактериялар 8 эсе көбөйөт.

2-Маселе(ферменттердин санынын өсүшү). Пиво ачыткысын өстүрүүдө таасир этүүчү ферменттин өсүү тездиги анын жеке саны x ка пропорционалдуу. Ферменттин баштапкы саны a, убакыттын өтүшү менен эки эсе көбөйөт. 3 сааттан кийин канча эсе көбөйөт?

Чыгаруу. Маселенин шарты боюнчапроцесстин дифференциалдык теңдемесин жазалы: $\frac{dx}{dt}=kx$, мында k - пропорционалдуулук коэффициенти.

Химиялык реакциялар. Химиялык реакциялардын тартиби химиялык теңдемелердин сол жагына кирген молекулалардын жалпы санына барабар экендигин студенттер химия сабагынан билишет.

Биринчи тартиптеги химиялык реакциялар. Эгерде a — A затынын баштапкы концентрациясы, x - реакция башталгандан t убакыт ичинде реакцияга кирген 1 литрдеги молдук сан болсо, анда реакциянын ылдамдыгы $\frac{dx}{dt}$ га барабар. Ал эми таасир этүүчү масса бул моментте $a-x$ болот. Таасир этүүчү массанын закону боюнча $\frac{dx}{dt}=k(a-x)$ (*), мында k- химиялык процесстин шартынан жана тибинен көз каранды болгон пропорционалдык коэффициент. (*) – теңдемесинин өзгөрүлмөсүн бөдүктөп төмөндөгүнү алабыз: $\frac{dx}{a-x}=kdt$ же $\ln C-\ln(a-x)=kt$, $\ln\frac{C}{a-x}=kt$. C ны аныктоо үчүн, баштапкы шартты пайдаланабыз: $t=0$, $x=0$ до $C=a$. Демек, $\ln\frac{a}{a-x}=kt$, мындан $\frac{a}{a-x}=e^{kt}$ же $a-x=ae^{-kt}\Rightarrow x=a(1-e^{-kt})$

Өз алдынча иштер.

1-Маселе. RaB радиактивдүү элементи RaC радиактивдүү элементин түзүү менен, 26,7 минутанын ичинде жарымы бөлүнүп чыгат. Баштапкы саны 0,2 болгон RaB нын ажыроо убактысын тапкыла. $\frac{dx}{dt}=k(a-x)$ дифференциалдык теңдемесин пайдаланабыз [2].

Адабияттар:

1. Алиев Ш. (2005) Педагогика багытындагы гуманитардык адистиктердин студенттерине кесипке ылайык математикалык билим берүүнүн илимий-дидактикалык негиздери. Пед. Илимдеринин доктордук дисс. авторефераты: - Бишкек, 38б.
2. Кудрявцев Л.Д. Соременная математика и ее преподавание / С предисловием П.С.Александрова; Учебное пособие для вузов. 2-е изд., доп.— М.: Наука, 1986, 176 с.
3. Ерыгин Д.П., Шишкин Е.А.(1989) Методика решения задач по химии: Учебное пособие для студентов пед. ин-тов по биол. и хим. спец. - М.: Просвещение, 176с.

УДК:371.322:51

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ 5-6 КЛАССОВ ПОСРЕДСТВОМ ЗАДАЧ НА ПОИСК ЗАКОНОМЕРНОСТЕЙ

Келдибекова А.О. – к.п.н., доцент
ОшГУ, г. Ош

Аннотация

В данной статье предлагается один из путей решения проблемы развития творческой самостоятельности учащихся 5-6 классов при обучении математике, который, направлен на развитие образного мышления посредством задач геометрического характера. Средством развития творческой самостоятельности младших школьников при этом выступают задачи на поиск закономерностей.

Annotation

This article is one of the solutions to the problems of the development of students' creative independence 5-6 classes when teaching math, which is aimed at the development of figurative thinking through problems of geometrical character. Means of developing creative independence junior high school students with this task are on search patterns.

В современном образовании на передний план выходит формирование в человеке творческих качеств личности, потребности и возможности выйти за пределы изучаемого. Поэтому такая концепция обучения, как передача учащимся знаний, умений и навыков становится недостаточно эффективной. Современному обществу требуются не просто исполнители, а творчески работающие люди. Во главу обучения ставится развитие ребенка. Важно не просто передать ему определенные знания, а развить его умственные возможности, не дать угаснуть тому, что заложено в нем изначально.

О возможностях и целесообразности обучения, направленного на развитие ребенка писали такие ученые-психологи, как Л.С. Выготский [1], А.Н. Леонтьев [2], П.Я. Гальперин [3]. Одна из самых первых и удачных попыток реализовать идеи развивающего обучения принадлежит Л.В. Занкову [4].

Под *развивающим обучением* понимается такое обучение, которое, "обеспечивая полноценное усвоение знаний, формирует учебную деятельность и тем самым непосредственно влияет на умственное развитие" [5, с .5].

В качестве основного пути развивающего обучения предлагается включение учащихся в творческую деятельность. Ученые не придерживаются какого-то одного взгляда на творческую деятельность: одни акцентируют внимание на получении определенного продукта, другие останавливаются на процессуальной стороне дела. Но чем старше человек, тем сложнее его переориентировать с воспроизводящего типа деятельности на творческий. При воспроизводящей, репродуктивной активности ученик как бы идет вслед за правилом, и чем более точно он воспроизводит заданный в нем маршрут, тем выше шансы достижения конечной цели.

Для полного овладения понятием, определяющим принципом построения того или иного действия, необходимо включение ученика в творческую деятельность, где понятие или действие может быть усвоено учеником только в результате поиска либо нового способа решения той или иной задачи, либо в результате решения новой задачи. Осуществляя этот поиск, ребенок в основных чертах воспроизводит те действия, которые осуществляет ученый в процессе исследования. Конечно, это не научное исследование в полном смысле этого слова, а его своеобразная, примитивная учебная модель. Именно

такая поисковая активность обеспечивает возможность усвоения системы научных понятий, позволяет ученику стать реальным субъектом учения, приобретающего характер исследовательской учебной деятельности. Психологи считают сенситивным периодом для формирования этой деятельности старший дошкольный и младший школьный возраст. Учитывая, что в младшем школьном возрасте преобладает наглядно-образное мышление, некоторые авторы (Н.С. Подходова [6], Д.М. Нурмагомедов [7] и др.) останавливаются на формировании пространственных представлений, другие - на роли геометрического материала в процессе обучения (С.М. Мадраимов [8], А.М. Пышкало [9], И.И. Барбул [10], и др.).

Различные учебники математики 5-6 классов содержат то или иное количество заданий геометрического характера, направленных на формирование творческой деятельности. Как показывает практика, учителями математики используются далеко не все развивающие возможности при изучении геометрического материала.

Традиционная методика обучения незаслуженно оставляет задачам с геометрическим содержанием лишь второстепенную роль. Поэтому на повестке дня остается вопрос о разработке новых путей формирования творческой деятельности посредством задач с геометрическим содержанием. Все вышесказанное обосновывает актуальность и необходимость решения проблемы развития творческой самостоятельности учащихся 5-6 классов при обучении математике.

Это побудило нас заняться проблемой разработки соответствующей методики, при этом мы приняли во внимание следующие умозаключения:

1. Задачи на поиск закономерностей являются средством формирования творческой деятельности учащихся младших классов, которое позволяет влиять на развитие таких умственных процессов, как анализ, синтез, сравнение, обобщение, конкретизация, абстрагирование.

2. Превалирование наглядно-образного мышления в младшем школьном возрасте обуславливает необходимость и целесообразность работы с геометрическим материалом.

3. Использование коэффициента конструирования при работе над задачами на поиск закономерностей геометрического содержания позволяет осуществлять дифференцированный подход к учащимся в младших классах. В качестве средства, позволяющего формировать творческую деятельность младших школьников, мы предлагаем использовать так называемые задачи на поиск закономерностей. В процессе их решения развиваются такие умения, как анализ и синтез, сравнение и абстрагирование, обобщение и конкретизация. Под «задачами на поиск закономерностей» мы понимаем такие задачи, решение которых логически обусловлено регулярностью изменяющихся признаков [11].

4. Разделение всех задач на поиск закономерностей с геометрическим содержанием сообразно коэффициентам построения задачи определило возможность дифференцированного подхода к учащимся.

5. Задачи на поиск закономерностей могут быть представлены не только на геометрическом, но и на арифметическом материале.

6. В качестве критерия творческой деятельности может быть выбрана сформированность таких умений, как анализ и синтез. Приведем примеры лабораторных работ, применяемых для развития творческой самостоятельности учащихся 5-6 классов на уроках математики.

Лабораторная работа в 5 классе Тема: «Окружность и круг».

Обучающая цель: дать ученикам представление об окружности и круге и их элементах, как о геометрических фигурах. Исследовать графически различные способы расположения двух окружностей.

Развивающая цель: научить пользоваться чертёжными инструментами, с их помощью строить окружности любого радиуса; сравнивать отрезки одинаковой и разной длины.

Воспитательная цель: развить творческую самостоятельность учеников, активизировать познавательную деятельность.

Оборудование: простой карандаш, линейка, циркуль, учебник «Математика 5», изображения окружностей и кругов разных диаметров.

Ход работы.

Поставьте на листе точку. Обозначьте её буквой О. Выполните с циркулем следующее: ножку циркуля с иглой установите в точку О, а ножку с грифелем вращайте вокруг данной точки, касаясь листа тетради. Точку О называют центром окружности.

Начертите отрезки, концами которых будут точка О и точка на замкнутой линии.

Ответьте на вопросы и выполните задания.

Сколько таких отрезков можно провести? Сравните эти отрезки. Сделайте вывод и запишите его в тетрадь.

Найдите в учебнике определение радиуса окружности. Что можно сказать о расположении точек окружности по отношению к центру окружности?

Сколько диаметров можно провести в окружности на вашем рисунке? Измерьте длину диаметра на своем рисунке.Сравните длину диаметра с длиной радиуса.Сделайте вывод и запишите его в тетрадь. Что делает диаметр с окружностью? Найдите в учебнике определение части окружности. На сколько дуг делит диаметр окружность?

Соедините две точки окружности (этот отрезок называется хордой). Сколько хорд можно провести в окружности? Может ли хорда проходить через центр? Ответ поясните.Изучите круг и его свойства. Изобразите круг в своей тетради. Измерьте длину его радиуса. Сравните его с диаметром. Сравните свои наблюдения с окружностью и сделайте выводы о круге. *Дополнительные вопросы и задания:* измерьте радиусы окружностей, изображенных на рис. 1.

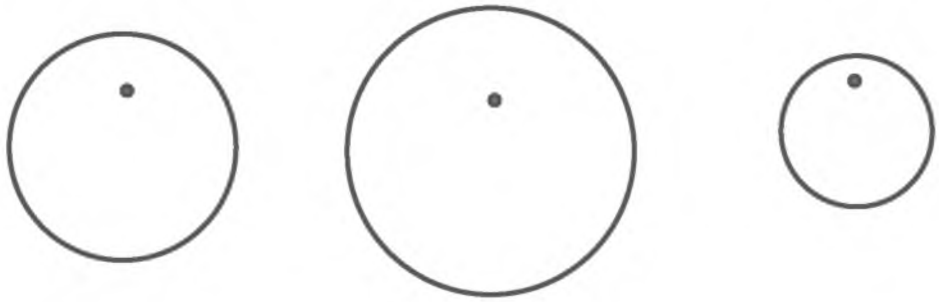

Рис. 1. Окружности разных радиусов.

Запишите, чему равны диаметры каждой из фигур. Нарисуйте окружность произвольного радиуса. Изобразите все изученные вами элементы окружности и подпишите их. Нарисуйте две окружности, которые не пересекаются. Измерьте длины их радиусов, расстояние между их центрами и сделайте вывод. Нарисуйте две окружности, которые пересекаются в двух точках. Измерьте длины их радиусов, расстояние между их центрами, сделайте вывод. Нарисуйте две окружности, которые имеют одну общую точку. Измерьте длины их радиусов, расстояние между их центрами, сделайте вывод. Приведите примеры окружности и круга. Наблюдения запишите в таблицу:

Таблица 1- Взаимное расположение двух окружностей

№	Взаимное расположение двух окружностей	Число общих точек	Соотношение между радиусами **r_1** и **r_2**
1	Пересекаются		
2	Касаются		
3	Не имеют общих точек		

Сделайте вывод. **Лабораторная работа в 5 классе.**

Тема: «Сумма углов треугольника».

Обучающая цель : научить теореме о сумме углов треугольника, повторить понятия смежных и вертикальных, прямого, острого, тупого углов. Развивающая цель: научить строить углы и треугольники с разными углами с помощью чертёжных инструментов; показать способы их измерения.

Воспитательная цель: развить творческую самостоятельность учеников, активизировать познавательную деятельность. *Оборудование:* простой карандаш, линейка, транспортир, учебник «Математика 5», изображения треугольников с разными углами при вершинах.

Ход работы. «На листе бумаги проведите произвольно луч [АВ) – одну из сторон угла. Проделайте с транспортиром следующее: наложите его так, чтобы центр его совпал с началом луча [АВ), а сам луч прошёл через нулевое деление шкалы.

На шкале отыщите чёрточку, которая обозначает 45

2. Предлагаемые задачи должны стимулировать учащихся 5-6 классов к самостоятельной постановке проблемы.

3.Процесс решения задач, развивающих творческую самостоятельность младших школьников, должен быть направлен на упорядочивание действий, связанных с поиском ответа на поставленный вопрос. 4. Предлагаемые задачи должны иметь несколько вариантов правильного решения.

Литература:

1. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте [Текст]/Л.С. Выготский.-М., Просвещение, 1991. - 93 с.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность [Текст]/А.Н. Леонтьев.-М., Политиздат, 1977. - 304 с.
3. Гальперин П.Я. К психологии творческого мышления [Текст]/ П.Я. Гальперин, Н.Р. Котик// Вопросы психологии. - 1982.-№ 5.- С. 80-84.
4. Занков Л.В. Дидактика и жизнь [Текст]/ Л.В. Занков. - М., Просвещение, 1968. -176 с.
5. Якиманская И.С. Развивающее обучение [Текст] / И.С. Якиманская.- М., Педагогика, 1979.-144с.
6. Подходова Н.С. Формирование пространственных представлений младших школьников при изучении геометрического материала [Текст]: дис. …канд. пед. наук: 13.00.02/ Н.С. Подходова. - СПб., 1992. - 234 с.
7. Нурмагомедов Д.М. Методика формирования представлений у младших школьников [Текст]: дис. …канд. пед. наук: 13.00.02/ Д.М. Нурмагомедов.-М., 1989.-244 с.
8. Мадраимов С. Самостоятельная работа творческого характера в процессе обучения геометрии в неполной средней школе [Текст]: дис. …канд. пед. наук: 13.00.02/С. Мадраимов.-М., 1991.-196 с.
9. Пышкало А.М. Геометрия в 1-4 классах [Текст]/А.М. Пышкало.-М., Просвещение, 1968.-262 с.
10. Барбул И.И. Начальное обучение геометрии [Текст]: дис. …канд. пед. наук: 13.00.02/ И.И. Барбул. - М., 1966.-274 с.
11. Маслова С.В. Задачи на поиск закономерностей с геометрическим содержанием для младших школьников [Текст]/ С.В. Маслова.-Саранск, 1996.-40 с.

МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДА МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНДА МЕЙКИНДИКТИК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮ ТАРБИЯЛОО

Муңайтпасова Г.Ж., Жанболотова Г. А.
С.Нааматов атындагы НМУ

Аннотация

Ой жүгүртүү процессинде маанилүү орунду мейкиндиктик ой жүгүртүү ээлейт. Биз геометрияны окутуу процессинде билимдерге ээ болуу усулдарын, окуу предметтеринин мазмуну менен курулушун өзгөртүү менен мүнөздөлүүчү сабактарды өткөрүүнүн мазмуну менен методикасын иштеп чыктык.

Ойлонгон инсанды тарбиялоодо бир да мектеп предмети математиканын мүмкүндүктөрү менен атаандаша албайт. Математиканын акыл-ойду өстүрүүдөгү өзгөчө маанисин XVIII кылымда эле М.В.Ломоносов белгилеген: «Математиканы ал акылды иретке салганы үчүн эле сүйүү керек».

Жалпы билим берүүнүн каалаган заманбап системасында математика борбордук орундардын бирин ээлейт, бул, шексиз, билимдердин ушул аймагынын уникалдуулугун айтып турат. Көрүнүктүү физик Р.Фейнман [1] жазган: «Математика – ой жоруу үчүн курал. Анда көптөгөн адамдардын так ой жүгүртүүсүнүн натыйжалары топтоштурулган. Математиканын жардамы менен бир ой жорууну башкасына байлоого болот. ... Ар бири жекече абдан кенен түшүндүрүүгө жол берген кызыктуу мыйзамдары менен эрежелери бар табияттын ачык-айкын татаалдыктары чындыгында тыгыз байланышкан. Бирок эгер сиз математиканы колдонууну каалабасаңыз, анда фактылардын ушул зор көп түрдүүлүгүнөн сиз логика биринен башкасына өтүүгө жол берерин көрбөйсүз».

Ошентип, математика бизди курчап турган дүйнөнү иликтөө үчүн зарыл болгон ой жүгүртүүнүн белгилүү бир формаларын калыптоого мүмкүндүк берет.

Азыркы учурда биздин табиятты таануубуз менен адамды, анын психикасын, ой жүгүртүү процесстерин түшүнүүбүздүн даражасынын ортосундагы диспропорция улам көбүрөөк туюлаарлык болуп баратат. У.У.Сойер [2] «Математикага прелюдия» китебинде жазат: «Окуучуларды маселелердин жетишерлик көп типтерин чыгарууга үйрөтүүгө болот, бирок биз өз тарбиялануучуларыбызга жөн эле билимдерди эмес, акылдын ийкемдигин бере алганыбызда гана чыныгы канааттануу келет», бул аларга кийин жаңы маселелерди өз алдынча чыгарууга гана эмес, алдына коюуга да мүмкүндүк бермек.

Албетте, бул жерде белгилүү бир чек аралар бар, аларды унутуп коюу жарабайт: көп нерсени тубаса жөндөмдүүлүктөр, талант аныктайт. Бирок билим берүү менен тарбиялоодон көз каранды болгон факторлордун бүтүндөй бир топтомун белгилөөгө болот. Бул жалпысынан билим берүүнүн жана жеке алсак, математикалык билим берүүнүн али колдонулбаган зор мүмкүнчүлүктөрүн туура баалоону өтө маанилүү кылат.

Жалпы эле математиканын жана жеке алсак, мектептик математиканын чыгармачыл инсанды тарбиялоого таасири кандай? Математика сабактарында маселелерди чыгаруу өнөрүнө үйрөтүү бизге окуучуларда акылдын белгилүү бир мүнөзүн калыптандыруу үчүн жагымдуу мүмкүндүк берет. Математика курсу ой жүгүртүүнүн ар кыл: логикалык, мейкиндиктик-геометриялык, алгоритмдик формаларын калыптандырууга чоң таасир көрсөтөт. Ар кандай чыгармачылык процесс божомолду (гипотезаны) аныктоодон башталат. Математика окутууну тийиштүү уюштурганда, божомолдорду куруунун жана текшерүүнүн жакшы мектеби болуп, ар кыл божомолдорду салыштырууга, оптималдуу вариант табууга, жаңы милдеттерди коюуга, аларды чечүүнүн жолдорун издөөгө үйрөтөт.

Булардан тышкары, ал бир дагы чыгармачылык ансыз ойго келбей турган усулдуу иштөө адатын иштеп чыгат.

Изилдөөчүлүк ишмердүүлүктүн зарылдыгы мыйзам ченемдүүлүктөргө кызыгууну өнүктүрөт, адам оюнун сулуулугу менен гармониясын көрүүгө үйрөтөт.

Ой жүгүртүү процессинде маанилүү орунду мейкиндиктик ой жүгүртүү ээлейт. «Математика в школе» журналынын акыркы жылдардагы публикацияларын талдоо математиканы окутуу процессинде мейкиндиктик ой жүгүртүүнү өнүктүрүү үчүн каражаттарды издөө актуалдуу экенин көрсөтөт. Мындай каражаттар катары билимдерге, окуу курстарынын мазмуну менен курулушуна ээ болуу методдорун өзгөртүүгө багытталган ар кыл мүмкүндүктөр каралат.

Акыркы эки жылда С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин кирүү тестирлөөсүнүн натыйжаларын салыштырып талдоо жүргүзүлгөн (тесттин тапшырмалары үч бөлүккө бөлүнгөн: алгебра боюнча маселелер, планиметрия боюнча маселелер, стереометрия боюнча маселелер), ошондо абитуриенттер геометрия боюнча жетишерлик начар базага ээ болуп чыккан. Окуучуларды планиметрия курсу боюнча (7-9-класстар) даярдоо канааттандырарлык, ал эми стереометрия курсу боюнча (10-11-класстар) даярдоо иш жүзүндө нөлдүк деп айтууга болот.

Бул жерде кеп окуучулардын стереометриялык билимдери жана алардын татаал маселелерди чыгарууну билбестиги жөнүндө эмес, алардын геометриялык ой жүгүртүүсү жана геометриялык элестетүүлөрү жөнүндө жүрүүдө, анткени окуучулардын геометриялык жана мейкиндиктик ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү геометрия сабактарынын эң маанилүү милдети болуп саналат.

Түзүлгөн кырдаалдын себептеринин бири деп сабакта иштөөдө зарыл көрсөтмө каражаттардын жоктугун жана алардын ар бир окуучуга жетишсиздигин атоого болот. Окуучулар өз ишинде көрсөтмө каражаттарды колдоно, алардын мейкиндиктеги абалдарын ич ара жана бири бирине карата салыштыра билүүгө, планиметриялык жана стереометриялык фигураларды чиймеде сабаттуу сүрөттөй жана аларды туура окуй билүүгө тийиш. Геометрия сабактарында, өзгөчө стереометрия бөлүгүндө, көрсөтмөлүүлүк жөнүндө эч качан унутууга болбойт, жана аны колдонууга дайыма чоң орун бөлүнүүгө тийиш.10-11-класстарда үйрөнүлүүчү стереометриялык материал окуучулардан жакшы мейкиндиктик ой жүгүртүүнү талап кылат. Ошондуктан, белгилүү болгондой, көпчүлүк окуучулардын алдында маселелерди чыгарууда көптөгөн жолтоолор пайда болот. Көпчүлүк математика кабинеттеринде катуу материалдан (жыгачтан же металлдан) жасалган айлануу телолорунун моделдеринин стандарттуу топтомдору бар, жана аларды мугалимдер практикалык да, лабораториялык да иштерде ийгиликтүү колдонушат. Бирок, бул материалдардын тунук эместигинен улам, алардын көп элементтерин окуучуларга көрсөтүү мүмкүн эмес. Ал эми бардык эле математика кабинеттеринде тунук пластик материалдан жасалган моделдер менен каркастык моделдер коюлган эмес.

Бул проблеманы чечүү үчүн колдо бар каражаттардан сабактарга зарыл жана жетпей жаткан стереометриялык фигуралардын моделдерин оңой эле жасап алууга болот, алардын салмагы жеңил, коопсуз, мындан тышкары, тунук болушат.

Мисалы, цилиндрдин моделин даярдоо үчүн бизге тунук пластик бөтөлкө, кайчы жана скотч керектелет. Бирок, баарынан мурда, зарыл эсептөөлөр (радиусун, бийиктигин) аткарылат, болочок моделдин жайылтылышы даярдалат да, алынган тетиктер бириктирилет. Мындай иш үчүн «Геометриялык телолордун жайылтылышын куруу. Телолордун бетинин аянтын эсептөө» темасы боюнча «геометрия+чийүү» комплекстүү сабагын өтүүгө болот. Бул сабактын максаты окуучулардын геометриялык телолордун жайылтылышын курууну аткаруу; геометриялык телолордун бетинин аянтын эсептөө;

графикалык курулмалардын тыкандыгын өнүктүрүү билгичтиктерин калыптандыруу болуп саналат.

Бул сабакта эки педагог иштейт: математика мугалими менен чийүү мугалими, алардын жардамы менен балдар геометриялык телолордун жайылтылышын курууга үйрөнүшөт. Мындан тышкары, өздөрүндө бар билимдерди колдонуп, телолордун бетинин аянтын эсептөөгө үйрөнүшөт.

Сабактын аягында төмөнкү маселе сунушталат: «Цилиндрдин октук кесилиши – квадрат, анын аянты Q габарабар. Цилиндрдин негизинин аянтын табуу. Бул телонун жайылтылышын куруу».

Бул маселени чыгарып жатып, окуучулар өз алдынча же мугалимдердин жардамы менен цилиндрди жана анын жайылтылышын курууну аткарышат, чыгарылышын табышат. Иш кагаз бетинде ийгиликтүү аяктаган соң, цилиндрдин моделин даярдоого өтөбүз:

- окуучуларга болжонгон өлчөмдөгү цилиндр кайдан кездешерин, мисалы,машинадагы поршень же суусу бар резервуар ж.б.у.с. (математиканы практикада колдонуу) алдын ала ойлоштуруу сунушталат, бөтөлкөнүн үстүңкү жана астыңкы бөлүгүн дыкаттык менен кесебиз да, цилиндр үчүн даярдалган камылганы узата жара кесебиз;
- алынган тик бурчтуктун узундугун так өлчөйбүз да, айлананын узундугунун формуласын $L=2\pi R$ колдонуп, негиздин радиусун (R) эсептейбиз. Бөтөлкөнүн калган кесиндисине циркуль менен берилген радиусу бар айлана чиебиз. Үч тетик алдык: тик бурчтук жана эки айлана;
- адегенде цилиндрдин каптал бетин чаптайбыз, анан скотчту ийип, цилиндрдин үстүңкү жана астыңкы негиздерин чаптайбыз.

Окуучуларга ар түрдүү (түрдүү диаметрдеги) пластик бөтөлкөлөрдү алып келүү сунушталган, ошентип, ар бири «өз» цилиндрин жасап алат, б.а. эсептөөлөр менен куруулар ар бир конкреттүү учур үчүн өзүнчө аткарылат.

Мындай моделдер геометрия сабактарында практикалык колдонуу үчүн абдан ыңгайлуу, аларда бийиктик, негиздин радиусу, ар түрдүү бурчтар өңдүү элементтерди көрсөтүүгө болот. Түркүн түстүү жиптерди же зымды колдонуп, мунун баарын оңой эле жасоого болот. Кыйла көрсөтмөлүү мисал үчүн төмөнкү маселени талдайбыз.

Маселе: Цилиндрдин бийиктиги 8 м, негизинин радиусу 5 м. Цилиндр кесилишинде квадрат болгудай кылып тегиздик менен кесилген. Ушул кесилиштен окко чейинки аралыкты тапкыла.

Бул маселени чечүү үчүн окутуучу «кошумча курулмаларды» (цилиндрдин кесилишинин тегиздиги, негиздеринин жактары жана туура үч бурчтуу призманын капталдары, цилиндрдин кесилишинен огуна чейинки аралык) түркүн түстүү жиптер менен жүргүзүп, цилиндрдин даярдалган моделин колдоно алат.

Көпчүлүк окуучуларда мейкиндиктик ой жүгүртүү жетишсиз өнүккөн, ошондуктан алар үчүн толук геометриялык фигураны анын тегиздиктеги сүрөттөлүшү боюнча элестетүү татаалдашат. «Жазылган жана сыпатталган пирамида» темасы боюнча сабактардын биринде төмөнкүдөй маселе сунушталат.

Маселе: Түзүүчүсү Lге барабар цилиндрге пирамида ичтен сызылып, анын туура үч бурчтук болуп саналган негизи цилиндрдин негизинде жатат, ал эми чокусу цилиндрдин башка негизинде жайгашкан. Пирамиданын эки каптал кырлары негизине перпендикулярдуу экенин, ал эми үчүнчүсү негиз менен α бурчун түзөрүн билип, пирамиданын каптал бетинин аянтын тапкыла.

Мындай маселени цилиндрге ичтен сызылган пирамиданын моделин (түстүү жиптерди колдонуу менен кошумча курулма) колдонуу менен окуучулар пирамиданын моделин ар тараптан кароого мүмкүндүк алышат, маселени чыгаруу үчүн зарыл

элементтерди, мисалы α бурчун элестетүүгө менен бирге, маселени чыгаруу процессин кыйла жөнөкөйлөнтөт.

Түз сызыктардын, түз сызыктын жана жана тегиздиктин бири бирине карата жайгашуусу, көп бурчтуктардын тегиздик менен кесилиши өңдүү темаларды кыйла жемиштүү кабыл алуу үчүн жана маселелерди чыгарууда оригиналдуу усулдук табылга – мейкиндиктик элестетүүлөрдү, ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө жардамдашуучу көрсөтмө курал көмөктөшөт. Кеп ар кыл формадагы пенопласттын бир нече кесиминен (тегиздиктердин моделдери) жана калемсаптардын колдонуудан чыккан өзөктөрүнөн (түз сызыктардын моделдери) турган комплект жөнүндө жүрүүдө. Өзөктөр металл учтуу болгондуктан, аларды пенопластка оңой эле саюуга жана өзөктөрдү тегиздикке карата түрдүү абалдарда жайгаштырууга болот. Бул көрсөтмө куралды колдонуу ар бир окуучунун ишин активдештирет, аларга чыгармачылык менен иштөө мүмкүндүгүн берет. Ар бир окуучу үйүнөн ушундай «тегиздиктер» менен «түз сызыктарды» жасай алат да, аларды класстагыдай эле ийгилик менен үй тапшырмаларын аткарууда колдоно алат.

Эгер окуучулар жасашкан бул моделдер керек болсо анча кооз болбосо да, бул иш тырышчаактык, аракетчилдик, тактык, баамчылдык, чыдамкайлык өңдүү сапаттарды тарбиялоого гана жол бербестен, окуучулардын геометриялык ой жүгүртүүсүн, мейкиндиктик элестетүүсүн, кыялдануусун да өнүктүрө алат.

Стереометриялык элестетүүлөрдүн ар кандай нормалдуу адам үчүн маанилүүлүгү дайыма таанылып келген. Азыркы мектепте геометрияны төмөнкү удаалаштыкта окуп-үйрөнүү практикасы түптөлгөн: адегенде планиметрияны (7-9-класстар), андан кийин гана стереометрияны (10-11-класстар) окуп-үйрөнөбүз. Бирок психологдор алтынчы класстын окуучулары эле ойдогу мейкиндиктик объекттерди кабыл алууга жана колдонууга даяр экендигин белгилешет, ошондуктан эки өлчөмдүү гана фигураларды окуп-үйрөнүү мейкиндиктик ой жүгүртүүнү токтотуп турат. Математиканы окутуунун методикасынын өнүгүү этаптарында фузионизм (стереометрия менен планиметрияны бир учурда окуп-үйрөнүү) идеяларын ишке ашыруу жөнүндө маселе нечен жолу көтөрүлгөн.

Алсак, Ф.Клейн [3] Англиядагы, Германиядагы, Италиядагы, Франциядагы геометрия боюнча мектептик билим берүүнү кенен-чонон талдап келип, ушул өлкөлөрдө басылган бир нече фузионисттик окуу китептерин карап чыгат. Анан да 19-кылымдын ортосунда Италиянын окуу мекемелеринин баарында стереометрия менен планиметрия чогуу окутулган фактысын белгилей кетет.

Ал өзүнүн фузионисттик окуу китептерин жактыруусун психологдордун «эгер эң башынан эле баланы жалаң эки өлчөмдүү кагазда чийүүгө үйрөтсө жана муну менен анын көрсөтмөлүү элестетүүлөрүн жасалма чектесе, табигый мейкиндиктик интуиция эрксизден алсыроого тийиш» ([3], с.186) деген пикирине таянуу менен бекемдейт.

Орустун улуу математиги Н.И.Лобачевскийдин фузионисттик окуу китебин түзүү аракетинен (1823-жыл) дээрлик бир жарым кылымдан кийин азыркы мектептин практикасына фузионизм концепциясына негизделген окуу китептерин түзүүнүн биринчи тажрыйбалары кире баштады. 5-6 класстар үчүн окуу китептери түзүлдү, аларда стереометриянын элементтерине чоң көңүл бурулду. Бирок, ар кандай эле жаңы окуу куралдары өңдүү, бул китептерди алар чындап окуучуларга жеткиликтүү жана мектепке керектүү экенин далилдөө күтүп турат.

Көптөгөн себептер боюнча фузионизм идеялары мектеп программасында жок. Евклиддин мезгилинде эле окуу китептерин жазып жана стереометрия менен планиметрияны бөлүп окуп-үйрөнө башташкан, ал эми анын «Башталмаларынын» аброю өтө бийик болгон. Муну менен катар геометрия боюнча фузионистик окуу китебине коомдук талап болгон эмес, анткени биздин заманда гана операторлордун, конструкторлордун, дизайнерлердин, диспетчерлердин кесиптери пайда болгон жана

массалуу болуп калган, алардын кесиптик ишмердүүлүгү мейкиндиктик ой жүгүртүүнүн көбүрөөк өнүккөн формалары менен ажырагыс байланышкан.

Куб, шар, пирамида ж.б.у.с. мейкиндиктик телолордун элестерин калыптандыруу боюнча жөнөкөй маселелерди чыгарууда окутуучу И.С.Якиманскаянын [4] классификациясы боюнча окуу көрсөтмөлүүлүгүнүн биринчи тобуна таандык болгон заттык моделдерге таянат, алар ошол баштапкы стереометриялык маселелерди ийгиликтүү чыгарууну камсыздашат. Эки тегиздиктин кесилишин сүрөттөө, көп бурчтуктун тегиздик менен кесилишин куруу өңдүү кыйла татаал маселелерди чыгаруу үчүн чийменин болушу зарыл. Өзүндө биринчи жана экинчи (чийме экинчи топко кирет) топтун артыкчылыктарын айкалыштырган башка көрсөтмөлүүлүккө чыгуу гана окуучуларга чыгаруу үчүн телону ичинен көрүү, алардын курулушун өзгөртүү керек болгон маселелерди чечүүгө жардам кыла алмак. Көрсөтмөлүүлүктүн мындай тобун компьютердин экранындагы перспективалуу сүрөттөлүштөр түзүшөт. Ошентип, азыркы компьютердик технологиялардын дараметтүү мүмкүнчүлүктөрүн колдонуп, геометрияны окутууда окуучулардын мейкиндиктик ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү методикасын түзүү боюнча жаңы мамилени калыптандырууга келүүгө болот.

Адамдын ой жүгүртүүсүнүн мүмкүнчүлүктөрүн максималдуу ачып, математика анын бийик жетишкендиги болуп саналат. Ал адамга өзүн өзү аңдоого жана өз мүнөзүн калыптандырууга жардамдашат.

Адабияттар:

1. Фейнман Р. Характер физических законов. – М.: Мир. 1968
2. Сойер У.У. Прелюдия к математике. – М.: Просвещение. 1972
3. Клейн Ф. Элементарная математика с точки зрения высшей. Геометрия. т. II. – М.: Наука, 1987. 416 с.
4. Якиманская И.С. Развитие пространственного мышления школьников. – М.: Педагогика, 1980. 238 с.

РАЗВИТИЕ ГЕОМЕТРИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ТЕХНИЧЕСКОГО КОЛЛЕДЖА

Мырзалиева А.Б.
ККТИ КГТУ им. И. Раззакова

Аннотация

Развитость геометрического мышления учащихся технического колледжа является необходимым условием успешного профессионального становления инженерно-технических кадров.

Annotation

The development of geometrical idea for students of technical college is necessary condition to becoming of successful professional engineering-technical workers.

Основными задачами преподавания геометрии в техническом колледже являются изучение пространственных форм; развитие пространственного воображения; воспитания правильного логического мышления; привитие практических навыков, включая сюда и умение решать различные геометрические задачи теоретического характера, так и умение применять свои знания к решению вопросов практики. На уроках стереометрии много внимания преподаватели уделяют развитию пространственного воображения. Большинству учащихся требуется помощь в развитии умения представлять и изображать стандартные стереометрические конфигурации; их приходится как-то обучать геометрическому видению. Широкий спектр наглядных мультимедийных объектов позволяет преподавателю представить на уроке пространственные фигуры в трехмерном измерении, рассмотреть их сечения и т.д.. Наиболее эффективными средствами развития пространственных представлений учащихся, как известно, являются: демонстрирование фигур, сравнение положений геометрических фигур относительно друг друга, моделирование, грамотное изображение фигур, чтение чертежа. Эти средства приводят к наилучшим результатам, если они используются систематически и в комплексе. Для формирования пространственного воображения учащихся при изучении стереометрии интерактивные задания и трехмерные модели играют особую роль. Используя данные объекты на любом этапе урока, учащиеся могут не только изучить пространственную структуру объемного (трехмерного) объекта, но и, меняя режим отображения объекта, выбрать, например, оптимальное изображение для решения задачи или оптимальное размещение данного трехмерного объекта для изображения его на плоскости. Решение стереометрической задачи на первом этапе – это её представление в пространстве, на втором – оптимальное изображение пространственной фигуры на плоскости. И насколько верно будут выполнены задачи первых двух этапов, настолько быстро и правильно будет решена задача. Показать правильный чертеж к задаче - почти все равно, что сразу объяснить ее решение, при этом формируется пространственное воображение, а так же умение, вообще, «видеть» чертеж.

Всем понятно, что курс геометрии должен учить логическому мышлению. Логика геометрии заключается не только в отдельных формулировках, но во всей их системе в целом. Смысл каждого определения, каждой теоремы, доказательства определяется, в конечном счете, только этой системой, которая и делает геометрию целостной теорией, а не собранием отдельных определений и утверждений. Конечно, если преподавание полностью замыкается лишь на собственно геометрическом знании, то и развитие навыков логического мышления и элементов научного мировоззрения будет осуществляться в рамках только этой науки.

Особое место при проектировании уроков геометрии занимают вопросы восприятия информации. Ведущим видом восприятия информации при работе с компьютерными средствами обучения сегодня является визуальное. Поэтому важнейшим вопросом в организации процесса обучения геометрии с помощью компьютера является анализ свойств визуальной информации и особенностей её восприятия с экрана. Вообще говоря, стоит говорить о диалектическом единстве визуального восприятия и мышления: «восприятие без мышления было бы бесполезно, мышлению без восприятия не над чем было бы размышлять».

Поэтому педагог должен постоянно обращать внимание учащихся на связь геометрии с другими науками и практикой и показывать всеобщее значение требования доказательности и точности в установлении истины.

Геометрия, являясь неотъемлемой частью математического образования, имеет целью обще-интеллектуальное и общекультурное развитие учащихся технического колледжа. Развитие учащихся средствами геометрии направлено на достижение научных, прикладных и общекультурных целей математического образования, где общекультурные цели обучения геометрии в первую очередь предполагают всестороннее развитие мышления учащихся, и не только вербально логического, но и практического и наглядно-образного. Геометрия, как учебный предмет, обладает уникальными возможностями для решения главной задачи общего математического образования – целостного развития и становления личности средствами математики.

Пространственное мышление – специфический вид мыслительной деятельности, которая необходима для решения задач, требующих ориентации в пространстве и основывается на анализе пространственных свойств и отношений реальных объектов или их графических изображений. Главным содержанием этого вида мышления является оперирование пространственными образами в процессе решения задач (геометрических, графических, конструктивно-технических, технологических и др.) на основе создания этих образов путем восприятия пространственных свойств и отношений объектов. Более важно, что геометрия есть феномен общечеловеческой культуры. Некоторые теоремы геометрии являются одними из древнейших памятников мировой культуры. Человек не может по-настоящему развиться культурно и духовно, если он не изучал в школе геометрию; геометрия возникла не только из практических, но и из духовных потребностей человека. С пространственными образами и отношениями мы сталкиваемся в жизни повсеместно, независимо от какого бы то ни было образования. По большому счету, образование лишь помогает человеку выразить в словах (понятиях, утверждениях) эти образы и отношения, систематизировать их и рафинировать аргументацию рассуждений с ними до уровня логической строгости, что позволяет сделать систему пространственных представлений максимально компактной и эффективной.

Хотя геометрия как наука насчитывает тысячелетнюю историю, проблема описания законов геометрического мышления оказывается связанной с весьма специфической проблемой: ведь с течением времени меняется как сфера пространственных восприятий, так и сама наука. Соответственно меняются и представление о том, что же такое геометрическое мышление.

Без достаточно высокого уровня развития геометрического мышления немыслима плодотворная деятельность работников большинство профессий. Развитость наглядно-образного геометрического мышления является важным показателем общего интеллектуального развития умственной деятельности человека и необходимым условием успешного профессионального становления инженерно-технических кадров.

Литература:

1. Возрастные и индивидуальные особенности образного мышления учащихся / Под ред. И.С. Якиманской. — М.: Педагогика, 1980.
2. *Гальперин П.Я., Талызина Н.Ф.* Формирование начальных геометрических понятий на основе организованного действия учащегося // Вопросы психологии, 1957, № 1.

УДК 37.013.2

ОКУТУУНУ АВТОМАТТАШТЫРУУ СИСТЕМАСЫН КОЛДОНУП ЖОЖДОРДОГУ СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТЕРИН УЮШТУРУУ

Раева Б.Ж.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.
konung-batina@mail.ru

Аннотация

Жогорку окуу жайындагы студенттердин окутуунун автоматташтыруу системасын колдонуп, өз алдынча иштерди аткаруу маалыматтык-коммуникативдик компетентүүлүктү калыптандыруунун бири экендиги баяндалат.

Annotation

Generate information and communicative competence of students of the university to perform independent work using computer-aided instruction system.

Маалыматтык коомдун өнүгүү шартында билим берүү системасында дагы көптөгөн жаңы системалар жана талаптар жаралууда. Акыркы беш жылдыкта жаңы маалыматтык технологиялардын өтө тез өнүгүүсү билим берүү системасынын кредиттик технология шартында жаш муундардын билим алуусундагы эң негизги ресурс болуп саналууда.

Бүгүнкү күндө жаш муундун талабын канааттандырган, тил табыша билген, коомдун өнүгүүсүнөн артта калбаган, өз алдынча билимин жогорулата алган, эркин жана активдүү ой жүгүрткөн, өзүнүн жеке ишкердүүлүгүнө анализ жасай билген, окуу-тарбиялык процессти моделдештире алган адисти даярдоодоо кутуучунун алдында талап күчөөдө. Ал үчүн ар бир адистикке ээ болуучу студент адистик компетентүүлүгүнүн үстүндө иш алып барууга тийиш.

Ал эми бүгүнкү күндө компетенттүүлүктү түзүүчүлөр төмөнкүчө болушат:

- Адистик компетентүүлүк – бул адистин билим алуу чөйрөсүндөгү ишкердүүлүгүнүн эффективдүү аракеттери, жашоодогу тажрыйбасынын негизиндеги маселелерди чече билүүсү, жаңы технологияларды колдоно билүүсү, маалыматтык ресурстар менен иштөөсү, өз билимин жогорулата алуусу;
- Маалыматтык компетентүүлүк – адистик процесске жана дидактикалык талаптарга тиешелүү маалыматтар менен иштей билүүсү, окуу иштериндеги маселелерди маалыматтык-коммуникативдик жөндөмдүүлүк менен чече билүүсү, маалыматтык ресурстарды, компьютердик жана мультимедиялык технологияларды колдоно билүүсү, электрондук маалымат алып жүрүүчүлөр менен, электрондук иш кагаздары менен, электрондук билим берүүчү ресурстар менен иштей билүүсү;
- Коммуникативдик компетентүүлүк – башка адамдар менен тил табыша алуусу, жетекчилери, коллегалары менен байланыш түзө алуусу, адамдар менен байланышуудагы өзүнүн тактикасын жана техникасын иштеп чыгуусу, өзүнүн позициясын жеткире алуусу, ораторлук чыгармачылыгы, оозеки жана жазма речи, өз ишин эл алдында билдире алуусу.

- Укуктук компетентүүлүк – мыйзамдарды жана укуктук нормативдик актыларды, өз адиси жөнүндөгү мыйзамды өздөштүрүүсү жөнүндөгү маалыматтарга ээ болуусу.

Окуу процессиндеги методикалык камсыздоо комплексин иштеп чыгуу студенттердин өз алдынча иштеринин эффективдүү шарттарынын маанилүүсү болуп саналат. Бул комплексте төмөнкүлөр камтылат: лекциянын тексти, окуу жана методикалык көрсөтмөлөр, лабораториялык практикумдар, тапшырмалардын жана көнүгүүлөрдүн банктары, чыныгы маалыматтардын негизиндеги ойдун тактыгы, эсептөө банкы, тренажердук программа жана өз алдынча текшерүүчү программа, автоматташтырып үйрөтүүчү жана текшерүүчү система, колдонмо программалык пакети, маалыматтар базасынын тартиби ж.б. Бул проблемалык окутууну уюштурууда, студент окуу процессиндеги тең укуктуу катышуучусу катары эсептелет.

Студенттердин өз алдынча ишинин жыйынтыгы, анын текшерилишинин көптөгөн активдүү методдорунун болушу менен аныкталат.

Текшерүүнүн төмөнкүдөй түрлөрү болот:

- Учурдагы предметти үйрөнүүгө киришүү алдындагы студенттин билимин жана билгичтигин алдын ала текшерүү;
- Учурдагы текшерүү, б.а. лекциялык, практикалык жана лабораториялык сабактардагы материалдарды өздөштүрүү деңгээлине тынымсыз көзөмөлдөө;
- Курстук бөлүмдү же модулду окуп үйрөнүүнүн аяктоосу боюнча аралык текшерүү;
- Жеке текшерүү, алдын ала даярдык көрүү;
- Зачет же экзамен түрүндөгү дисциплина боюнча жыйынтыктоочу текшерүү;

Азыркы кредиттик технология шартында билим берүү системасында окутуунун автоматташтырылган системаларынын (ОАС) жардамында өз алдынча иштерди алып барууда жогорудагы аталган маалыматтык-коммуникативдик компетентүүлүгү негизги орунду ээлейт.

Маалыматтык-коммуникативдик компетентүүлүк – бул комплекстүү түшүнүк. Маалыматтык – коммуникативдик компетентүүлүктү реалдуу билим берүүдө техникалык билим менен билгичтикти эффективдүү пайдалануунун максаттуу багыты катары карап келишет.

Маалымат-коммуникативдик компетентүүлүк заман талабы. Жаңы өсүп келе жаткан жаш муундун талабын канааттандыруу үчүн ар бир адис компетентүүлүккө ээ болуусу зарыл.

Практика жүзүндө бүгүнкү күндө мектеп окуучусунан тартып кесипке багыт алган студенттерге чейин дээрлик бардыгы маалымат-коммуникативдик технологияларды колдоно билет жана ага даяр. Болгону биздин окуу жайда ар бир адис үчүн компьютердик техникалык каражаттар, ар бир предмет боюнча электрондук китепчелер, аудио-видео сабактар, колдонмо программалык пакеттер, үйрөтүүчү программалар, маалыматтык базалар, компьютердик тесттер жетишсиз. Айлана чөйрөбүз жана күнүмдүк жашообуз жаңы маалымат технологиялары менен алмашып жатса да, айрым окутуучулардын көпчүлүгү электрондук, мультимедиялык жана интерактивдик окуу китептерин колдоно алышпайт жана айрымдары алар боюнча маалыматтарга да ээ эмес.

Окуу программасын өздөштүрүүнүн жыйынтыгындагы компетенттүүлүк аракет окутуунун сапатын жогорулатууну талап кылат. Бул ишти чечүү эсептөө техникасыз мүмкүн эмес, анын үстүнөүйрөнүү процесстин өзүн жана бир гана окуу процессин башкарууну автоматташтырууну талап кылат. Акырында көп сандаган жана ар түрдүү окутуп үйрөтүүчү системаларды сунуштайт.

Мына ушундай маселелерди ишке ашыруунун бири катары өз алдынча иштерди окутуунун автоматташтыруу системасынын жардамында аткарууну карасак болот. ОАС –

предметтеги бир теманы, бөлүмдү же толук курсту өз алдынча өздөштүрүүгө ылайыкташкан окутуунун бир формасы.

Окутууну автоматташтыруу системасын иштеп чыгуу – бул, өтө татаал жана эмгекти көп талап кылуучу жумуш. ОАС – бул, билимдин негизиндеги жана билимди иштеп чыгуучу система. Окутуу системасынын билим базасында, биринчи иретте, предметтик билимдин теориялык негизи керек, б.а. окуу тартиби (дисциплина) боюнча билим. Билим чөйрөсүндө ОАСнын калыптанышы окуу материалынын системалаштыруунун көптөгөн ыкмалары менен аныкталалат. Системадагы колдонуучунун окуу материалын жекече багытта окутууну камсыз кылуу мүмкүнчүлүктөрү канчалык жогору болсо, анын жүрүшү ошончолук ийкемдүү жана шартка ыңгайлуу болуп саналат. Ошондуктан заманбап ОАСны иштеп чыгуунун борбору болуп компетенттүүлүктү системалаштыруу, сунуштоо, билимге жетүүчү суроолор эсептелет. Предметтик билимди системалаштыруу проблемасын чечүү ОАС иштеп чыгуунун баштапкы этаптарынын бирин түшүндүрүп берүү. Мисалы, теориялык билим, электрондук окуу китепчесин түзүү 5 этаптан турат: аткарылуу тартибин тактоо, бөлүмдөрдүн мазмунун аныктоо, окуу материалын түшүндүрүү тиркемесин так жана кыска баяндап берүү, ишке ашыруу, коштоп (бирге) баруу.

ОАСнын кеңири колдонулушу төмөндөгүдөй жагдайлар менен түшүндүрүлөт:

- Толук баалуу кесипке машыгуулар түзүлүүүчүн практикалык жактан ар бир студент дайыма жана үзгүлтүксүз даярданууга муктаж, группалардын заманга жараша толукталышы окутуучуну физикалык жактан жекече окутуунун принциптерин иш жүзүнө ашыруу абалында эмес;
- Керектүү мындай өлчөмдөгү билимге жетүүнүн көлөмү, кадимки окутуу методу студенттерге ашыкча жүктөлүүгө алып келүүдө, анын натыйжасында материалды өздөштүрүүсүүстүртөдөн жана окууга кызыгуусу жоголуп жана анын сапаты кескин төмөндөөдө;
- Окутуучунун эмгегин автоматташтыруу: студенттердин лекциялык жана практикалык (лабораториялык, практикалык, семинардык ж.б.у.с.) сабактарга даярдануусун текшерүү, тестик материалдарды түзүү, педагогикалык текшерүүнүн жыйынтыгын статистикалык жактан иштеп чыгуу; студент үчүн окутуунун убактысын азайтуу.

ОАС окуу процессинде колдонуу жаңы система эмес, буга чейин В. П. Беспалько, Т. А. Ильина, Ю. В. Павлов, Л. Н. Лында, У. К. Ричмонд, Н. Ф. Талызина жана башкалар тарабынан бир топ программалап окутуу проблемасы боюнча издөө мурда болуп өткөн.

ОАС окуу процессинде ЖОЖ жана мектептерде колдонуу боюнча чет элдик жана ата мекендик адабияттарда кеңири баяндалган.

Бүгүнкү күндө окуу системасынын кредиттик технология шартына өтүүсүндө окуу планында аябагандай чоңөзгөрүүлөр болду. Алардын бири катары жалпы саат: 50% аудиториялык саат жана 50% өз алдынча саатка бөлүнгөндүгүн мисал катары айтсак болот.

Бул кредиттик технология системасында студенттердин өз алдынча билим алуусуна көбүрөөк көңүл бурулган. Ошол студенттин өз алдынча ишти алып баруусуна ОАС чоң роль ойнойт деген ойдомун. Анткени бул окутуу системасын пайдаланган студент, өз алдынча теориялык билимди ала алат, практикалык иш аракеттерди аткарат жана билимди кандайча өздөштүргөндүгүн компьютердин жардамы менен текшере да алат.

Мына ушундай автоматташтырып окутуу системасын колдонуп студенттердин өз алдынча иштерин уюштуруу бүгүнкү күндөгү бакалавр адистигинде даярдалып жаткан студенттердин өз алдынча иштерди өздөштүрүүсүнө жана окутуучунун өз алдынча ишти уюштуруусуна жардам берет деген ойдомун.

Адабияттар:

1. Ильина, Е.А. Автоматизированная обучающая система «ОиТ» в учебном процессе высшей школы – Магнитогорск: ИПЦ ООО «Проф-Принт», 2007. - Вып. 2. -С. 332 - 336.
2. Методы использования автоматизированных обучающих систем на базе ЭВМ: Методические указания. - М., 1979. - 44 с.
3. Стрикелева Л.В. Педагогические основы повышения эффективности учебного процесса с помощью применения автоматизированных обучающих систем (АОС). Минск, 1984.
4. Лобанов Ю. И., Новиков В. А. и др. Краткие методические рекомендации по составлению и оформлению обучающих программ для автоматизированных обучающих систем. - М., Казань, 1981. -19 с.

УДК 37.013

ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН МЕТОДДОРУ

Рамашева Ы., Найманбаев М.,
Темирбаева Г
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.

Аннотация

Бул илимий макалада негизинен окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн ар тараптан өнүгүү жана калыптандыруу үчүн күнүмдүк практикалык иш-аракети камтылган. Ошондой эле окуу процессинде мугалимдин өнүгүү ишмердүүлүгүнүн натыйжасында окуучулардын окуу-таануу ишмердүүлүгүнүн өнүгүшү байланышы чагылдырылган.

Annotation to the article.

This scientific article mostly includes the daily practical activities in order to develop comprehensively pupils

Байкоо методу. Бул метод түрдүү, чыныгы, эркин ситуацияда личностун жүрүш-түрүшүн, кабыл алуу аракеттерин максаттуу үйрөтөт.

Тест методу бул сыноо, текшерүү деп которулат. Тест башка психологиялык методдорго караганда атайын түзүлгөн психодиогностикалык метод болуп саналат. Тестте изилдөөчү гипотезасына карап, объекти изилдей турган суроолордун тобун түзөт.

Эксперимент метод окуучуларды психикалык кубулуштардын активдүү, эркин жүрүш-турушун камсыз кылууга, атайын шартта өтүүчү метод болуп эсептелет.

Мында ишмердүүлүктү уюштуруу методдору тарбиялоо процессинин жыйынтыгы ар бир тарбиялануучунун аныктаган сапатын, мүнөзүн калыптандыруу менен мүнөздөлөт. Тарбиялоо процессинин ишмердүүлүктү уюштуруу методдору түздөн-түз сапаттарды калыптоого багытталган. Инсандын адамдык касиети бул жөн гана акыл түрүнүн эрежелерин билүү эмес аны өзүнүн мүнөзүнө жашоодогу өмүрдүн ишенимине, кредосуна айландыруу. Окутуу жана тарбиялоо процесинин ишмердүүлүктү жана коомдо өзүн алып жүрүүнүн уюштуруу методдоруна төмөнкү методдор кирет: окутуу, билим берүү, көнүгүү, педагогикалык жана психологиялык талап, коомдук пикир, тапшырма берүү жана өнүгүү тарбиялоо абалдары.

Үйрөтүү - өзүн-өзү алып жүрүүнүн нормаларын, эрежелерин түздөн-түз ишмердүүлүктүн негизинде, тактап айтканда өздүк үлгүнү кайталоо менен калыптоо методу. Тарбиялануучулардын ишмердүүлүгүн жана коомдо өзүн-өзү алып жүрүүнү уюштуруу методдорун аныкталган түшүнүк катары пайдаланып тарбиялоо методу деп аталат. Тарбиялоо процессинде аныкталган мүнөздү, сапатты калыптоодо тапшырма берүү методу эң жакшы жыйынтыктарды берет. Педагогикалык талап уюштурулуш формасы боюнча тике жана кыйыр болуп бөлүнөт. Аң-сезимди калыптандыруунун бирден бир методу бул-доклад. Доклад педагог тарабынан дагы, ар бир тарбиялануучу тарабынан дагы даярдалышы мүмкүн. Негизинен алганда тарбиялоонун коюлган максаттарына, мезгилине тарбиялануучулардын өздүк өзгөчөлүгүнө жараша колдонулушу керек. Тарбиялануучулардын ишмердүүлүгүн жана коомдо өзүн-өзү алып жүрүүнү уюштуруу методдорунун аныкталган турмуштук шарттарды пайдалануу, тарбиялоо абалдардын методу деп аталат. Инсандын ишмердүүлүгү ар тараптан өнүгүү жана калыптануу үчүн инсандын күнүмдүк практикалык иш-аракеттеринин жыйындысы болуп эсептелет. Ар бир инсан тигил же бул ишмердүүлүктү аткаруу менен гана өнүгүшү мүмкүн. Балдардын ишмердүүлүктөрүнүн негиздери-оюн, окуу, эмгектенүү. Оюн ишмердүүлүгү аныкталган образдарды аткаруу менен тигил же бул социалдык тажрыйбага ээ болушу. Окуудагы өнүгүүнүн өздүк активдүүлүгү окуу материалдарын жөн гана кабыл албастан, ага өзүнүн жеке ой-толгоосун пайда кылуу менен өздөштүрүүгө шарт түзөт. Ал эми өнүгүүнү эмгекетенүү ишмердүүлүгү бул аныкталаган тажрыйбаны пайда кылуу үчүн жүргүзгөн аракеттердин жыйындысы. Эмгекетенүү ишмердүүлүгүн жүрүгүзүү менен гана коомдук тажрыйбаны өзүнө калыптай алат. Окуу процесинин жүрүшүндө эки ишмердүүлүк-мугалимдин окутуу ишмердүүлүгү жана өнүгүүнүн окуу-тануу ишмердүүлүгү орун алат. Азыркы мезгилге чейин көрсөтүлгөн ишмердүүлүктөрдүн байланышы, бири-бирине ар түрдүү пикирлер орун алат. Натыйжада окутуу методун аныктоодо дагы ар түрдүү багыттар кездешет. Алардын биринчи бөлүгү мугалимдин ишмердүүлүгүн-ал жаңы окуу процессин башкаруучу жана багыттоочу ишмердүүлүк катары каралат. Окуучунун окуу-таануу ишмердүүлүгүн көпчүлүк учурда мугалим тарабынан окуу мазмунун берүүнүн ыкмасынан уюштуруунун түрүнөн көз каранды болот. Окуу процессинде мугалимдин окутуу ишмердүүлүгү менен өнүгүүнүн окуу-таануу ишмердүүлүгү бири-бирине байланыштуу, бири-бирин аныктап турат. Ошондуктан, көпчүлүк учурда окуу методу окутуу менен окуу-таанууну байланыштыруучу ишмердүүлүк катары карашат. Демек окутуунун методу-мугалимдин

окутуу ишмердүүлүгү менен бирге окуучулардын жаңы материалды жогорку деңгээлде уюштуруу жана жүргүзүү, башкача айтканда окуу максатына жетүү ишмердүүлүгүн уюштуруу ыкмасы, жолу болуп саналат. Негизинен айтканда, окуу прцессинин жүрүшүндө эки ишмердүүлүк мугалимдин окуу-таану ишмердүүлүгү орун алат. Көрсөтүлгөн ишмердүүлүктөрдүн байкалышы, бири-бирине болгон катышы боюнча ар түрдүү пикирлер орун алат.

Тарбиялоо процессинин методу-тарбияलануучудан алдын-ала аныкталган сапаттарды калыптоо үчүн анын аң-сезимине, эркине таасир этүүсүн жолдору, ыкмалары. Негизинен алганда коюлган тарбиялоонун бир эле максатына ар түрдүү методдорду колдонуу менен жетсе болот. Тарбиялоонун методу өз учурунда бир же бир канча тарбиялоонун ыкмаларынан турушу мүмкүн. Тарбиялоо ыкмасы бул-методдордун айрым бир өзүнчө мааниге ээ бөлүгү.

Ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн методдоруна: ан-сезимди калыптандыруу методдору, ишмердүүлүктү уюштуруу методдору, стимулдаштыруу методдору.

1. Аң-сезимди калыптандыруунун методдоруна – тарбиялоо процесси эң биринчи ирет тарбиялануучуларга коомдо өзүн-өзү алып жүрүшүнүн нормалары жана эрежелери менен тааныштырууда башталат. Себеби тигил же бул сапатты калыптоо үчүн эң биринчи ирет ал сапатка ээ болуу зарылдыгын ачык, так түшүндүрүү керек. Демек, тарбиялоо ишмердүүлүгүндө ар түрдүү методдор менен түздөн-түз таасир этүү орун алат. Ошондуктан, тарбиялоо методдордун биринчи тобун аң-сезимди калыптоочу методдор деп аташат. Аң-сезимди калыптоочу методдорго төмөндөгүлөр кирет: аңгеме, түшүндүрүү, чечмелеп берүү, лекция, этикалык аңгеме.

Педагогикалык талап – тарбиялануучуда тигил же бул сапатты өркүнлөтүү же болбосо басаңдатуу максатында, аныкталган ишмердүүлүктү өткөзүүгө багытталган тарбиялоо методу. Педагогикалык талап уюштурулушу, формасы боюнча тике жана кыйыр болуп бөлүнөт. Тике педагогикалык талап конкреттүү, сөзсүз түрдө аткарууну талап кылган мүнөздө болуп, ишмердүүлүк тышкы текшерүүнүн алдында жүрөт. Бирок, тике талап дайыма эле күтүлгөн жыйынтыктарды алып келбейт. Ал эми педагогикалык кыйыр талап – сунуш, өтүнүч, ишеним, кубаттоо ж.б.у.с. Кыйыр талап тарбиялануучуда педагогдун кайрылуусу, сунушу боюнча ойлонууну, талдоону пайда кылып, андан сон тиешелүү кыймыл аракетти өзүнүн стимулунун негизинде жүрөт.

Адабияттар:

1. Э. Мамбетакунов, Т. Сияев. Педагогиканын негиздери.
2. Хуторский А.В. Современная педагогика: Учебник для вузов.
3. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических институтов. В. А. Сластенин.
4. Подласый И.П. Педагогика: Учебник. – М: Высшее образование, 2005.

МАТЕМАТИКА САБАГЫНДА СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА БИЛИМ АЛУУ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Садыкова Н.Б.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.

Аннотация

Макалада студенттердин математика сабагында өз алдынча билим алуусуна жана алган билимин практикада колдоно алуусуна жана жетишүүсүнө анализ жасалган.

Annotation

The analysis of the using happens to in article and mastering the independent work student on lesson mathematicians.

Окутуунун сапатын жогорулатуу жана жакшыртуу боюнча жүргүзүлгөн иштер контролдоонун жакшы коюлган системасына жараша болот. Ал биринчиден, окутуунун сапаттуу болушуна экинчиден студенттердин иштеринин өз алдынчалуулугуна багытталууга тийиш.

Өз алдынча иштерди уюштуруу барынын мурда анын темалар боюнча рационалдуу пландаштырылышы жана өздөштүрүү убактысын талап кылат. Мындагы эң башкы максат студенттердин бардык учурда алган билимдерин өркүндөтүп баруу, улам жаңы билимге ээ болуу аракеттерин ойготуу болуп саналат жана башка. Студенттердин ой жүгүртүүсүнүн жогорку маданиятын калыптындыруу жана илимий-техникалык коомдук саясий жаңы информацияга маани берип, аларды өз бет алдынча жүргүзүп кетүүгө үйрөтүү орчундуу милдет болууга тийиш. Студенттердин өз алдынча иштеринин уюштурулушу контролдоонун ар кыл формаларынын пайда болушуна алып келет. Өз алдынча жумуштардын профессиялык–педагогикалык багыты бар. Студенттердин билим алуу процессинде өз алдынчалуулугу болсо, анын ишмердүүлүгүнүн мүнөздөөчүсү активдүүлүктүн жогорку формасы болот. Өз алдынчалуулуктун белгилери төмөнкүлөр болуп эсептелет:

а) окутуучунун же башка бирөөнүн кийлигишүүсүз өз алдынча ой жүгүртүүгө аракет жасоо жана ал багытта тиешелүү ыкмаларга ээ болуу:

б) сунуш кылынган жаңы түшүнүктөрдү үйрөнүп гана жөн болбостон, аларды ачуунун жолдорун өздөштүрүүгө аракет кылуу:

в) башка ой жугуртүүлөргө сын көз менен карай билуу:

г) жаңы маселелерди чыгаруунун өзүнө таандык жолун таба билүү:

Активдүүлүк менен өз алдынчалуулук бири-бири менен тыгыз байланышта. Математиканы үйрөнүүдө студенттердин активдүүлүгү жана өз алдынчалуулугу аларга терең жана бекем билимге ээ болууга мүмкүнчүлүк берет. Студенттердин өз алдынча иш аракети окутуучу мугалимдер ошол ишти максатка ылайыктуу, пландуу уюштура билген жана кылдат жетекчиликке алган учурда эффективдүү болот. Өз алдынча иштөө окуп үйрөнүү процессинде иш аракетти жакшыртуунун каражаты катары кызмат кылат жана төмөнкү функцияларды аткарат:

-теориялык билимдерди аң-сезимдүү үйрөнүүгө, тереңдетүүгө жана кеңейтүүгө көмөктөшөт:

-үйрөнүп билгендерди жетилтет жана өз алдынча чыгармачылык менен жаңыча үйрөнүүнүн ыкмалары иштелеп чыгат:

- студенттер конкреттүү билимдерди илимий жактан үйрөнүүнүн методдорун түшүнүшөт, чыгармачылык менен айкалыштыра билишет.

Студенттердин өз алдынча иш аракетин шарттуу түрдө эки бөлүккө бөлүүгө болот:

1. *Лекциялардын убагында практикалык лабораториялык сабактар да өтөт.*
2. *Студенттер өздөрү да өз алдынча иштөө убактысында (аудиториядан тышкары убактарда), өтөт.*

Өз алдынча иштөө өкуп-үйрөнүү процессинде билимдерди активдүү өздөштүрүп жана түшүнгөн лекциядан, окуу куралынан даяр түрдө алган информацияны тереңдетип жана кеңейтип олтуруп жаңысын түзүп, жана аны практикада колдоно билген профессионалдуу ыкмаларга жана көнүгүүлөргө ээ болуу иш аракетин билдирет. Студенттердин өз алдынча ишинин формаларын жана методдорун башкаруу, окутуу процессин уюштуруу формалары менен байланыштуу жана лекция өз алдынча иштөө практикалык сабактардын семинары бирдиктүү системаны түзөт. Биздин окуу жайда студенттердин алган билимин ай сайын учурдагы текшерүү жүргүзүү менен байкоого болору жакшы натыйжаларды берүүдө.

Окутуучу материалды канчалык жакшы түшүндүрбөсүн, көргөзмөлүүлүктөн, техникалык каражаттардан ар түрдүү алдыңкы окутуунун ыкмаларын пайдаланса деле, студент өтүлүп жаткан материалды ойлонуп, талдап байкап көрбөсө, анда анын билиминин терең жана бекем болушу жөнүндө айтуу мүмкүн эмес. Өз алдынча кайталап, өздөштүрүлгөн билим студент качан болбосун жана кимге болбосун айтып бере алгандыгы менен баалуу.

Студенттердин активдүүлүгүн жана инициативаларын өнүктүрүүдө өз алдынча иштерди системалуу жана максаттуу уюштуруп өткөрүү эң жакшы каражаттардан болоорун психология илими далилдеп берүүдө. Окутуу процессинде студенттердин өз алдынча иши бул окутуучунун катышуусусуз, бирок анын тапшырмасы боюнча ал үчүн атайын бөлүнүп берилген убакытта аткарылуучу иш.

Материалдын өтүлүшү боюнча тапшырманы көбүрөөк бере баштоо дагы максатка ылайыктуу бирок, тапшырма студенттин алы жеткидей, түшүнүктүү жана кызыктуу болушу керек. Студенттер аны аткарууда чыгырмачылык менен мамиле жасагандай болгон жакшы. Жогорку математика боюнча жекече тапшырманы тандоо менен предметтин колдонмо маанисин кеңири жана терең ачууга болот.

Конкреттүү мисалдардын негизинде алынган жекече өз алдынча тапшырманын ушул түрү теориялык материалдарды толук түшүнүүгө мүмкүндүк түзөт. Ал болсо сабакты өндүрүш менен жакындатат, математикага болгон кызыгуусун арттырат.

Студенттер математиканын программасын өздөштүрүүдө көптөгөн суроолор менен кайрылышат. Көпчүлүк суроо талаптар боюнча 1-курста өтүлүүчү математиканын бир тармагы болгон, аналитикалык геометрия сабагынын эрежелери жана формаларын колдонулуп чыгарылуучу кээ бир маселелерди чечүүнүн жолдорун көрсөтөлү. Математиканы үйрөнүүдө студенттердин активдүүлүгү жана өз алдынчалуулугу аларга терең жана бекем билимге ээ болууга мүмкүнчүлүк берет. Тегиздиктеги аналитикалык геометриянын айрым маселелерине токтололу. Маселелерди чечүүдө студент буга чейинки алган билиминин, математикалык түшүнүгүнүн б.а. түз сызык, кесинди, үч бурчтук ж.б. пайдалануу менен төмөндөгү маселелерди чечүүсүн сунуштайлы.

Маселе: АВС үч бурчтугунун чокулары белгилүү координаталары аркылуу берилген

A(-7;-4), B(1,10), C(6,2).

Ушул үч бурчтуктан төмөндөгүлөрдү аныктоо талап кылынат.

1. АВ жагынан узундугун тапкыла.
2. АВ жагынын теңдемесин жана бурчтук коэффициентин аныктагыла.
3. С чокусу аркылуу АВ жагына түшүрүлгөн бийиктиктин теңдемесин

түзгүлө.

4. В чокусу аркылуу жүргүзүлгөн медиананын тендемесин аныктагыла.
5. В ички бурчтун радиандык (теңдемесин) маанисин эсептегиле .
6. АВС үч бурчтугунун аянтын эсептегиле.

Маселени чыгаруу:

1. Тегиздиктеги берилген эки чекиттин ортосундагы аралык төмөнкү формуланын жардамы аркылуу аныкталат. $d = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2}$ (1)

$A(x_1; y_1)$, $B(x_2; y_2)$ берилген чекиттер (1) формуласын колдонуп, АВ жагынын узундугун эсептейбиз.

$$d_{AB} = \sqrt{(1+7)^2 + (-10+4)^2} = \sqrt{64+36} = \sqrt{100} = 10$$

2. Берилген эки чекит аркылуу өткөн түз сызыктын теңдемесин табуу үчүн

$$\frac{x - x_1}{x_2 - x_1} = \frac{y - y_1}{y_2 - y_1} \qquad (2)$$

формуласын пайдаланабыз.

Анда

$$\frac{x+7}{1+7} = \frac{y+4}{10+4}; \frac{x+7}{8} = \frac{y+4}{14} \to \frac{x+7}{4} = \frac{y+4}{7} \to 7x - 4y + 33 = 0 \perp$$

болгон АВ жагынын тендемесин алабыз.Суроонун экинчи жарымы боюнча түз сызыктын бурчтук коэффициентин табуу талап кылынган .

Эгерде түз сызыктын тендемеси, тегиздикте $A_X + B_Y + C = 0$ (3)

түрундө берилсе, анын бурчтук коэффиценти $K = tg\varphi = -\frac{A}{B}$ (4)

формуласынын жардамы менен аныкталат.Жогоруда табылган АВ жагынын тендемесинде А=7; В=-4; . Ошондуктан АВ түз сызыгынын бурчтук коэффиценти төмөнкү мааниге ээ. $K = tg\,\varphi = \frac{7}{4}$

3. С чокусунан түшүрүлгөн бийиктик АВ жагынан перпендикуляр болот.

Ал эми перпендикулярдуу түз сызыктардын бурчтук коэффициенттери

$$K_1 = -\frac{1}{K} \qquad (5)$$

формуласы аркылуу байланышат. Ошондуктан изделүүчү түз сызыктын бурчтук коэффициенти $K_1 = -\frac{4}{K}$ болот. Бурчтук коэффициенти белгилүү болгон учурда,

берилген чекит аркылуу өткөн түз сызыктын теңдемеси

$$y - y_1 = k_1(x_1 - x_1) \qquad (6)$$

аркылуу аныкталат. Андыктан

$$y - 2 = -\frac{4}{7}(x-6) \to 7(y-2) = -4(x-6) \to 7y - 14 = -4x + 24 \to 4x + 7y - 38 = 0 .$$

Акыркы алынган теңдеме CN бийиктигинин тендемеси болот.

4. Үч бурчтуктун бир чокусу аркылуу жүргүзүлгөн медиана анын карама-каршы жагын тең экиге болот. Ошондуктан В чокусу аркылуу жүргүзүлгөн медиана АС жагынын ортоңку чекитин аныктайбыз. Ал эми ортоңку чекиттин координаттары

$$x = \frac{x_{1+} x_2}{2} \qquad y = \frac{y_1 + y_2}{2}$$

туюнтмалары аркылуу табылат.

$x = \frac{-7+6}{2} = -\frac{1}{2}$ $\qquad y = \frac{-4+2}{2} = -1$ $\qquad D = (-\frac{1}{2};-1)$

АС жагынын ортоңку чекити болот. Эми (2) формуласынын жардамы аркылуу ВД медианасынын теңдемесин табабыз.

$$\frac{x-1}{-\frac{1}{2}-1} = \frac{y+10}{-1+10} \to 6x + y + 4 = 0 .$$

5. Берилген эки түз сызыктын арсындагы бурч

$$tgB = \frac{K_2 - K_1}{1 + K_1 K_2} \qquad (7)$$

формуласы аркылуу эсептелет. Мында K_1, K_2 тиешелүү түз сызыктардын бурчтук коэффиценттери. (7) формуланы колдонуу үчүн АВ жана ВС жактарынын тендемелерин түзөбүз. Жогору жакта АВ жагынын теңдемеси. $7x - 4y + 33 = 0$ ал эми бурчтук коэффициенти $K_2 = \frac{4}{7}$ экендигин көрсөтөт. Ошол эле жол менен , (2) формуланы пайдаланып ВС жагынын тендемесин жана бурчтук коэффициентин аныктайбыз.

$$\frac{x-1}{6-1} = \frac{y+10}{2+10} \to \frac{x-1}{5} = \frac{y+10}{12} \to 12(x-1) = 5(y+10)$$

$12x - 5y - 62 = 0$, мында $\quad k_3 = \frac{5}{12}$

(7) формуланы пайдаланабыз.

$$tgB = \frac{\frac{5}{12} - \frac{7}{4}}{1 + \frac{5}{12} \cdot \frac{7}{4}} = \frac{-\frac{16}{12}}{\frac{83}{48}} = -\frac{16}{12} \cdot \frac{48}{83} = -\frac{64}{83} = -0,771$$

tg B = 0,771.

6. АВС үч бурчтугунун чокуларынын координаттарын

$$s = \pm\frac{1}{2} \cdot [(x_2 - x_1)(y_3 - y_1) - (x_3 - x_1)(y_2 - y_1)\ ] \qquad (8)$$

формуласына коюп АВС үч бурчтугунун аянтын эсептейбиз.

$$S = \pm\frac{1}{2}\Big[\ (1+7)(2+4) - (6+7)(-10+4)\ \Big] = \pm\frac{1}{2}(8 \cdot 6 + 13 \cdot 6) = 3(8+13) = 3 \cdot 21 = 63$$

S=63 кв бирдик.

АВС үч бурчтугун жана жогоруда алынган маанилерди чиймеде көрсөтөбүз.

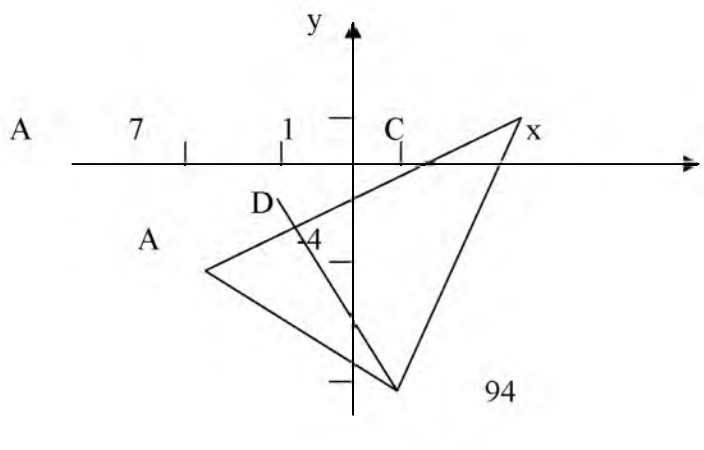

В

Маселе: А (4;3) жана У=1 түз сызыгынан бирдей аралыкта жаткан чекиттердин геометриялык ордунун тендемесин түзгүлө .

Чыгаруу: С (х;у) каалагандай чекитин алабыз, да ал чекиттен у=1 түз сызыгына СВ $\perp$ ын түшүрөбүз. Маселенин шарты боюнча АС = СВ экендиги белгилүү.

$$\sqrt{(x-4)^2+(y-3)^2}=\sqrt{(x-x)^2+(y-1)^2}$$

$(x-4)^2+(y-3)^2=(y-1)^2$ ка ээ болобуз.

Алынган теңдемени жөнөкөйлөтүп, изделүүчү геометриялык чекиттердин ордундарынын теңдемесин табабыз.

$y\text{-}2=\frac{1}{4}(x\text{-}4)^2$ бул параболанын теңдемеси.

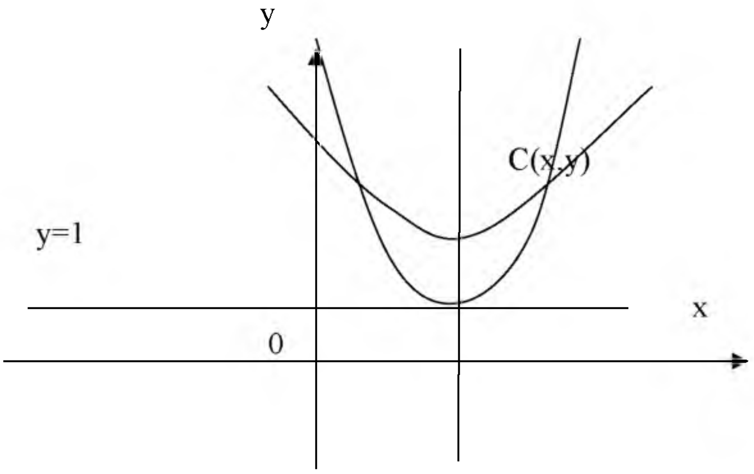

Студенттин өз алдынча кайталап, өздөштүрүлгөн билим студент качан болбосун жана кимге болбосун айтып бере алгандыгы менен баалуу. Анын активдүүлүгүн жана инициативаларын өнүктүрүүдө өз алдынча иштерди системалуу жана максаттуу уюштуруп, өткөрүү эң жакшы каражаттардан болоорун психология илими далилдеп берүүдө. Окутуу процессинде студенттердин өз алдынча иши бул окутуучунун катышуусуз, бирок анын тапшырмасы боюнча ал үчүн атайын бөлүнүп берилген убакытта аткарылуучу иш.

Адабияттар:

1. В.А.Оганесян, Ю.М.Колягин.,Методика преподавания математики. -М.; Просвешение.
2. А.П.Пиговский,М.Г. Маланюк.,Методика преподавания математики. -М.; Просвещение, 1981.
3. 3. Варикова О. В. Формирование профессиональных умений студентов технологических ВУЗов., Автореферат кан.дисс. Ярославль, 2001.

УДК 028.1

АДАБИЙ ОКУУНУ ОКУП-ҮЙРӨНҮҮДӨ ЫРЛАРДЫ ОКУТУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Сакиева С., Маматумаров А.Т.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.
abu0624@mail.ru

Аннотация

Макалада, адабий окуулуктарда ырлардын тематикалык берилиши, алардын мазмундук өзгөчөлүгү, аларды окуп-үйрөнүүнү уюштуруу, окуучунун чыгармачыл ишмердүүлүгүнө жетишүү жолдору каралат.

Annotation

In this article is given the thematic giving of rhyme in literary reading, their content peculiarity, to organize to learn them, and students` ways of achievements in creativeness.

Кенже мектеп жашындагы окуучулардын адабий окууну окуп-үйрөнүүсү балдардын адептик жана эстетикалык сапаттарын өнүктүрөт. Ал өнүгүүдө «адабий окуу сабагынын башкы милдети – бул, адабий маалыматтарды топтоо, окурмандык кабыл алуусундагы адабий билимин таанып-билүүсүн, чыгармачылык фантазиясын, эмоционалдык жана адептик-руханий чөйрөсүн өркүндөтүү болуп эсептелинет.»[1] бул милдеттерди ишке ашырууда ырларды окутуу өзгөчө мааниге ээ. Бүгүнкү күндө мектеп практикасында ырларды окутууда баарыбызга белгилүү болгондой эле окуучулардын ишмердүүлүгү төмөнкүлөрдөн турат:

- ырды жаттоо;
- мугалимдин баяндамасы аркылуу ыр эмне жөнүндө экинин билүү;
- ырдын мазмунуна карата берилген суроолор менен иштөө;

Ал эми мугалимдин иш-аракети:

- эки же андан ашык ырларды бириктирип, бир тема катары (бир сабак) өтүү;
- ырларды курулай жаттатуу (класста же үйдөн жаттап келүүгө сунуштоо);
- китепте ырдын мазмунуна карата берилген суроо-тапшырмаларга коментарий берүү аркылуу ырдын мазмунун ачуу;
- ыр эмне жөнүндө жазылгандыгын окуучулардан суроо

Ырларды окутуудагы салтка айланып калган ишмердүүлүктөрдөн чегинүү жасап, ырларды окутууда адабий окуу сабагын окуп-үйрөнүүгө негиздеп уюштуруу мезгил талабы. Андыктан, адабий окуулуктарда ырлардын камтылышы жана алардын мазмундук өзгөчөлүгүнө жараша окутууну уюштуруу максаттуу болчудай. Ырлардын адабий окуулукта берилиши төмөнкүдөй тематикадагы материалдарга негизделет:

- Китеп – билим булагы;
- Менин жан дүйнөм;
- Алтын балалык;
- Туулган жердин топурагы алтын;
- Жыл мезгилдери;
- Апалардын майрамы;
- Нооруз – жаңынын башталышы;
- Жеңиш күнү;

[1] Сакиева С.С., Ураимов К.М., Осмоналиева С.Ч., Маматумаров А.Т. «Адабий окуу» предметинин концепциясы - ЖАМУнун жарчысы - 2012 №1(26) 1-бөлүм.: Жалал-Абад - 2012

- Бабалардан калган сөз (элдик оозеки чыгармачылык);
- Элибиздин улуу инсандары;
- Ата Журтубузду, тилибиз менен дилибиздин байлыгын коргойлу;
- Эр эмгегин жер жебейт;
- Тилим – менин жан дүйнөм;
- Менин чыгармам;
- Сөз үйрөнүп алалы;
- Ойлонолу, табалы;
- Өткөн турмуш элеси;
- Күлкү – ден соолуктун мүлкү;
- Кыргыз акын-жазуучуларынын балдар чыгармалары;
- Дүйнө элдеринин балдар чыгармалары ж,б.

Ырлар жогорудагы тематикага байланыштуу бөлүмдөргө камтылып, өзүнөн мурунку жана кийинки чыгармалар менен маанилик жана тематикалык жактан байланышта каралат. Ырларды окутуудагы өзгөчөлүктөр катары төмөнкүлөрдү сунуштадык. Алар:

1. Окуу көндүмдөрүнө басым жасоо.
2. Мазмундук, тематикалык жактан өзүнөн мурунку жана кийинки чыгармалар менен байланыштарын салыштыруу менен окуп-үйрөнүүнү уюштуруу.
3. Ырда катышкан каармандарды талдоо, мүнөздөө.
4. Чыгармачылык ишмердүүлүктү уюштуруу.

1. Окуу көндүмдөрүнө басым жасоо.

Ырларды окутууда окуу көндүмдөрүнө басым жасоо окуучулардын көркөм окууга жетишүүсүн камсыздоого негиз болот. Окуу көндүмдөрүн окуучулардын табигий өзгөчөлүгүнө жараша өздөштүргөн окуу көндүмдөрүнүн деңгээлинде практикалоо маанилүү. Аны менен катар кара сөз менен берилген текстке караганда ыр түрүндөгү текстти көркөм окуу окуучулрага бир топ ыңгайлуу. Бул өзгөчөлүктү ишке ашырууда мугалим менен окуучунун ишмердүүлүктөрү катары төмөнкүлөрдү сунуштадык:

Мугалимдин ишмердүүлүгү:

- ырды көркөм окуу;
- окуучуларга ырдын эмоционалдык абалын таптыруу;
- текстин ичинен жаратылыш кубулуштары (добуштар, түстөр, жыттар) баяндалган жана берилген образдуу сөз, сөз айкаштарын табууга жана образдуу окууга багыттоо;
- ырды окууда пауза, тыным, логикалык, психологиялык басымдарды жасоону уюштуруу, жана калыптандыруу;

Окуучунун ишмердүүлүгү:

- ырдын эмоционалдык абалын аныктоо;
- текстин ичинен жаратылыш кубулуштары (добуштар, түстөр, жыттар) баяндалган жана берилген образдуу сөз, сөз айкаштарын табуу, аларды образдуу көркөм окуу;
- ырды окууда пауза, тыным, логикалык, психологиялык басымдарды колдонуу;
- ырды окуучу өздөштүргөн окуу көндүмдөрүнүн деңгээлинде окуу

2. Мазмундук, тематикалык жана маанилик жактан өзүнөн мурунку жана кийинки чыгармалар менен байланыштарын салыштыруу менен окуп-үйрөнүүнү уюштуруу.

Ырдын мазмундук өзгөчөлүктөрүн эске алып окуп-үйрөнүүнү уюштуруунун негизин ырды талдоо, анын мазмундук өзгөчөлүгүнө, тематикасына, маанисине карап мурунку жана кийинки чыгармалар менен байланышын, айырмачылыктарын салыштыруу

түзөт. Мындай жол менен ырларды окуп-үйрөнүүдө мугалим менен окуучунун ишмердүүлүгү төмөнкүдөй сунушталды: (орсут методистерин материалдарына таяндык[2])

Мугалимдин ишмердүүлүгү:

- окуучуларда ырдагы сүрөттөлүшкө карата жекече оюн билдирүүгө жана баяндама жасоого мотив жаратуу;
- ырдан жаратылышты баяндаган сөздөрдү, издеп табууга, акындын жаратылышка тартылган толкундануусун, маанайын, сезимин аңдоого;
- ырдан метафора, эпитет[3] түрүндө берилген сөз, сөз айкаштарынын маанисин талдоого багыт берүү;
- автордун жаратылыштын сүрөттөлүшүнө болгон мамилесин билдирген сөздөрүнө байкоо жүргүзүп, баяндоого чакыруу;
- ырды тематикалык жана маанилик жактан мурунку жана кийинки чыгармалар менен салыштырууга карата суроо-тапшырмаларды берүү;
- бир эле автордун түрдүү тематикадагы ырларын атоо.

Окуучунун ишмердүүлүгү:

- ырдан жаратылышты баяндаган текстти издеп табуу, оюн текстке таянып коргоо;
- ырдын ичиндеги акындын жаратылышка тартылган толкундануусун, маанайын, сезимин аңдоо;
- автордун жаратылыштын сүрөттөлүшүнө болгон мамилесин билдирген сөздөргө байкоо жүргүзүү жана баяндоо;
- ырдагы сүрөттөлүшкө карата жекече оюн билдирүү, баяндама жасоо;
- ырды тематикалык жана маанилик жактан мурунку жана кийинки чыгармалар менен салыштыруу, мазмундук жактан окшоштуктарын табуу;
- бир эле автордун түрдүү тематикадагы ырларын атоо, аларды мазмундук жактан салыштырып, айырмачылыктарын баяндоо.

3. Ырда катышкан каармандарды талдоо, мүнөздөө.

Адабий окууларга (2-4-класс) эпикалык жана лирикалык ырлар киргизилет. Эпикалык ырлардын борбрунда образ персонаждар, т.а. автордун жашоодогу бир, же бир нече мезгилди сүрөттөшү. Эпикалык ырлардын түзүлүшү аңгеме, тексттердин мазмунуна үндөшүп турат. Бирок алар көркөмдүк түзүлүшү жагынан прозалык чыгармалардан өзгөчөлөнүп турат. Эпикалык ырларга К. Тыныстановдун «Бала менен чымчык», Т. Кожомбердиевдин «Адептүү кыз», Т. Сатылгановдун «Насыят» (2-класс), А. Токомбаевдин «Китеп», А. Осмоновдун «Мугалим», «Китепти сүй», «Торутай», Ж. Сыдыковдун «Канаттуулар», К. Урманбековдун «Айдагы кыз», Ж. Мамытовдун «Ат жабдыксыз ат жайдак» (3-класс), Т. Самудиновдун «Жаныбарлар дүйнөсү», С. Жусиевдин «Топоз менен карышкыр», «Кекиликтин уясы» (4-класс) ж.б. сунуш кылынган.[4] Ушундай ырларды окуп-үйрөнүүдө каармандарды талдоо, мүнөздөө иштери жүргүзүлөт. Ал ишмердүүлүктөрдөгү окуучу менен мугалимдин ишмердүүлүгүн төмөнкүдөй сунуштадык.

Мугалимдин ишмердүүлүгү:

- каармандары атоого, талдоого жана аларга карата окуучуда мүнөздөмө берүүгө түрткү берүүчү суроо-тапшырмаларды иштеп, сунуштоо;

Окуучунун ишмердүүлүгү:

- ырдан каармандарды табуу, тизмектеп жазуу;
- каармандарды бири-бирине салыштырып талдоо;

---

[2] Баклага Е.Н., методист отдела бразования, 21981. Методические рекомендации по организации работы с произведениями различных жанров - nach-school.narod.ru/files/03/03-44.doc

[3] Метафора – нерселердин, же түшүнүктөрдүн окшоштугуна карай, бир сөздүн ордуна башка бир сөздү колдонуу. Эпитет – адабий чыгармада – бир нерсенин аты кошо айтылуучу, көрк берүүчү сыпат.

[4] С.С. Сакиева «Баштапгыч мектептерде адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери» - Б.: «Инсанат» - 2010 – 157-бет.

- каармандарга мүнөздөмө берүү;
- каармандарды сүрөттөгөн сөз, сөз айкаш, ыр саптарын тексттен табуу, окуу (өздөштүргөн окуу көндүмүнө жараша окуу);
- каарманды мүнөздөп өз оюн билдирүүдө ырдан цитаталарды колдонуу.

4. Чыгармачылык ишмердүүлүктү уюштуруу

Башталгыч класстарда окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн уюштурууга, калыптандырууга, өнүктүрүүгө багытталган маселелерди камтыган теориялык жана методикалык материалдарды С.С.Сакиеванын эмгектеринен кезиктирүүгө болот. Мисалы, «Башталгыч мектептерде адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери» аталышындагы эмгегинин авторефератынында[5] таблица 2.2.2 жана таблица 2.2.3. таблицаларында окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгү «Конгантив», «Мотивация», «Ишмердүүлүк» критерийлери менен өлчөнүп, анын көрсөткүчтөрү, өлчөө каражаттары жана окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүк деңгээлдери (төмөнкү, ортоңку, жогорку) 3 деңгээлге ажыратылып, окуучулардан күтүлүүчү ишмердүүлүктөр так көрсөтүлгөн. Ушул критерийди негиз кылып ырларды окутуудагы окуучулардын чыгармачыл ишмердүүлүгүн уюштуруу маңыздуу.

Ырларды окуп-үйрөнүүдө окуучулардын чыгармачыл ишмердүүлүгүн уюштурууга жетишүү жогорудагы сунушталган өзгөчөлүктөрдү ишке ашыруу менен ишке ашат. Тактап айтканда;

1. Окуу көндүмдөрүнө басым жасоо.
2. Мазмундук, тематикалык жана маанилик жактан өзүнөн мурунку жана кийинки чыгармалар менен байланыштарын салыштыруу менен окуп-үйрөнүүнү уюштуруу.
3. Ырда катышкан каармандарды талдоо, мүнөздөө.

Бул 3 өзгөчөлүктөрдү толук ишке ашыруу менен 4-өзгөчөлүк катары сунушталган *Чыгармачылык ишмердүүлүктү уюштуруу* максатына жетет. Мында окуучу менен мугалимдин ишмердүүлүгү катары төмөнкүлөрдү сунуштадык.

Мугалимдин ишмердүүлүгү:

- өздөштүгөн окуу көндүмүнүн деңгээлинде окууга, талапка ылайык көркөм окууга, каармандарга, ырдын мазмуна карата сын көз карашын жаратууга, чыгармага чыгарма жазууга, сүрөт тартууга, ролдоштуруп аткарууга, мазмунун өз сөзү менен баяндоого окуучуда мотив жаратуу.

Окуучунун ишмердүүлүгү:

- ырды өздөштүргөн окуу көндүмүнүн абалында окуу;
- каармандарды бири-бирине салыштырып-талдоодо каармандарга, ырдын мазмунуна сын көз карашын жаратуу, баяндоо;
- каармандарга берген мүнөздөмөсүн, автордун жаратылыштын сүрөттөлүшүнө болгон мамилесин билдирген сөздөргө байкоо жүргүзүп, жасаган баяндамасына таянып чыгармага чыгарма жаратуу;
- ырдагы сүрөттөлүшкө карата жекече билдирген оюн, баяндамасын, жаратылышты баяндаган текстке таянып коргогон оюн, каармандарды сүрөттөгөн сөз, сөз айкаш, ыр саптарын колдонуп сүрөт тартуу;
- ырдан аңдаган акындын жаратылышка тартылган толкундануусун, маанайын, сезимин пайдаланып интонация, тыным, психологиялык жана логикалык тынымдарды жасоо менен көркөм окууга жетишүү.

Адабий окууну окуп-үйрөнүүдө ырларды окутууну уюштуруу жолдору келечектүү жана проблемалуу. Анткени азыркы күндө окуучунун компетенттүүлүгү маанилүү.

[5] педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынныны авторефераты

Адабияттар:

1. С.С. Сакиева «Башталгыч мектептерде адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери» - Б.: «Инсанат» - 2010 – 157-бет.
2. Сакиева С.С., Ураимов К.М., Осмоналиева С.Ч., Маматумаров А.Т. «Адабий окуу» предметинин концепциясы - ЖАМУнун жарчысы - 2012 №1(26) 1-бөлүм.: Жалал-Абад – 2012
3. Баклага Е.Н., методист отдела бразования, 21981. Методические рекомендации по организации работы с произведениями различных жанров - nach-chool.narod.ru/files/03/03
4. М. Борбугулов Адабият теориясы – Б.: 1996
5. Кыргыз адабияты энциклопедиялык окуу курал. Б.: 2004
6. О.В. Тимахова Обучение младших школьников выразительному чтению лирических стихотворений - Уссурийск, 2004.

УДК-342.813

ЖЫЙЫНТЫККА КАРАЙ ОКУТУУ-ОКУП ҮЙРӨНҮҮ ПРОЦЕССИНИН АЧКЫЧЫ

Турдубаева Б.М., Ирисова Г.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.
e-mailbarisa08@mail.ru

Аннотация

Бул статьяда жыйынтыкка карай окутууну ишке ашыруу үчүн атайын алгоритм берилген. Жыйынтккка карай окутууда калыптана турган компетенттүүлүктөр көрсөтүлгөн жыйынтыкка карай окутууну жазуу эрежелери Б.Блумдун таксономиясы боюнча сунушталды. Баалоо процессии көрсөтүлдү. Учурда аталган проблема боюнча жүргүзүлгөн иштер көрсөтүлдү.

Abstract (An annotation)

Teaching according to the result – the key of the learning process. This article is about teaching according to the result, which was given special algorithm in order to achieve the aim. There were shown flexible competence in teaching according to the result. Writing rules are suggested by Bloom's taxonomy in teaching according to the result. Also the article shows the evaluating process and the works which connected with the problems shown above

Бүгүнкү күндө биздин өлкөдө жана дүйнө жүзүндө жүрүп жаткан глобалдын өзгөрүүлөр ар кандай кырдаалдарда жашап жана чечим кабыл ала билүүгө жөндөмдүү инсанды калыптандыруу зарылдыгы билим берүү системасында жаңылануууну талап кылып жатат.

Ал жаңылануу окутуунун сапатын жогорулатууга аракет жасоодон башталган.

Ушул мезгилге чейин дайыма сапат жөнүндө сөз болсо иш аракеттер болсо дагы системалуу негизде байкоо жүргүзүүүчүн бирдиктүү, натыйжалуу, далилдүү критерийлер жок болгон.

Ошондой болсо дагы бүгүнкү күндөөлкөдө билим берүүнүн максаттарын так аныктай ала турган жана Кыргызстандын билимдүү жаңы атуулунун негизги белгилери кандайча боло тургандыгы, азыркы этапта кандай өзгөрүүлөрдүн зарыл экендиги, алардын багыты кандай боло тургандыгы тууралуу суроолорго жооп бере ала турган билим берүүнүөнүктүрүүнүн стратегиясын иштеп чыгуу милдети мурда болуп көрбөгөндөй курч коюлуп жатат.

Окутуу процесси окууучуга жугумдуу болушу үчүн ар бир сабакты баланын алы жете турган максатты коюп, жыйынтыкка карай уюштуруу зарыл. Учурда жыйынтыкка карай окутууну ар бир мугалим өз ишмердүүлүгүндө колдонбой жатат. Ошондуктан окуучулар сабакта эмнени биле тургандыгын жана эмнени жасай ала тургандыгын алдын ала билишпейт. Сабак күнүгө жыйынтыкталбайт жана окуучулар бүгүнкүүйрөнгөндүгүн эртеңкиге улай алышпайт.

Жыйынтыкка карай окутууну уюштуруу үчүн эмне кылуу керек?
Анын үчүн төмөндөгүдөй кадамдар ишке ашат:

-Ар бир предметтин, бөлүмдүн, сабактын, максатын жыйынтыкка карай коюу.Жөн эле максат койбостон, ошол максатты ишке ашырууда кандай компетенттүүлүккө ээ боло тургандыгын аныктоо

- Сабакттын максатынын мугалимдин иш аракетине эмес, окуучунун окуп үйрөнүүсүнө карай коюлушу.
- Сабакка күтүлүүчү натыйжаларды иштеп чыгуу
- Сабакты пландоодо жыйынтыкка карай натыйжалуу усулдарды пайдалануу

- Окуу каражаттардын сабактын максатындагы иш аракет ишке аша тургандай тандоо.
- Окуу процессинин жыйынтыгын чыгарууда ал жыйынтык окуучуга дагы, мугалимге дагы даана, ачык болгон баалоо процессинин жүргүзүү.
- Окуучунун жеке өнүгүшүнө түрткү бере турган калыптандыруучу баалоонун техникаларын колдонуу.
- Ар бир сабакка окуучулар үчүн өз алдынча аткара турган жана үйдөн аткара тураган тапшырмаларды даярдоо.

Учурда маалыматтык билим берүүдөн максаттык билим берүүгөөтүп жатканыбызга карата билим берүүнүн парадигмасы дагы компетентүүлүк жагына ооп жатат.

Базар экономикасынын мезгилинде иш берүүчүнүн талабына ылайык, компететтүүлүктөргө туура келген бүтүрүүчүлөр керек.

Ал үчүн окуу процессин пландаштырып жатканда окуучуларда төмөндөгүдөй компетенттүүлүктөр калыптандырылат:

Жеке инсандык сапаттар :

Жогорку активдүүлүк (өз алдынча чечим кабыл ала алуу, кырдаалды өзгөртө алууга жөндөмдүүлүгү, тыштан болгон тескери таасирлерге сабрдуулук кылуу, демилгелүүлүк, ийкемдилүүк, ишкердик, динамикалуулук);

-жаратуучлук , өзүн өзүү сыйло, эмгекчилдик , максатка умтулуу , өз турмушу жана билими үчүн жоопкерчиликти сезүү, -патриоттулук, турмуштук жана атуулдук жогорку позиция

Коммуникативдүүлүк сапаттар:

-топ менен бирдикте иштөө мүмкүнчүлүгү, ар кандай адамдар менен ар кандай кырдаалда мамиле түзө алуу,
- өзүнүн иш-аракетттерин тандоодо ойлонуп жана жоопкерчилик менен мамиле кылуу, аны көзөмөлгө алуу, ой калчоо, социалдык жактан жоопкерчиликтүү сезимине ээ болу
- турмушта өз тагдырын өзү чечүүгө жана өзүн өзү көрсөтө алууга жөндөмдүү болуу, ар Түрдүү өзгөрүүлөргө тез ыңгайлашып кете алуу
- өзүн өзү жана башка адамдарды сыйлай билүү, өзүнүн жана башкалардын мээнетин баалай билүү

Когнитивдүүлүк сапаттар:

- бүтүрүүчү класстын билим берүү программасы боюнча негизги билим системасынын, ошондой эле жалпы окуу билгичтик системасынын болушу (салыштыруу, жалпылоо, анализ жүргүзүү, синтездөө, классификациалоо, эң башкысын бөлүп көрсөтө алуу)
- анализ жасоого, синтездөөгө жана сынчыл, иштиктүү ойломго жөндөмдүүлүк
- жаңы билимге ээ болунун зарылдыгын түшүнүү, анын ичинде тил үйрөнүү, компьютердин тилин билүү жана бул билимдерге ээ болуга жөндөмдүүлүк
- бүткүл турмушунда окуп жана өз алдынча билимин жогорулатууга даяр экендиги жана аны каалосу (билим алуу процесс экендигин түшүүнүсү)
- алган билимин тажрыйбада колдоно билүүгө жөндөмдүүлүк
- орто жана жогорку кесиптик билим берүү мекемелеринде окууга даярдыгы

Жогоруда саналып өткөн компететтүүлүктөр менен « Кыргыз Республикасында жалпы орто билим берүүнүн улуттук куррикулумунунда» (Бишкек, 2008) жана ЖОЖдордо жаңы муундагы мамлекеттик стандарттар боюнча сунушталган тизме бири бирине шайкеш келип, анын негизинде азыркы төмдөгүдөй компетенттүүлүктөр иштелип чыкты Ал компетенттүүлүктөр булар:

Маалымат берүүчү: маалыматты өзүнүн ишмердигин пландаштыруу жана иш жүзүнө ашыруу үчүн пайдаланууга даяр болуу, аргументтүү жыйнтыктарды чыгара алуу, адамга сын көз менен каралган маалыматтын негизинде олуттуу чечимди кабыл алууга мүмкүндүк берет.

Социалдык – коммунукативдик:өзүнүн иш- аракетин башка адамдардын жана социалдык топтордун кызыкчылыгы менен айкалыштыра билүүгө даярдыгы, позициялардын ар түрдүлүүгүн таануу жана баалуулуктарга (диний, этикалык, профессионалдык, инсандык ж.б.у.с.) түшүнүү менен мамиле жасоонун негизинде өз көз карашын цивилизациялык жол менен коргой алуусу.

Сүйлөшүүлөрдөн зарыл маалыматты алууга даярдыгы жана аны оозеки, ошондой эле жазуу жүзүндө жеке инсандык, социалдык жана профессионалдык проблемаларды чечүүгө сунуштоого даярдыгы. Маселени чечүүчүн башка адамдардын жана социалдык институттардын ресурстарын пайдаланууга мүмкүндүк берет.

Өзүн-өзү уюштуруу жана проблемалардын чечилиши: жеке өзү же башкалар менен бирдикте ыкмалардын түрлөрүн пайдалануу аркылуу, маалымат, окуу же турмуштук кырдаалдардагы карама – каршылыктарды таба билүүсү, ошондой эле кийинки иш – аракеттр тууралуу чечим кабыл алууга даяр болуусу.

Жогорудагы аталган компетенттүүлүктөрдүн калыптанышынын негизинде окутуунун жыйынтыгы каралат

Окутуунун жыйынтыгы - окуучу сабак башталанда элге окутуу процесси бүткөндөн кийинки жыйынтыкты, натыйжаны билип туруусу.

Окутуучулар окуу процессинин жыйынтыгын, күтүлүүчү натыйжаларын окуучуларга түшүнүктүү, алы жете турган тейде жазуу үчүн, Америкалык окумуштуу Б.Блумдун «Билим берүү милдеттеринин таксономиясын» пайдалангандыгы талапка ылайык.

Деңгээл	**Аныктоо**	**Окутуучуларды кызыктыруу үчүн кандай негизги терминдер колдонулат**
Билүү	Маалыматты аныктоо жана тандап алуу	Санап бергиле, эске туткула, атап бергиле
Түшүнүү	Берилген маалыматты түшүнүү; проблеманы өзүнүн сөзү менен аныктоо	Талкуулагыла, аныктагыла, айтып бергиле
Колдонуу	Жаңы кырдаалдарда түшүнүктөрдү колдонуу	Колдонгула, чыгаргыла, өзгөрткүлө, тандагыла, жиктегиле, аяктагыла, көрсөткүлө, тапкыла, аткаргыла, изилдегил, эксперимент, жүргүзгүлө, чечмелегиле, өзгөрткүлө, машыккыла, иштеткиле, салыштыргыла, пландагыла, көрсөткүлө, чечкиле, колдонгула.
Талдоо	Маалыматты өз ара байланышкан бөлүктөргө бөлүү	Талдагыла, баалагыла, топтогула, чыгаргыла, жиктегиле, салыштыргыла, байланыштыргыла, каршы койгула, сындагыла, талкуулагыла, ажыраткыла, издегиле, тажрыйба жүргүзгүлө, түшүндүргүлө, тыянак чыгаргыла, иретке келтиргиле, салыштыргыла, тандап алгыла, тандагыла, бөлгүлө, текшергиле.
Топтоо	Маалыматты топтоштуру	Топтогула, жыйнагыла, түзгүлө, иштеп чыккыла, аныктама бергиле, жалпылагыла, бириктиргиле, ойлоп чыккыла, уюштургула, пландагыла, даярдагыла, сунуш кылгыла, көчүрүп жазгыла,

		аныктагыла, алмаштыргыла.
Баалоо	Критерийлердинн егизинде баалоо	Далилдегиле, тандап алгыла, салыштыргыла, тыянак чыгаргыла, ишендиргиле, чечкиле, негиздегиле, түшүндүргүлө, ченеп өлчөгүлө, бөлүктөргө бөлгүлө, сунуш кылгыла, айырмалап көрсөткүлө, суммалагыла, колдогула, текшергиле, баалагыла

Бул классификацияда же таксономияда ой жүгүртүү деңгээлдер көрсөтүлүп, о.э сабактын жыйынтыгын чагылдырган окуучулардын иш аракеттеринин этиштери көрсөтүлгөн.

Таанып билүү аймагына туура келген билим, түшүнүү, колдонуу, талдоо, баалоо, чыгармачылык ой жүгүртүү денгээлдери боюнча окутуунун жыйынтыгын жазуу окуучунун өнүгүшүнө түрткү берет. Аталган аймактан башка дагы аффективдүү (мамиле, сезим, баалуулуктар) жана психоматордук (физикалык көндүмдөр)аймактар көтөрүлгөн проблемага түздөн түз тиешеси бар.

Ар бир сабактын жыйынтыгын сабактын максатына жана күтүлүүчү натыйжага жазышат.

Учурда мугалимдер көбүнчө билим, түшүнүү, кээде колдонуу деңгээлиндеги эле иш аракеттерди жазышып, баалоо, чыгармачылык деңгээлиндеги ой жүгүртүүчү тапшырмаларды аз беришет.

Бул жөнүндө Д.Кеннединин Уопш А, М Веббдин эмгектеринде кеңири айтылган.

Кыргызстанда “Инсанга багытталган окутуу”технологиясы боюнча иштешкен. И.Бекбоев, С.Байгазиев, А.Мамытов ж.б. окумуштуулар жыйынтыкка карай окутууну башталгыч класстан баштоо керектигин белгилешет.

Ал эми Кыргызстан, Тажикстан, Түркменстанда иш жүргүзгөн ЮСАИДдин “Сапаттуу билим” долбоору жыйынтыкка карай окутууну пландоону, сабактын максатын жыйынтыкка карай коюуну, сабактын жыйынтыгында көрсөтүлгөн иш аракетти гана баалоону, баланын психологиясына доо кетпей турган баалоонун түрлөрүн (диагноздоочу, калыптандыруучу, жыйынтыктоочу) колдонууну ишке ашырууга кадам ташташып, республикадагы тандалган мектептерде(Ош облусунан Кара- Суу, Алай, Кара-Кулжа райондорунда жана Чүй облусунда о.э бардык облустардагы метод борборлордо) иш жүргүзүштү.

Ал эми КАО башында турган READ долбоору “Башталгыч мектепте баалоону” *окутуу процессине киргизишип, Кыргыз Республикасынын бардык облустарын* камтышып, башталгыч класстардын мугалимдерин окутушту. Алардын семинар-тренингдеринде калыптандыруучу баалоонун техникаларын колдонуу, чыгармачыл баалоо, критериалдык баалоону жүргүзүү жүзөгө ашырылды.

Мындай демилгелерди колдоп, EdNet “Билим берүү мекемелерин колдоо ассоциациясы” окутуудагы “Сапат кепилдигинин системасы, сапаттын маданияты” көйгөйлорүн көтөрүп, окутуунун жыйынтыгын көргөзүүчү трансформацияны далилдешти.

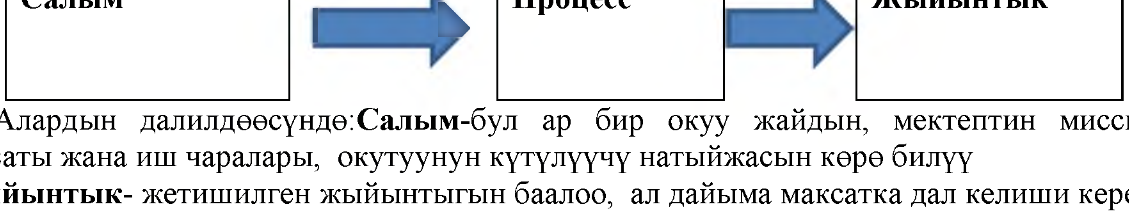

Алардын далилдөөсүндө:**Салым**-бул ар бир окуу жайдын, мектептин миссиясы, саясаты жана иш чаралары, окутуунун күтүлүүчү натыйжасын көрө билүү

Жыйынтык- жетишилген жыйынтыгын баалоо, ал дайыма максатка дал келиши керек.

Процесс- салымдан жыйынтыккачейинки жол.

Жыйынтыка карай жолдо баса белгилей турган жагы сапатын маданияты Ал сынчыл ойлоого негизделген, б.а. төмөндөгүдөй суроолорго жооп берет.

-Биз эмнени жасагыбыз келип жатат?

-Ал үчүн кантип аракет кылабыз?

-Анын ишке ашышын кантип билебиз?
-Аны жакшыртуу үчүн эмне кыла алабыз? ж.б.

Жогорудагы келтирилген суроолор окуу процессинин жыйынтыгын көрүүгө көмөктөшөт.

Окутуунун жыйынтыгын көрүүүчүн аны туура, так, түшүнүктүү, белгиленген мөөнөттө бүтө тургандай, баланын алы жете тургандай жаза билүү маанилүү.

Жогорудагы айтылгандай окумуштуу Б.Блум жана анын командасынын иштери боюнча окутуунун жыйынтыгын жазуу маселеси боюнча Европалык публикацияны жазышкан. Д.Кеннединин, А.Уолштун, М.Веббдин иштерин орус окумуштуулары Карачарова Е.Н, Тарасюк Л.Н тарабынан орус тилине которулуп , окуу процессине киргизүүнү сунушташкан.

"Окутуунун жыйынтыгын жазууну үйрөнүү"-өзүнчө изилдей турган маселе .

Жыйынтыкка карай окутууда ошол жыйынтыкты баалоо процессин жүргүзүүнү билүү маанилүү.

Ошондуктан баалоо процессине токтолуу абзел

Жыйынтыкка карай окутуу - баалоо системасын туура жүргүзүү аркылуу ишке ашат

Балоо системасын аны көп фунционалдуу кылуу аркылуу өркүндөтүүгө болот. Ю.В. Романов натыйжалуу баалоону аныктоо жаңыча мамилени сунуш кылып, алдыңкы катарга төмөндөгүдөй планды коюда. Баалоо системасы тигил же бул окуу материалы канчалык ийгиликтүүөздөштүрүлгөнүн, тигил же бул практикалык көндүм канчалык калыптангандыгын аныктоого, б.а. **окуучулар жетишкен деңгээл тигил же бул окуу курсуна коюлган талаптардын белгилүү минимуму менен салыштырыга мүмкүндүк бериш керек.** Мында негизги таяныч чекит катары дал ошол милдеттүү минимумду алуу максатка ылайык келет, себеби дал ошол минимумду кандайдыр бир деңгээлде так аныктоого болот. Баалоо системасы **ар бир окуучунун жалпы даярдыгынын деңгээлиндеги жалпы өзгөрүүлөрдүда, ошондой эле ар түрдүү таанып – билүү ишмердигинин тармактарындагы анын жетишкендиктеринин динамикасын да** (маалыматты өздөштүрүү жана иштете билүү, өзүнүн ой- пикирин жана образдарын чыгармачылык менен чагылдыра билүү ж.б.) так аныкташы керек, бул окуучулардын билим алуу жолундагы ийгиликтери менен кемчиликтеринин кыйла рельефтүү көрүнүшүн алууга мүмкүндүк түзөт.

Баалоо системасына окуучулардын өздөрүнүн жетишкендиктерин, ошондой эле окуу процессинин жүрүшүндө алар аткарып жаткан рефлексияны өздөрү, окуучулардын өзүн-өзү баалоосун кубаттоочу жана өнүктүрүүчү механизм салынышы керек. Бул учурда өзүн-өзү баалап жаткан окуучу өзү жетишкен натыйжалар менен мугалимдин баасын салыштыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуш керек.Чынында эле балоо системасынын толук ачык- айкындыгы өзүн –өзү баалоого түрткү берген фактор болуп саналат, бирок, бул албетте зарыл болгон шарттардын бирөө гана. Балоо системасы мугалим, окуучу, ата-эне, класс жетекчи, ошондой эле мектеп адмнинистрациясы мене педагогикалык коллективдин ортосундагы туруктуу байланышты билдириши жана камсыз кылышы керек. Мындай байланыш болбосо, окутуу процессин калыптандырууга карата системалуу мамиле болушу кыйын. Демек анын бирдиктүүлүгүн камсыз кылуу мүмкүн эмес. Окуучуучүн бирдиктүү билим берүү мейкиндигин камсыз кылуу жөнүндөгү теманы улантуу менен баалоо системасы конкреттүү мектептеги класска карата бирдей колдонулушу керектигин айтуу зарыл. Башкача айтканда, ар түрдүү сабактарда ар түрдүү принциптерге негизденген баалоо системасы натыйжалуу болушу мүмкүн эмес. Баалоо системасынын принципиалдуу мүнөздөгү айырмачылыгы ар түрдүү куррактагы окуучулардын топторунун ортосунда болушу мүмкүн. Бирок эч качан ал предметтердин тобунун ортосунда болбошу керек.

Баалоонун дагы бир түрү-критериалдык баалоо

Критериалдык баалоо- бул окуучунун иш – аракетинин натыйжаларынын санын балл түрүндө баалабай турган система. Критериалдык баалоодо баа билим алуунун сапаттык көрсөткүчү болуусу зарыл.

Критериалдык текшерүү жана баалоонун негизги функциясы-бул окуучунун билим алуу иш –аракетинде билген жана билбеген жактарынын, өздүк потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүнүн, чече албаган маселелеринин чегинин жана аны жеңе билүүсүнүн көрсөткүчү.

Критериалдык баалоонун негизги принциптери төмөнкүлөр, ал принциптер окутуунун жыйынтыгына негизделген

- **критериалдуулук** (мазмундуу баалоо жана текшерүү окучу менен бирдикте иштелип чыккан критериалдык баалоонун негизинде жүрөт. Критерийлер манилеш жана так болушу керек).
- **өзүн өзү баалоонун биринчилиги** (окуучунун өзүн өзү баалоосу мугалимдин баалоосунун мурунку орунда турушу керек.

Өзүн өзү адекваттуу баалоого тарбиялооүчүн эки окуучунун өзүн өзү баалоосун салыштырса болот: алдын ала (алдыдагы жумушту)жана өткөндү чагылдырган (аткарылган жумуштуу)

- **ийкемдүүлүгү жана варианттуулук** (билим алуунун натыйжалуулугун түрлүү ыктарды жана аткаруу тартиптерин колдонуу маңыздуу текшерүүнүн жана баалоонун болжолу, жеке, топтогу, коллективдеги окуунун иш-аракеттерин изилдөө)

Текшерүү жана баалоо процессинин кадимкилиги (текшерүү жана баалоо окучу үчүнчүнүчтүүнү жана күчкө салууну жокко чыгарган кадимки шартта жүргүзүлүүсү абзел. Окуу жана билим алуу мүнөздөмөсүнө кадимки шартта, окуучулук иш – аракетин байкоо натыйжасы кирет.

Учурда жыйынтыкка карай окутуу процесси ЖАМУнун педагогикалык багытында окуган студенттердин “Окутуунун методикасы” предметтеринин жумушчу програмаларына киргизилип, системалуу окутулууда:

- Өзгөчө, сабактын максатын SMART критерийлерине таянып, сабактын жыйынтыгына карай коюу.
- Д. Колбдун “Окутуу жана окуп үйрөнүү түрмөгүнүн” сабакты пландоодо колдонулушу
- Б.Блумдун ой жүгүртүү денгээлдеринин таксономиясынын окуу процессинде сабактын максатын коюуда, суроолору, тапшырмаларды түзүүдө, бааалоо процессин жүргүзүүдө колдонулушу
- жумушчу программаларга баалоо критерийлеринин коюулушу
- окуу пландарынын компетентүүлүккө ылайык түзүлүшү,
- сабакта калыптандыруучу баалоонун технологияларын колдонуусу. жогорудагы айтылгандарга далил болот.

Окутууну жыйынтыкка карай уюштуруу дагы толгон токой көйгөйлөрдү талап кылат. Кийинки изилденүүчү маселе иш берүүчүнүн талабы боюнча окутуунун жыйынтыгын көрө билүү

Адабияттар:

1. И.Б. Бекбоев, Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери, Бишкек «Педагогика»2004,
2. И. Бекбоев «Педагогикалык процесс: Эски көрүнүштөр жана жаңычыл көз караштар» Б., 2005.
3. Н.Ф. Дик «Как стать лучшим учителем» Ростов-на Дону -2006..

4. Калыптандыруучу баалоо-жетишкендиктерди жакшыртуу үчүн баалоо Мугалимдер үчүн практикалык колдонмо/түзгөндөрН.С.Жусупбекова ж.б.-Б:2011.
5. Кеннеди Д Написание и применения результатов обучения: практеческое руководетсво. Университет Корк(Ирландия) 2007г.(пер. Карачаровой Е.Н)
6. READ долбоорунун материалы Башталгыч мектепте баалоо
7. В.И. Сивоглазов, Т.С. Сухова, Т.А.Козлова «Общая биология поурочные планы» (11-класс) Айрис Пресс Айрис дидактика М., 2004
8. Уолш А., Вебб М. Пособие по написанию результатов обучения, 2002(пер.Тарасюк Л.Н).

БИОЛОГИЯ САБАГЫНДА БИЛИМДИ ЖОГОРУЛАТУУ КАРАЖАТЫ КАТАРЫ ИНТЕРНЕТ БАЙЛАНЫШТАРЫН ЖАНА ЖАҢЫ МААЛЫМАТТАР ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КОЛДОНУУ

Ысаков Т.Ш., Ысакова М., Шарип кызы А
ОГПИ.,Ош МУ, Ош шаары

Аннотация

В этой статье рассмотрено эффективность интернета и информационные технологии на уроках биологии.

Abstract

In this article the effectiveness of the Internet and information technology in biology lessons.

Азыркы мезгилдеги компьютердик техниканын жана маалымат технологиялардын жетишкендиктерин биздин күнүмдүк турмушта кеңири колдонуу проблемасы-билим берүүнүн максатындагы негизги приоритеттердин бири. Жашоонун мазмуну (мүнөзү) өзгөрүп бараткандыктан, маалыматтык иш аракеттин ролу барган сайын өсүүдө, анын ичинде адамдар активдүү, өз алдынча иш алып барууда , ар кандай татаал ситуацияларда өздөрүнүн принципиалдуу жаңы чечимдерин технологиялык каражаттарды колдонуп кабыл алууда. Азыркы учурда дүйнөлүк педагогика, предметтерди окутуу методикасы, тактап айтканда жалпы эле адамзат башка илим, технологияларга кызыгуусун жаратып жаткан учуру. Мындай интенсивдүүлүктүн бирден - бир себеби технологиялардын өсүшү менен гана байланыштуу эмес, илимдердин интеграцияланышы, инсандын өзүн-өзү таанып билүүгө жакындашуусу менен да түшүндүрүлөт.

Маалыматташтыруу – бул билим берүү системасын модернизациялоодогу керектүү багыт.

Бүгүнкү күндө бардык предметтер боюнча компьютердик технологияларды пайдалануу боюнча атайын курстар иштелип чыккан. Мындай курстар биология предметин окутууда да кеңири пайдаланылат. Электрондук басылмалар(китептер) окуу китептерин алмаштырбастан өздөрүнүн дидактикалык өзгөчө функциялары менен айырмаланат. Алар кандайдыр бир конкреттүү китеп менен иш алып барбайт, алар билимдин мазмуну жөнүндөгү маанилүү суроолорго жоопторду издешет.

Биология сабагында МКТнын колдонуу, мугалим менен окуучунун ишмердүүлүгүн интенсивдештирүүгө жардам берет; предметти окутуунун сапатын жогорулатат; биологиялык обьектилердин негизги жактарын чагылдырат, жаратылыш кубулуштарын жана окутулуп жаткан обьектилердин негизги мүнөздөмөлөрүн(окутуу маселелердин жана максаттардын көз карашы менен)биринчи орунга коет.

Биология сабагы, информатика кабинетинде өтүлсө, анда “ Биология сабагынан жетишпеген окуучулар үчүн ” мультимедиялык окуу китебин колдонсок болот. Ал эми окуучулардын билимин текшерүүдө компьютерде тесттерди колдонуу ыңгайлуулукту жаратат. Салттуу ыкмага караганда компьютер тести бат жана обьективдүү алууга мүмкүнчүлүк берет. [1]

Биология сабактарында мультимедияны колдоонунун усулдук ыкмалары.

Традициялык технологиялардан мультимедиялык технологиялардын артыкчылыгы жогору: Материалды көрсөтмөлүү берилиши, билимдерди текшерөөдө эффективдүү мүмкүнчүлүк;окуучунун жана мугалимдин иштөөсүн уюштуруу жолдорунун көптүгүндө. Көпчүлүк биологиялык процесстер татаалдыктары менен айырмаланат. Образдуу ой-

жүгүртүүсү бар балдар обстрактуу жалпылыктарды кабыл алышы оор болот, алар сүрөтсүз процессти түшүнүшпөйт, кубулуштуу өздөштүрө алышпайт. Алардын обстрактуу ой-жүгүртүсүү образдардын жардамы менен өнүгүп-өсөт. Мультимедиялык анимациялык моделдер окуучунун аң-сезиминде биологиялык процесс жөнүндө толук сүрөттөлүштү түзүүгө мүмкүнчүлүк берет, интерактивдүү моделдер процессти өз алдынча"түзүүгө',өз каталарын ондоого, өз алдынча билим алууга мүмкүнчүлүк берет.

Азыркы коом, мугалимдин алдына окуучуга бир гана билим берүү маселесин койбой, окуучунун инсандык манилүү сапаттарынын өнүгүү маселесин да коюп келет. Билим берүүдөгү гуманизация окуучунун түрдүү инсандык сапаттарына баалуу мамиле кылууну көздөйт. Билимдер, инсандык өнүп-өсүүсүндө максат катары эмес, ыкма, каражат катары колдонулат. Бул үчүн азыркы учурдагы компьютердик маалымат технологиялар(МКТ)зор мүмкүнчүлүктөрдү түзүп беришет. Билим берүү системасын маалыматташтыруу-кыргызстандык билим берүүнүн модернизациясынын негизги багыттарынын бири. Билим берүүнүн маалыматташтыруусун усулдар системалык, программалык, технологиялык каражаттарынын жана процесстердин, чогултуу, иштетүү, сактоо, жайылтуу жана окутуу процессинде маалыматты колдонууну интегралдаштырылган максатта карашат.[4,5]

Маалыматташтыруу өзүнө камтыйт

- Компьютештирлөөнү-маалыматты издөө жана иштетүү каражаттарын өздөштүрүү процесси.
- Интелектуализацияны – адамдардын маалыматтарды кабыл алуу жана түзүү билимдерин жана жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү процесси;
- Медитацияны –маалыматты чогултуу, сактоо жанак жайылтуу каражаттарын өздөштүрүү процесси.

Азыркы учурда адистер маалымат технологияларын жана информатика предметинин билим берүү мекемелердеги ордун жаңыча аныкташат. Информатика өз алдынча эмес, баардык предметтер боюнча маалымат окуу жөндөмдүүлүгү катары тыгыз байланышта каралат. Маалымат технологиялар мазмундук жана дитактикалык компоненттеринин предметтик маалымат чөйрөлөрүнүн моделдөөдө, түзүүдө жана анализдөөдө колдонулат.[6]

Предметтик маалымат чөйрөсү түзүү-окутуу усулунун дидактикадагы, психологиядагы, башкаруудагы атайын билимдерди талап кылат.

32-гимназияда маалымат жана коминикативдүү технологияларды пайдалануу менен окуу-тарбия процесси уюштурулган.'Системалык компьютеризациянын негизинде гимназияны башкаруу' проектинин ичинде жүргүзүлөт. Маалымат технологиялар мүмкүнчүлүк беришет.

- Ар бир окуучу өзүнүн билим алуусунун троекториясын камсыз кылуу менен билим берүүнүн ачык системасын түзүүгө.
- Билим берүү процессин уюштуруунун түп тамыры менен өзгөрүү менен бирге окуучулардын ой-жүгүртүүсүн системалык калыптандыруу.
- Окуу - тарбия процессинде окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн рацианалдуу уюштуруу.
- Окуу процессинде жекечилик максатында компьютерлерди пайдалануу жана жаңы таанып-билүү каражаттарына кайрылуу.
- Микро жана макро дүйнөдөгү процесстерди жана кубулуштарды окуп билүү, татаал техникалык жана биологиялык системалардын ичинде, компьютердин графика жана моделдөөнү пайдалануунун негизинде.
- Абдан чон жана кичине ылдамдык менен реалдуу жүрүп жаткан, түрдүү физикалык, химиялык, биологиялык процесстерин окуп-үйрөнүүгө ынгайлуу маштабда көрсөтүү.

Окутуунун жөнөкөй техникалык каражаттарынан айырмаланып МКТ менен окутуу окуучуну чоң көлөмдөгү даяр, атайын тандалган билимдер менен гана камсыз кылбай,окуучулардын интелектуалдык, чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн, өз алдынча билим алуусун, түрдүү маалымат булактары менен иштөөсүнө мүмкүнчүлүк берет.[7,8]

Биология сабактарында, жана окуудан тышкаркы убакытта ЭОР'Анотомия-8", Криллдин жана Мефодиянын энциклопедиясын,' Биология сабагы 10-11','Зоология'жана «Ботоника» электрондук энциклопедиярын, «Ачык биология» физиканы жана башкаларды пайдаланууга болот. Жогорудагы жана башка электрондук китептер төмөнкү дидактикалык маселелерди чыгарууга жардам беришет.

-Предмет боюнча базалык билимдерди өздөштүрүүгө.

-Алган билимдерин системалаштырууга.

-Экзаменге психологиялык жактан даярдоого.

-Күтүлбөгөн чукул суроолорго жооп берүүгө көнүктүрүү.

-МКТны пайдалануу менен бирге окуу материалы менен өз алдынча иштөө ыкмаларын калыптандыруу.

-өзүн-өзү контролдоого калыптандыруу.

-Жалпысынан билимге жана жекече биологияга мотивацияны калыптандыруу.

-Окуучуларга окуу материалдары үстүндө өз алдынча иштөөдө усулдук жардам көрсөтүү.

-Ыңгайлуу билим алуу чөйрөсүн жана маалымат булактарын издөөдө жана колдонууда өз алдынча тандоо мүмкүнчүлүгүн түзүп берүү, башкача айтканда окуучуну кыска мөөнөттө экзаменге даярдоо, ошону менен бирге окуучуда көп пайдалуу жалпы окуу жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу.

Маалымат-коммуникацялык технологияларды колдонуу-окутууда жогорку жетишкендиктерге алып келет.

Маалыматтык технологияларды колдонуп сабак өтүү- окутууда күчтүү стимул жаратат. Мындай сабактардын жыйынтыгында кабыл алуу, түшүнүү, эске тутуу, ой жүгүртүү ж.б.у.с. психикалык процесстер окуучуларда активдешет, жаңы материалга кызыгуусун арттырууга шарт түзүлөт.

Биология сабагында маалыматтык- компьютердик технологияларды колдонуп сабак өтүү окуу процессин эффективдүүлүгүн жогорулатуу менен, балдарды сергек, иштиктүү болуусуна алып келет, окуу материалын өздөштүрүүдөгү кыйынчылыктарды басып өтүүнү жеңилдетет. Компьютер баланын акыл эсин өстүрүүгө жана өз билимин жогорулатууга мүмкүндүк берет, сабакка болгон кызыгуусун арттырат жана окуучуларда материалдарды өз алдынча терең иштеп чыгуусуна өбөлгө түзөт.

Сабакта компьютерди колдонуу –бул мода эмес, же мугалимдин эмгегин компьютерге жүктөө эмес, бул билимди өркүндөтүүчү иш аракеттерди активдештирет, сабактын эффективдүүлүгүн жогорулатат.

Адабияттар.

1. Бартенева Т.П., Ремонтов А.П. Использование информационных компьютерных технологий на уроках биологии. Международный конгресс «Информационные технологии в образовании». — Москва, 2003.
2. Золочевская М.В., Рыкова Л.Л. Роль и место компьютера в учебно – воспитательном процессе. — Киев, 2002.
3. Смирнов В.А. Принципы конструирования компьютеризированного курса // Информатика и образование. 1994. №2.
4. Смирнов В.А. Пути использования персонального компьютера // Биология в школе. 1995. №6.

5. Корнер Т.В., Смирнов В.А. Проблемный семинар как форма обучения учителей использованию ЭВТ в преподавании биологии // Биология в школе. 1990. №4.
6. Проблемы компьютеризации обучения предметам естествен-нонаучного цикла: По материалам телеконференции "ИН- ФОБИО–97". — Научно–методический сборник, Сост. Смирнов В.А.. Под редакцией Соломина В.П. СПб.:РГПУ, СЗФ–ИНИНФО, 1998.
7. Смирнов В.А. Компьютеризация: от энтузиаста–учителя к коллективу единомышленников. - Народное образование, 1992.
8. Смирнов В.А., Соломин В.П. ЭВТ на уроках биологии. Учебное пособие. — СПб.: Образование, 1997.
9. Смолянинова О.Г. Мультимедиа в образовании. – Красноярский государственный университет, Красноярск, 2002.
10. Никонова Е.Н. Определение количества информации в содержании урока. — Системная педагогика. Бюллетень №3. Красноярск, 2004.
11. Смирнов В.А. Научно-методические основы формирования системы обучения биологии в открытом информационном обществе: автореф. дис. док.а пед. наук: гос.пед. ун-т им. А.И. Герцена. - СПб.: 2000. - 42с.
12. Осин А.В. Модели образования на базе компьютерных технологий/ГНУ "Республиканский мультимедиа центр" - М., --2001.
13. Сапрыкина Г.А. Педагогические программные средства для индивидуального школьного образовательного процесса: автореф. дис. канб. пед. наук. Новосибирск. - 1997. - 19с.

УДК: 371.3: 51

ЧАРБАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРДИ МАТЕМАТИКА САБАГЫНДА КОЛДОНУУ

Садыков З.М.
Ош МУ. МИОМ кафедрасы

Аннотация

В этой статье рассмотренно взаимосвязь между обучением и практикой. Сельскохозяйственные задачи в процессе работы-как средство обучения и воспитания.

Annotation

This article discussed the relationship between learning and practice. Agricultural tasks in the process of work as a means of learning and education.

Ушул убакытка чейин окутуу иши негизинен окуучуларды өнүктүроүүгө эмес, аларды билимди өздөштүрүүгө, жөндөмдөргө жана көндүмдөргө ээ болууга багыттап келди. Мугалим тарабынан окуучулардын өз алдынча ишине таянбай туруп, чоң көлөмдөгү билим даяр түрдө берилип келди. Бул болсо өнүгүүнүн экстенсивдүү жолу болуп эсептелет. Өнүгүүнүн экстенсивдүү жолу- туюк жол, анткени билим берүү мезгилдик ресурстардын чектелгендиги менен байланышкан. Билим берүүнүн экстенсивдүү үйрөнүлүп жаткан материалдын көлөмүнүн чоңоюшун шарттайт. Ал эми мындай жол орто мектептер үчүн бүгүнкү күндүн талабына жооп бербейт. Себеби, мектеп курсунун программасы учурда реформаланды. Мурда жумасына 6 саат көлөмүндө окутулуп келген математика предмети бүгүнкү күндө 4 саат окутулуп, кыскарууга учурады.

Билим берүү системасынын өнүгүүсүн интенсивдүү жолго которуу билим берүүгө карата компетенттүү мамиленин алкагында ишке ашырылышы мүмкүн. Компетенттүүлүк мамиленин позициясынан караганда билимдүүлүктүн деңгээли окуучулардын билиминин ар кандай татаалдыктагы маселелерди чече алуу жөндөмдүүлүгү менен аныкталат. Салттуу мамиленин негизинде окуучунун жыйынтыгын: “окуучу мектептен жаңы эмнени үйрөндү?”-деген суроого жооп берүү деп ала турган болсок, компетенттүү мамилени: “мектепти окуган жылдары окуучу эмнеге үйрөндү?”-деген суроо менен мүнөздөөгө болот. [2].

Билим берүүдөгү компетенттик мамилени ишке ашыруунун төрт аспектисин бөлүп көрсөтүүгө болот.Алар:

1. Түйүндүү компетенттүүлүк;
2. Жалпылаштырылган предметтик жөндөмдөр;
3. Колдонмо предметтик жөндөмдөр;
4. Турмуштук көндүмдөр.

Бул багыттардын үчүнчүсүнө токтоло кетсек. Бул багытта жалпы орто билим берүүнүн прикладдык, практикалык (прагматикалык же керектөөчүлүк десе да болот) мүнөзүн өнүктүрүү болуп эсептелет. Башкача айтканда математика предметинен алган билимдерин окуучулар экономикада, коомдук турмуштун чарбалык мисал-маселелеринде ийкемдүү колдоно алуусу болуп саналат.

1-маселе (5-6-класстар үчүн).

Бир уйга бир күндө 60 кг тоют керектелет. Эгерде тоюттун 5/6 ин кургак тоют, 1/10 ин чыктуу тоют, 1/15 ин жем түзсө, анда уйга күнүнө канча кургак тоют, чыктуу тоют жана жем берилет?

Чыгаруу: кургак тоют

Чыктуу тоют

таблица№1 .

№	Тоют түрү	Тоют бирдиги (1кг үчүн)
1.	Арпа	1.00
2.	Жүгөрү даны	1.34
3.	Жүгөрү башы	1.18
4.	Талаа чөбү	0.42
5.	картошка	0.30
6.	Жүгөрү адырасы	0.92
7.	Буудай адырасы	0.71
8.	Силос (жүгөрү жашыл масса)	0.22

таблица№2.

Эгин түрү	1га эгилүүчү норма.	1га алынган орточо түшүм (ц)
сабиз	8 кг	200-500
кызылча	14 кг	250-500
капуста	0.4 кг	450-900
картошка	20-25 ц	120-200
жүгөрү (жашыл масса)	0.2-0.25ц	400-800ц
Жүгөрү даны	0.2-0.25ц	40-60ц
буудай	2.0-2.5ц	15-26ц

5-маселе. Тоют өндүрүү максатында 1 га жерге силос үчүн жүгөрү, же картошка айдоо керек. Кайсы эгинди эксек пайдалуу, баалагыла.

Чыгаруу: маселени чыгаруу үчүн таблица №1, таблица №2 ни пайдаланабыз.

Таблица№1 ден силостун тоют бирдиги 0.22 ге барабар экендигин алабыз.

Таблица№2 ден жүгөрүнүн силос үчүн түшүмдүүлүгү гектарынан min 400ц экен.

Анда силос үчүн: 0.22*4000=8800 (тоют бирдиги).

Ушул эле сыяктуу картошка үчүн тоют бирдигин аныктасак, анда:

Таблица№1 ден картошканын тоют бирдиги 0.30 ге барабар экендигин алабыз.

Таблица№2 ден картошканын түшүмдүүлүгү гектарынан max 200ц экен.

картошка: 0.30*2000=6000 (тоют бирдиги).

Жообу: жүгөрү жакшы болбой калган учурда да, жакшы түшүм алынган картошкага караганда жүгөрүдөн жакшы тоют алынат.

Корутунду: Жогорудагы сыяктуу чарбалык маселелерди математика сабагында сунуштоо менен окуучуларда жаратмандык сапаттар, чарбаны аңдап билүү көндүмдөрү калыптанат. Алар таблицаны пайдалануу, маселелерди чыгаруу менен эле чектелбейт. Экономикалык “пайда” , айыл-чарбасындагы: эгүү нормасы, түшүмдүүлүк, рацион, тоют бирдиги деген түшүнүктөр менен да таанышышат.

Адабияттар:

1. М.Р. Беньяминов. Математика и сельское хозяйство. М., Просвещение. 1968.
2. Т.А.Абдрахманов, М.А.Ногаев. Азыркы билим берүүдөгү компетенттик мамиле. Бишкек.2014. USAID дин “Сапатту билим” долбоорунун материалдары.2011.
3. Агроишкердүүлүктү камсыздоо жана өнүктүрүү боюнча Кыргыз долбоору. IFDC. 2012.

ПОСТРОЕНИЕ СИСТЕМЫ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ НА ПРИМЕРЕ ИЗУЧЕНИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВ МАТЕМАТИКИ

Сейталиева Э.С.
КГУ им. И.Арабаева

Аннотация

В статье рассматривается необходимость совершенствования организации СРС-будущих учителей начальных классов. Показаны результаты опроса преподавателей о состоянии самостоятельной работы студентов разных вузов Кыргызстана и целесообразные пути организации самостоятельной работы студентов.

Annotation

Is this artikle it considers necessity of development organization students self work-future teachers of elemetory/ sunior classes. Teachers results of perquisition had shawed about students self work in different high educational establishments of Kyrgyzstanand expedient ways of students self work.

В соответствии с ГОС ВПО и принятой системой высшего профессионального образования подготовка учителей начальных классов реализуется через систему аудиторных и внеаудиторных занятий (лекции, семинары и практикумы, лабораторные работы, различные виды педагогической практики), которая органически дополняется СРС.

На современном этапе развития системы высшего образования многие исследователи обращаются к анализу проблем, связанных с организацией СРС. В контексте методико-математической подготовки учителя начальных классов с целью организации СРС преподавателями разрабатываются задания, методические рекомендации для подготовки к аудиторным занятиям, выполнения курсовых и дипломных исследований и пр. В некоторых учебниках по математике, методике преподавания математике представлены задания по СРС над отдельными вопросами курса. В подготовке учителя начальных классов разрабатывается система учебно-методических задач, которая может стать средством развития методического мышления будущего педагога.

Также в контексте подготовки учителей начальных классов к преподаванию математики исследуются особенности итогового контроля знаний и умений по математике при двухступенчатой подготовке учителя начальных классов, разрабатывается соответствующая разно уровневая система заданий для осуществления итогового контроля.

О необходимости совершенствования организации СРС-будущих учителей начальных классов свидетельствуют результаты опроса 23 преподавателей из разных вузов Кыргызстана, которым было предложено ответить на вопросы анкеты закрытого типа об организации СРС студентов при изучении курса ТОНМ. Количественные результаты опроса представлены в таблице 3.

Таблица 3.

Результаты опроса преподавателей

	Предложенное суждение	Количество выборов	
		абсолютное	В процентах
1.	Расписанием института специально предусматривается время для осуществления контроля СРС	16	70
2	Наибольшие трудности возникают при		

	-подборе заданий для СРС -проведение СР -осуществление контроля СР	8 7 19	35 30 83
3.	Трудности контроля СРС связаны с -недостатком времени на осуществления контрольных процедур -отсутствием готовых проверочных работ(тестов) -теоретической не разработанностью системы СРС -отсутствием обоснованных критериев применения различных видов и форм контроля СРС	 12 7 9 8	 52 30 39 35

Представим качественный анализ ответов респондентов на некоторые вопросы анкеты. Так, все преподаватели отметили, что в учебных планах подготовки учителей начальных классов, половина учебного времени, отведенного на изучение дисциплины, является самостоятельной работой студентов.

Более трети преподавателей отмечает определенные трудности в этой работе. Так, некоторых респондентов затрудняет подбор и выстраивание в систему заданий для СРС , что, по мнению многих из них, связано с недостатком готовых заданий , упражнений, текстов и пр. При этом только некоторые преподаватели сослались на недостаток собственного опыта в качестве причины данного положения.

Большинство опрошенных испытывают значительные трудности в процессе осуществления контроля СРС. По мнению половины респондентов, это связано со значительными затратами времени, что свидетельствует о необходимости совершенствования процедуры контроля, поиска таких его форм, которые позволят сократить время на их осуществления без снижения качества, объема и частоты. Для трети преподавателей трудности заключаются в составлении заданий проверочных и контрольных работ. Четвертая часть респондентов, анализируя причины испытываемых трудностей, говорит о необходимости теоретической разработки проблемы организации СРС, а также на разных этапах изучения курса «ТОНМ». Таким образом, разработка теоретических основ совершенствования организации СР и интерпретация их при изучении курса «ТОНМ» необходима как для начинающих, так и для опытных преподавателей.

При организации СРС целесообразно опираться на сложившийся подход к профессиональной подготовке учителей начальных классов в высших учебных заведениях. В обобщенном виде СРС в системе аудиторных и внеаудиторных занятий представлена на схеме 1.

Схема 1

Самостоятельная работа студентов в системе профессиональной подготовки в вузе

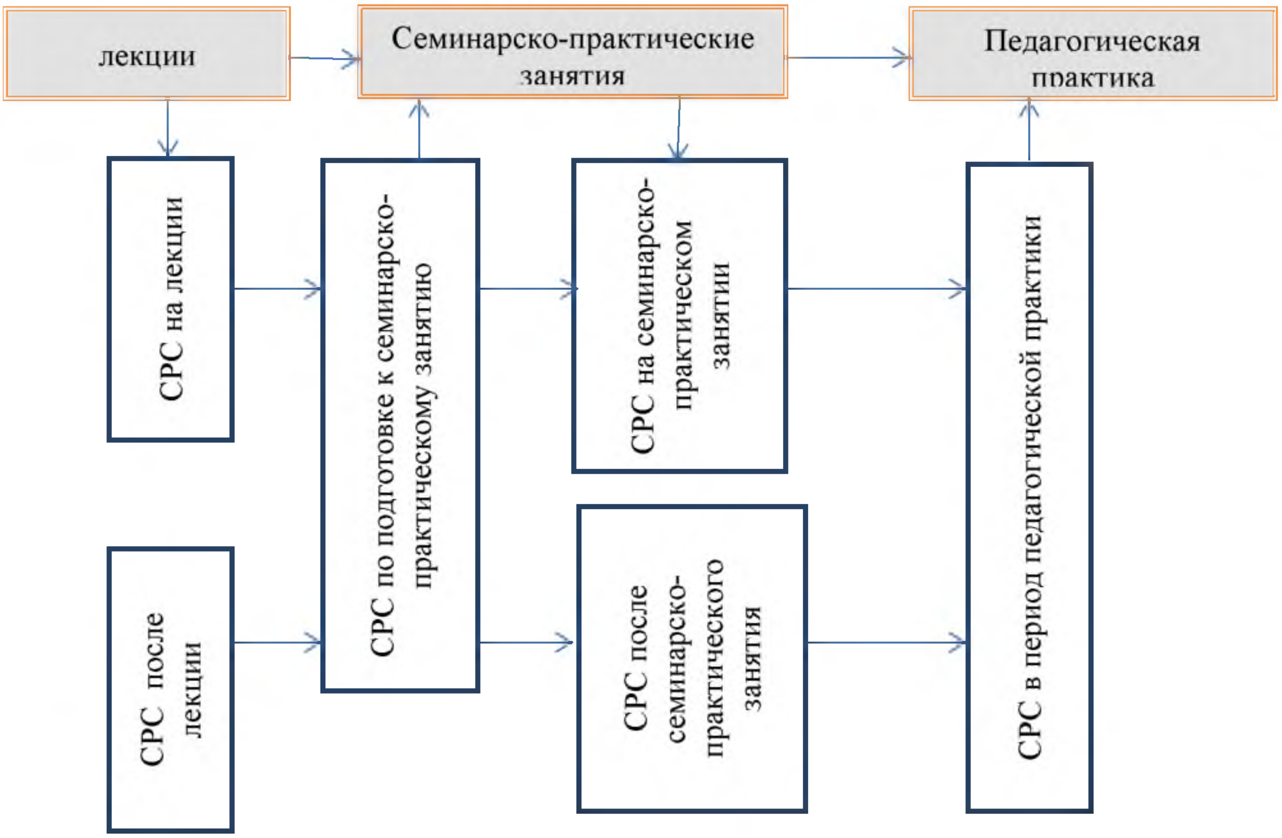

Как правило, изучение каждого нового раздела курса «ТОНМ» начинается лекционными занятиями. Следует отметить, что их роль в современном вузовском обучении изменилась. Так, в условиях большого удельного веса СР наряду с информационной функцией лекция приобрела значение средства ориентации студентов в изучаемом материале, а также мотивации, управления и организации деятельности обучающихся как во время аудиторных занятий, так и вне аудиторной.

Раскрывая вопросы теории в процессе лекции, преподаватель может предложить студентам кратковременную самостоятельную работу с целью актуализации необходимых знаний смежных наук (математики, психологии, педагогики и т.д.). Сформулировав проблемный вопрос в процессе лекции, можно предложить его обсудить в процессе коллективной СР, своеобразного «мозгового штурма». В процессе лекции также могут быть представлены вопросы, требующие более длительной СРС после лекции. В этом случае внеаудиторная СРС над лекционным материалом способствует переходу к подготовке к семинарско-практическому занятию. СРС в процессе семинарско-практических занятий организуется с помощью методических задач. По итогам указанного вида занятий студенты самостоятельно выполняют задания обобщающего характера.

При разработке системы самостоятельной работы студентов по теоретическим основам начальной математики в начальных классах представляется необходимым учитывать ряд положений. Так, рассматриваемая дисциплина является интегрированной. В самом деле, содержание, методы, приемы, средства обучения, а также организационные формы взаимодействия младших школьников с учителем при изучении начального курса математики обусловлены синтезом математики, педагогики, психологии, физиологии, психофизиологии и других наук о человеке.

Процесс овладения сложной, целостной профессиональной деятельностью учителя начальных классов осуществляется в контекстном обучении (А.А.Вербицкий). В этом случае акцент переносится с обучающей деятельности преподавателя на познавательную деятельность студента, а учебный предмет проектируется как предмет деятельности студента. Таким образом, усвоение знаний осуществляется в контексте деятельности, где знания выполняют функции ориентировочной основы, средства регуляции, а формы организации учебной работы студентов-функции форм воссоздания усваиваемого содержания.

Представим далее описание системы СРС на примере обучения теоретических основ начальной математики. В качестве системообразующего признака выступает изменение характера познавательной деятельности студентов в процессе СР от воспроизводящего к преобразующему.

Общеизвестно, что появление деятельности обусловлено целью. Таким образом, элементом системы СРС должна быть ее цель, которая в общем виде сформулирована в Государственном образовательном стандарте высшего профессионального образования и конкретизирована в программе ТОНМ. При этом следует учесть, что знания и соответствующие методическое умения должны быть сформированы у будущих учителей начальных классов на разных уровнях-воспроизведение, применение в аналогичных условиях, применение в новых условиях, нахождение нового знания. Таким образом, цель СРС определяется, с одной стороны, требованиями крезультатом обучения, а с другой стороны, характером деятельности, которую будут осуществлять студенты в процессе выполнения предложенного задания.

Как отмечалось ранее, СРС может быть организована по изучению материала, основы которого раскрыты на аудиторных занятиях, так и по самостоятельному изучению части учебного курса в полном объеме. Поэтому существуют особенности и в критерии отбора содержания СРС в зависимости от выбранного варианта. Так, если СРС организуется на этапе отработки методических умений , эти особенности выражаются в следующем:

-на самостоятельную отработку выносятся действия, ориентировочная основа которых уяснена в процессе аудиторных занятий;

-задание для СР должно быть посильным для студентов (характер выполняемых в процессе СР действий не должен выходить за пределы «зоны ближайшего развития»);

-трудность СР должна быть нарастать постепенно (от более легкого к более трудному).

При организации самостоятельного изучения студентами части учебного материала в полном объеме отбирая содержание СРС, необходимо соблюсти следующие требования:

-достаточная освещенность вопроса в научно-методической литературе;

-доступность изучаемого материала;

-относительная локальность, логическая обособленность, завершенность материала.

Следует отметить, что в последнем случае отбор содержания для СРС должен быть произведен таким образом, чтобы обучающиеся осознавали роль и место предлагаемого материала в изучаемом курсе, а также логическую структуру всего учебного курса. Кроме того, необходимо учитывать и такой фактор, как обеспеченность студентов соответствующей литературой и другими средствами обучения для СР.

Литература:

1. Граф В., Ильясов И.И., Ляудис В.Я. Основы самоорганизации учебной деятельности и самостоятельная работа студентов. М., 1981.

2. Пидкасистый П.И Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении. М. : Педагогика, 1980.

УДК 37.013

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ МУЛЬТЕМЕДИА В ОБУЧЕНИИ ИНФОРМАТИКЕ

Торогулова Р.А., Асилова З.А.
ЖАГУ, г. Жалал-Абад
rysbu.torogulova@mail.ru

Аннотация

В статье обоснована актуальность создания интерактивной базы данных в обучении и приведен пример разработки данной базы по информатике. Предлагается применение интерактивной базы для самостоятельного формирования знаний и умений.

Annotation

This article is based on the actuality of creating the interactive database in teaching and given an example of its development in information science. The usage of the interactive database for independent knowledge and ability formation is suggested.

В современных условиях информатика занимает особое место в иерархии наук. По отношению к другим частным наукам она выполняет роль метадисциплины. Если науку в целом можно назвать методологией познания действительности, то информатику можно назвать современной методологией науки. Мощность ее аппарата усилилась с возникновением и развитием компьютерной техники и компьютерных технологий.

При обучении информатики с применением инновационных методов, нужна мощная информационная база данных. С помощью современных компьютерных и телекоммуникационных технологий можно разработать профессиональную интерактивную базу данных по информатике. В интерактивных базах данных учебные материалы урока систематизируются и демонстрируются через опосредованные компьютером коммуникации.

Всю совокупность методов преподавания информатики и обучения на базе можно условно разбить на две группы по типу коммуникации между обучаемыми и преподавателем:

1. Обучение информатики на интерактивной базе
2. Методы самообучения по информатике.

При изучении курса обучающие больше времени уделяют обучению умения использовать, конструировать и создавать информационные системы и модели различной степени сложности в различных прикладных областях в пределах доступности высшего образования.

Мультимедийная технология позволяет наиболее быстро и эффективно организовать обратную связь, одновременно развивая не только познавательные, но и творческие возможности каждого обучающегосяв коллективном обучении.

Важными функциями преподавателя являются:

- поддержка обучающегося в его деятельности;
- способствие в его продвижении в море учебной информации;
- облегчение решения возникающих проблем;
- помощь в освоении большой и разнообразной информации.

При самообучении используются интерактивные учебные материалы, которые представляют собой электронную версию заданий распространяющиеся через компьютерные сети. Ученики используют их в качестве неотъемлемой части курса или как дополнение к работе.

Интерактивная база, предоставляет все возможности для получения информации содержащих звук, графику, видео и текст. При этом различные стимулы влияют на определенные чувственные рецепторы, каждое сенсорное событие вносит свои ощущения. В целом происходит суммирование информации, быстрее формируется понятие о ней и скорее наступает процесс концептуально-зависимой обработки.

Таким образом, специальная, профессиональная разработка учебных материалов с помощью мультимедийных технологий является одним из способов изучения материала, а также облегчения восприятия и запоминания информации наиболее четко и понятно. Кроме того, при использовании мультимедийных технологий, учителя активно организует обучающий учебный процесс, выбирая определенную траекторию в развитой образовательной среде.

При обучении с помощью интерактивной базы обучающие одновременно работают с компьютерной техникой и будут все больше осваивать практическую работу на компьютере, чаще использовать обучающие компьютерные программы при изучении информатики и других дисциплин. Титульная страница интерактивной базы данных:

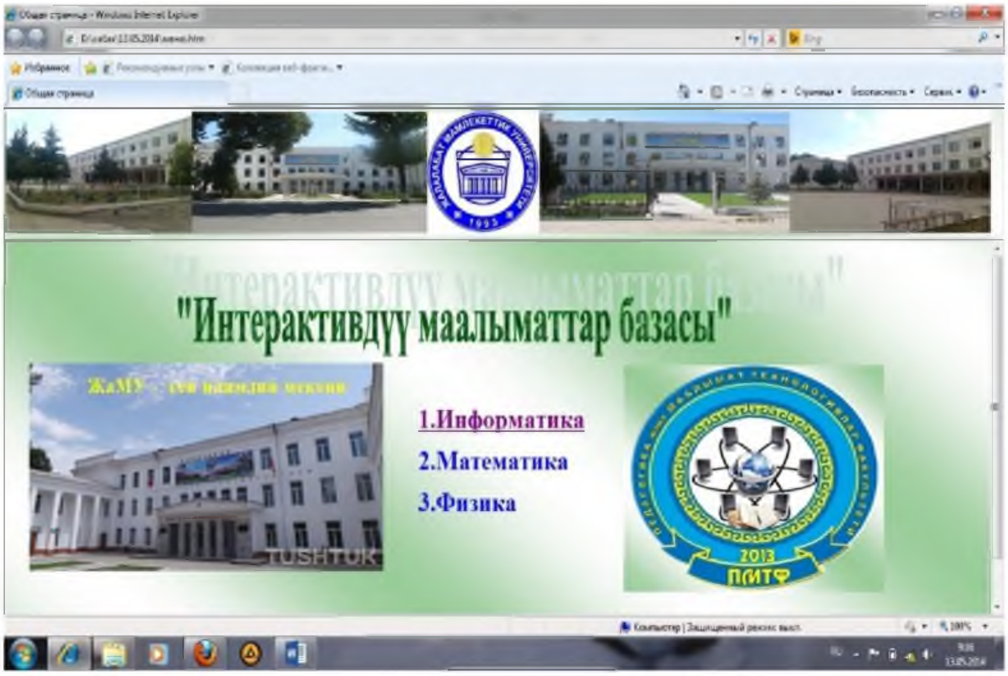

Интерактивная база данных по информатике:

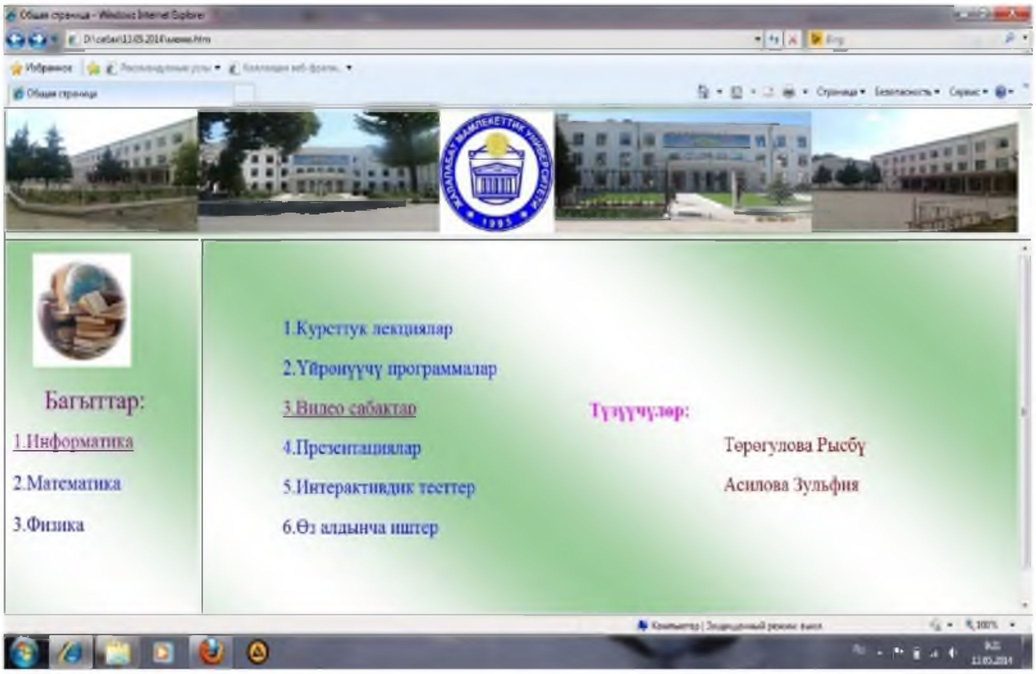

Например, видео уроки по информатике:

Для разработки профессиональной интерактивной базы, нужно:

Во-первых, при проектировании мультимедийных интерактивных систем сформировать гипертекстовые связи, следуя программе курса, методике обучения, логике учебных целей.

Во-вторых, используя богатые возможности Интернета, нужно следить за навигацией и ориентацией как в документе, так и в гиперпространстве.

Кроме того, разработка учебного материала должна вестись с привлечением таких областей, как педагогика, психология, дизайнерские разработки, художественное оформление, программирование, новые информационные технологии.

Значение этих методов и интенсивность их использования существенно возрастает с развитием обучающих телекоммуникационных технологий, и становятся важным источником получения знаний.

Особенность современного педагогического процесса состоит в том, что в отличие от традиционного образования, где центральной фигурой является преподаватель, центр тяжести при использовании новых информационных технологий постепенно переносится на обучающегося, который активно строит свой учебный процесс, выбирая определенную траекторию в развитой образовательной среде.

С другой стороны, интерактивность, мультимедийность помогают человеку увеличить объем восприятия информации. В результате одновременно восстанавливается способность обнаруживать и интерпретировать сенсорные стимулы (слуховые, зрительные), предъявляются распознавание и усвоение образов, т. е. сосредоточение умственных усилий на сенсорных и мысленных событиях.

Из этих ситуаций, можно обозначить еще один критерий, - возбуждение и интерес. Они оказывают значительное влияние на внимание, так как поддерживают в активном состоянии способность обучаемых к восприятию сенсорных сигналов. Не секрет, что у обучаемых работа за компьютером и сам компьютер вызывают повышенный интерес, не говоря о том, насколько вырастает мотивация при возможности использования интерактивной базы.

Литература:

1. http//nto/immpu/squ/ru/fites/*Сидоркина И. Г.* Информационные и лингвистические компоненты автоматизированного проектирования инструментов открытого образования. Йошкар-Ола: МарГТУ, НИЦ ГА, 2001.
2. *Семакин И. Г., Вараксин Г. С.* Структурированный конспект по базовому курсу: Приложение к учебнику. М.: Лаборатория Базовых Знаний, 2001.
3. М. П. Лапчик, И. Г. Семакин, Е. К. Хеннер. издательство «Академия» учебник для педагогических вузов по методике преподавания информатики 2004г.
4. Материалы журнала «Компьютеры и оргтехника»
5. Бойко Г.М., Пак Н. И. Информационная среда школы открытого типа в области управления и построения учебного процесса//Отрытое образование-2001г.-№2
6. http//abc.vvsu/ru/Books/inform_tehnolog/Воронин Ю. А. Компьютерные технологии в процессе подготовки учителя // Педагогика. – 2003г.№8.

УДК: 81.373

С. РЫСБАЕВ ЖАНА УЛУТТУК АЛИППЕ

Ураимов К.М.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.
Uraimov72@mail.ru

Аннотация

Кыргыз элинин улуттук алиппеси; улуттук алиппени алгач ирет түзүп чыккан окумуштуу, профессор С.Рысбаевдин чыгармачылыгы жана жигердүүлүгү жөнүндө; кыргыз элинин улуттук алиппесинин абдан зарылдыгы тууралуу.

Abstract

This paper deals with the Kyrgyz people's national alphabet and is about the first compiler of the national alphabet, scientist professor S.Rysbaev's works and the necessity of the national alphabet of the Kyrgyz people.

Кыргыз Республикасынын Эгемендүүлүк макамын алган алгачкы күндөрүнөн тартып эле бардык тармактарда чоң бурулуш болду. Мындай процесс алгач билим берүү тармагында байкалды. Башка тармактар сыяктуу эле билим берүү багытындагы өзгөрүү алгач окуу программаларын кайрадан түзүү зарылдыгын жаратты. 1992-жылы Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүн алышы менен окуу китептерди анын ичинде «Алиппе» окуу китебин түзүүдөгү жаңы идеялардын пайда болушу б.а. кыргыз элинин улуттук идеологиясын, тарыхын, маданиятын, этникалык мурасын тарбиялоо процессине киргизүү жана кийинки урпактарга жеткирүү актуалдуу маселелерден болуп калды. Мындай ойду биринчилерден болуп, ошондогу Кыргыз билим билүү институтунун, азыркы, Кыргыз билим берүү академиясынын мамлекеттик тил жана лингвистика лабораториясынын башчысы , п.и.д., профессор С. Рысбаев көтөрүп чыгып, накта улуттук менталитетке суугарылган окуу китебин түзүп чыгып жаш жеткинчектерге сунуштады. 1-класстардын «Алиппе» окуу китеби алгач 1998-жылы жарык көрүп, окуу куралы катары сыноого коюлду. Жогоруда аталган улуттук алиппебиз жарым кылымдан соң кайрадан колдонууга берилип жатат. Китеп өндүрүшкө сунушталган алгачкы күндөрдөң тартып эле ар тараптуу колдоого алынды. Окуучулардын сүйүктүү китебине айланды. Албетте билим берүү тармагында мындай процесс башталгыч класстардан башталышы айдан ачык эле. Окумуштуу жазган окуу китебинин СССР мезгилиндеги окуу китебинен өзгөчөлүгү кыргыз элинин этномаданиятынын нагыз маңызынын чагылдырылышы болуп эсептелет. Анда байкалгандай балдардын өзү жашаган чөйрөнү таанып-билүүсүн, андан ары дүйнө таанымын кеңейтип, тарбия-таалим берүү сыяктуу кеңири максаттуу, келечектүү иш-аракеттерди өзүнө камтып турат.

«Алиппе» окуу китеби адам баласынын сабаттуу болуусуна жол ачат. Ал ар тараптуу иштелбесе билим сересинин системасынын бузулушу айдан-ачык. Биз сөз кылмакчы болуп жаткан «Алиппе» окуу китеби жөнөкөйдөң татаалды көздөй принцибин жетекчилике алуу менен иштелген. Анда берилген түстүү сүрөттөр алгач түзсүз берилгендиктен бир аз талаш-тартыш маселелерин жаратты. Аны кайрадан иштеп чыгып, айрым материалдарга түзөтүү берүү менен тематикалык, сюжеттик түстүү сүрөттөр берилген. Окумуштуу мурдагы «Алиппе» окуу китептеринин ичинен алгачкы окумуштуу И. Арабаевдин 1924-жылы жарык көргөн окулугунун тематикасына, тарбия-таалим берүү философиясына, анын өнүгүү, калыптануу эвалюциясына абдан терең талдоо жүргүзүү менен саресеп салган. Башкача айтканда, С. Рысбаев «Алиппелер парадын» түзгөн.

Улуттук «Алиппебизди» негиздөөнүн зарылдыгын да мына ушундан көрөт. Тоталитардык замандагы административдик башкаруунун бир жактуу идеясын кескин сынга алат. Ошентсе да, ар бир «Алиппе» окуу китептеринин өз орду бар экендигин, убагында андан тарбия-таалим алган нечендеген сабаттуу инсандар чыкканын тарых тастыктап турат.

Ооба, албетте, биз айтмакчы болгон ой бул эмес. Кыргыз элинин улуттук «Алиппесин» И. Арабаевден соң кайра жаратууга бел байлап киришип, кыргыз элинин келечеги үчүн астейдил кам көргөн окумуштуу

С. Рысбаевдин жасаган далалаты, кыргыз элинин муундан – муунга өтүп келе жаткан руханий маданиятын эстафета иретинде калтырып кетүүгө «Алиппе» окуу китебинин мүмкүнчүлүгүнүн зор экендигин ачып бере алды. Улуттук «Алиппебиз» кийинки урпактар үчүн мурастык милдет аткара алат. Кези келсе, окумуштуунун бул окулугу айрым талаш-тартыш маселелерге карабай 2002-жылы Финляндия мамлекетинен кайрадан басылып келген. Улуттук «Алиппебиз» бардык окуу китептеринен өзүнүн көркөмдүгү, берейин деген оюнун дааналыгы, «бала тилдүүлүгү» менен сүйкүмдүү. Муну өз тажрыйбасында байкаган профессор С.К. Рысбаев окутуунун бүтүндөй принциптерин жетекчиликке алып түзүп чыккан. Кантсе да бул китеп улуттук «Алиппе» деген статуска ээ болуусу шарт. Анткени ушул китеп гана биздин урпактарыбыз үчүн кылымдан-кылымга кала турган бирден-бир мурасыбыз десек болот.

Кала берсе биз тажрыйбабыздан улам бүгүнкү күндө алтернативдик таризде колдонууга сунушталып келе жаткан Рысбаевдин «Алиппеси» жөнүндө айрым кесиптештер, ата-энелер төмөндөгүдөй пикирлерин билдиришет: Рысбаевдин китеби балдарыбыз үчүн абдан кызыктуу жана мазмундуу; мен бул китепти баалайм, анткени ал баламдын эң жакшы окуусуна жол көрсөтө алды; мектеп жашына чейинки балдарым да абдан кызыгышат; менин балам үчүн бул абдан жакын адамына айланып калган эле. Ал «Кош Алиппе» майрамында кадимкидей; «Китепти эч кимге бербейм» - деп баарыбызды таң калтырды. Ушундай эле эксперимент окуучуларга карата жүргүзүлүп, алар китептеги жатык тил менен жазылган болуп андагы тематикалык кыскача текстер, жазуу үчүн тамгалардын элементтери, ар түрдүү мазмундагы тапшырмалар бар. Окуучулардын сабаттулугун арттыруу максатына кошумча дүйнөтаанымын туура калыптандыруу максатын көздөп, кыргыз элинин этно-маданий мурастары, лингово-эстетикалык маданияты тарыхый өнүгүү этаптары жөнүндө маалыматтар, байма-бай берилип барылган. Айрым илимий булактардагы маалыматтарга караганда (1924-жылдын бери карай) улуттук алиппебиз биз жана биздин келечек үчүн 90 жылдан бери карай ак кызматын кылып келе жатат. Профессор С.К. Рысбаевдин улуттук «Алиппеси» алиппелер парадында 13-катардан орун алган. КРнын эгемендүүлүгүнөң кийинки алгачкы кадамдардын бири - бул Улуттук алиппебиздин кайрадан түптөлүп өндүрүшкө киргизилиши болду. Ошол мезгилде окутуу процессинде мындай баалуу эмгек абадай зарыл болуп турган эле.

Жыйынтыктап айтканда, бул чакан макалада окумуштуу С. Рысбаевдин улуттук алиппебизди кайрадан кандайча чегине жеткире түзүп чыккандыгы жөнүндө айтылды. Жаш бөбөктөрүбүздүн сабатын ачууда тарбиялоонун бирдиктүү симбиозу болгон бул кереметтүү китептин ар тараптуу иштелгендигин, окутуунун заманбап философиясы менен ширетилген теориялык-педагогикалык жана илимий-методикалык кандай деңгээлде иштелип чыккандыгы талдоого алынган. Ошентсе да бул тематиканы андан ары улантып изилдеп чыгуу келечектин иши деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. И.Арабаев, «Кыргыз Алиппеси», Ташкент, 1924-жыл.
2. С. Рысбаев, «Алиппе», Бишкек, 1998-жыл.
3. С. Рысбаев, «Алиппе» Бишкек, 2002-жыл.

УДК 37.013

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Шишкарева А.К.
ЖАГУ, г. Жалал-Абад

Аннотация

Именно на практике студент может реально научиться любить и принимать детей такими, какие они есть, выработать у себя терпение, выдержку, ответственность и чувство долга.

Annotation

The students can learn to love children, end take them the way they are, to develop their patience, responsibility and feeling of duty, exactly during the practice.

Педагогическая практика является важнейшим звеном в системе профессиональной подготовки учителя. В специальных педагогических учебных заведениях практика носила всегда длительный и непрерывный характер, что обеспечивало достаточный фундамент для закладки основных педагогических умений и навыков у будущих учителей. К.Д Ушинский писал, что «метод преподавания можно изучить из книги или со слов преподавателя, но приобрести навык в употреблении этого метода можно только длительной и долговременной практикой».

Подготовка будущих учителей осуществляется на основе многоступенчатой системы высшего образования, разнообразных учебных планов и программ, а также современных технологий обучения.

Очевидно, что учителями не рождаются, а становятся в ходе приобретения педагогического опыта, постоянного совершенствования.

Особенно важно в современных условиях университетского обучения уделять большое внимание педагогической практике, проводимой в школьных учреждениях.

Решающим к необходимым условиям организации практической подготовки является разносторонняя ориентация будущего учителя на все сферы педагогической деятельности: учебную деятельность учащихся и её методическую оснащенность, воспитательное взаимодействие с его исследовательской - поисковой работой «овладение её» методикой.

Практика помогает формировать в условиях педагогического процесса методическую рефлексию, когда для учителя предметом его размышлений становятся средства и методы педагогической деятельности. Анализ собственной педагогической деятельности помогает практикантку осознать трудности, возникающие у него в работе, и найти грамотные пути их преодоления.

Многолетний опыт руководство практикой показывает, что из года в год студенты педагогического факультета ЖАГУ сталкиваются с одним и теми же трудностями. Например, многие студенты не могут установить контакты с школьниками, не могут организовать учебную работу, распределять внимание к ученикам на уроке, не готовы жизненным педагогическим действиям, не способны объективно и глубоко анализировать события. Корни всех этих недостатков кроются не только в индивидуальных особенностях будущих учителей, а в самой методической обеспеченности. Поэтому необходим серьезный и внимательный подход к содержанию организации педагогической практики.

В наш XXI век – время прогресса, новых технологий, когда учащиеся школы стараются больше узнать о событиях и проблемах, происходящем вокруг нас в мире, студенты должны соответствовать этим нормам т.е статусу современного учителя.

Идея гуманизации педагогики и всего учебно-воспитательного процесса в настоящее время выступает как одно из самых острых и актуальных проблем.

Последнее время в ВУЗе увеличенное количество педагогической практики характеризует, что студент за годы обучения выполняет все виды и функции учителя, как в начальных, так и в старших классах: учителем проводятся занятия, экскурсии, ходят в походы, работают со школьной документацией, выступает в роли руководителя прутка. В течение длительного прохождения практики студент выполняет более сложные ответственные задания. Но при этом студенту - практикантке надо давать возможность проявить самостоятельность, инициативу, иногда это не может дать сразу положительного результата и эффекта.

В данной статье мы хотим конкретно остановиться на специальности «Педагогика и методика начального образования» 540605 дневной формы обучения. До недавнего времени студенты этой специальности проходили всего 6 видов практики, а начинали проходить практику с 3-го курса.

Начиная с 2013 года в учебный план ввели ещё 1 вид практики, которую проходят в течении 2-х семестров без отрыва от занятий, что позволяет студентам более подробного узнать о работе педагога.

Педагогическая практика, в вузе предусмотрена по учебному плану и проводится в определенной системе. Для профессиональной педагогической подготовки студенты проводят практику в школах. Практика проходит в нескольких этапах:

№	Название практики	Курс	Семестр	Количество недель
1	Непрерывная адаптационная практика	2	3	2
2	Непрерывная адаптационная практика	2	4	2
3	Обучающая практика	3	5	2
4	учебная практика	3	6	2
5	Первые дни ребёнка в школе	4	7	1
6	Педагогическая практика	4	8	5
7	Государственная	5	9	4

Если охарактеризовать каждую из этих практик, то она проходит следующим образом. На втором курсе адаптационная практика проходит без отрыва от занятий на третьем семестре, с отрывом от занятий 2 недели на четвертом семестре.

Функция адаптационной практики проявляется в том, что студент знакомится с разными видами учебно-воспитательных учреждений, организацией работы в этих учреждениях, а так же привыкает к ритму педагогического процесса и детям.

Студент - практикант в процессе обучения постепенно устанавливает контакт с детьми, с которыми он работает. Будущий учитель вступает в контакте с семьями детей, реально начинает представлять все трудности и радости педагогической деятельности.

Как на втором, так и на третьем курсе учебная и обучающая практики проходят без отрыва от занятий, в неделю 1 день отводится для прохождения практики в школьных учреждениях. Полученные в процессе теоретической подготовке знания проверяются практикой, находят воплощение в деятельности студента-практиканта. Происходит процесс выработки основных педагогических умений и навыков. Эта практика пассивная, студенты наблюдают за ходом учебно-воспитательного процесса.

Данная практика проводится под руководствами преподавателей кафедры «Теория и методика начального образования» и по итогам проведенной практики выставляется дифференцированный зачет. Обучение будущего учителя и его профессиональное воспитание должно осуществляться в процессе практики: наблюдает ли студент урок, общается ли с детьми, делает анализ своих педагогических попыток.

Производственная практика проводится на 4-м курсе «Первые дни ребёнка в школе» в первом полугодии и педагогическая практика во втором учебном полугодии.

В жизни каждого ребёнка, которому предстоит учиться в школе, есть очень сложный и интересный период - первые дни пребывания ребенка в школе. У ребёнка резко меняется социальный статус и окружение, другой вид деятельности выступает на первый план, потеснив игру. Практика будущих учителей начальный классов в этот период - яркий по впечатлениям и очень ценный по информативности в период становления педагогов. Эту практику проходят в первую неделю сентября, в течение этой недели наблюдают за тем, как учителя принимают первоклассников в школу, как проводится торжественная линейка, посвященная первому сентябрю, как адаптируются дети в школьной среде, первая встреча с родителями детей, как проводятся первые уроки и.т.д. Но данную практику можно было бы увеличить количество недель данной практики ещё на одну неделю, т.е. когда студенты будут находиться в школе 2 недели, первую неделю до первого сентября. Таким образом, они смогут наблюдать за тем, как принимают детей в первый класс и распределяют их по классам. Это дает студентам-практикантам возможность принять участие в подготовительной работе. У ребенка резко меняется социальный статус и окружение, другой вид деятельности выступает на первый план, потеснив игру. Практика будущих учителей начальных классов в этот период – яркий по впечатлениям и очень ценный по информативности период становления педагогов.

Во время практики, но в VIII семестре вместе со студентами по 3-4часа в день работает преподаватели педагогики и психологии, которые обеспечивают поддержку процесса профессионально личностного становление. Очень важно, что при организации той или иной практики учитывалось, что её эффективность была бы намного выше, если студенты проходили бы практику только в тех классах, где работали высокопрофессиональные учителя.

Последний вид практики - это государственная практика, проводимая на 5-м курсе в первом полугодии, студенты-практиканты работают учителями - предметниками. Длительность практики - 4 недели. Государственная практика является совершающим этапам практической подготовке будущего учителя и проходит в сроки, определенные учебным планом. В ходе этой практики студенты выполняют обязанности учителей начальных классов.

В настоящее время в учебный план университета внесены дополнительные изменения по проведению практики. Будущим учителям, нынешним студентам. Чувствовать себя более раскрепощенным уверенным в себе и выбранной ими профессии. В содержании практической деятельности студентов выходят следующие функции: знакомства с системой учебной воспитательной работы школы, изучение системы планирования учебного - воспитательного процесса школы, класса, личности учащегося и коллектива класса. А также с системой учебной и внеклассной работы по предметам, изучение опыта лучших учителей школы, а также разработка и проведение учебной и внеклассной работы, разработка поурочных и тематических планов уроков, проведение уроков, изготовление дидактического материала и наглядных пособий и.т.д. Находясь на протяжении 3-4 лет в постоянном контакте с учителями, студент - практикант как бы «Впитывает в себя» стиль его деятельности. Нами предлагается распределение студентов

по специальностям «ПМНО», начиная с первых видов практики в одну и ту же школу, в один и тот же класс, к одному и тому же учителю. Так студент на протяжении всего учебного процесса сможет познакомиться с программой и методикой всех четырех классах начальной школы, и детализировано изучить методику преподавания одного учителя. А в старших курсах он сможет самостоятельно внести коррективы в деятельность учителя наставника. Большое значение имеет общая атмосфера в учебном – воспитательном учреждении, которая складывается по отношению к практике и к студентам, стиль руководства практикой со стороны педагогических кадров учебного заведения. Именно на практике студент может реально научится любить и принимать детей такими, какие они ест, выработать в себе терпение, выдержку, ответственность и чувство долга. Работая с детьми, быстро понимают, что надо постоянно заниматься самообразованием и самовоспитанием.

В педагогической деятельности выявляются личностные и профессиональные качества будущего учителя.

Для совершенствования содержание и организации практики на итоговой конференции обсуждаются следующие вопросы:

Чего вы ожидали от практики?

Что вам она дала?

Чему научились?

Что вы можете предложить и изменить в организации и проведении практики для максимального использования её возможностей?

Собирались ли вы работать в школе до практики?

Пригодятся ли умения и навыки, полученные на практике в вашей дальнейшей работе? и.т.д. и.т.п.

К основным достоинствам практики можно отнести её технологичность, которая позволяет достигать планируемых результатов, использовать теоретические знания, пробреженные в вузе, обеспечить будущему учителю условия для достижение тайн педагогического мастерства.

Также практика предусматривает:

- ✓ Наблюдение за проведение отдельных видов учебной - воспитательной работы в различных типах школ и других образовательных учреждениях в связи с изучением курсов психологии, педагогики и частных методик;
- ✓ Показательные уроки в школах в связи с изучением частных методик психолога - педагогических дисциплин.

Основными задачами всех видов педагогической практики является:

- ✓ Углубление и закрепление теоретических знаний студентов;
- ✓ Формирование и развитие у будущих учителей педагогических умений и навыков педагогического сознания и профессионально значимых качеств личности;
- ✓ Развитие профессиональной карьеры;
- ✓ Формирование творческого мышления;
- ✓ Развитие потребности в педагогическом самообразовании и самосовершенствовании;
- ✓ Изучение современного состояния учебной - воспитательной работы в различных типах школ.

Литература:

1. Профессионально- педагогическая практика: из опыта работы О.О.Киселева, Педагогика, Москва 2004, №2
2. Коджапирова Г.М. Педагогическая практика. Москва 1998
3. Шевченко Л.Л. Практическая педагогическая этика. Москва 1997

4. Батурина Г.И., Кузина Т.Ф. Введение в педагогическую профессию. Москва 1998
5. Гришин Э.А., Педагогическая этика. Москва 1997
6. Белукин Д.А., Учитель: от любви до ненависти. Москва 1994
7. Амонашвыли Ш.А., Воспитательная и образовательная функция учение школьников. Москва 1994

УДК 94 (575.2)

ПАДЫШАЧЫЛЫКТЫН ТҮРКСТАНДАГЫ КОЛОНИЯЛЫК САЯСАТЫН ИШКЕ АШЫРУУДА ОРУС-ТУЗЕМ МЕКТЕПТЕРИНИН ОРДУ ЖАНА РОЛУ (АНЖИЯН КӨТӨРҮЛҮШҮНӨ ЧЕЙИНКИ ЖАНА КИЙИНКИ МЕЗГИЛДЕРДЕ)

Авазов Э. А. – т.и.к., доцент.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.
ernis-ist@mail.ru

Аннотация

Макалада падышачылык Орусиянын Түркстандагы үстөмдүгү мезгилиндеги колониялык саясатын ишке ашыруудагы 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнө чейинки жана кийинки убактардагы орус-тузем мектептеринин ачылышы, алардын ишмердүүлүгү изилдөөгө алынган. Бай фактылык материалдардын негизинде аталган мектептердин ролу кеңири ачып берилет жана кыргыз коомундагы орду көрсөтүлөт.

Annotation

The paper investigated the role and activities of Russian-native schools in the implementation of colonial policy during the reign of Russian Turkestan tsarskoy before and after the Andijan uprising in 1898 on the basis of rich factual material widely disclosed role of these schools and show their role and place in the Kyrgyz society.

Түркстан крайына өз бийлигин орноткон орус падышачылыгы аталган аймакта өз бийлигин бекемдөө боюнча иш аракеттеринде мусулманчылык маселеси боюнча олуттуу кыйынчылыктарга туш болгон. Тили, дини жана маданияты ар башка болгон Түркстандын жергиликтүү калкынын арасында мусулмандык фанатизмди азайтуу жана европалык маданият менен жуурулуштуруу үчүн орусиялык билим берүү системасын орнотуу күн тартибине коюлган. Крайды караткан биринчи мезгилден тарта орус колониализминин орусташтыруу принцибин ишке ашырууга белсене киришкен падыша өкмөтү жана Түркстандын бийлиги биринчи кезекте жогорудагы маселени чечүү максатында тиешелүү башкаруу курсунун зарылдыгын билишкен. Бул планда Түркстандын түзүүчүсү деп аталган, крайдын биринчи генерал-губернатору К.П. фон-Кауфмандын исламга, мусулманчылыкка этибар бербөө саясаты практикага киргизилген. Аталган башкаруу курсунун алкагында мусулман мектептерине жана орус тузем мектептерин ачууга карата мамиле калыптанган. Мында негизги мамиле этибар бербөө саясатынын багыттарына шайкеш келген рухий турмушка кийлигишпөө саясаты болгон. Кауфман орус тили, маданияты жана билим берүүсү аркылу жергиликтүү элди исламдык фанатизмден кайтарса болот деп үмүттөнүп, мусулман окуу жайларын материалдык жактан камсыз кылбаса алар өзү кыйрап жок болот деп эсептеген. Буга карата ошол кезде купуя ысымдуу автор Т-ов.С. мындайча баа берген: «Түркстанды басып алуу менен орустар өздөрүнө аз тааныш болбогон дүйнөгө – мусулманчылык дүйнөсүнө туш болушту; жаңы крайды башкаруу үчүн – басып алынган элдердин диний турмушу жана ишенимдери менен келишкен башкарууга негизделген, келечекте дароо башкарууга багыт ала турган тажрыйбалуу мамлекеттик акыл керек болду. Түркстандын биринчи генерал-губернатору, генерал-адьютант Кауфман аталган маселенин канчалык маанилүү экендигин сезген. 1867-жылы кийрилген крайды башкаруу жөнүндөгү жобо анын жыйынтыгы болгон. Генерал Кауфман крайды башкарууну «аскердик-элдик» деп атаган. Мусулмандарды башкарууда, орус администрациясына крайда орус кызыкчылыктарынын сакталышына башкы көзөмөлдөөнү, анын да айрымдарын жегиликтүүлөрдүн өзүнө берип – көзөмөлдөөнү гана

калтырып, орустар үчүн кылымдардан бери келаткан салттарды бузуунун эч кандай кажети жоктугун көргөн. Азыркыдай эле анын башкаруусунда уездик начальниктер болгон, бирок, алардын ишмердүүлүгү азыркыга караганда көбүрөөк бекем болгон, ал (ишмердүүлүк) ишенимдүү туземдиктерден шайлануучу, жакшы маяна менен камсыздалган кылымдардан берки шариаттык башкаруу сакталган административдик тараптарга пайдалуу жардам көрсөтүүүнү тапты. 1882-жылы өлгөн, генерал Кауфмандын крайды башкаруу жобосу жаңы менен алмаштырылды, ошол убактан тартып тартиптин толук бузулушу башталды, жаңы жобо иштеп жаткан тартипти түп тамырынан бери өзгөрттү. Бул жободо башкарууга участкалык приставдардын, уезд башчыларынын жардамчыларынын киргизилиши жана алардын орус офицерлеринен болушу, туземдиктерден котормочулар гана алынышы – биринчиден, башкарууга туземдик элементтердин катышуусунан ажыратты, экинчиден, бардык мамилелерде бийликтин бир колго топтогон башкаруунун жалпы түзүлүшү мусулмандардын бийлик жөнүндөгү элестетүүлөрүнө жооп бербеген» [1].

Түркстан крайын түзүү боюнча түркстандын биринчи генерал-губернаторунун кеңири иш планына туземдиктердин орустук билим алуусу жөнүндө камкордуктар да кирген. Бул оор жана татаал маселеге генерал кунт коюп жана этияттык менен мамиле жасаган. Мектеп - медреселердин туземдик калкка тийгизген таасирине анчалык кабардар болбогондуктан, бул маселе боюнча иш билги адамдардын жетишпестигинен мындай туземдик мектептерге көңүл бурбоону, этибар бербөөнү туура деп тапкан. Анын оюнда бул мектептер эскичилик катары өзүнөн өзү жок болуусу мүмкүн эле.

Ал 1873-жылы падыша өкмөтүнө «Түркстан крайында окуу ишинин жана элдик билим берүүнүн түзүлүшүнүн планы« аттуу долбоорун сунуштаган. Мында ал крайдагы билим берүү орус кызыкчылыктарына багытталышынын зарылдыгын айтып келип: «Муну менен бөтөн элдин диний ишенимдери мектеп тарабынан түз кийлигишүүгө учурбастан, мында алар конфессионалдык багытта болбошу керек»[4, 63]- деп белгилеген.

Ушундай көз караштан улам ал орустук мамлекеттүүлүк көз караштарын туземдик мусулмандык мектептер аркылуу ишке ашырууну максат кылган эмес. Ошол эле учурда ал Түркстан крайында теги жана келип чыгышы боюнча татарлар менен сарттарга жакын болсо да өзүнчө этнографиялык топ катары бир гана мусулман мектептеринин акылмандыгына берилбеген ошондон улам билим берүүдө, жашоого жөндөмдүү жана кабыл алгыч көп сандаган кыргыз калкы бар экендиген билген (бул жерде казактар, кыргыздар эске алынган-А.Э.). Ошондон улам ал өзүнүн агартуучулукка болгон көңүлүн Түркстан крайында кыргыз балдары үчүн орус мектепетерин түзүүгө бурган. Ал «кыргыздардын балдары орус мектептеринде орусташат жана орус жарандыгына көнүшөт, ошондон улам тар жана бир жактуу мусулманчылык европалык цивилизациянын принциптерине жана идеяларына ылайык келбеген өз таасирин тийгизүүчү абалда болбой калат»[5, 140] – деп ойлогон. 1879-жылы Ташкентте мугалимдер семинариясы түзүлүп анда орустар менен кошо кыргыздардын балдарынын бирге окуусу чечилген. Бул көз карашка ылайык кайрадан ачылган семинарияга тарбиялануучуларга орус транскрипциясынын негизинде кыргыз тилине үйрөтүү киргизилген.

Түркстандагы туземдиктердин билим алуусуна туруктуу көз караштын жоктугунан кыргыздарды орусташтыруу тажрыйбасы өзгөртүлгөн. 1883-жылы башында семинарияга сарт тили, 1885-жылдан перс тили киргизилген. Орус транскрипциясы аркылуу кыргыз тилин окутуунун ордуна араб алфавити аркылуу сарт жана перс тилдерин окутуу биротоло бекитилген, сөз кылышкан арап тилин окутууга уруксат берилген эмес. Бирок, семинарияга дээрлик кыргыздар тапшыра берүүсүн уланткан. Ушундай жолдор менен мурдагы долбоорду кыя өтүп сарт жана перс тилдеринде мусулман жазуусуна үйрөтүшкөн [5, 142].

1880-жылдардын ортосунда Александр III такка олтурушу жана Розенбахтын орусташтыруу саясаты менен байланыштуу билим берүүдө жагдай өзгөрүүгө учураган. Орусташтыруунун негизги каражаты катары мектептерге зор маани бериле баштаган [3, 262].

1887-жылдын 1-январына карата орус мектептеринде баары болуп жергиликтүүлөрдөн край боюнча 245 бала окуган. Атайын жергиликтүүлөр үчүн Ташкент гимназиясынын алдында түзүлгөн интернат бош турган. Анткени андагы окутуу жергиликтүү элдин таламдарын жооп бербегендиктен таза орус мектептерине жергиликтүүлөр балдарын берүүнү каалашкан эмес.Ошол себептүү күн тартибине орус-тузем мектептерин ачуу маселеси коюлган. Анын демилгечиси болгон генерал-губернатор Н.Роезенбах: «Мусулмандык түркөйлүк менен күрөшүүдө биз баары бир алсызбыз, 20 жылдык башкаруу учурунда биз өзүбүзгө жүктөлгөн тарыхый милдетибизди жана бөтөн элдердин билим алуусунда агартуучулук миссиябызды аткаруга дээрлик киришкенибиз жок»[3, 325]- деп өз демилгесинин зарылдыгын белгилеген. Н.Розенбах Орус жана жергиликүү калктардын балдары үчүн бир класттык приходдук училища деп аталган башталгыч мектептин тизимин түзүү долбоорун сунуштаган. Бул долбоор Александр III тарабынан колдоо тапкан. 1884-жылдын акырында Ташкент шаарынын «азиялык бөлүгүндө» ушундай мектеп биринчи жолу ачылган. Анын ачылышында куттуктоо сөз алган генерал Н.И. Гродеков менен семинариянын директору Ю.Ф. Крачковскийлер бул күндү бактылуу күн катары белгилешип сарттардын чыныгы маданиятка, нукура прогресске карай жол алуусу катары баалашкан [5, 143]. 1886-жылдан баштап ал мектептер орус-тузем мектептери деп аталып кеңири тарала баштаган. Нукура орус мектептеринен айырмаланып аталган мектепте билим берүүнүн өзгөчөлүктөрү болгон. Окуу күнү эки бөлүккө бөлүнүп, биринчи эки саатында орус тилинде орус мугалими тарабынан окуу, жазуу жана арифметика сабактары окулса экинчи бөлүктө жергиликтүү тилде мусулман дини боюнча молдо сабак өткөн [3, 326]. Генерал-адьютант Н. О. Розенбах орус тузем мектептеринин ачылышы менен туземдик калк арасында орус рухун жаратууга жана бекемдөөгө көмөктөшүүлөрүн областтын начальниктерине буюруп: «Бул мектептер жакын жана ишенимдүү жолдор менен Түркстан крайынын бардык элдеринин турмуш тиричиликтик жана экономикалык кызыкчылыктарын жалпы мамлекеттик кызыкчылыктарга бириктирет жана бул элдердин биздин кубаттуу метрополиядагы түпкүлүктүү орус калкынын улуу үй-бүлөсү менен жуурулушсуна биротоло алып келет» - деп өз оюн билдирген. Ушундай пикирде Розенбах туземдиктердин аң сезиминде орус мамлекетик бийлиги өз бийлик, орус тили өз тил болот деген түшүнүк калыптанышына ишенип, мусулман мектептеринде бугуп жаткан сеператизм өзөгүнөн ажырап, орус тузем мектеби эски мусулман мектептери жуурулушат деп божомолдогон.

1896-жылы Фергана областында эки орус-тузем училищасы ачылган. Алардын бири Кокондо 7 окуучусу менен, экинчиси Эски Маргаланда 18 окуучусу менен иш алып барган. Наманганда 23 окуучусу менен, Ошто 20, Чустта 18, Кожентте 20, Анжиянда 14 окуучусу бар орус-тузем мектептери болгон.

Кыргызстанда биринчи орус тузем мектеби дунгандардын балдары үчүн 1884-жылдын октябрында Каракуну кыштагында уюштурулган. 1888-жылы Ошто, 1897-жылы Токмокто, 1898-жылы Николаевский кыштагында орус-тузем мектептери иш алып барган [6, 51]. 1900-жылы орус тузем мектеби Кетмен-Төбө капчыгайында ачылган [6, 65]. Оштогу орус-тузем мектебинин алдында 1887-жылдан тартып орус тилин үйрөнүү боюнча чоңдор үчүн кечки курстар иш алып барган. 1913-жылы мында 18 киши окуган. 1910-жылы мындай кечки курстар Прежевальскийдеги орус-тузем мектебинде ачылып, мында 90 киши окуган, анын ичинде 25 кыргыз болгон [10, 10].

Мусулманчылык маселесин кайра кароонун алкагында билим берүү маселесине кайрылып, өзүнүн көз караштарын жайылтып аны ишке ашырууга аракет кылган край башкаруучуларынын бири генерал-губернатор С.М. Духовский болгон. Генерал–лейтенант С.М.Духовскийдин көрсөтмөлөрүнөн элдин жашоосунун тиричиликтик жагдайларын, тилин, динин билбей туруп башкарууга болбой тургандыгына ынангандыгын туюуга болот. Ушундай эле көз карашын бекемдеген дагы бир циркулярын ал аскер-губернаторлорго жолдоп, анда өзүнүн Самарканд жана Фергана областарына барганында ага ошол жерлик чоң кишилер менен катар эле жаш балдардын да учурашууга келишкендиктери колдоого гана ээ болбостон, көңүлгө да ылайык келгендигин айтып келип: «Жаш муундарды тарбиялоо биздин өзгөчө камкордугубуздун предмети болууга тийиш жана бул максатта бир да иш чара текке кетпеши керек. Өсүп келе жаткан жаштар өздөрүнүн начальниктерин жана жетекчилерин, алардын көз караштары менен талаптарын жакшы билүүгө үйрөтүлүүсү керек, бийликтердин аларга карата жагымдуу кайрылуусу жана жакшы мамилеси катуу буйруктан да өктөмүрөөк таасир калтыраары белгилүү»[8,14], - деп жыйынтыктаган. Генерал-губернатор Духовский орус мектептериндеги мусулман окуучуларынын Россияга саякаттап келүүсүн уюштуруу маселесин көтөргөн жана элдик училищанын инспектору Граменицкийге долбоорду даярдоону сунуштаган. Жыйынтыгында 18 мусулман окуучусу Самаркандан Петербургга келишкен[9]. Бул маалыматты жарыялаган «Таржуман» газетасынын редакциясы «мындай саякаттар абдан пайдалуу, балдардын санын көбөйтүү зарыл»[9] - деп өз оюн билдирген. Анжиян көтөрүлүшүнө байланыштуу край аймагындагы сапардан кийин губернатор бир кездеги крайдын түзүүчүсү атанган биринчи генерал-губернатор К.П. фон Кауфмандын «орустардын жана туземдердин балдарын бирге тарбиялоо керек, орустар мектептеринен мусулман мектептерин обочолотуу экономикалык жана саясий мамиледе зыяндуу» деген пикирин улап орус-тузем мектептерин көбөйтүү саясатына киришкен. Мындай мектептердин ачылышы айрыкча Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин катуу темпте өнүккөн.

Крайды башкарууга тартылган орус чиновниктери туземдик мусулмандардын ишеними, каада-салты, үрп-адаттары боюнча жалпы элестетүүлөрү болуусу керектигин белгилеп, бул максатта «Мусулманчылык боюнча материалдар жыйнагын» түзгөн. Мусулман мектептерине карата 1893-жылдын 1-мартындагы еврей хедерлери (диний башталгыч мектеби- А.Э.) жөнүндөгү мыйзамды жайылтуунун сунуштаган, бул пунктта ал анын жардамчысы, болочоктогу мураскору, генерал Н.А. Ивановдун таасири алдында калган[5, 147].

Анын негизги ойлору «Түркстандагы ислам» аттуу отчетунда чагылдырылган. Отчеттун корутунду бөлүгүндө Духовский христиандар менен мусулмандардын жакындаштыруучу төмөнкүдөй иш чараларды белгилеген: Эбактан бери өздөрүнүн мурдагы башкаруучуларынын эч нерсе менен ченелгис жеке бийлигине көнгөн туземдиктерге карата гумандуулуктун жана адамгерчиликтин кеңири башталмасы колдонулбашы керек;; Мусулмандардын рухий башкармалыктарынын болушу зыяндуу; Мусулмандар арасында миссионердик ишмердүүлүктү өнүктүрүү сунушталбашы керек, антпесе бул бизге карата мусулмандардын кастыгын жаратаары айкын; Орус тузем мектебинде окуган уландарды жыл сайын каникул учурунда өз көздөрү менен өлкөнүн, анда жашаган калктын кандай экендигин көрүп келүүгө Россияга жөнөтүү зарыл; Мусулмандардын арасында иш алып барган дарыгер аялдардын жана фельдшер-акушерлердин иштери аркылуу орус медицинасына болгон ишенимди жаратууну ар тараптан колдоо зарыл ; Жергиликтүү администрациянын кызматкерлери жана Түркстан аскердик округунун офицерлери жергиликтүү тилди жана мусулмандардын турмушун үйрөнүүгө тийиш, котормочулардын ролунун начарлашы менен акырындап туземдиктер

менен алакалашууга орус тилин киргизүү керек; Крайдагы мусулман мекемелеринин так саны алынуусу керек; Мусулман мектептери администрациянын ыктыярына берилүүсү зарыл; Үй-бүлөлүк турмушка казы бийлердин бизге пайдасыз нравалык басымын азайтуу үчүн администрацияга үй-бүлө жана нике иштерин териштирүү укугу берилүүсү зарыл; Генерал-губернаторго саясий жагдайда зыяндуу деп табылган мусулмандык мекемелерди жоюу укугу берилиши керек [7, 63-64]. Тилекке каршы Түркстан генерал–губернаторунун бул долбоору мыйзам катары кабылданууга жетише албаган. Анын айланасында бир далай талаш тартыштар жүрүп, сын пикирлер айтылган

Ислам боюнча белгилүү адистердин бири А.Д. Давлетшин: «Ущул жыйнакка топтолгон материалдар аркылуу мусулманчылык менен таанышуу өкмөттүн улуттук чет жакалардагы таламдарына жооп берүүсү күмөн, Расмий басылма аркылуу мусулмандар христиначылыктын келишпес душманы, ислам башка диндерди тааныбоого үйрөтөт сыяктуу мындай болбогур идеяларды таратуу Орто Азиядагы туземдерге карата жек көрүүнү жаратат жана крайдын элине карата башкаруучу таптын адамгерчиликти сыйлоо сезимин кыйратат. Мусулмандардын динине карата мындай ой жооруулар аларда нааразычылык сезимин калтырат жана тарыхый жактан калыптанган жаңжалдарды арбытат» [2, 236-237]- деп долбоордун талуу жерлерин белгилеп, каршы пикирин билдирген.

Албетте орус тузем мектептерин ачууда анын демилгечилери белгилешкен максаттарга толук жетишилген эмес. Мындай жыйынтыкты Түркстандагы бийлик ээлери да байкашкан. Крайдын акыркы генерал-губернатору Н.Куропаткин: «Орус бийлигин жарым кылымдык башкаруусунда бөтөн элдерди Орусиянын императорунун ишенимдүү кызматкерлери жана орус мамлекетинин берилген букаралары кыла алган жок, өз кызыкчылыктары менен орус падышачылыгынын кызыкчылыктарынын бир экендигин алардын аң сезимине орното албады»[3, 265.] деп таасын белгилеген. Ал эми белгилүү миссионер Н. Остроумов да орусташтыруу түпкү максаттарына жетпегендигин: «К.П. фон Кауфмандын жана анын эки мураскорунун Түркстан крайындагы туземдиктерди орусташтыруу, түркстандык чет жакаларды метрополия менен жуурулуштуруу боюнча мүдөөлөрү жана тилектери акталган жок. 1892-жылы Ташкентте туземдиктердин арасында ири жаңжал чыккан. 1898-жылы Фергана областы бүткүл крайдын тынчтыгын бузган көтөрүлүшкө чулганган. Мында мен дароо эле жаңыдан басып алынган мусулман крайында орус администраторлору болжошкон түпкүлүктүү мусулман мектептеринин кыйрап жок болуусу гана эмес мусулман маданиятынын жашоого жөндөмсүз деп таанышкандыгын дароо эске алдым»[5, 146.] деп жазган.

Падышачылыктын мектеп жана билим берүү саясаты жергиликтүү калкты орусташтыруу жана Орусия империясы менен тыкыр байланыштыруу максатын жетекчиликке алган. Албетте, бул саясаттын натыйжасы белгилүү деңгээлде оң натыйжа бергени менен түпкүлүктүү максатына жеткен эмес. Ага жооп иретинде жаңы усул мектептери-жадидизм кыймылы келип чыккан. Ал эми мусулмандык билим берүү совет бийлигинин алгачкы жылдарына чейин улантыла берген.

Адабияттар:

1. Т-ов.С. Андижанское восстание и его причины //Туркестанский сборник. Т.471.
2. Арапов Д.Ю. Императорская Россия и мусульманский мир.- М.,2000 С. 236-237
3. Бахрушин С.В. История народов Узбекистана.-Ташкент, 1947.-С. 263,265, 326.
4. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. – М.: АПН РСФСР. – 1960. – С. 63.
5. Остроумов Н.К. Колебания во взглядах на образование туземцев в Туркестанском крае. В кн.: Кауфманский сборник. М., 1910.С.-143,146-147.

6. Обзор Семиреченской области за 1887 год.- Верный, 1888 . - С. 51, 65.
7. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный по высочайшему повелению сенатором Гофмейстром графом К. К. Паленом//Сельское управление. Русское и туземное. СПб. Сенаторская типография .1910.- 63-64.
8. Тимаев К. Андижанское восстание (из личных воспоминаний) // Средняя Азия. Ежемесячное литературно- историческое издание. Кн. 2. Ташкент. 1910. С.-14
9. Туркистан валийсиниг гозал Тадбири (Хорошее решение губернатора Туркестана) // Таржуман, 1898.№44.-С.1.
10. ЦГА РУЗ, ф. и.-47, оп.1, д.1071, л.10.

УДК 398.87

"МАНАС" ЭПОСУНДАГЫ КОШОК ЫРЛАРЫНЫН МААНИСИ ЖӨНҮНДӨ

Анарбекова В.Э.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.
Artur-Argen@mail.ru

Аннотация

Бул макалада "Манас" эпосунда айтылган кошок ырларындагы эпикалык баатырлардын Ата Мекен учун болгон патриоттук эрдиктери, эркек кишилердин (Манас, Бакай) жана кыз-келиндердин (Арууке менен Каныкей) жоктоосу, мамлекеттуулук идеяны ыйык туткандыгы, азаттык учун болгон курош, баатырлардын социалдык абалы, урп-адат, этностордун аталышы жонундо баяндалат.

Annotation

The epic heroes patriotic heroism for Fatherland, men*s (Manas, Bakaı) and women*s (Aruke,Kanykey)weeping,holding the national idea in deepest respect, struggle for freedom, the social position of heroes,traditions,and the names of ethnology in koshok songs from «Manas» epos are described in this article.*

Кошок оозеки чыгармачылыктын ичиндеги эң байыркы жанр. Манас эпосу да кошоктон чыккан деп айтылат. Мисалы, баатырлар өлгөндөжесирине тул салдырып, алтымыш кошокчу аял кошуп, аза күткөнү Манас өлгөндө;

"Алтымыш катын кошокчу,
тул түбүндө Акылай.
Баягы кайран жеңең Каныкей,
боздоп турду буркурап.
Кошуп эле турат чыркырап[1]"

деген саптарда жалпы эле кошоктордун айтылуусу кыз-келиндерге таандык экендиги жөнүндө баяндалат.

Бирок, тарыхый маалыматтарда эркектердин да кошок айтканы жөнүндө мисалдар көп. Мындай тартип ар дайым эле сакталып келген эмес. Мисалы, Манас эпосунун өзүндө эле элде алгач Манасты Ырчы уул айтып, өлгөндө анын баатырдык иштерин кошкондугу жөнүндө уламыштар бар. Ал кошокторду легендарлуу Токтогул ырчы бир чыгармага бириктирген дешет. Бирок, ырчынын туулгандыгы жана дүйнөдөн кайткандыгы тууралуу так маалыматтар жок.

Эркектин аялга карата кошогунун бир мисалы жөнүндө маалымат сакталып калган. 1865-жылдардан мурун айтылып жүргөн деп саналган "Туяна" аттуу кошок 1923-27-жылдары Белек Солтоноев тарабынан билим борборуна тапшырылыптыр[2].

Ал кошокто:

"Кара тору Туянам,
Катынча кошуп ыйларга,
Калкымдан жаман уялам" [3]

деген саптардан эле өткөн заманда аял үчүн эр адамдын кошок айтуусу чектен чыккан иш катары эсептелгенинен кабар берет.

Манас эпосунда Чоң казатта капыстан Чубак баатыр жоголуп кетет, ошондо Манас:

Кайраным Чубак сен элең,
Канган Манас мен элем.

Арстан Чубак сен элең,
Артымда Чубак жүргөндө.
Ааламды алам дээр элем. [4]

Ал эми Манастын Алманбетке кошкон кошогунда:

Атана арман дүнүйө,
Эгиз козу түгөйүм.
Алакем атышка салсам ак жолум элең,
Болот элең таш кескен!
Айкырып Алмаң турганда.
Мен Бээжинди бузам дечү элем.
Алты түмөн кол келсе,
аралап жеке кол салган,
Асылым Алмаң ала жат[5].

өңдүү ыр саптары менен бекемдеши баатырдык идеяны тереңдеткен.

Манас, Алманбет өлгөндө Арууке менен Каныкейдин кошогунда мындай сөздөр айтылат:

Ар уруудан көйнөгүм,
Тартсам жетпейт мойнума,
Талыктырбай айкөлүм,
Тарта кетчи койнуңа[6].

Бул сөздөрдөн жоокердик (варвардык) доорунда эри менен кошо аялдарын, кул-күңдөрүн, атын кошо көмгөн каада-салттын рудиментин[7] көрөбүз, деп жазат Мухтар Борбугулов [8].

Тарыхта белгилүү болгондой байыркы Египет, Кытай сыяктуу өлкөлөрдө жана байыркы көчмөн урууларында аскер адамы жоодо каза болсо атын, курал-жарагын кошо көмгөн. Ал эми С.М. Абрамзондун эмгегинде кыргыздардын, ошондой эле Орто Азиянын жана Казакстандын башка элдеринин каада-салтында никенин левират (жесири-жеңесин, келинин алуу) жана сорорат (балдызын алуу) [9] деген салты дагы жазылгандыгы маалым. Демек, күйүт үстүндө өлүккө кошо өздөрүн табыштоо маанисинде кошокто дагы чагылып жаткансыйт.

Тереңирээк ой жүгүртүп көрсөк Л.П.Потапов[10] менен С.И. Вайнштейн[11] изилдеген никенин түрлөрүн (левират) көрүүгө болот жана эпосто Каныкейге Кыргыл чал менен Тазбайматтын жуучу түшүшү буга мисал боло алат.

Өлүм жана ага алып баруучу нерселердин бардыгы жамандык, тирүүлүк жана аны бекемдеген нерселердин бардыгы жакшылык. Жашоодо тирүүлүк-өлүм, жакшылык-жамандык оппозиция. Ошентсе да жашоо улана берет. Жарыктыкта ар бир инсандын орду бар, жоготуу орду толгус кайгы. Мисалы, Бакай хандын баласы Байтайлак калмактар менен күрөштө каза болот. Анын башын бир бөлөк, денесин бир бөлөк кылып Күлчоро атасына өңөрүп келет. Атасынын, көзүнүн жашы көл болуп, сакалы ылдый жаш кетип, шалдырап мууну бошоп, Бакайдын шайы кетип, күйгөнүнөн кара көздөн кан аралаш жаш кетип ыйлайт. Бул эпосто төмөндөгүчө айтылат:

Кайгысына Бакайдын,
“Карагай-кайың тал ыйлап.
Өчпөскө бүткөн күн ыйлап,
Өсүп чыккан гүл ыйлап.
Өз жат дебей баары ыйлап,
Токтоно албай тоо ыйлап.
Адыр ыйлап, жер ыйлап,
Аккан тунук суу ыйлап.

Айдын көлдө куу ыйлап,
Алты сан кара көп ногой .
Катын, эркек бул ыйлап,
Элдин баары чуркурап.
Эси кетти буркурап.” [12]

деп жалгыз кырчындай жаш баатыр өзүнүн түмөн кол аскери менен эл-жерди коргоо үчүн жарык дүйнө менен кош айтышкандыгын билдирет. Мындай трагедия жалпы эле эпикалык чыгармаларда кайталанат.

Каныкейдин кошогунда: “Кара чачы жайылып, кандуу бети жыртылып” кара кийип кайгыга баткан кан баатырдын жесири асылынан айрылган армандуу күйүтүн кошокто чагылдырат. Кеңеш Жусупов “Өткөн заманда күйөөсү өлгөн жесир аял бетин беш манжасы менен каната тырмап, дак салып, кара кийинип, аза күтүп, үй ээсин күнүнө үч маал жоктоп кара ашына чейин кошок айткан” [13] деп жазат.

Саякбай Каралаев Каныкейдин күйүтүн төрт сап ырда эле апыртуу ыкмасы менен таасын айтат. Айкөлүнөн ажыраган Каныкей “тарак тийбес кара чачынан” жулуп ыргытканда “тал-тал токой бүтөт”, көз жашынан “дайра болуп кара суу агат” [14].

Бирок, кантсе да кошокто аялдын жеке кайгысына караганда баатырдын артындагы туягы жаш, башчысыз калган кыргыз калкынын тагдыры, келечеги жөнүндөгү ой, ата журт темасы алдыңкы катарга чыгат:

“А дүйнө кеткен сен болдуң,
Азапты тарткан мен болдум.
Береги кара жаак айбалтаң,
Кайкалатып ким аштайт?
Сурап ичме тойбогон,
Сугалагын койбогон.
Аргын кыргыз элиңди,
Тополоң кылбай ким баштайт?”

Манастын абасы Кошой хан дагы ушундай кошок кошот:

“Манасым, кара жаак айбалта,
кайкайлатып ким аштайт,
Каңгайдан болсо чоң мүшкүл,
Алакандай журтумду,
Мунун акылын таап ким баштайт?
Долоно саптуу ай балта,
Толгондурбай ким саптайт?
Береки толуп жаткан журтуңду,
Тозок бир келсе манжуудан,
мунун топ-тобун бузбай ким баштайт?” [15]

Эпикалык чыгармада кытай, калмак, кара калмак, шибе, кара кытай, солон, эштек, добот (тибет), ойрот, торгоот, маңгырт, кара ногой, сары ногой, ногой, чүрчүт, олок, орус, урум, сарт, өзбек, казак, нойгут, кыпчак, оогон, тажик, кызыл баш, үндү, манжу, долу жана кыргыз[16] деген этностор айтылат. Имель Молдобаевдин изилдөөлөрүндө болсо 300дөн ашуун[17],ошондой эле М.Ч. Мамыровдо болсо 80ден ашык[18] этнонимдердин бар экендигин маалымдалган.

Манас баатыр ооруп жатканда Каныкей:

“Эчкилинин ташынан,
Өлө электе Манаска
Жай камдаткан башынан
Оозун карап Каныкей

Жалгыз киши баткандай
Ары жагын көөлөткөн
Алты миң кой жаткандай” [19]
кылып, аземдеп мүрзө каздырган.

Археологиялык жактан караганда казанак көр болгон деп айтууга болот дешет изилдөөчүлөр[20].

Эпосто өз орду жана чыгармачылык чеберчилик менен колдонулган кошок ырлары окуянын кульминациялык чегин, башкача айтканда жалпы кыргыз элинин башына күн түшүп тургандыгын угуучулардын сезимине жеткирүүдө зор роль ойнойт. Кыргыз калкынын мамлекеттүүлүгүн бекемдөөдөазаттыкка умтулуп, өз көз карандысыздыгын сактап келгендигинекошоктордун да таасири болгондугу келтирилген мисалдардан көрүнүп турат.

Адабияттар:

1. Манас.Энциклопедия. Бишкек,1995. 1-том. 329-б.
2. КРУИАнын кол жазмалар фонду. 219-385-инвентарлар
3. Кошоктор. Эл адабиятсериясы. Бишкек.,1998. 21 том. 11-б.
4. Жусуп Мамай варианты. “Семетейден”.// Кыргыздар. Кеңеш Жусупов. Бишкек.,1997, 4 том.307-б.
5. «Манас». Түзүүчү Кеңеш Жусупов. Бишкек., 1995. 103 бет.
6. Манас. Курама вариант. 2-китеп. Фрунзе.,1958. 206-207 бб.
7. Рудиментардык — (латынча rudimentum – башталгыч деңгээл, эми гана башталган бүчүр, өспөй калган, жоголуп бара жаткан, мурунку доорлордон калып калган, эскичилик салт-санаа деген мааниде.
8. Борбугулов М. “Манас” эпосу: башаттары, эволюциясы. Бишкек., 2004. 72-бет.
9. Абрамзон С.М.. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Бишкек.,1999. 160-б.
10. Потапов Л. П. Краткие очерки истории и этнографии хакасов (XVII-XXIX вв.). Абакан: Хакасское областное государственное издательство, 1952. - 215 с.
11. Вайнштейн С.И. Тувинцы-тоджиинцы (историко-этнографические очерки) Текст.: научное издание С.И. Вайнштейн: отв.ред. Л.П. Потапов М.: Издательство восточной литературы, 1961. - 218 с.
12. Жусуп Мамай варианты. «Семетейден».: Кыргыздар. К. Жусупов. Бишкек.,1997. 283-б.
13. Жусупов К. Кыргыздар. Бишкек, 1995. 1 том. 305-б.
14. Манас. 1-бөлүм, 2-китеп. Фрунзе.,1959. 306-б
15. Манас. 1-бөлүм. 2-китеп. Фрунзе.,1959. 304-б.
16. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. Бишкек.,1993. 2 – китеп. 138-б.
17. Молдобаев И.Б.. Эпос “Манас” как источник по истории государственности кыргызов.Бишкек.,2004.-11-б.
18. Мамыров М.Ч.. «Манас» эпосунун калыптаныш тарыхы. Бишкек., 005.
19. Манас. 1-болүм. 2-китепче. Фрунзе.,1959. 309-б.
20. Молдобаев И.Б. Эпос “Манас” как источник по истории государственности кыргызов.

УДК: 371.3: 51

М.Н.НАЗАРОВ – ОКУМУШТУУ, ПЕДАГОГ ЖАНА УЛУУ ИНСАН

Аттокурова А.Дж.
ОшМУ, Ош ш.
attokurovanarkan@rambler.ru

Аннотация

Макалада профессор М.Н.Назаровдун окумуштуу, педагог катары ишмердүүлүгү, улуу инсандык сапаттары жанамугалимдин педагогикалык устаттыгы, чебер математика мугалими жөнүндө көз караштары баяндалат.

Annotation

This article speaks about activity and personal qualities of the professor Nazarov M.N.as a scientist and teacher, his pedagogic guidance and craftsmanship of teaching mathematics.

Кыргыз интеллигенциясынын алгачкы өкүлү, илим жолуна биринчилерден болуп чыйыр салган инсан, СССРдин Элге билим берүүсүнүн, СССРдин жогорку окуу жайларынын, Кыргыз Республикасынын Элге билим берүүсүнүн мыктысы, педагогика илимдеринин кандидаты, профессор Назаров Мадамин Назарович улуттук педагогиканын, өзгөчө математиканы окутуунун усулдарын изилдөөнүн көч башында турган сыймыктуу окумуштуу-педагогдордун бири болгон.

Ал 1933-жылы Ош областынын Араван районуна караштуу “Жаңы-Абад” айылында жыгач устанын үй-бүлөсүндө туулган. Анын балалык мезгили өткөн кылымдын 30-жылдарындагы экономикалык кыйынчылык мезгилге, 41-45-жылдардагы катаал согуш убагына жана андан кийинки эл чарбасын калыбына келтирүү жылдарына туура келген. Мадамин агай ал жылдарды эскерип: “... бизди, аравандыктарды 30-40-жылдары апаларыбыз пахтанын арасында төрөп, пахтанын арасында чоңойтушкан”- деп айткан.

Мадамин Назаров 1950-жылы орто мектепти ийгиликтүү аяктайт. Ошол мезгилде Ош, Жалал-Абад, Фергана, Андижан шаарларында жогорку окуу жайлары жок, экинчи жактан материалдык жардам берүүчүсү да жок, жалгыз гана апасы болгондуктан, алыскы шаарларга окууга бара албай колхоздо иштеп калат. Ал 1951-жылы Оштогу педагогикалык институттун ачылганын угуп сүйүнүп окууга тапшырат да физика-математика факультетинин “Математика” бөлүмүнө сынактан ийгиликтүү өтөт. Бүт өмүрүн илимдин ушул тармагына сарптоого аракеттенген жаш студент биринчи күндөн эле “эң жакшы” деген бааларга окуп, жогорулатылган стипендия алууга жетишет. Ал институтта факультеттин комсомол уюмун жетектейт, Коммунисттик партиянын катарына өтүп саясий-агартуу жана тарбиялык иштерге да активдүү катышат. Анын мугалимдик стажы 1953-жылы Ош шаарындагы “25-Октябрь” орто мектебинин кечки бөлүмүнүн 7-10-класстарына математикадан сабак окутуудан башталат.

Мадамин Назаров 1955-жылы Ош ПИни “артыкчылыгы менен” аяктап Араван районунун борборундагы А. Навои атындагы орто мектепте орус жана өзбек класстарына математика жана физика мугалими, окуу бөлүмүнүн башчысы, мектептин директору болуп иштейт.Партиянын райондук комитети 1958-жылы жаш адисти райондук элге билим берүү бөлүмүнүн башчылыгына дайындайт. Бул кызматта иштеп жүрүп ал жалпыга милдеттүү окуу мыйзамын турмушка ашыруу, аларды жогорку квалификациялуу мугалимдер менен камсыз кылуу, билим берүүнүн сапатын жогорулатуу маселелерине көп көңүл бурат. Ошону менен катар окутуунун методикасын, усулдарын жакшыртуу проблемасы анын көңүлүнүн борборунда болот.

1961-жылы М.Назаровду Ош ПИнин администрациясы жумушка чакырат. Ал 1964-жылы жогорку математика кафедрасынын ага окутуучусу, 1965-жылдан элементардык математика жана аны окутуунун методикасы кафедрасынын башчысы болуп иштейт. 1966-жылы Кыргыз педагогикалык илим-изилдөө институтунун сырткы бөлүмүнүнаспиранты болуп жигердүү илимий-изилдөө иштеринин жыйынтыгында 1971-жылы педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасына ээ болот[2].

Мадамин Назаров 1965-82-жж. математиканы окутуунун методикасы кафедрасын жетектеп материалдык-техникалык базасын чыңдоого, мектеп тибиндеги кабинеттерди түзүүгө, кафедра мүчөлөрүнүн илимий-методикалык деңгээлин көтөрүүгө зор күч жумшаган. Ал кафедранын бардык мүчөлөрүнө бирдей талаптарды коюп анын жыйынтыгын чыгарууга аракет жасачу [5].Мадамин агай кафедрада математиканы окутуунун проблемалары боюнча илимий-методикалык семинарды өзү жетектеп ар бир окутуучунун илимий-изилдөө жумуштарынын натыйжасын дайыма сурап турган жана усулчу-математиктердин мектебин түзүүгө жетишкен [3].

Ал 1976-жылы кафедранын доценти, 1982-жылы профессору болуп шайланган. СССРдин Жогорку аттестациялык комиссиясынын чечими менен 1990-жылы Мадамин Назаровго профессор наамыыйгарылган.

Учурда устат агайдын алдыңкы шакирттери математиканы окутуунун методикасы боюнча окумуштуу-педагогдор, атап айтканда Син Е.Е. – педагогика илимдеринин доктору,Алтыбаева М., Мадраимов С., Бөрүбаев Т., Жапаров С. – педагогика илимдеринин кандидаттары,кийинки шакирттери Тургунбаев С., Касымбаев Б., Аттокурова А., Турдубаева К. педагогика илимдеринин кандидаттары болушту.Азыркы күндө да М.Н.Назаровдун илимий мектебинен даярдалган жаш окумуштуулар ал койгон илимий проблемалардын үстүндө изилдөө жумуштарын улантып жатышат.

М.Н.Назаровдун математиканы окутуу проблемасы боюнча окуу колдонмолорун жазууда, математика адистерин даярдоодо, математика мугалимдеринин билимдерин өркүндөтүүдө, математиканы тереңдетип окутуучу класстарда жана мектептерде окутууну усулдук жактан камсыз кылууда кошкон эмгектери эбегейсиз. Айрыкча Ош областындагы алдыңкы мугалимдердин иш-тажрыйбалары Оштогу мугалимдердин билимдерин өркүндөтүү институту тарабынан областка жайылтылардан мурдаагайдын сыноосунан өткөн, аларды илимий-методикалык жактан негиздеген, мугалим өзү сезип туйбаган ички сезимдерин жана сырларын көрө билип алардын мындан ары алга жылышына импульс берген[4].

Проф. М.Н.Назаров математика мугалиминин моделин түзүүгө өзгөчө маани берип,чеберматематика мугалимине коюлган талаптарды иреттеген:

1. Өзүнүн кесибинин теориялык фундаментин түзгөн математика илимин терең билиши зарыл;
2. Педагогика жана психология предметтерин, окутуунун дидактикасын, принциптерин өздөштүрүүсү керек;
3. Жалпы көз карашы, ой жүгүртүүсү үчүн зарыл болгон табигый жана коомдук илимдерди билиши зарыл;
4. Предметке карата методикалык билимдрге ээ болушу керек.
5. Чебер математика мугалимдерине мүнөздүү болгон инсандык сапаттарга ээ болушу керек.

Математика мугалимдеринин кесиптик мааналуу сапаттарын 4 группага бөлүп көрсөткөн:

I. Математиканы окутууну уюштуруу (пландаштыруу, сабакка даярдануу, сабактын максатын аныктап эффективдүүлүгүн жогорулатуу, метод тандай билүү ж.б.);

II. Математика боюнча программаны, окуу китептерин, аларды окутуунун максатын аныктоо, логикалык-математикалык, логикалык-дидактикалык жактан анализдей билүү,

маселе-мисалдарды, көнүгүүлөрдү тандап пайдалана билүү;

III. Математиканы практика, турмуш, өндүрүш, маданият менен байланыштыра билүү. Предметтер аралык байланыштарды билүү;

IV. Класстан жана мектептен тышкаркы иштерди уюштура жана пайдалана билүүсү [1].

М.Н.Назаровдун эмгектерин талдоо аркылуу ал белгилеген чебер, устат мугалимдин жалпы сапаттарынын жыйындысы төмөндөгүдөй топтордон түзүлөөрү байкалат:

- инсандын өздүк жөндөмдөрү жана билгичтиктери;
- социалдык сапаттары;
- атайын (адистик боюнча) сапаттары;
- методикалык билимдери, билгичтиктери[6].

Профессор М.Н.Назаров 1961-жылдан бери республикабыз үчүн миңдеген математика мугалимдерин даярдоого орчундуу салым кошкон, ал математиканы окутуунун методикасы боюнча ондогон окуу китептеринин автору. Анын лекцияларын угуп методикалык көрсөтмөлөрүн алган математика мугалимдери бүгүнкү күндө Ош, Жалал-Абад, Баткен областтарынын дээрлик бардык мектептеринде үзүрлүү эмгектенип жатышат. Профессор М.Назаровдун жаш муундарды, болочок педагогикалык кадрларды даярдоодогу эмгеги жогору бааланып «Каарман эмгеги үчүн", "Эмгектеги мыкты жетишкендиги үчүн", "Көп жылдык каарман эмгеги үчүн", "Эмгектин ветераны" "Данк" медалдары жанаКыргыз ССРнин Жогорку Кенешинин "Ардак Грамотасы","КРнын Эл агартуусунун отличниги"төш белгиси, республиканын билим берүү жана илим министрлигинин, областтык, шааардык администрациянын "Ардак грамоталары" менен сыйланган.Аны менен бирге иштеген окумуштуулар, кесиптештери, бүтүрүүчү мугалимдер агайдын улуу инсандык сапаттарынүлгү катары эскеришип аны чыныгы педагог, ири методист-математик, камкор насаатчы, уюштургуч жана акыйкат жетекчи, агартуучу-саяпкер, ак жүрөк, жөнөкөй жана улуу инсан катары эскеришет. Агайдын математик мугалимдерди даярдоого кошкон салымын жана "Математиканы жана информатиканы окутуунун методикасы" кафедрасын түптөөдөгү эмгегин баалап Ош МУнун Окумуштуулар кеңешинин чечими менен Ош МУда профессор М.Н.Назаровдун жаркын элесин эскерүүгө карата жыл сайын Назаровдук окуулар өткөрүлүп турат.

Профессор М.Н.Назаровдун туулган күнүнүн 75 жылдыгына карата "*Математиканы жана информатиканы окутуунун учурдагы проблемалары*" республикалыкилимий-методикалык конференциясы2008-жылдын 28-мартында уюштурулуп өткөрүлгөн. Конференцияда:

- Математикалык билим берүүнү өркүндөтүүдө профессор М.Н.Назаровдун орду жана жалпы билим берүүчү орто мектептерде математиканы жана информатиканы окутуунун проблемалары;
- ЖОЖдордо математика жана информатика боюнча дицсиплиналарды окутуу маселелери
- Жогорку жана орто мектепте билим берүү жана тарбиялоо маселелери
- Учурдагы математиканын жана информатиканын актуалдуу проблемалары

секцияларында 52 баяндама угулуп талкууланган жана жыл сайын Назаровдук окууларды уюштуруп өткөрүү боюнча резолюция кабыл алынган.

Ош МУнун математиканы жана информатиканы окутуунун методикасы кафедрасы тарабынанрегионалдык I Назаровдук окуулар профессор М.Н.Назаровдун туулган күнүнүн 76 жылдыгына жана «Ноокат» билимканасынын түзүлгөндүгүнүн 20 жылдыгына арналып 2009-жылдын 3-апрелинде Ноокат районундагы «Ноокат» билимканасында өткөрүлгөн. Бул окууларда төмөнкү 3 секция боюнча 34 баяндамаугулуптaлкууланган:

- Жалпы билим берүүчү жана профилдик мектептерде математикалык жана табигый дисциплиналарды окутуу маселелери

- ЖОЖдордо математикалык жана табигый дисциплиналарды окутуу проблемалары
- Педагогикалык чебердикти өстүрүү, профилдик мектептерде гуманитардык жана социалдык-экономикалык предметтерди окутуу маселелери.

Регионалдык II Назаровдук окуулар профессор М.Н.Назаровдун туулган күнүнүн 77 жылдыгына арналып 2010-жылдын 26-мартында Араван районундагы М.Н.Назаров атындагы орто мектепте өткөрүлгөн. Анда:

- Жалпы билим берүүчү орто, профилдик мектептерде математиканы окутуунун проблемалары
- Жогорку окуу жайларында математиканы жана информатиканы окутуу, мугалим адистерди даярдоо маселелери
- Билим берүүдөгү инновациялык технологиялар секцияларында 39 баяндама угулуп талкууланган.

Ош МУнун 60 жылдык юбилейине арналган «III Назаровдук окуулар» республикалык илимий-практикалык конференциясы 2011-жылдын 27-майында Ош МУда өткөрүлгөн. Бул конферецияда 4 секция иштеп

- Жогорку жана атайын кесиптик билим берүүдө окутуу технологияларын колдонуу методикасы
- Жалпы билим берүүчү мектептерде математикалык жана табигый предметтерди окутуунун эффективдүү методдорун пайдалануу
- Жогорку, атайын жана жалпы билим берүүчү мектептерде гуманитардык предметтерди окутуу технологияларын колдонуу методикасы;
- Электрондук ресурстар жана мультимедиа технологиялары боюнча 50 баяндама угулуп талкууланган.

Ош МУнун математиканы жана информатиканы окутуунун методикасы кафедрасы профессор М.Н.Назаровдун туулган күнүнүн 79 жылдыгына арналганрегионалдык IV Назаровдук окууларды2012-жылдын27-апрелинде уюштурган, анда төмөнкү секциялар

- Жалпы билим берүүчү жана профилдик мектепте математикалык жана табигый предметтерди окутуу проблемалары
- Жогорку окуу жайларында келечектеги адистерди даярдоо маселелери
- Билим берүүнүн инновациялык технологиялары боюнча 37 баяндама угулуп талкууланган.

Профессор М.Н.Назаровдун туулган күнүнүн 80 жылдыгына арналган“V Назаровдук окуулар” эл аралык илимий-методикалык конференциясы2013-жылдын 31-майында өткөрүлгөн. Анда

- Жалпы билим берүүчү жана профилдик мектепте математикалык жана табигый предметтерди окутуу проблемалары
- Жогорку окуу жайларында келечектеги адистерди даярдоо маселелери
- Билим берүүнүн инновациялык технологиялары секциялары боюнча33 баяндама угулуп талкууланган.

Бүгүнкү“VI Назаровдук окууларды”ЖАМУда “Илимий-техникалык прогресс - мамлекетти чыңдоонун негизи” аталышындагы илимий-практикалык конференциянын программасына кийрүү сунушун кабыл алдык. Бул конференцияда“VI Назаровдук окуулар”секциясы иштемекчи жана ага 38 макала келип түшкөн. Секциянын жана жалпы эле конференциянын ишине ийгилик каалоо менен учурдан пайдаланып ЖАМУнун ректору, проф. Акунжан Бакашевичке, конференцияны уюштуруу тобуна, ЖАМУнун жогорку математика жана аны окутуунун усулу кафедрасынын башчысы, доц. Жылдыз Авановнага терең ыраазычылык билдиребиз!

Азыр Сиздерге проф. М.Н.Назаровдун өрнөктүү өмүрүн чагылдырган видеороликти тартуулайбыз. Агайдын өмүрү, окутуу сапатын жакшыртууга кошкон салымы жаш окумуштууларга жана болочок педагогдорго өрнөк болуп калат деген бекем ишеничтебиз!

Адабияттар:

1. Турдубаева К.Т., Назаров М.Н. Математиканы окутуунун усулу боюнча өткөрүлүүчү лабораториялык жана практикалык жумуштары// Жогорку окуу жайларынын студенттери жана мугалимдери, орто мектептин математика мугалимдери үчүн методикалык колдонмо.
2. Аттокурова А. Дж. М.Н.Назаров – элдик мугалим// Ош МУ жарчысы. -№1, 2008. -3-7-бб.
3. Жапаров С. Устат Мадамин ажы агайдын улуулугуна таазим// Ош МУ жарчысы. -№1, 2008. -8-10-бб.
4. Куваков Ж.М. Мадамин агай – дасыккан агартуучу саяпкер //Ош МУ жарчысы. -№1, 2008. -11-12-бб.
5. Мадраимов С.М. Устатым жөнүндө эсте калган элестер// Ош МУ жарчысы. -№1, 2008. -12-14-бб.
6. Алтыбаева М.А. Профессор М.Н Назаровдун чебер математика мугалими жөнүндө көз карашы жана окутууга компетенттүүлүк мамиле жөнүндө// Ош МУ жарчысы. -№1, 2011. -108-111- бб.

УДК: 809.434.1(575.2)(043.3)

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Ч.АЙТМАТОВА В РОССИИ И ЗА РУБЕЖОМ

Дарбанов Б.Е. – д. фил.н., профессор
ЖАГУ, г. Джалал-Абад
darbanovb@mail.ru

Аннотация

В статье излагаются некоторые особенности восприятия творчества Ч.Айтматова в России и за рубежом. В России его воспринимают как советского, русского писателя. Почти все его произведения издавались в русских, советских журналах. Благодаря русскому языку Ч.Айтматов обрел мировую известность. Как отметил Пьер Фружье «Лучшее дарение Кыргызстана миру – это Чингиз Айтматов.»

Abstract

The article outlines some of the peculiarities of perception of creativite works of Aitmatov in Russia and abroad. In Russia, it is perceived as a Soviet and Russian writer. Almost all of his works were published in Soviet Russian magazines. Chingiz Aitmatov gained world fame thanks to Russian language. As noted by Pierre Fruzhe "Best gift Kyrgyzstan world - it Chingiz Aitmatov."

Выдающемуся писателю, мыслителю современности, классику кыргызской, русской, советской и мировой литературы Чингизу Торекуловичу Айтматову 12 декабря исполнилось бы 85 лет.

Смерть Чынгыза Айтматова – невосполнимая утрата не т/о для кыргызского народа, но и для всего человечества. Он оставил огромный духовный след в памяти народов Европы, Америки, Азии, Африки, Австралии. Нет в мире такой страны, которая не знает имени Чынгыза Айтматова.

Известный русский ученый Л.Н.Гумилев пишет: «Появление Чингиза Айтматова было этногенетическим взрывом пассионарного характера кыргызского народа в 30-е гг. Когда родился будущий писатель, киргизов было около 800 тысяч. Малочисленный киргизский народ дал миру великого писателя, мыслителя, ученого, который обогатил мировую художественную литературу. Благодаря Ч.Айтматову в 60-е гг. кыргызская литература вошла в систему мировой художественной культуры. Мировая слава пришла к Ч.Айтматову в начале 70-х гг. Его книги читали десятки миллионов людей в Советском Союзе и за рубежом.

Да, действительно, как отмечают в средствах массовой информации, есть какой-то особый мистический смысл в том, что Чингиз Айтматов закончил свой жизненный путь не в Кыргызстане – где - то в маленьком таласском селе Шекер, не в Татарстане – родине его матери Нагимы, а в Германии – самом центре Европы. Чингиза Айтматова не зря сравнивают с Петром Первым, прорубившим для России «окно в Европу», так и Чингиз Торекулович всю свою жизнь мечтал вывести свое творчество, и нашу небольшую страну, горячо им любимую, на широкую мировую дорогу. Он верил в свои творческие силы, он верил в то, что судьба, переживания, чаяния кыргызского охотника или казахского рабочего, молодого сельского учителя или маленького приозерного мальчика-мечтателя так же универсальны и всечеловечны, так же интересны миру, как история любого человека, где бы он ни жил – в Англии или Японии, в России или в Германии, в Америке или в Австралии.

В интервью радио культура главный редактор журнала «Знамя» Татьяна Восковская говорит: «Больно и горько. И я думаю, что Чингиз Торекулович не просто великий писатель, это человек-эпоха. Сложно было кого-то сравнивать и сложно будет еще долгое время пытаться найти равной по масштабу личности. Чингиз Айтматов – это классик советской, русской и киргизской литературы. Безусловно, трудно переоценить его вклад в развитие мировой литературы. В связи с его кончиной, мы стали еще больше это ценить».

Как же воспринимали и понимали произведения Ч.Айтматова в России и за рубежом. Безусловно, первые произведения Айтматова в 50-х годах были изданы на кыргызском языке (в 1952г. «Газетчик Дзюйо»).

С 1957 года начали печататься повести и рассказы Ч.Айтматова, переведенные на русский язык в журналах «Октябрь» и «Новый мир», в этом же журнале была издана повесть «Джамиля» - самое популярное произведение на всех языках мира, благодаря которой Чингиз Торекулович вмиг обрел мировую славу. В 1958 году Ч.Айтматов окончил литинститут в Москве и этот год принес Айтматову известность. В журнале «Октябрь» вышел его рассказ «Лицом к лицу».

Первая повесть Чингиза Торекуловича, написанная на русском языке «Прощай, Гульсары!»

В последующие годы на русском языке издается его сборник «Повести гор и степей», за который он удостоен Ленинской премии. А в 1980 году увидел свет первый роман Айтматова «И дольше века длится день». Он блестяще владел русским языком. Он знал, что с помощью языка большой страны и великой литературы сможет донести свою весть до мира.

Чингиз Торекулович часто вспоминал: «Когда спрашивают, на каком языке я думаю, то даже не знаю, что ответить. Оба этих языка для меня – как правая и левая рука – это дар истории, дар судьбы. Хотя писать на русском языке для меня лучше с практической точки зрения: с него быстрее делают переводы на японский, немецкий и другие языки, как это уже произошло с новым романом. Мы должны быть «полигамны» не только в языках, но и в отношении к религиям, одинаково зная и уважая все ныне существующие…». Ч.Айтматов сравнивал, что кыргызский и русский язык для него «как два крыла у птицы». Он высказывался о сложной проблеме двуязычия, о том, что родной язык – это как мать, перед которой существуют определенные обязанности. И вместе с тем подчеркивал, что невозможно развивать духовную культуру нации без использования достижений высокоразвитых культур.

Крылатым стало высказывание Чингиза Торекуловича и о Пушкине: «Кто полюбит Пушкина, тот полюбит и русский язык!»

В связи со сказанным Ч. Айтматов писал: «Первая мать, которая меня вспоила и вскормила, это Кыргызстан, вторая, которая дала крылья, это Россия».

В России Чингиза Торекуловича воспринимают русским, советским писателем. Всю свою творческую деятельность он был связан с Россией. Почти все его произведения издавались в русских, советских журналах «Октябрь», «Новый мир», «Дружба народов» и др. В 1988 – 1990гг. Ч.Айтматов работал главным редактором журнала «Иностранная литература».

Ч.Айтматов за активную литературную и общественную деятельность удостоен Ленинской премии (1963, «Повести гор и степей»), Государственной премии СССР (1968, 1977, 1983) и др. (Это т/о российские и советские). Герой Социалистического труда СССР (1978) (не считая наград других стран). Награжден двумя орденами Ленина, орденом Октябрьской Революции, двумя орденами Трудового Красного Знамени, орденом Дружбы народов (это т/о советские, российские). Работал послом СССР, затем послом России в Люксембурге. Последние три года Ч.Айтматов возглавлял жюри «Русской премии» и очень многое сделал для ее развития.

Российские читатели воспринимают Ч.Айтматова как писателя мирового уровня, вышедшего из народа и связанного пуповиной с родной землей, так как все образы в повестях и романах созданы на национальной почве кыргызского народа. И Ч.Айтматов поднял эти образы до мирового уровня, как социокультурные феномены общечеловеческих ценностей – в этом заключается величие таланта писателя. Ч.Айтматов – это уникальное явление в мировой художественной литературе второй половины 20 века – отмечают читатели.

«Я работаю в «Дружбе народов» больше 11 лет, - рассказывает главный редактор журнала Александр Эбаноидзе, - и за это время ни одну публикацию читатели не ждали так, как это произведение. Из самых дальних городов бывшего Советского Союза в редакцию звонили люди, помнящие и любящие творчество Айтматова, спрашивали, в каком номере будет напечатан роман. Сам я в отрочестве очень эмоционально пережил встречу с кыргызским эпосом «Манас». И позже читая Айтматова, ощутил ту же горную свежесть и родниковую чистоту, связывающую его прозу с этим эпосом.

Московский режиссер Вл.Спесивцев пишет: «Айтматов – писатель внезапный – в каждом новом произведении он непредсказуем в выборе тем и проблематики. Мои юные актеры, играя «Тавро», всегда удивляются «Надо же было так придумать, что семинедельный плод у мамы в животе сообщает человечеству, хочет он приходить на эту землю или нет!»

Восприятие и понимание художественных произведений Ч.Айтматова за рубежом.

О ранней повести Айтматова “Джамиля,” изданной в 1958 году в журнале “Новый мир”, восторженно отозвался выдающийся французский писатель Луи Арагон. В предисловии к французскому изданию он писал: «Прежде чем сказать все, что я думаю о «Джамиле», я должен отметить, что считаю это произведение самой прекрасной в мире историей о любви … Здесь, в этом горделивом Париже, Париже Вийона, Гюго и Бодлера, в Париже королей и революций, Париже – вечном городе искусства, где каждый камень связан с легендой или историей, в городе влюбленных … в этом Париже, который все видел, все читал, все испытал, я прочитал «Джамилю» - не «Вертера» и «Беренку», не «Антония и Клеопатру,» и не «Сентиментальное воспитание»… И образы Ромео и

Джульетты, Паоло и Франчески, Эрнани и Доньи Соль померкли … ибо я встретился с Данияром и Джамилей, которые перенесли меня в третий год войны, в августовскую ночь 1943 года, куда-то в Куркурейскую долину, к мажарам с зерном и мальчугану Сеиту, рассказывающему их историю.

Во Франции Ч.Айтматов начал печататься с 1959г. Общим для французской критики было восприятие писателя в плане небывалого в истории расцвета культуры киргизского народа в условиях развитого социализма, сочетания глубокого чувства современности с лучшими традициями прошлого. Французская критика отмечает глубокий гуманизм прозы Ч.Айтматова, постановку этических проблем, поэтичность, богатство палитры автора.

В Италии публикация повестей Ч.Айтматова в 1961 и 1973 вызвала широкие отклики в прессе. Изучение творчества Ч.Айтматова итальянская критика включает в актуальную проблему культурных связей с социалистическими странами. Коммунистическая печать Италии считает Айтматова одним из самых выдающихся современных советских писателей, и центральной проблемой его творчества Андриано Гуэрра (1973) утверждает ответственность советского писателя за судьбы грядущих поколений.

За гуманизм и раскрытия величия человеческого духа в повестях «Ранние журавли» и «Пегий пес, бегущей краем моря» художественная общественность г.Вольтерра наградила Айтматова премией «Этрурия» (Италия, 1980)

В Англии в начале 70-х гг., в Лондоне изданы повести Айтматова. Поставлена пьеса «Восхождение на Фудзияму». Общими являются несомненный интерес к Ч.Айтматову, признание его таланта, но анализ творчества киргизского писателя проходит в острой политической борьбе. Издательство «Ходдер энд Стаутон» печатает «Прощай, Гульсары!» и «Белый пароход» в талантливых и близких к оригиналу переводах Френча и Фейфер. Газета «Морнинг Стар» представляет его английскому читателю как большого художника. М.Блумберг (1972) отмечает философскую глубину этой повести и ее поэтичность.

В США «Повести гор и степей», «Джамиля» и «Белый пароход» переведены в конце 60-х – начале 70-х гг. Но издательство «Краун», печатая повесть «Белый пароход» большим тиражом, добавило предисловие, наполненное нападками на литературу социалистического реализма, что вызвало возмущение прогрессивной американской критики. Тепло пишет о творчестве Айтматова Р. Киффер (1975). Она сопоставляет отдельные сцены из повести «Прощай, Гульсары!» с лучшими отрывками из греческих и французских эпических поэм. В плане роста взаимопонимания значительным вкладом была первая советско-американская встреча писателей в Москве (1978) по инициативе журналов «Сатерди ревью» и «Иностранной литературы», которая подчеркнула значительное место творчества Айтматова в мировом литературном процессе – это

сочетание национального и интернационального, чувство ответственности за судьбы мира, человечность».

Британский кинематографист признается: «Когда я читал эту повесть «Джамиля» меня тронула любовь автора к природе, к людям, к своей Родине. Это было сделано так сильно, что я хочу передать эту силу на экране. И познакомить западного зрителя с далекой, чудесной страной Киргизией, и с героиней, которая, идя наперекор традициям, борется за свою любовь».Режиссер, оказывается, обещал объездить всю республику, пока не найдет такую красавицу, которая во всех отношениях подошла бы на эту роль.

Как же восприняли за рубежом последний роман Ч.Айтматова «Когда падают горы», который был издан на русском, турецком, немецком, французском, японском, китайском языках. Турецкая версия сохранила два варианта – перевели под названием «Когда падают горы» и «Вечная невеста». В Германии назвали «Снежный барс», т.е. переключились на снежного барса, который включен в общий контекст и имеет там свое место. Французы же остановились на основной версии. Как отмечает сам Айтматов: «Тема романа сугубо современная, здесь речь идет о судьбах людей в эпоху глобализации и демократизации. Сюжет и событие сконцентрированы в горном краю. Первоначальный вариант назывался «Вечная невеста», но мои близкие люди подсказали мне, что этого недостаточно, не все поймут и воспримут. Отчасти это верно – невеста не может быть вечной. Невеста – это тот прекрасный период, когда любовь приходит к своему заключению. В эту версию я вкладывал другой смысл, во-первых, это мифология – легенда, где вечная невеста бродит в горах и ищет своего исчезнувшего жениха. Окончательный выбор пал на «Когда падают горы», но книга имеет как бы второе название «Вечная невеста».

Таким образом, Чингиз Торекулович Айтматов стал человеком планеты. Как емко отметил Пьер Фружье: «Я думаю, все люди в мире любят Чингиза Айтматова за его сохранение вертикальности мира ... Лучшее дарение Кыргызстана миру – это Чингиз Айтматов».

Литература:

1. Энциклопедия Кыргызстана. Бишкек, 2008
2. Большая Российская энциклопедия: В30т.-М:БРЭ, 2005
3. Воронцов В. Могущество знания. М.:Знание, 1979, с.9-10
4. Александр Баршай. Сын Киргизии, гражданин земли. «Слово Кыргызстана», 2008
5. Коркин В. Айтматов Чингиз. Возвращение легенды. Литературная газета, 1986, 12 мая.

УДК 39

УЧУРДАГЫ ҮЙ-БҮЛӨЛӨРГӨ МҮНӨЗДӨМӨ

Доранова А.Д., АманкуловаА.Т.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.

Аннотация

Бул макалада учурдагы үй-бүлөлөргө жалпы анализ жасалып оң жана терс көрүнүштөр реалдуу каралды.

Annotation

In this article real problems of a modern family are considered and the general analysis is given.

Үй-бүлө социалдык институт болуу менен сөзсүз коомдун көзөмөлүндө турат. Коомдо болуп жаткан окуяларга байланыштуу үй-бүлө мыйзам ченемдүү өзгөрүүлөргө дуушар болоору жалпыга маалым. Ички үй-бүлөлүк өзгөрүүлөр жана мыйзамдуу өнүгүүлөрдүн негизинде үй-бүлө эволюциялык өзгөрүүгө туш келет.

Индустриалдашуу, өндүрүш процесстеринин татаалдашуусу, урбанизация, калктын мобилдүү өсүшүнө туш болду. Анда да жекече эркиндик, аялдардын эмансипациясына, балдардын ата-энеден эмансипациясына, социализациянын татаалдашуу ыкмасына алып келди. Муну И.С.Кон «маданияттагы жекелик баалуулугунун өсүүсү» деп түшүндүрөт [1]. Бул үй-бүлөгө терс таасирин тийгизип, бир көйгөйдү чечсе экинчисин жаратууда.

XXк. орто ченинен баштап үй-бүлө институтунда маанилүү өзгөрүштөр жана жылыштар болуп өттү. Бул өзгөрүүлөр салттык үй-бүлөлүк тажрыйбалардын жана баалуулуктарынын кризисине дуушар болду. Өмүр бою бир нике менен жашоочу салт-адат артта калып, толук эмес үй-бүлөлөр, жат ата-эне менен жашаган үй-бүлөлөр жана аборттор көбөйдү.

Үй-бүлөнүн өзгөрүүсүн жашоо циклинин бардык этаптарынан (жаралгандан аягына чейин) байкоого болот. Коомдун аң-сезиминде нике түшүнүгү маанисин жогото баштады. Мунун себептери никенин партнерун тандоодон, никеге болгон көз караштардан, сексуалдык жүрүм-турумдардан ж.б. байкоого болот.

XXк. башына чейин, (кээ бир коомдордо бүгүнкү күндөрү эле) этнографиялык булактарга таянсак никелик партнерду тандоодо атайын ортомчулар (свахи, жакын туугандары ж.б.) салт боюнча кудалап же башка варианттар менен ишке ашчу. Үй-бүлөнүн башчысы – «ата» болгондуктан, ата макулдугу сөзсүз керек эле. Күйөө келиндин өздөрүнчө таанышып, нике маселелерин чечүүсү жокко эсе көрүнүш. Үй-бүлөлөрдүн экономикалык, тиричилик, атактуулугу да эске алынуучу маселелерден.

Учурда нике алдындагы ырым-жырымдар трансформацияланууда. Учурда жаштардын нике маселелерин өздөрү талкуулашып ата-энелери менен эсептешип да коюшпаган учурлары кездешип калууда. Ата-энелер мурдагыдай эле балдарын көзөмөлгө алгылары келет, ага катышып келишет, кээде басым жасашып өздөрүнүн оюн жана чечимдерин таңуулашат. Жыйынтыгында талаш-тартыштар жаралат, түшүнбөстүктөр пайда болот. Жаштар албетте социалдык, этникалык, билимдүү көрсөткүчтөр менен айрымаланышуу менен жаштардын мамилелеринин функциясы алмашат да милдеттүү түрдө никеге туруу керек дегендин ордуна, жекелик мамилелешүүдөгү партнерлорунан интимдик өнөктөштүктү гана көрүшөт да, эч убакта жубайлыкты максат кылып коюшпайт.

Азыркы мезгилде экономикалык, социалдык жана улуттук тоскоолдуктар алынып, таанышуунун потенциалы кеңейди. Адамдардын жекеленүүсүнүн өсүүсү каршы

тенденцияны жаратты, башкача айтканда ал аял менен эркектин бири-бирине талаптарды коюусунун өсүшү менен шартталып, мунун арты жубайды тандоо көп убакытты талап кыларын баяндайт.

Сексуалдык жүрүм - турумдардын өзгөрүүсү, адам үчүн интимдик мамилелер ырахаттануунун булагы деген түшүнүктөр жана сексуалдык өзүнө тартуу, баалуу мүнөздөрдүн бири деген жоромолдор маанилүү жана баалуулук катары өсүүдө. Анткени бул сексуалдык өзгөрүүлөрдөн байкалат, биринчиден, сексуалдык мамилелер учурда ачык эле никеге чейин да никеде да байкалат. Экинчиден, сексуалдык мамилелер эркек үчүн да аял үчүн да чоң мааниге ээ болуу менен ал жубайлык милдеттерден да балалуу болуудан да бошотот.

Аялдардын да эркектердин да көп саны балалуу болууну калашса да никеге турушпайт. Никеге турууну улам жылдырып отуруп (себептери, кесиптик карьера, материалдык бутка туруу ж.б.) жашы улгайып кетүүдө.

Рольдорду бөлүштүрүү мамилелеринде баалуулук системалары өзгөрүлүүдө. Үй-бүлө куруу, аны сактоо, бала төрөө, интимдик мамилелерди никенин рамкасында чектөө, үй-бүлөлүк рольду бөлүштүрүү (аялдык, эркектик) ж.б. багыттарда алсыроо жана алсыздык байкалууда.

Адамдын адептик жүрүм-турумдарын критерийлерин изилдөө көйгөйлөрү жаратууда. Нуклеардуу үй-бүлөлөрдө, бүлө мүчөлөрүнүн саны өзгөрүп, балдардын саны азайууда, көпчүлүк үй-бүлөлөрдө экиден ашык бала төрөлбөй калган фактылар кездешип жатат. Кээ бир жубайлар такыр баласыз үй-бүлө жашоосун кечиришип, аны идеалдуу деп эсептешет. Мындан, төрөлүүнүн азайтуусун, аз балалуу болууну, аң-сезимдүү жакырлануу тенденцияларын байкоого болот.

Үй-бүлөдөгү өзгөрүүлөр менен байланышкан дагы бир тенденция патриархалдык укладдын жоюлушу. Аялдын экономикалык өз алдынчалыгы патриархалдык моногамиянын кризисине алып келди. Кээ бир Европа мамлекеттеринде 2-3 жашка чейинки балдарга кам көрүү ата-эненин экөөнө бирдей тиешелүү болуп, кимисинин кесиптик квалификациясы (эмгек маянасы, финансы табуу мүмкүнчүлүгү ж.б.) жогору болсо ошонусу иштей берет да, экинчиси пособие алып баланы карай берет. Ал эми учурдагы Кыргыз коомунда бул вариант жолго коюла элек.

Баалуулуктар системасынын өзгөрүүсү рольдорду бөлүштүрүүдө салттык өзгөрүүлөргө да алып келди. Эркектин эркектик функциялары, аялдын аялдык функциялары аткарылбай калууда, кээде алмашып калганын байкайбыз. XX кылымдын баштарынан өз алдынча бышып-жетилген эркек өзүнөн бир топ жаш кыздар менен никеге турушкандыгы байкалса, ал эми азыркы учурда аялы күйөөсүнөн бир топ жашка чоң болуп жаткандыгы жөнүндөгү маалыматтар бар. Учурда үй-бүлөлөрдүн өсүү тенденциялары ушундай, ошону менен эле үй-бүлө мүчөлөрүнүн мамилелери, ата-энелер менен балдардын мамилелери да чоң мааниге ээ. «Үй-бүлө - клуб» термини жана түшүнүмү, эркин союз никеси да учурдун мүнөздүү белгилери. Негизинен үй-бүлө системалары, структуралары өзгөрүүдө, жаңы типтер, салттуу үй-бүлөлөргө альтернативдик никелердин саны күндөн күнгө кошулууда.

1980-1990-жылдардагы ойлонулбаган, даярдыксыз социалдык эксперименттер үй-бүлө мамилелеринде кыйратуучу тенденциялардын өсүшүн күчөттү. Себеби, мамлекеттик деңгээлде коммунистик идеология кулады да социалдык жана руханий баалуулуктар өзгөрүүгө дуушар болду. Коммунистик идеологиянын ордуна улутчулдук, же салттуу диний баалуулуктардын, улуттук-элдик салттын негизиндеги улутташуу идеологиясы жаралды.

Батыш цивилизациясы, жаңы түзүлгөн, бутуна туруп жаткан өлкөлөргө чоң таасирин тийгизди. Социалдык-экономикалык кризис, товарга (импортко) социалдык

кызматка муктаждык, материалдык дүйнөнүн артынан түшүүгө мажбур кылды. Эмгек, чыгармачылык, досуг, үй-бүлө, сүйүү – баары базар (рынок) мамилелери менен сугарылды, баары «баа» менен аныкталып калды.

Ар бир элдин, улуттун, өлкөнүн өз маркасы, өзгөчөлүгү бар. Бул анын салттык маданияты, тили, дини, идеологиясы, дүйнөтаанымы, жашоо стили, баалуулуктар системасы ж.б. Канчалык бөлүнүү, ажырым болбосун, баарын жалпы адамзаттык маданият бириктирип турат. Натыйжасында дүйнөнү каптап келе жаткан глобализация же массалык маданият ар бир адамды өзүнө багындырып келүүдө.

Үй-бүлөнүн кадыр баркы, социалдык-баалуулук ориентациясында кескин түрдө деңгээли төмөндөдү. Социологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыгында 25 жаштардагы жаш адамдардын 2/3 никеде турушпайт, 35 жаштардагы адамдардын 1/3 үй-бүлөлөрү жок,60 жашка чейин 1/10 үй-бүлө түзбөй өмүр кечиришет. Социологиялык сурамжылоолордун жыйынтыгы боюнча жаш үй-бүлөлөр, чогуу жашагандан баштап 5-10 жыл балалуу болгулары келбейт. Балалуу болууну каалаган жубайлар 1-2ден ашпаган балалуу болууну каалашат[2]. Ал эми ажырашуулар XX кылымдын акырында миллиондоп эсептелсе, азыр андан эки эселеп көбөйүп өсүүдө.

Учурда замандын эң коркунучтуу апааты болуп аборт эсептелип калды. Абарттор күнүмдүк көрүнүш болуп калу менен, өз баласына карата массалык террор катары эсептелет. Жүз жыл мурда жашаган италиялык юрист Рафаэль Баллестрини «Элдин адептик сапатынын толук түшүүсүнүн, бузулуусунун анык далили – «аборт» жасоо көнүмүш иш катары жана абсалюттук көрүнүш катары эсептелип калышы» - деп айткан пикири азыркы учурда далилденүүдө. Бул көрүнүш азыркы мезгилде эч кандай жаңылык же коркунуч эместей [3].

Үй-бүлөнүн кризистеринин бири–үй-бүлөдөгү рольдордун (функциялар десек да болот) туура эмес бөлүнүшү. Үй-бүлөлүк роль – коомдогу адамдардын социалдык рольдорунун түрү жана ал үй-бүлөлүк тайпада индивиддин ордун жана функцияларын аныктап берет. Тактап айтсак, ал: жубайлык (аялы, күйөөсү), ата-энелердин (ата-эне), балдардын (кызы, баласы, агасы, эжеси, карындашы) муундар аралык жана муундар ичинде (чоң ата, чоң эне, улуу, кичүү) мамилелер. Башкача айтканда үй-бүлөдөгү негизги нерсе «рольду» туура бөлүштүрүү, аткаруу анткени бул роль ар бир үй-бүлө мүчөсүнүн тагдырын чечип калуусу мүмкүн.

Үй-бүлөнүн ийгиликтүү түптөлүшүнө, үй-бүлөлүк рольдордун ситуациялык талаптарына жооп берүү, бир рольду аткаруу менен экинчи рольго өтүп кетүүгө даяр болуу (мис: үй-бүлөнүн бай мүчөсү көп убакыт үй-бүлөнүн каржылык маселесин чечип, башчы ролун аткарып келет да, бир учурда ал абалы өзгөрөт (жумушсуз калат жеж.б.) бул жерде кырдаалга жараша ролун өзгөртүш керек. Рольдук милдетти аркалай албагандыктан, жана көптөгөн себептерден бир топ конфликтер жаралат.

Үй-бүлөдөгү чыр-чатактардын келип чыгуу себептерин социологдор изилдеп:

- Рольдук образдардын чыр-чатагы, үй-бүлөнүн мүчөлөрүнүн рольдорунун туура эмес түзүлүшү, бөлүнүшү.
- Рольдор аралык чыр-чатак (муундар аралык, экинчи муундагы жубайлар бир эле убакта бала да, ата-эне да ж.б.).
- Рольдор ичиндеги чыр-чатак, бир роль өзүнө карама-каршы талаптарды коюп алганы. Учурда, үй-бүлөдөгү аял–эне, аял, кожойке, тарбиячы ж.б. ошол эле учурда эркек менен катар материалдык камсыздоого катышат, башка манилүү маселелерди да чечип калышы мүмкүн деген пикирге келишкен.

Эгер аялы жогорку статустагы социалдык же кесиптик кызматта иштеп калса, же көп каражат (акча) табуучу тармакта иштеп калса, ал ролун үй-бүлөсүндө да колдонсо үй-бүлөдөгү чыр-чатактын көбөйүүсү күтүлөт.

Учурдагы коомдо үй-бүлө социалдык институт катары социалдык функцияларын, үй-бүлөдөгү рольдук эмес мамилелерин өзгөрттү. Үй-бүлөдөгү салттык аялдын ролун (тиричилик менен алектенүү, бала төрөө, тарбиялоо) ошол эле мезгилде эркектин ролун (кожоюндук, мүлк ээси, экономикалык-материалдык каржылоочу ж.б.) алмаштырып койду десек болот. Мунун себеби гендердик теңсиздикти жоюу, аялдарды өндүрүштө, саясатта, социалдык-экономикалык тармакта ж.б. бир топ тармактарда аялдардын эркектер менен тең-тайлаша иштеши, каржы маселесин тең чечиши себеп болду. Бул жагдайлардан чыр-чатактар жогорулап, демографиялык көйгөйлөр жаралууда, төрөлүүлөр азайууда, өлүм көбөйүүдө.

Мына ушулардын негизинде, коомдун мыйзам ченемдүү жана капыстан өнүгүүсү (урбанизация ж.б.) салттуу үй-бүлөлөрдүн бузулушуна алып келди. Учурдагы заманбап үй-бүлө, салттык үй-бүлөдөн социалдык-демографиялык мүнөздөрү менен, социалдык маданий көйгөйлөрү менен, психологиялык өзгөчөлүктөрү менен айрымаланды.

Экономикалык реформалар, жекече ишмердүүлүктүн эркиндиги коомдун өзгөрүүсүнө алып келет. Эгерде мурдагы коомдогу үй-бүлөнүн типтери: жумушчунун үй-бүлөсү, колхозчунун үй-бүлөсү, интелегенттин үй-бүлөсү – деген мүнөздөргө ээ болсо, азыркы коомдун үй-бүлөлүк типтери: миллионердин үй-бүлөсү, бизнесмендин жана соодагердин үй-бүлөсү, жумушсуздун жана авторитеттин (крим чөйрөдөгү) үй-бүлөсү ж.б. мүнөздөргө ээ. Албетте үйдөгү салттык көйгөйлөрдө (балдарды тарбиялоо, бүлөө башчысы) социомаданий, психологиялык планда жаңы көйгөйлөр жаралат. Комерсанттын балдары жеткиликтүү, материалдык жактан камсыздалып, көп акча кармашат, бирок ата-энесинин кароосунан, (ата-эненин убактысынын аздыгына байланыштуу) руханий нравалык баарлашуусунан көп колдонуша албай калат, ал эми жумушсуздун үй-бүлөсүндө өзүнчө көйгөйлөр: балдарынын көзүнчө атанын аброюнун түшүүсү, себеби ал үй-бүлөсүн камсыздандыра албай, алсыз болуп калды. Баласында коопсуздук сезими сынат да, келечектен коркуу, ишенимсиздик ээлеп алат, анын келечектен үмүттөнүүсү күмөн. Керек болсо негативдүү ой жүгүртүү, пассивдүүлүк ж.б.лар бийлеп алуусу мүмкүн. Фермердин үйүн алсак, эмгекчил, чарбачыл ата-эне балдарын жашы жете электе эле кара жумушка жумшап же эксплуатация кылышат.

Үй-бүлөнүн өнүгүүсү көп балалуу жана аз балалуу болуп бөлүнөт. Стастистика боюнча 1990-жылдардан бери мурунку СССР өлкөсүнүн, азыркы КМШ өлкөлөрүнүн үй-бүлөлөрүндө төрөлүү азайды, өлүм көбөйдү. Мис: орус үй-бүлөсүндө мурда 2-4 балалуу болушса азыр бир балалуу же такыр баласы жок үй-бүлөлөр актуалдуу. Борбордук Азия жана кыргыз үй-бүлөлөрүн алсак мурда 4-10 бала төрөлсө, азыр 1-4 (максимум) бала төрөлүүсү күтүлүүдө[3].

XX кылымдын 70-жылдарынан никеге катталбаган ата-энелерден «никесиз» төрөлгөн балдардын саны өсүү тенденциясы жаралды. Ар бир онунчу төрөлгөн наристе никесиз, 20 жашка чейинки бешинчи аял никесиз төрөйт. Атасыз үй-бүлөлөр, жалгыз эне тарбиялаган балдар абдан көбөйүүдө.

Ошентип, учурдагы коомдо «нуклеардык» (бир ата-эне менен) үй-бүлө деген жаңы үй-бүлө структурасы пайда болду. Бул көбүнчө жаш үй-бүлөлөргө таандык. Нуклеардык үй-бүлөлөрүнө мүнөздүүсү, ата-энелерден балдардын бөлүнүп жашоосу. Үй-бүлөдө жубайлардын ортосунда, ата-энелер менен балдардын ортосунда ички үй-бүлөлүк демократизация жана эгелитардык процесстер байкалат.

Ушул тенденциялар менен байланышкан башка (альтернативдик) үй-бүлөөлөр пайда болду. Бул, эркектердин аялы, балдары бар, аларды толук камсыздашат, жакшы мамиледе жашашат, бирок ошол эле мезгилде башка аял менен көңүлдөш (ойнош) болуп жашашат, аны да толук камсыздайт. Эки бүлөө тең бири-бирин билишет, бул *конкубинат* - үй-бүлөлөр деп аталат. Аялы менен күйөөсү эки башка үйдө (же бөлмөдө) жашаган үй-

бүлөлөр да пайда болду, алар *годвин–нике* деп айтылат[4]. Андан да башка бир жыныстагы никеге туруулар көбөйүүдө.

Азыр деле үй-бүлөлөрдүн салттык патриархалдык маанидеги рольдорду бөлүштүрүү тиби жашап келет, алар күйөөсү жумушта иштөө менен табарман ролун аткарып үй-бүлөнү толук камсыздайт, ал эми аялы үйдүн очогун сактоочу жана үй-тиричилигиндеги бардык жумушту аткарып келет. Мунун сакталуусуна, биринчиден: коомдогу бай эркектердин болуусу жана алар үй-бүлөсүн толуккандуу камсыздашы; экинчиден: өндүрүштүн кыскаруусу, жумушсуздук жана балдарды мектепке чейинки тарбиялоочу мекемелердин азайуусу, кызмат көрсөтүү чөйрөлөрдүн жетишпестиги, көптөгөн аялдардын үй кызматына байлап салгандыгы эсептелет.

Учурдагы заманбап жашоодо үй-бүлөлөрдүн жашоосун анализдеп олтуруп үй-бүлөлүк мамилелерден кээ бир формалдашууларды белгилесек болот, үй-бүлөдө руханий кыйналуусуз баардык милдеттерди аткаруу, үй-бүлөдө материалдык көйгөйлөр, мамилелерде жаракалардын сезилиши, жылуу мамиленин, камкордуктун, көңүл буруунун жоктугунун сезилишин, мамилелешүүдө ата-эне жана балдардын ортосундагы адептик-психологиялык дал келишпестиктер байкалат.

Бүгүнкү күндө үй-бүлөлөрдүн түрдүү формаларын кезиктирсе болот. Баарынан көбү, никесин юридикалык каттатпай эле жашоо, тиричилик кечирүү, чогуу материалдык байлык топтоо, балалуу болуу ж.б. Бул көрүнүштүн аягы, бир топ мезгил чогуу жашагандан кийин же балалуу болгондон кийин никесин официалдуу юридикалык коттоодон өткөрүшөт же бир топ убакыт чогуу жашашып, балалуу болушуп, ажырашуу процессин, катаал, жаракаттуу, талашуулар, соттошуулар коштоп эки башка жолго түшүшөт.

Сөз соңунда жыйынтыктап айтаарым кылым карыткан кыргыз элинин мурдагы тарыхында сөзсүз үй-бүлө күтүүгө чоң басым жасалып, ал эми ажырашуу жат көрүнүштөрдөн болгондугу белгилүү. Ошого байланыштуу турмуштук азап-тозок, кайгы-кубанычына ортоктош болгон кыргыз үй-бүлөсүндө балдардын төрөлүсүүнө басымдуу көрүнүш болгон. Бул илимий макалада учурдагы үй-бүлөгө жалпы анализ жасалып, оң жана терс көрүнүштөр реалдуу берилди. Ошондой эле учурдагы үй-бүлөгө базар экономиксы ички жана сырткы миграция процесстери, маалымат саясаты (интернет), батыш маданияты чоң таасир тийгизип, кыргыздын салтык үй-бүлөсүнүн өзгөрүүсүнүн себептери көрсөтүлдү. Стабилдүү эмес жашоо шарт үй-бүлөдөгү ролдорду аткарууга өз кедергисин тийгизгендиги да илимий макаланын түйүндүү маселелеринен. Туруктуу сапаттуу үй-бүлөнү сактап калуу мамлекеттик саясаттын негизи экендигине токтолуу менен, маалымат булактарынан айрыкча үн алгы жана сыналгылардан идеалдуу үй-бүлө идеяларын жайылтып көпчүлүккө жеткирүү негизги милдеттердин бири.

Адабияттар:

1. Вебер Г. Кризисы любви: Системная психотерапия Берта Хеллингера, М.,2001.
2. Шнайдер Л.Б. Психология семейных отношений, М.,2000.
3. Гаранина Е.Ю., Коноплева Н.А., КарабановаС.Ф., Семьеведение (учебное пособие), М.2009.
4. Сатир В. Вы и ваша семья, М.,2002.

УДК 39

БААЛАНБАГАН БААЛУУЛУК ЖЕ МАДАНИЯТТЫН АБАЛЫ

Доранова А.Д., Аманкулова А.Т.
ЖАМУ, Жалал-Абад шаары

Аннотация

Бул макалада учурдагы кыргыз коомундагы маданияттын көйгөйлөрүнө анализ жасалды.

Abstract

In this article analysis is given to problems of culture modern Kyrgyz society.

Кыргыз Республикасынын Президентинин «Кыргызстан элине тарыхый жана маданий мурастарын окуп үйрөнүүнү терендетүү жана жарандык калыптандыруу боюнча иш-чаралар жөнүндө» жарлыгы 2012-жылы чыккан.

Президент жарлыгында:

Кыргыз элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп үйрөнүү боюнча мамлекеттик бийлик органдары менен жарандык коомдун системалык иши элдин биримдигин чыңдоого жана мамлекеттүүлүктү өнүктүрүүгө олуттуу салым кошо алат.

Ал экономиканы жана социалдык чөйрөнү өнүктүрүү жарандардын коопсуздугун камсыз кылуу жана коррупцияга каршы күрөшүү боюнча көрүлүп жаткан чаралардын комплексинде, заманбап коомду жана гүлдөп өнүккөн өлкөнү курууга, жарандык атуулдукту жана өлкө үчүн сыймыктануу сезимин калыптандырууга тийиш.

Кыргызстанда прогрессивдүү демократиялык өнүктүрүү максатында жарандык бирдейликтин, өлкөнүн биримдигин жана маданий көп түрдүүлүгүн сактоо үчүн жарандардын биргелешкен жоопкерчилигинин негизинде коомду баш коштуруу зарыл. Бул милдетти чечүү кыргызстандыктарда тарыхты урматтоо, өткөнү менен сыймыктануу, элдин руханий жана маданий дөөлөттөрүн билүү жана аздектөө сезимин тарбиялоосуз мүмкүн эмес – деген сыяктуу бир топ ойлорун, идеяларын жалпыга жар салган.

Тарыхый жана маданий мурастар өлкөнүн кенчи болуп санала тургандыгын эске алуу менен, Кыргызстандын көп улуттуу элинин биримдигин чыңдоо максатында токтом кылган: (билим берүү системасына тиешелүүсүн беребиз)

1. Кыргызстандын элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүү жана адамдарда өлкө үчүн жарандык атуулдук жана сыймыктануу сезимин тарбиялоо милдети Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлик органдарынын ишинин артыкчылыктуу багыттарынын бири катары аныкталсын.
2. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү 2012-2013-жылдарда Кыргызстандын элинин тарыхый жана маданий мурастарын терең окуп үйрөнүү жана кеңири тааныттуу Программасын иштеп чыксын жана жүзөгө ашырсын, анда төмөнкүлөр каралсын:

- Кыргызстандын элинин тарыхый-маданий мурастарын кеңири таанытууга багытталган долбоорлорду иштеп чыгуу жана колдоого алуу;
- Билим берүү системасында Кыргызстан элинин тарыхын жана маданиятын окуп үйрөнүү боюнча колдонуудагы окуу курстарын жана программаларды талдоо жана жаңыларды иштеп чыгуу;
- Жалпы жарандык бирдейликтин, өлкөнүн тарыхына анын маданиятына жана мамлекеттик символикаларга урматтоо менен мамиле кылуунун базасында коомду баш коштуруу үчүн негиз катары жалпы кыргызстандык маданий мейкиндикти калыптандыруу [5].

Ушул жарлыктын кээ бир маданиятка, руханий баалуулуктарга тиешелүү пункттарын анализдөөгө аракет жасалды.

Аткарылганы:

1. Жогорку жана орто атайын билим берүү системасында, жалпы билим берүү мекемелеринин жогорку класстарында «Манастаануу» окуу курсун мамлекеттик компонентке предмет катары киргизилүүсү.
2. КР ЖК депутаты К.Самаков тарабынан «Манас» эпосу (үчилтиги) ЮНЕСКО го катталышы.
3. Республика боюнча бир катар театрлар ремонттолду (маданият министирлигинин отчету боюнча). Маданият кызматкерлеринин иш орундарын кыскартуу менен айлык акылары көбөйтүлдү.
4. Экинчи пункту боюнча салттуу музыкада бир катар иш-чаралар жүрүп жатканы менен көбүнчө юбилейлерди өткөрүү менен иш-чаралар чектелүүдө.

Аткарарылбаганы:

- Президенттин жарлыгынын токтомунун биринчи пункту алгылыктуу аткарылбады.
- Экинчи пункту боюнча: Кыргызстан элинин маданий мурастарын кеңири таратууга багытталган долбоорлордун аздыгы (түштүк регион боюнча абдан аз).
- Кыргыз элинин маданиятын окутуп-үйрөтүү боюнча, билим берүү системасында окуу курстарын жана программаларынын жетишсиздиги. Мисалы: Орто мектептерде «Дүйнөлүк жана атамекендин көркөм маданияты» деген окуу курсу 10-15 жыл мурун окутулат эле азыр жок. Кыргыз эл маданият дөөлөтөрүн, руханый мурастарын окутуучу окуу курсу жок.
- Жогорку окуу жайларда «Маданияттаануу», «Этика жана Эстететика» предмети окулчу эле, жогорку окуу жайлардын эки баскычтуу билим берүү системасына өтүүнүн негизинде, кредиттик сааттардын кыскаруусуна туш келип, азыр ал предметтер өтүлбөй жатат.
- Экинчи пункта жалпы жарандык бирдейликтин өлкөнүн тарыхына, анын маданиятына жана мамлекеттик символикага урматтоо менен мамиле кылуунун базасында коомду баш коштуруу үчүн негиз катары жалпы Кыргызстандык маданий мейкиндикти калыптандыруу – деп токтом кабыл алынган. Эгер орто мектепте, орто атайын окуу жайда, жогорку окуу жайларда жаштарыбызга маданият жөнүндө, кыргыз элинин бийик руханий дөөлөтү, мурастары жөнүндө, маданиятынын өнүгүү тарыхы, маданий статикасы, маданий динамикасы, маданияттын келечектеги өнүгүү тенденциялары боюнча, эч бир маалымат бере албасак, кандай маданий мейкиндикти калыптандырабыз?

Ушул эле билим берүү системасында адептин башаты, жогорку нравалык баалуулуктар, жүрүм-турум этикасы, эстетикалык дүйнө тааным, искусство, көркөм маданият жөнүндө курстардын ченемдүүлүгүнүн натыйжасында кандай маданий мейкиндикти түзүүгө болот.

Кыргыз телеканалдары аркылуу маданий-рухий, адептик тарбия алышат десек, ал кандай алкакта болуп жатат жалпыга маалым. Суроо жаралат, кыргыз жарандарынын, өзгөчө жаштарынын кыргыз каналдарын канча пайызы көрүшөт (түштүк-түндүктү алганда)? Массалык-маалымат каражаттары, интернеттеги жеңил-желпи маалыматтар, «agent», «одноклассники» деген телефондордогу программалар жаштарыбыздын акыл-эсин, ой жүгүртүүсүн багындырып, руханий сабатсыздыкты, жакырчылыкты орноштуруп жатканын байкап жатпайбызбы.

Жеке субңктивдүү пикирим боюнча бүгүнкү кыргыз коомунда маданий-этикалык, руханий баалуулуктарды кенен сиңдирип иш-чара колдонбосок ансыз да алсырап турган маданиятыбызды жоготуп алуу коркунучу турат.

«Маданий мейкиндик» көп кырдуу, терең маанини камтыган түшүнүм. Ал ар бир элдик руханий көнөрбөс дөөлөтү болуп, адабияты, искусствосу, архитектурасы, илими-билими, туткан дини, идеологиясы, ар бир жаранынын ойлогон ойу, үмүтү эңсөөсүн максатын камтыйт [1].

Ар бир кыргыз жараны бала бакчадан чоң иштерди багынткан инсаныбызга чейин позитивдүү ой-жүгүртүп, эртеңибиздин стабилдүүлүгүнө ишенип, салымыбызды кошуп, жүрөгүбүз ак, көңүлүбүз көтөрүңкү, дасторконубуз толо, ар бирибиз өз оордубузда жашоого татыктуубуз, бул биздин идеологиябыз болушу керек – деп, кыргыздын мыкты уулу Салижан Жигитовдун айтканы бар [5].

Кыргыз элинин элдик ооз-эки чыгармаларында (эпостор, дастандар, макал-лакаптар ж.б.) улуу акылмандарыбыздын окууларында, окумуштуу аалымдардын эмгектеринде кандай сонун бийик ойлор идеялар бар. Кыргыздар адамды акыл-насааты, салт-санаасынын баалуулугу, макал-лакаптары менен эле тарбиялап коюшчу. Кыргыздын абийрин, намысын, элин, баласын байлык менен бийликке алмаштырганын уктук беле. Кыргыз руханий дөөлөтүбүз менен дүйнөлүк маданияттан орун албадыкпы.

Ансыз деле ааламдашуу алкагында материалдык баалуулуктар, руханий дөөлөттөрүбүздү, адептик жогорку сапаттарыбызды, салттуу маданиятыбызды, акыл күчүбүздү, кылык-жоругубузду багындырып, нукура мүнөзүбүз, жүзүбүз жасалма (искуственный) болуп бара жатпайбызбы.

«Европонын өнүгүшүнө акчанын агып келген көп саны эмес, агып келген руханий өнүгүү себепчи» - деп М.Вебер даана белгилеген [2]. Ошол сыяктуу бүгүн кыргыз эли илимди, билимди, жогорку адептик баалуулуктарды, инсандык өнүгүүнү, бийик идеяларыбызды, диний сабаттуу түшүнүүнү көр-оокаттан бийик койсок, деңгээли бийик маданий мейкиндикке чыгабыз деп терең ишенем.

Б. Ньюмендин (америка мотиватору) «Парите вместе с орлами» деген китебинде эң сонун ойлор бар:

Майда руханий деңгээлдегилер, адамдар жөнүндө сүйлөшөт.

Орто руханий деңгээлдегилер, болгон окуялар жөнүндө сүйлөшүшөт.

Бийик руханий деңгээлдегилер «идеялар» жөнүндө сүйлөшүшөт [3].

Бул айтканында кемтик жок. Демек майда, орто деңгээлдерден ар бирибиз чыгууга аракет кылышыбыз керек да, «жакшы ой жарым ырыс» - деген акылман сөзүбүздү бийик тутуп, ар дайым позитивдүү ой жүгүртүп, руханий дөөлөттөрүбүздү аздектеп сактоо менен келечекке умтулуубуз абзел.

Руханий интеграция болбосо маданиятыбыздын көп баалуулуктарынан ажырап калабыз. Ата-бабабыздан калган эң сонун ыйманды, кутту, баалуулукту жоготуп албай, адамдык парасатты, рухий бийиктикти, жетик кесипкөйлүктү сактап калышыбыз керек.

Адабияттар:

1. Базарбаев Ш.Б. «Кыргыз маданиятынын өнүгүү диалектикасы» Ош 2001
2. Вебер М. «Избранные прозведения», М. 1991.
3. Ньюмен Б. «Парите вместе с орлами» Минск: «Попурри», 2010.
4. Гусейнов А.А., Р.Г. Апресян Этика (учебник). М.,2008.

УДК 82-941

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ДИНИЙ МЕКЕМЕЛЕР (МЕЧИТТЕР) ЖАНА АЛАРДЫН БҮГҮНКҮ КҮНДӨГҮ АБАЛЫ

Казак кызы А., Самидинова Л.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.

Аннотация

Жазылган макалада бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелерине айланган өлөбүздөгүмечиттердин курулуу тарыхы, зарылчылыгы жана бүгүнкү күндөгү абалы ошондой эле алардын коомчулуктан алган орду тууралуу баяндалат.

Annotation plan

This article described about today's actually problems of our country, about the history of the building mosque importance and todays conditions and their place in public.

Мечит деген сөз арабдын«масжид» деген сөзүнөн алынган,бизче которгондо “сыйынуучу жай” дегенди түшүндүрөт. Ал мусулмандар чогулуп намаз окуй турган имарат.Мечиттер ири шаарларда, кийин айыл-кыштактарда курула баштаган. VII-VIIIкк мусулман өлкөлөрүндө намаз окуй турган жерлери Мекке тарапка багытталып, ал эми X кылымда болсо айваны бар мечиттер кеңири тараган.Жергиликтүү курулуш салтына ылайык имаратта айырмачылыктар бар,айрым мечиттер мектептин да милдетин аткарып,анда балдар куран окууга үйрөнгөн.Кыргызстан эгемендүү болгондон баштап элдин ислам динине болгон ишеними артып, азыркы убакта өлкөбүздүн айыл-кыштактарында, шаарларында да курула баштаган.

Мечиттердин тарыхына кайрылсак,алгачкы мечит Мухаммед пайгамбарыбыздын учурунда курулган. Пайгамбарыбыз(С.А.В.) Аир бин Аиф уулдарыныкында он күндөй конок болуп калат.Ушул кыска убакыттын ичинде “Кубаа” мечитин куруп бүтүрүп,анда намаз окушат.

Пайгамбарыбыз(С.А.В.)салдырган бул мечиттен мурда жеке менчик мечиттер болсо да, Исламда жамаат менен курулган алгачкы мечиттерден болуп калды.

Алгачкы курулган мечиттерге “Пайгамбар” мечити да кошсок болот.Ал хижраттын биринчи жылы б.з. 622-жылы курулат.Пайгамбарыбыз Мадинага келген убакта чогуу намаз окуй турган,керек болгон убагында жыйналып,ар кандай маселелерди чече турган жай жок болгон.Мына ушул жагдайда мечит куруу керек болчу. Пайгамбарыбыз (С.А.В.)Мадинадагы алгачкы ишин мечит куруу менен баштайт.Шаарга биринчи кирген убакта тоосу Нажжар уулдарынын Сахл жана Сухайл аттуу эки жетимдин курма кургаткан жерине чоккон эле.Бул эки жетим Мадиналык мусулмандардан Муаз бин Афраанын короосунда болушчу.Пайгамбарыбыз (С.А.В.) ушул жерди сатып алууну каалагандыгын азирети Муазага билдирет.Бирок ал Аллахтын ыраазычылыгы учун бекер бергиси келет.Пайгамбарыбыз (С.А.В.)кабыл албай,жердин баасын бычып,сатып алат.Аянт тазаланып,кыштары куюлуп даярдалат.

Пайгамбарыбыз берекелүү колдору менен пайдубалдын биринчи ташын коет.Анын аркасынан кезеги менен азирети Абу Бакр,азирети Умар, жана азирети Али пайдубалга бирден таш коюшат.Мына ушинтип “Пайгамбар мечитинин”пайдубалы менен бирге 4 халифанын колу тийген мечит курулган.

“Пайгамбар” мечитинде намаздан тышкары мусулман калкынын диний муктаждыктары дагы ошол мечиттен чечилчү.Айрыкча бул жерден диний билимдер берилчү жана сырттан келген элчилер, уруу башчылары кабыл алынчу.

Кыргызстандаислам дининин таралышы IX-XII кылымдарга таандык.Мечиттер алгач Кокон хандыгында курулуп, кокондук молдолор аларды тейлей баштаган.Бирок, кыргыздардын диний турмушунда мечиттин ролу чектелүү абалда болгон.Анткени мечиттер көбүнчө чеп ичинде курулуп, ал эми кыргыздар болсо алардан оолагыраак көчүп жүрүүгө аракет кылышкан.

Бүгүнкү күндөгүКара-Кол шаарындагы Мухтарулла жана Ибрахим мечиттери эң байыркы мечиттер деп саналат.Алардынбири 125,бири 106 жыл мурун салынган.Шаардын башкы көчөлөрүнүн биринде жайгашкан Ибрахим мечитин “Ибрахим” аттуу дунгандын демилгеси менен кытайлык усталар 1904-1907-жылдары салышкан экен.Ага жараша жомокогудай өзгөчө кооз,канатуу имараттын ичинде жүзүм, анар сыяктуу,оюлар арбын.Тоо кирпичтен курулган жана жыгачтан тургузулган имаратка усталар бир да мык урбаптыр.Бул мечитке 250-300 мусулман батат.

Ошондой эле татарлардын мечити деп аталган Мухтарулла аттуу мечит Кара-Кол шаарынын ортосунда жайгашкан.Төбөсүндөгү мечит деген сөздү эске албаганда эки кабат үйдүн эниндей бийик,калың дубалдуу,мечитке деле анча окшобойт.Мусулмандардын үйү экендигин ажыратып турчу имараттын үстүнүөо курулган эки мунара Улуу Ата Мекендик согуш маалында алынып салынган экен.Муну журналист мечиттин чарба башчысы, согуш ардагери 84 жаштагы Равхад карыядан угат.Анын айтымында, бул “Мухтарулла”аттуу татар улутунун өкүлүнүн демилгеси менен курулуптур. Мындан 125 жыл мурда Уфадан отуздай татар үй-бүлө келип, отурукташып, жашап калышкан. Анан мечит салуу маселесин көтөрүшкөн.Карагайларды Чоң-Жаргылчак айылынан кесип,таарып,параход менен алып келишкен экен.

Ал эми Кимсанбай Абдрахманов 1990-жылы сентябрда Бишкек шаарында Кыргызстандагы тунгуч Ислам медресесин ачкан. Бул медресени 1993-жылы Ислам институтуна айлантып, окуу программаларын да жогору даражага которуп, ага “Азирети Али” наамы берилген.Андан кийин областарда да Ислам медреселери ачылып иштей баштаган.

1991-жылы Кимсанбай ажы баш болгон биринчи жолу 450 киши Кыргызстандан Сауд Аравиясына ажылыка барышкан.Муфтий Эмираттагы шейхтердин жардамы менен,Бишкек шаарында жаңы стилдеги мечит 1995-жылдын октябрь айында курулган.

Сулайман-Тоонун алдындагыРават Абдуллахан мечити (XV-XVI)кылымга таандык. Убагында Орто Азиядан мусулмандар келип “Жума” намазын жамаат менен окуп кетип турушкан. Журтчулук бул жерде зыярат кылып, намаз окуса башка жерде окуган намаздан да сообу чоң деп эсептешет. Имараттын курулушу жөнүндө төмөнкүдөй уламыштар айтылат:Бухара ханы Абдуллахан II Исфарага келип,кеңешүүгө акылман карыяларды табууну буйруйт.Ага Мавляна Садык жана Мавляна Абдурахимди чакырышат.Акылмандар менен хан узак убакытка чейин акылдашат.Алар элдердин ушул жердеги балдарын өздөрү менен Бухарага алып кетип,окутууну суранышканын айтышат.Ошондо Абдуллахан терең, ойлонуп,ушул өрөөнгө балдар үчүн атайын акылмандардын мектебин куруунун зарылдыгын сезип, буйрук менен мечит-медресе курдурат. Ал жерде XX кылымга чейин өз маанисин жоготпой балдарды окутуп,сабатсыздыгын жоюп,таалим-тарбия берүүнүн борбору болгон. Мындай имараттарды Абдуллахан Иран жана Ооганстанга да кургандыгы жөнүндө эл оозунда айтылып келет.

Ыссык-Көл кинотеатрынын артындагы паркка курула турган бул мечит Борбор Азия аймагында Ташкент, Алма-Ата шаарлаынрдагы мечиттерден кийинки чоң мечит болуп эсептелип,китепкана, дааратакана,ашкана сыяктуу баардык кызмат көрсөтүүнүн түрлөрү кошо салынган комплекс болот.Жалпы суммасы үч миллиондолларга эсептелген, курулушуна негизги демөөрчү “Бүткүл дүйнөлүк жаштар ассамблеясы” Борбор Азия

боюнча Бишкекте жайгашкан кеңсеси болуп эсептелет.Ошондой эле марафондо элден чогулган каражат да жумшалат.
Махатма Ганди жана Касымалы Баялинов көчөлөрүнүн кешилишиндеги парктан 10 гектар аянт бөлүнүп, дарактар кыйылып, жер-пайы казылып бүткөн соң, адистер жер астынан суу чыккан деген тыянак чыгарышкан. Осмоналиевдин сөзү боюнча,азыркы учурда Бишкекте 35 мечит бар.Бирок Орозо айт күндөрү аларга намаз окуганы келген эл батпагандыктан,Борбордук Ала-Тоо аянтына 10000ге жакын мусулмандар намаз окуп жатышат.

200-250 адамга ылайыкталып курулган Нарын жергесиндеги "Азирети-Али " мечити Кыргызстандагы мечиттерден өзүнүн көөкөр формасы менен айырмаланып турат. Мечиттин курулушу 1991-жылы башталып,эки жыл ичинде бүткөрүлгөн. Биздин өлкөдө башка мечиттерден айырмаланып,анын бетине кыргыз оймо-чиймелери түшүрүлгөн. Мечит үч бөлүктөн турат: Мечит, Нарын казыяты жана мечиттин алдындагы медресе.

Нарында сапатсыз курулган мечиттер көп. Бул тууралуу "Азаттык" радиосунун Нарын областындагы корреспондети Токтосун Шамбетов билдирди: областындагыказыяттын билдиришинче, Тенир-Тоо аймагында 118 мечит болсо, анын дээрлик жарымынан көбү каттоодонөткөн эмес, себеби курулушу талапка жооп бербейт, айрымдары уруксат берилбеген жерге курулган.

Нарын шаарындагы чоң мечиттердин бири болуп саналган "Билал бин Раббах" мечити 8 жыл мурда арап өлкөсүнөн келген демөөрчүлөр тарабынан курулган. Ошондон бери каттосуз эле ишмердигин улантып келет. Катталбай калганын себеби курулуп жаткан мезгилде тийиштүү органдардын көзөмөлүнөнөткөн эмес, себеби май куючу жайга жакын болуп калган, ал эми демөөрчүлөр салып бергенден кийин эле кетип калышкан. Аталган мечиттин имамы Майрамбек Султаналиев бүгүнкү күнгө чейин мечити расмий коттодо өткөрө албай убара болгондугу жөнүндө интернет булактарынан табууга болот

Эгемендик алган жылдардан бери айылдарда мечиттер жаандан кийинки козу карындай жайнаган. Нарындагы мечит, намаз каналардын көпчүлүгүн арап өлкөлөрүнөн демөөрчүлөр куруп беришкен. Бирок мечит курууну ниет кылгандардын бири дагы өкмөттүк мекемеге кайрылган эмес. Ошол кезде өкмөт тарабынан эмнеге көзөмөл болбой калганын Нарын областындагы экология жана техникалык инспекция башкармасынын башчысы Жанарбек Турдукеев мындайча түшүндүрөт:
Мечиттер салынып жаткан учурда мамлекет тарабынан сөзсүз көзөмөл болуш керек.Чак-чалакей курулуп көпчүлүгүнүндолбоору,уруксат докменти жок. Айтор, мындай курулушттарды көзөмөлдөөчү орган акыркы жылдагы реформа менен улам жоюлуп, кайра түзүлүп же башка башкармалыкка кошулуп олтуруп, ошол кездеги курулган мечиттерге көзөмөл болбой калган. Эми минтип ара жолдо калган мечиттер толтура, себеби каттоого алалы деген күндө деле көпчүлүгүнүн курулушу сейсмикалык жактан талапка жооп бербейт. Ар ким каалагандай салып, айрым айылда жөн гана топурак менен тургузгандары да бар.Азыркы учурда деле ар кайсы айылдан чыккан акчалуу жигиттердин өз жеринде мечит салып берүү адаты кала элек.Мындан 10-15 жылдай мурда арабдар салып берген мечиттердин көбү азыр кайрадан оңдоп түзөөгө муктаж.
Мисалы, 2014-жылдын 3-февралында Сузак районунда жайгашкан "Имам –Азам" мечит-медресесинин экинчи кабаты кулап түшкөн, андан 53 адам денелеринен ар түрдүү жаракат алышкан.Бул тууралуу Сузак райондук прокуратурасы тарабынан берилген факт боюнча кылмыш кодексинин 1-бөлүгүнүн 2-бүлүмчөсүнүн 258-беренеси боюнча кылмыш иш козголгон.

Өсүп келе жаткан жаштарга ислам дининин көз карашын туура түшүндүрүү керек. Анткени, мечиттерге жаш муундар намаз окуу үчүн келишет, диний кызматкерлер түшүндүрүү иштерин жасашат. Коомдук аң-сезим да, руханий байлыктар да, диний

ишенимдер да, бардыгы адам үчүн кызмат кылып, адамзаттын энчиси болгондуктан, бардыгынын башында адам туруп, туура тарбия берүү негизги максат болуп саналат.

Адабияттар:

1. Асанканов А., Ож.Осмонов. Кыргызстан тарыхы. Бишкек.,2003
2. Сүйүктүү пайгамбарыбыз Мухаммед (САВ) өмүр баяны. Бишкек., 2009
3. Ислам. Тарых жана азыркы мезгил. Жалал-Абад.,2004
4. Интернет булактары

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН УЛУТТУК СУУСУНДУКТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН ДЕН СООЛУККА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Казак кызыА.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.

Анотация

Кыргызэлининулуттукдасторконутамак-аштардынтүрлөрүнөөтө бай.Ошолордуничиненулуттуксуусундуктарынынжаралуутарыхы,пайдаланылышы,денсоолуккатийгизгентаасирижанааларды нбүгүнкүкүндөмодернизацияланышытууралуубаяндалат.

Annotation plan

National cook very rich kind of national drinks. In this article sayed about meaning of historical extraction of national drinks, its influence for health and its modernization for this day.

Мисалы, кымыз тууралуу тарых барактарына кайрылсак: - кымыз жөнүндөгү эң байыркы маалымат Игнатьев жылнаамаларында кездешет. Анда: “князь Игорь Северский тоолуктардын туткунунан аны кайтарган жоокерлер кымыз ичип уктап калганда качып чыккан”,-деп жазылат.1245-жылы Батый хан князь Галицкийди кымыз менен сыйлагандагы жөнүндө да маалымат бар.Ал эми европалык саякатчы Марко ПолоXIII кылымдын II - жарымында Орто Азияга жасаган саякатынан кийин кымызга “Ак шарап” деген кошумча атты ыйгарат.

Чындыгында алгач кымызды байыркы көчмөндөр жасап келишкен мындан 550-жылмурун.Кымызды жасоо технологиясын көчмөн элдер көп кылымдар бою сыр катары сактаган.Ал гана эмес тарыхтын атасы Геродот (б.з.ч.484-424-жж) да скифтер кымыздын рецебин билгендердин көзүн тазалап,сырын катуу сакташканын жазып кеткен.

Орус окумуштуусу В.Даль 1843-жылы кымыздын организмге пайдалуу экендигин байкап: “Кымыз ичти муздатат, жаныңды жыргатат.Аны бир жолу ичсен, денеңе кадимкидей күч-кубат кошулуп,өзүңдү сергек сезип,ден соолугуң чыңалып,эки бетиңе кызыл жүгүрөт.Эгерде кымызга көнүп алсаң,бөлөк ичкиликке эч көңүлүң тартпайт,”-деп айтканы бар.Кымыз көп нерсеге пайдалуу экендигин адистер айтып келишет.[1. 15]. Жыл мезгилдерине жараша кымыздын түрлөрүар кандай оорууга даары.

Мисалы, ууз кымыз-эрте жаздан жай мезгилине чейин жасалат. Бул түрү элдик медицинада түрдүү ооруга даба катары колдонулат.Ал гана эмес,айрым бейтаптарга атайын кымыз менен дарылануу байыртадан эле сунушталып келет.Себеби бээлер ууздан арыла элек,чөп жаш,ууз кымыз даамдуу жана дарылык касинти күчтүү болот.

Гүл кымыз-жайдан күзгө чейинки мезгилде даярдалат. Айрым учурда “кызыл кымыз” деп да атап коюшат. Чөп -чар гүл байлап,күчүнө келип турган мезгилде жасагандыктан күчтүү келип,ичкендин ичин ысытып,көңүлүн жайлантат.

Сөөк кымыз- чөп бышкан мезгилден кеч күзгө чейин даярдалат. Муну жылкычылар “шырылдаң” деп да коюшат.Бул учурда байып бараткан бээнин сүтү коюу келип, кымыран көбүрөөк кошулат. Коюу жана күчтүү келип,адамды ток кармайт.

Ал эми жасалуу ыкмасына карай да бөлөнөт:***Бал кымыз***-байтал бээнин сүтүнөн жасалып,диеталык жана дарылык касиетке ээ.***Саамал кымыз***-жакшы бышып,жакшы ачый элек кымыз.

Тунма кымыз- эң күчтүү кымыз.Жакшы ачыган кымызга бал кошуп чайкап,саамал кошуп көпкө бышат.

Ачыган кымыз – чаначтагы жакшы бышылган жаш кымызга саамал, жанчылган мейиз, набатты ак дакиге түйүп, чаначтын түбүнө салып, бир нече күн ачытат. Мындай кымыз кадырлуу меймандарга атайын тойлорго карата даярдалат.

Чайкалган кымыз – жакшы ачыган кымызга кант же бал кошуп чайкап, саамал кошуп көпкө бышат.

Тоңдурма кымыз – чаначка же көөкөргө атайын тоңдуруп, кышында жылытып ичишет.

Кымыз жалаң гана бээнин сүтүнөн жасалбастан, башка малдын сүтүнөн да жасалат. Ошого жараша аты болот: төө кымыз (төөнүн сүтүнөн жасалат), уй кымыз (уйдун, топоздун сүтүнөн жасалат) жана көөрчөк (кой – эчкинин сүтүнөн жасалат).

Ошондой эле көрөңгөлөнгөн күнүнө карата:бир күндүк кымызды - жаш кымыз,эки күндүгүн-күчтүү,ал эми үч күндүгүн-өткөөл кымыз деп бөлүп аташат. Андан ашкан кымыз ачкыл болуп калат, аны шарап катары пайдаланышат.[2. 26]

Далай ооруга даба болгон кымыздын дарылык касиетин бабаларыбыз байыртадан эле байкап,өз пайдасына колдонуп келишкен.Ал эми 1900-жылы венгриялык окумуштуулар бээнин сүтүн изилдеп,анын 92 пайызы эненин сүтүменен шайкеш келерин аныкташкан. Илимий түрдө дарылык касиети далилденгенден кийин,европалыктар арасында бээнин сүтүн дары катары пайдалануу акырындап жайыла баштаган.Россиялык жылкы багуу боюнча илимий изилдөө институтунун берген маалыматына караганда,бээнин сүтүндө жеңил сиңчү белоктор,майлар,углеводдор,сүт кислотасы,лактоза заты, май,фермент,В,В1,В12, С витаминдери бар

Бээнин сүтүнүн башка сүттөрдөн айырмасы-анын курамында кант жана лактоза көп болгондуктан, ачыганда спиртке айланганында. Ал кан тамырларды кеңейтип, ашказан бездеринин иштешине жакшы жардам берет. Бээнин сүтү бардык эле убакта пайдалуу. Айрыкча бээлер жаңы тууган убакта сүтү жаш, кымызы да жеңил келип, кан басымын жогорулатпай, боор, өпкө, өт жана ашказандын, нерв системасынын, дем алуу органдарынын иштешине өтө чоң таасирин тийгизет. Жылкы бруцеллез, кургак учук, кара өпкө деген оорулар менен эч качан оорбайт. Ошондуктан анын сүтүн саап бүтөр замат сүзүп иче бергенге болот. Мындан тышкары, бээнин сүтүндөгү май бүртүкчөлөрү ичеги карынга тез сиңип, холестеринди көбөйтпөйт. Ошошндой эле йоддун көрсөткүчү да өтө жогору: бээнин 100 грамм сүтүндө 95-100 пайызды, уйдун сүтүндө 25-30 пайызды түзөт.

Бээнин сүтү кан басымын түшүрөт, ал эми кымыз которот. Ошондуктан бээнин сүтү менен бардык эле оорулар дарылана бергенге болбойт,андыктан атайын дарыгердин кеңешин алган оң. Дарыгерлердин айтуусу боюнча, бээнин сүтү менен дарылануууга өтө кылдат карап, бир гана бээнин сүтүн ичүү шарт. Күндөүч маал белгилүүөлчөмдө ичсе, дарылануу убактысы 10 же 15 күн толук болуусу зарыл. Бээнинсүтүнүн дары боло турган учуру үркөр жылдызы чыкканга чейин гана экенин кыргыздар небак эле аныктап чыгышкан. Ушул күндөр аралыгында гана бул тамак организмге толук сиңип, алгачкы күндөрдө арыктатып, зыяндуу заттарды айдап чыгып, бара-бара күч кубат бере баштайт. Дарылануу учурунда башка тамактар менен бир убакта аралаштырып ичүү анын таасирдүүлүгүн азайтат.

Бээнин сүтү гана эмес, андан жасалган кадимки кымызынын да дарылык таасири күчтүү. Окумуштуулардын изилдөөлөрүнө караганда, кымыздагы ачыткылар кургак учукту козгоочуларга каршы антибиотикитик заттарды пайда кылат. Июль айынын экинчи жарымынан тартып чөп баш алып бышып калган кезде кымыз көптөргө, өзгөчө, мурун ичип көрбөгөндөргө, кан басымы жогору, жүрөгү начар адамдарга жага бербейт. Кымызды алгач аз-аздан ичип, организмди көндүрүү зарыл. Кымыздын курамында жеңил сиңчү белоктор 2-2,5%, майлар 1-25%, кант 3,5% жана А, В, С тобундагы витаминдер болот. Мындан тышкары, көмүртектер, спирт, сүт кислотасы, минерал туздары, витаминдер, ферменттер, көмүр кычкыл газы, аминокислоталар бар.[3. 37]

Ал эми уйдун сүтүнөн айран жасашат (сары суусу өпкө ооруларына дары), айрандан сүзмө, жайкысын суусундук катары чалап жасап суусунга ичишет, быштак же пышлак, эжигей кайнатып алышат. курут даярдашат:аны кургатылган же майдаланган жана жылуу сууга эзген түрүндөколдонушат [4. 101].

Ч.Валиханов өз убагында эле кыргыздар "калмактардын затуранындай[5.257] (затуран - ундан жасалганкалмак чайы)туз кошуп кайнатып алышаарын белгилеген.Түндүк Кыргызстандын арасында революцияга чейин куурма чай кеңири тараган.Майга унду же талканды кууруп,сууга сүт аралаштырып, ага туз салып кайнатышкан.

Түндүк кыргыздар даярдаган чайды В.М.Кушелевский: "Кээде чай сүттүн,майдын,туздун жана калемпирдин аралашкан түрүндөказанга кайнатылат, мындай кайнатылган учурда ал шар-чай же ал чай о.э.калмак чай деп аталат.Мындай аралашма чайга караганда шорпого көбүрөөк окшош жана ал көчмөн калкта кеңири колдонулган" [6. 255]

Бозо-кенири таралган, аны негизинен кышында таруудан,арпадан же жүгөрүдөн жасалган шакка угут кошуп ачытышат. XIX кылымдын 60-жылдарында В.В.Радлов кыргыздар таруудан кантип бозо жасашканын,андан кышында ичилчү арактартышканын көргөн(Чагырмак –кымыздан жасалган арак) [7. 102]

Кыргыздар сүттөн чыгарылган аракты да ичишкен,ал үчүн кымызды Борбордук Азиянын кээ бир элдери,кандай жол менен иштетишсе, дал ошондой жол менен иштетишкен" [8.355]. Кийинчерээк ал арак колдонулууудан чыгып калган.

Атала – жүгөрү унунан жасалган, ага айран же май кошуп ичилген.[9.114] Кээде сары майга унду кызарта кууруп да жасашкан. Ал иммунитетти жогорулаткан, айрыкча оорулуу адамдарга сунушталган.

Кыргыз эли алкоголдук ичимдиктерди ичишкен эмес, анын ордуна бозо, кымыз жада калса организмге пайдалуу сүттөн арактарды жасашкандыгы тууралуу мисалдар келтирилди

Азыркы кездеги кыргыз калкынын тамактанышына сырттан алынып келинген (импорт) тамак-аштар терс таасирин тийгизүүдө. Ошондуктан, жогоруда мисал келтирилген мурдагы көчмөнчүлүк жашоодогу салттык тамак-аштарды колдонуу пайдалуу деп эсептейбиз. Муну менен бирге, тамак-аштын түрдүүлөнүшүнө Азия (айрыкча Кытай), Европа өлкөлөрү менен байланыштардын кеңейиши таасир этти. Улуттук суусундуктар бүтүндөй алганда өзүнүн улуттук мүнөзүн сактап турушса дагы, бирок аны даярдоо жолдору олутту өзгөрүүлөргө дуушар болуп, анда жаңы, мурун белгисиз болгон тамактар да пайда болупмодернизацияланды. Ошон үчүн келечекте денисак кыргыз улутун сактоого сырттан келген ичимдиктер-суусундуктар эмес, Ата Мекендик өндүрүштөгү тамак-аштар менен суусундуктарды ичүүнү сунуштайбыз жана пропогандалоо керек деп ойлойбуз.

Адабияттар:

1. Шоокум. № 6.(70). Июнь 2012
2. Инсан KG. Жалал-Абад. № 5 (25)Май 2013
3. Шоокум. № 7.(72). Июль 2012.
4. Абрамзон С.М. Кыргыздар жана Кыргызстандын тарыхы. Бишкек.,1999. 101-бет
5. Валиханов Ч. Собрание сочинений. Том 1. Стр 257
   Затуран - ундан жасалган калмак чайы
6. Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии. Стр 255
7. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том 3. Спб.,1905. Стр 102Чагырмак – кымыздан жасалган арак
8. Северцов Н.А. Путеществие по Туркестанскому краю. Стр 355
9. Абрамзон С.М. Кыргыздар жана Кыргызстандын тарыхы. Бишкек.,1999. 114-бет

УДК.17.

И.РАЗЗАКОВ ЖАНА СОЦИАЛДЫК САЯСАТ

Кожоназарова Ы.М., Токтогулова Г.Т.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.
toktogulova.72@mail.ru

Аннотация

Бул макалада И.Р. Раззаковдун социалдык көз карашына социалдык-философиялык анализ берилди.

Annotation

This article provides a socio-philosophical analysis of social view I.Razzakova.

Кыргыз элинин чыгаан уулу, белгилүү инсаны Исхак Раззакович Раззаков күз айларында жарык дүйнөгө келген. Келип чыгуу теги боюнча кедейчилик турмушта жашап, ал аз келгенсип алгач апасынан 8 жашында атасынан ажыраган. 1918-жылы кыргыз эли каатчылык жашоого кабылып, айласы кеткен калың эл көр оокаттын азабынан туш тарапка таркаган. Мындай көрүнүш Раззаков Исхак Раззаковичтин башына келип, акыр аягында Ходженттеги жетим балдар үйүнө жайгашат. Турмуштун татаал сыноосун өз башынан өткөргөн Исхак Раззаков абдан жакшы окуп билим алып, орус тилин да жогорку деңгээлде өздөштүрөт. Бул көрүнүштү ал өз эскерүүсүндө «Менин жашоомдо жаңы, белгисиз дүйнө ачылды, мен ири кубанычтын даамын таттым»,[1] - дейт. Балдар үйүнөн кийин Ташкент шаарындагы мектеп интерната 1925-жылга чейин билим алат.

Асылбек Доталиевдин эскерүүсүндө И. Раззаков Самарканд шаарындагы агартуу институтунда окуусун улантат. Ал жерде Исхак тың окуу менен комсомолдук иш-чаралардын активдүү катышуучусуна айланат. Комсомолдук турмуш анын лидерлик сапатын калыптандырат. Ал 1927-жылы Ош кантонунун Бөксө-Исфара болуштугунун комсомол комитетинин активдүү уюштуруучусу болот. 1931-жылы И. Раззаков Агартуу институтун аяктап, ошол эле окуу жайдын кафедрасында мугалим болуп иштеп калат. Көп өтпөй келечектеги лидердин ак жолу ачылып, Москва шаарындагы Мамлекеттик пландоо институтуна жолдомо алат. 1936-жылы Раззаков «Күйүүчү ресурстарды рационалдуу пайдалануу жөнүндө» деген дипломдук ишин эң жогорку деңгээлде коргоп, чыныгы билимге ээ экендигин далилдейт.[2]

Ошентип Исхак Раззакович Раззаков Москва шаарында да өз билимин тереңдетип пландоо институтун ийгиликтүү аяктаган соң, кайрадан Өзбекистанга келип, пландоо багытын жетектеген. Бул жерде оозго алынарлык көптөгөн жогорку жетекчилик органдарда иштеген. Ал эми анын өз мекенине кайтып келүүсүн 1945-жылы 4-ноябрда КПСС БКнын саясий бюросунун чечими менен Совет өкмөтү И. Раззаковду Кыргызстандын Министирлер Советинин төрагалык кызматына жөнөткөн. Ал ошол мезгилде 35 гана жашта болгону менен, мамлекеттик масштабдагы табылгыс ишмер, эл чарбасын өнүктүрүүдөгү чоң тажрыйбага ээ жетекчи, чыныгы элдик уул эле. Согуштан кийинки эл чарбасынын абалы оор эле. И. Раззаков болгон күчүн, билимин, талантын республикабыздын экономикалык жактан өнүгүп өсүшүнө жумшаган. Кыргыз ССРнин министирлер Советинин иши И. Раззаковдун жөндөмдүүлүгүнүн жана иштин көзүн билген

[1] Шоокум // Илим турмуш жана маданият журналы. Асылбек Доталиев. Исхак Раззаков- өрнөгү күчтүү асыл адам. 20-бет

[2] Шоокум // Илим турмуш жана маданият журналы. Асылбек Доталиев. Исхак Раззаков- өрнөгү күчтүү асыл адам. 20-бет

уюштуруучулугунун аркасында илгерилеп, республикада теңдешсиз лидер экендиги айкындалган[3] - деп Асылбек Доталиев кеңири токтолот.

Анын Советтик доордогу социалдык саясатты колго алуу багыты 1945-жылдан кийин башталып, ошол доордогу элдин социалдык абалына өзгөчө көңүл бурган. Анын аракети менен шаар менен айылдарды толук электирлештирүү деген кулачын жайып, республиканын калкы көмүр жана күйүүчү май менен толук камсыз болгон. Бүт малчыларды алыстагысын да жакындагысын да газ менен камсыз кылып бир топ шарттарды түзгөн элек[4] - дейт Дикамбаев Казы Дикамбаевич өз эскерүүсүндө. Ушул чечүүчү тармактардын негизги көрсөткүчтөрү эл чарбасынын башка сферасындагы өсүүнүн негизи болгон. Өлкөнүн өсүшү менен социалдык-маданий курулуштар, турак-жайлар, мектептер, бала бакчалар, оорукалар, клубдар жана китепканалар курулган.

Кыргызстан Коммунистик партиясынын, Министирлер Советинин 1957-жылдын 17-сентябрындагы № 379-54 «Республиканын мектептеринин окуучулары үчүн эрте мененки ысык тамакты бекеринен уюштуруу тууралуу» деген токтому кабыл алынып, ушул эле токтомдун негизинде 1957-жылдын 1-октябрынан тартып 1-4-класстардагы окуучулар үчүн эртең мененки ыссык тамакты бекеринен уюштуруу каралган, ал эми 1958-жылдын 1-январынан тартып, республикадагы шаарлардын жана жумушчу айылдарынын башталгыч, жети жылдык, ошондой эле орто мектептердин 1-7-класстарынын окуучулары үчүн да бекер тамак берүү колго алынган. Муну ишке ашыруу материалдык мүмкүнчүлүктөрү бар экономикалык жактан күчтүү колхоздорго рекомендацияланган. Ошондой эле колхоздордун каражаттарынын эсебинен айыл мектептеринде эрте мененки ысык тамакты бекеринен уюштуруунун колхозчулардын жалпы чогулушунун макулдугу менен болуусун көрсөткөн. Кыргыз ССРнин Министирлер Совети тарабынан 1958-жылдын 29-майында №233 «Балдардын арасындагы ооруну төмөндөтүү боюнча чара жөнүндө» деген токтом кабыл алынган. Ушул токтом аркылуу врачтардын канаатандырарлык эмес кызмат көрсөтүүсүн жана республикадагы балдардын көп оорушу менен өлүмгө дуушар болуусу белгиленген. Эгерде миң бала төрөлсө, отуздан ашыгы чарчап калган. Ушул ооруларды азайтууда балдар жана алардын чарчап калуусун жок кылуу үчүн саламаттык министирлиги милдеттенген, андан башка дагы балдарга медициналык кызмат көрсөтүүнүн маданиятын жана сапатын көтөрүүнү өзүнө максат катары көргөн[5]. Ошону менен бирге бир жолку тартип менен республиканын мамлекеттик бюджетинен 2 млн. рубль бөлдүрүп оорулуу балдарга бир жашка чейин бекер тамак аш берүүнү уюштуруу каралган. Ошондой эле ал шаар мончолорунун абалын жакшыртуу боюнча маселе көтөрүп, БКнын Бюросунда жана министрлер Советинде каралып, шаарларда, республика боюнча мончолорду курууну чечип берген. Раззаков дүкөндөрдү өзү көрүп жүрүп, ал дүкөндөрдөгү калкты тейлөө кызматын жакшырткан[6].

1959-жылдын акырында жана 1960-жылдын башында айрым райондун колхоздору менен совхоздору көптөгөн кыйынчылыктарга карабастан эмгек акыны эмгекчилерге акчалай төлөөгө өтүшкөн, мындай чечим Исхак Раззаковичтин, Кыргызстан КП БКнын бюросунда колдоого алынат[7].

Исхак Раззаков Кыргыз жаштарынын СССРдин борбору Москва, Ленинград жана башка чоң шаарларынан билим алуусуна шарт түзгөн. Анын демилгеси менен жогорку окуу жайга кирүү экзамендери Фрунзе шаарында алынып, өткөн балдар бронь боюнча барып окуп билим алышкан. Ошол учурда билим алуу үчүн барган жаштардын көпчүлүгү

---

[3] Ошондо эле 21-бет.

[4] Дикамбаев Казы Дикамбаевич. Улуу инсан (эскерүүлөр)Бишкек «Учкун» 1996-ж. 61-бет.

[5] Дикамбаев Казы Дикамбаевич. Улуу инсан (эскерүүлөр)Бишкек «Учкун» 1996-ж. 63-64-бет.

[6] Улуу инсан (эскерүүлөр) Бишкек «Учкун» 1996-ж. 179-бет.

[7] Улуу инсан (эскерүүлөр) Бишкек «Учкун» 1996-ж. 180-бет.

жашоо шартынын кыйынчылыгынан окуй албай кетип калып жатышкан, бул маселени чечүү үчүн, «Жогорку Советтин президиумуна берилүүчү фондду» жылына Моссквадагы элчиликке акча бөлүнүп, үзгүлтүксүз берилип турган[8]. Анын бул аракети кыргыз жаштарынын толук билим алуусуна чоң шарт түзгөн.

Байыркы тарыхы бар кыргыз элинин чыгаан уулу Раззаковдун өз эли үчүн арнаган өмүрүн, иш-аракетин канча айтсак да, канча жазсак да, аз. Анткени анын өзгөчөлөнгөн иш-аракети, өз мекенине берилгендиги, өз элине болгон камкордугу, интернационалистиги жасаган иш-аракетинин натыйжаларынан көрүнүп турат.

«Элден эр туулат, эр элди багат» деген накыл сөздү түздөн түз Исхак Раззакович Раззаков менен байланыштырсак адашпайбыз деген ойдомун. Себеби ал бир жагынан кыргыз эли үчүн татыктуу жумуш жасады. Ошондой эле анын өзүнүн күндөлүгүндөгү эскермесине токтолсом: «Эмне кылдым, эмнеге жетише алдым, республикадагы жетекчилик мезгилимде кимдер үчүн аракеттендим? Эл акыйкат, эл баалайт» дейт. Чынында эле эл тараза.

Коомубуздун белгилүү инсаны И. Раззаковдун эмгегин жогору баалагандыгы анын замандаштарынын эскерүүсүнөн, кийинки муундардын изилдөө аракетеринен көрүнүп турат. Мисалга алсак: академик Т. Сыдыкбеков «Нукура жөнөкөй мүнөзү, кайталангыс таланты, адамгерчилик сапаты, эмгекчилдиги, интерационалистик көз карашы бири-бирине айкалышкан, бардык ишке чыгармачылык мамилесинен тайбаган курч жан эле» дейт.[9]

И.Р.Разаков социалдык саясатка аналитикалык баа берип, Кыргыз элинин социалдык абалын жакшыртууга, өнүгүүгө зор салымын кошкон. И.Раззаковдун жаркын элесин эскерүү 1990-жылдан кийин гана колго алынып, илим жаатында, тарых барактарында анализденип, актуалдуу проблемага айланды.

[8]Улуу инсан (эскерүүлөр) Бишкек «Учкун» 1996-ж. 25-26-бет.
[9]Улуу инсан (эскерүүлөр) Бишкек «Учкун» 1996-ж. 40-бет.

УДК 159.923.2

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ИНСАН МАСЕЛЕСИНИН БЕРИЛИШИ

Осмоналиева С.,Тажибаева Ж.
ЖАМУ, Жалал-Абад шаары

Аннотация

Бул макалада Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы жана эпосторундагы инсан маселеси боюнча оозеки жана жазма адабияттарда чагылдырылышы берилет. Изилдөөнүн негизинде бул чыгармалар аркылуу окутуу, тарбиялоо жемиштүү болоору далилденди.

Annotation to the article

The theme of the work – life and love. Great role in the work of nature and animals around him. In the works of Chingiz Aitmav image of the animal goes in parallel with the image of man. Article works through Ch. Aitmav can find becoming as human begins, as well as with the help of these works can be identified positive towards education and training.

Кылымды кылым жаңыртып, жылды жыл жараткан канча бир мезгилде кыргыз эли "Манас" эпосун жаратып, сөзүнө сөз, үнүнө үн кошуп өркүндөтүп келсе, өткөн жүз жылдыкта ааламга Чынгыз Айтматовду берди. Жыйырманчы кылым адабият ааламында "Айтматовдун кылымы, Айтматовдун ааламы" болуп бүт адамзат тарыхына кирди. Кээде ушундайлар да болот, тарых мезгилдин карама-каршыдай көрүнгөн көрүнүштөрүнөн өзүн-өзү жарата берет экен.

Дүйнөлүк маданият айдыңында оозеки адабият өзүнүн таанытып-билдирүүчүлүк милдетин, милдетин гана эмес, жашоо-турмушун бүткөрүп жатканда "Манас" эпосу менен Чынгыз Айтматовдун "жаңы эпосу" дал ушул XX кылымдын туу чокусунда бирин-бири толуктап, бирин-бири улантып, кыргыз элинин оозеки адабияты менен жазма адабиятын дүйнөгө таанытты. Бул жерде эч кандай талаш жок, байыркы жана азыркы кыргыз элинин рухий эрдиги катары саналган "Манас" эпосунун дүйнөгө таанылышы менен Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын ааламды багынтышы мезгилдик жактан айырма болгону менен ал XX кылымга таандык жана ушул кылымдын дүйнөлүк масштабдагы окуялары. Жөн гана эмес, адамзат акыл-эсин таң калтырган байыркы жана азыркы сөзү.

Ошондуктан "Манас" эпосу менен Чынгыз Айтматовдун чыгармаларын бөлүп кароого эч негиз жок, тескерисинче, алар бирин-бири жаратып, толуктап жана улантып турган рухий кенч. Ооба, "Манасты" кыргыз жаратса, кыргызды дүйнө жүзүнө Чынгыз Айтматовдун чыгармалары таанытты.

Мезгилдин өтүшү менен бирге залкар жазуучу, улуу ойчул жана гуманист Ч.Айтматовдун адамдык жана чыгармачылык бейнеси кыргыз эли, түрк дүйнөсү үчүн гана эмес, жалпы эле адамзат үчүн да кадыр-баасы арта берет. Анын инсандык жана сүрөткердик касиеттерине жаш муундар келечекте чыныгы инсан катары баа берип келүүдө.

Өзүнүн замандаштары жана келечек муундары үчүн Ч.Айтматов ааламдык сабакка ээ насаатчы катары жашай берет. Айтматов сыяктуу инсан ар кандай улуттун тарыхында жүз жылда, а түгүл миң жылда бир жаралат.

Ч.Айтматовдун жашоонун маңызы, эртең кыргыздарды эмне күтүп жаткандыгы, көз карандысыз, өз алдынча улут болуу үчүн эмне кылуу керектиги жөнүндөгү ойлору жалпы

кыргыз эли үчүн, Конфуцийдин осуяттары кытайлар үчүн кандай мааниге ээ болсо, дал ошондой мааниге ээ болуп, акыл-ойдун казынасына айланат.

Бүгүнкү күнү кыргыз эли өзүнүн рухий лидеринин үнүн уга билүүсү, жазуучунун өзүнүн чыгармалары менен публицистикасында чагылдырган идеяларын жан дүйнөсүнөн өткөрүшү жана аны сиңириши өтө маанилүү.

Ч.Айтматов сөздүн күчүнө өзгөчө маани берген. Ошондуктан, ал "кыргыз-казак" поэзиясында тээ байыркы мезгилде эле пайда болгон учкул сөздү мисалга тартып, "Сөздөн тышкары Кудай да жок, Аалам да жок", "Сөздөн ашкан дүйнөдө Күч да жок, Жарык да жок", - деп айткан. Сөздүн эбегейсиз кубаты жөнүндө кыргыз элинде: "Өнөр алды-кызыл тил", "Жерди сел бузат, элди сөз бузат", "Бутунан чалынган турат, сөзүнөн чалынган турбайт",-деген макалдар бар экендиги.

Коомдун өнүгүүсүндөгү сөздүн мааниси жөнүндөгү жазуучунун айтканын философ Л.А. Брудный болжолдуу түрдө мындай деп эскерет: "кыргыз элинин өзүн өзү баалоосу, бир топ индивидуалдаштырылышы зарыл".

Индивидуалдуулукка ээ болуу үчүн кыргыз этносу тарыхый инсан катары калыптанышы керек, биз мезгилдин бүктөмүнө кетип, жоголгон кээ бир башка элдердей болбос үчүн, өзүбүздүн кайталангыс өзүнчөлүгүбүздү, өзгөчөлүгүбүздү жоготпошубуз керек. Ушул күнгө чейин өзүбүздүн индивидуалдуулугубузду, өзүнчөлүгүбүздү, адамдын улуттук ар-намысы менен мекенчилдик сезимин ойготууну тарыхыбыздан, улуу "Манас" эпосунан табууга аракет кылып келдик. Тилекке каршы, бул багытта чеке жылытаарлык жылыштарга жетише албадык.

Ачыгын айтканда, биздин рухий казынабыздан улуттук идеяга өзөк болуп берээр эч нерсе таппадык. Баамыбызда мезгил байланышы үзүлүп калгандай: тарыхтын жүрүшүнө таасир тийгизе алган кыргыздын кубаттуу мамлекеттүүлүгүнө ээ болгон учуру менен бүгүнкү учурдун айырмасы өтө чоң. Мына ушулардын баары, биздин индивидуалдуулугубуздун булагын кылымдардын тереңинен издей бербей, аны азыркы учурда өркүндөтүү жана бекемдөө керек деген ойго түртөт.

Буларды биздин экономикалык, илимий жана социалдык-маданий тармактардагы ийгиликтерибиз менен бекемдеп, жарандарга жакшы өлкөдө жашап жаткандыгын сездирип, аны коргоого даяр туруусун калыптандыруу зарыл. Мына ошондо гана бизде улуттук сыймыктануу, өлкөбүздө болуп жаткан жакшылыктарга тиешелүүлүк жана жоопкерчиликтүүлүк сезимдери пайда болот. Мына ошондо ар бирибиз "мен - кыргызмын",-деп айтабыз.

Биздин өлкөдө жашап жаткан башка улуттун өкүлдөрү да кыргыз элине сый менен карап, тилибизди жана байыркы маданиятыбызды урматтайт. Эч кимдин башына өлкөдөн кетип калуу, кыргыз тилин билбөөнү окутуунун мыкты методикасы жоктугуна таяган куру шылтоо ойду бетке тартуу келбейт.

Ошентип, Ч.Айтматовдун "акыл-эсинен ажыраган, ким экендигин унуткан маңкурт жөнүндөгү" баяны анын олуялыгын ырастап, бүгүнкү турмушубуздан ачык көрүнүүдө жана улуттук трагедия деңгээлине көтөрүлүүдө. Ч.Айтматовдун адамдын, элдин акыл-эси жөнүндөгү тынчсыздануусу бүгүн өзгөчө актуалдуу болуп, жакындап келе жаткан катастрофаны добулбас болуп кагылып, элге жар салууда. Анткени, өлкөдөн тукумду улай турган, улуттук маданий-тилдик мейкиндикти сактай турган жаштар кетишип жатпайбы.

Ч.Айтматов көркөм чыгармалары менен публицистикаларында кыргыз эли, анын менталдуулугу жөнүндөгү чындыкты жеткирүү менен дүйнө кабыл алуу өзгө-чөлүктөрүнө ааламдык түс берди. Ошондуктан булар бардык калкка жакын жана түшүнүктүү болуп калды. Ал өтмүштү, учурду жана келечекти философиялык жана көркөмдүк жактан бир түйүнгө байлап, адамзаттын өнүгүшүнүн маанилүү окуясына айлантты. Мына ушул

ракурстан алганда, биз кыргыздар ким элек, бүгүн кимге айландык жана кайсы жакка бара жатабыз деген суроо пайда болот.

Тарыхта кыргыздар өздөрүнүн өчпөс изин калтырышкандыктары-факт. Буга биздин улуу эпосубуз "Манас" далил, мындагы образдар, кыргыз элинин башын бириктирүүдөгү Манастын эрдиктери далил. Кыргыздардын байыркы эл экендигине дүйнөдө эч ким шек келтирбейт. Бул тууралуу көптөгөн тарыхчылардын изилдөөлөрү, эң биринчи, академик Бартольддун эмгектери жазылган. Өкүнүчтүү болсо да айтып коюучу чындык –бүгүнкү күнү кыргыздар этнос жана улут катары инерттүү абалда турушкандыгы да факт. Мына ушул абалдан улуу философтордун бири В.Гумбольддун сөзү менен айтсак, айрым улуу адамдардын генийлиги гана чыгара алат.

Эгер окумуштуулардын иликтөөлөрүнө таянсак, улуттун генетикалык активдүүлугун алып жүрүүчүлөр аз эле болот. Ар бир элдин 5-6 гана пайызын түзөт. Мына ушул адамдар гана өздөрүнүн ишенимдерин сактооого, турмуштук кыйынчылыктарга каршы турууга жөндөмдүү болушат, чыгармачыл ой жүгүртүшөт, өздөрүнүн алдына улуттук маанилүү милдеттерди коюшат жана аларды ийгиликтүү жүзөгө ашыра алышат. Албетте, Ч.Айтматов улуу инсандардын катарына кирет, анын ою менен идеялары кыргыз элинин рухунун байышына күчтүү импульс болуу менен улуттук жана маданий кайра жаралууга түрткү болду, элибизди чыгармачыл энергия менен дүрмөттөө аркылуу жалпы адамзаттык бийиктикке көтөрдү.

Анын дүйнөлүк резонанс жараткан маңкурт жөнүндөгү легендасы жеке адамдарга гана эмес, тарыхый личность катары улутка да тиешелүү. Маңкурт жөнүндө баяндап жатып, Ч.Айтматов улуттун рухий лидери катары бизге ким элек, ким болдук жана багытыбыз кайсы жак экендигин эсибизге салып жатат. Жоломандын энесинин образы аркылуу ал бизге ойдон чыкпас өтмүшүбүздү эске салып, улуттук кайра жаралууга үндөп, улут жана мамлекет катары өзүбүздүн индивидуалдуулугубузду бекемдөөгө чакырат, жол көрсөтүп жатат.

Ошондуктан эркиндикти, Теңир тартуулаган жер менен ата-бабабыз калтырган осуяттарды ыйык сакташыбыз зарыл..

Бүгүнкү күнү Кыргызстанды өз алдынча мамлекет катары дүйнөнүн билүүсү- бул биздин индивидуалдуулук менен өзүнчөлүгүбүздү өнүктүрүүнүн жана бекемдөөнүн биринчи гана кадамы. Ч.Айтматовдун оюу боюнча, улуттук маданият менен гана чектелип, аны көкөлөтүп, башка улуттук маданияттарга карама-каршы коюу орду толгус жоготууга алып барат. Бул- улут үчүн коркунучтуу. Улуттун тилдик жана маданий обочолонуу дүйнөлүк цивилизациядан сырт калып, экзотикалык өлкөлөрдүн бирине айлануубузга өбөлгө түзөт.

Ч. Айтматовдун көркөм чыгармачылыгы менен публицистикасынын өзөгүн түзгөн ой – бул евроазиялуулук идеясы. Бул биздин өнүгүүбүздүн магистралдык жолу катары сунушталган. Жибек жолуна жайгашкан Кыргызстандын аймагы тээ байыртадан эле ар түрдүү маданияттын жана эки улуу - Чыгыш менен Батыш маданиятынын тогошуусуна туш болгон. Акыркы жүз жылда батыш маданияты кыргыз аң-сезими менен менталдуулугуна орус тили жана анын маданияты аркылуу кирди. Адегенде Россия, кийин СССРдин тутумунда болуу кыргыз эли үчүн изсиз кеткен жок. Кыргыздардын бир канча муундары өздөрүндө генетикалык деңгээлде жаңы дүйнө тааным менен менталдуулукту иштеп чыкты. Муну дүйнөгө болгон "евразиялык көз караш" деп атоого болот. Мына ушуну жакшы түшүнгөн Ч.Айтматов "Ысык-Көл форумунун" демилгечиси болгон. Буга Чыгыш менен Батыштын ойчулдары, чыгармачыл адамдары келишип, улуттук маданияттын жашоо жөндөмдүүлүгү эмнеде жана жалпы адамзаттык маданий процессти ааламдаштыруунун зарылдыгы эмнеде? - деген суроолорго жооп издешти.

Улуттун жаны, этностун чыгармачыл энергиясы мына ушул эне тилинде жана улуттук маданиятында чагылат. Бекеринен улуттук суверенитет жөнүндөгү ар кандай кыймылдар да мына ушул экөөнү бекемдөөгө үндөө менен башталбайт.

Жыйынтыктап айтканда, этнос катары биздин индивидуалдуулугубуз түпкү улуттун тили менен маданиятынын өнүгүшүнө жагымдуу жагдай жаратылгандыгына көз каранды болот.

Залкар жазуучу жана улуу ойчул Ч.Айтматов тарабынан бизге калтырылган этностун индивидуалдуулугун сактоо менен евразиялуулук идеясы, осуяты биздин керемет жерде жашап жаткан бардык кыргызстандыктардын жыргалчылыгын көзгө туткан ойлонулган, тең салмактуу, акыл-эстүү мамилени талап кылат.

Эпостор боюнча манастын бала чагын сүрөттөөдө төмөндөгүлөргө көңүл буралы

Баланы кармап алалык
башына шире салалык
Алып барып кыйнайлык
Алты зубун калмактын
Аяк башын жыйнайлык

Бул ыр саптарында сөз Манастын бала чагы жөнүндө баратат . Келечекте ушул бала ааламда жок баатыр болуп чыгарын билген калмактар , Манасты бала кезинде эле Маңкурт кылышты ойлонушат, Белгилүү эпосто бул окуя, бул идея өнүктүрүлбөйт. Ч Айтматов мына ушул шире жөнүндөгү идеяны бир бүтүндөй метафоралык системага айландырып, аны азыркы замандын эң бир курч проблемасынын деңгээлине чейин өнүктүрүп чыгат.

Эпосто башталып улантылбай калган идеялар жазуучунун романдарында чагылдырылат:

М: «Кылым карытар бир күн романында» күнөөсүз баланы кармап чачын кырып, тоонун терисин башына тетири кийгизип тирүүлөй маңкуртка айландырып салышкан. Бул көрүнүштү Найман – Эненин баласы менен болгон сүйлөшүүсүнөн байкайбыз.

Сени эмне кылышкан шордуу ?-деп эне күбүрөдү да кайгыга чыдабай сыздап ыйлады.

Жерди алса болобойбу, мал мүлктү алса блобойбу, анчалык душман экен башты алса болбойбу, - бирок адамдын эс учун алат деген шумдукту ким ойлоп , кимдин колу барды? Мындан башка жер жүзүндөгү кыянатчылык station кылдыбы?

Ал кездеги маңкурттук бирөөлөрдүн бийлик кылуусунан же уурдап кетип маңкуртка айландырып кул катары иштетүүсү негиз болсо азыркынын маңкурттары өздөрүнүн эне тилин тааныбай, улуттук өзгөчөлүгүн эстебей чыныгы манкурт болуп калышууда . Бул 21-кылымдагы эң негизги татаал актуалдуу проблема болууда.

Адамдык сапатты сактап калуу үчүн чыныгы абийир таза адамгерчилике умтулуп көркөм адабияттагы мыкты сапаттарды окутуу системасына тереңдетип киргизүү маселесине чоң көнүл бурушубуз зарыл жана милдет деп эсептейм.

Адабияттар:

1. Ч.Т.Айтматов “Кылым карытар бир күн”
2. Ч.Т.Айтматов “Тоолор кулаганда”
3. Р.С.Немов “Психология” М.,1999.
4. Ч.Т.Айтматов “Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат”
5. Ч.Т.Айтматов “Кечээ, бүгүн жана эртең”.

УДК 159.923.2

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ИНСАН МАСЕЛЕСИНИН БЕРИЛИШИ

Осмоналиева С.,Тажибаева Ж.
ЖАМУ, Жалал-Абад шаары

Аннотация

Бул макалада Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы жана эпосторундагы инсан маселеси боюнча оозеки жана жазма адабияттарда чагылдырылышы берилет. Изилдөөнүн негизинде бул чыгармалар аркылуу окутуу, тарбиялоо жемиштүү болоору далилденди.

Annotation to the article

The theme of the work – life and love. Great role in the work of nature and animals around him. In the works of Chingiz Aitmav image of the animal goes in parallel with the image of man. Article works through Ch. Aitmav can find becoming as human begins, as well as with the help of these works can be identified positive towards education and training.

Кылымды кылым жаңыртып, жылды жыл жараткан канча бир мезгилде кыргыз эли "Манас" эпосун жаратып, сөзүнө сөз, үнүнө үн кошуп өркүндөтүп келсе, өткөн жүз жылдыкта ааламга Чынгыз Айтматовду берди. Жыйырманчы кылым адабият ааламында "Айтматовдун кылымы, Айтматовдун ааламы" болуп бүт адамзат тарыхына кирди. Кээде ушундайлар да болот, тарых мезгилдин карама-каршыдай көрүнгөн көрүнүштөрүнөн өзүн-өзү жарата берет экен.

Дүйнөлүк маданият айдыңында оозеки адабият өзүнүн таанытып-билдирүүчүлүк милдетин, милдетин гана эмес, жашоо-турмушун бүткөрүп жатканда "Манас" эпосу менен Чынгыз Айтматовдун "жаңы эпосу" дал ушул XX кылымдын туу чокусунда бирин-бири толуктап, бирин-бири улантып, кыргыз элинин оозеки адабияты менен жазма адабиятын дүйнөгө таанытты. Бул жерде эч кандай талаш жок, байыркы жана азыркы кыргыз элинин рухий эрдиги катары саналган "Манас" эпосунун дүйнөгө таанылышы менен Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын ааламды багынтышы мезгилдик жактан айырма болгону менен ал XX кылымга таандык жана ушул кылымдын дүйнөлүк масштабдагы окуялары. Жөн гана эмес, адамзат акыл-эсин таң калтырган байыркы жана азыркы сөзү.

Ошондуктан "Манас" эпосу менен Чынгыз Айтматовдун чыгармаларын бөлүп кароого эч негиз жок, тескерисинче, алар бирин-бири жаратып, толуктап жана улантып турган рухий кенч. Ооба, "Манасты" кыргыз жаратса, кыргызды дүйнө жүзүнө Чынгыз Айтматовдун чыгармалары таанытты.

Мезгилдин өтүшү менен бирге залкар жазуучу, улуу ойчул жана гуманист Ч.Айтматовдун адамдык жана чыгармачылык бейнеси кыргыз эли, түрк дүйнөсү үчүн гана эмес, жалпы эле адамзат үчүн да кадыр-баасы арта берет. Анын инсандык жана сүрөткердик касиеттерине жаш муундар келечекте чыныгы инсан катары баа берип келүүдө.

Өзүнүн замандаштары жана келечек муундары үчүн Ч.Айтматов ааламдык сабакка ээ насаатчы катары жашай берет. Айтматов сыяктуу инсан ар кандай улуттун тарыхында жүз жылда, а түгүл миң жылда бир жаралат.

Ч.Айтматовдун жашоонун маңызы, эртең кыргыздарды эмне күтүп жаткандыгы, көз карандысыз, өз алдынча улут болуу үчүн эмне кылуу керектиги жөнүндөгү ойлору жалпы

кыргыз эли үчүн, Конфуцийдин осуяттары кытайлар үчүн кандай мааниге ээ болсо, дал ошондой мааниге ээ болуп, акыл-ойдун казынасына айланат.

Бүгүнкү күнү кыргыз эли өзүнүн рухий лидеринин үнүн уга билүүсү, жазуучунун өзүнүн чыгармалары менен публицистикасында чагылдырган идеяларын жан дүйнөсүнөн өткөрүшү жана аны сиңириши өтө маанилүү.

Ч.Айтматов сөздүн күчүнө өзгөчө маани берген. Ошондуктан, ал "кыргыз-казак" поэзиясында тээ байыркы мезгилде эле пайда болгон учкул сөздү мисалга тартып, "Сөздөн тышкары Кудай да жок, Аалам да жок", "Сөздөн ашкан дүйнөдө Күч да жок, Жарык да жок", - деп айткан. Сөздүн эбегейсиз кубаты жөнүндө кыргыз элинде: "Өнөр алды-кызыл тил", "Жерди сел бузат, элди сөз бузат", "Бутунан чалынган турат, сөзүнөн чалынган турбайт",-деген макалдар бар экендиги.

Коомдун өнүгүүсүндөгү сөздүн мааниси жөнүндөгү жазуучунун айтканын философ Л.А. Брудный болжолдуу түрдө мындай деп эскерет: "кыргыз элинин өзүн өзү баалоосу, бир топ индивидуалдаштырылышы зарыл".

Индивидуалдуулукка ээ болуу үчүн кыргыз этносу тарыхый инсан катары калыптанышы керек, биз мезгилдин бүктөмүнө кетип, жоголгон кээ бир башка элдердей болбос үчүн, өзүбүздүн кайталангыс өзүнчөлүгүбүздү, өзгөчөлүгүбүздү жоготпошубуз керек. Ушул күнгө чейин өзүбүздүн индивидуалдуулугубузду, өзүнчөлүгүбүздү, адамдын улуттук ар-намысы менен мекенчилдик сезимин ойготууну тарыхыбыздан, улуу "Манас" эпосунан табууга аракет кылып келдик. Тилекке каршы, бул багытта чеке жылытаарлык жылыштарга жетише албадык.

Ачыгын айтканда, биздин рухий казынабыздан улуттук идеяга өзөк болуп берээр эч нерсе таппадык. Баамыбызда мезгил байланышы үзүлүп калгандай: тарыхтын жүрүшүнө таасир тийгизе алган кыргыздын кубаттуу мамлекеттүүлүгүнө ээ болгон учуру менен бүгүнкү учурдун айырмасы өтө чоң. Мына ушулардын баары, биздин индивидуалдуулугубуздун булагын кылымдардын тереңинен издей бербей, аны азыркы учурда өркүндөтүү жана бекемдөө керек деген ойго түртөт.

Буларды биздин экономикалык, илимий жана социалдык-маданий тармактардагы ийгиликтерибиз менен бекемдеп, жарандарга жакшы өлкөдө жашап жаткандыгын сездирип, аны коргоого даяр туруусун калыптандыруу зарыл. Мына ошондо гана бизде улуттук сыймыктануу, өлкөбүздө болуп жаткан жакшылыктарга тиешелүүлүк жана жоопкерчиликтүүлүк сезимдери пайда болот. Мына ошондо ар бирибиз "мен - кыргызмын",-деп айтабыз.

Биздин өлкөдө жашап жаткан башка улуттун өкүлдөрү да кыргыз элине сый менен карап, тилибизди жана байыркы маданиятыбызды урматтайт. Эч кимдин башына өлкөдөн кетип калуу, кыргыз тилин билбөөнү окутуунун мыкты методикасы жоктугуна таяган куру шылтоо ойду бетке тартуу келбейт.

Ошентип, Ч.Айтматовдун "акыл-эсинен ажыраган, ким экендигин унуткан маңкурт жөнүндөгү" баяны анын олуялыгын ырастап, бүгүнкү турмушубуздан ачык көрүнүүдө жана улуттук трагедия деңгээлине көтөрүлүүдө. Ч.Айтматовдун адамдын, элдин акыл-эси жөнүндөгү тынчсыздануусу бүгүн өзгөчө актуалдуу болуп, жакындап келе жаткан катастрофаны добулбас болуп кагылып, элге жар салууда. Анткени, өлкөдөн тукумду улай турган, улуттук маданий-тилдик мейкиндикти сактай турган жаштар кетишип жатпайбы.

Ч.Айтматов көркөм чыгармалары менен публицистикаларында кыргыз эли, анын менталдуулугу жөнүндөгү чындыкты жеткирүү менен дүйнө кабыл алуу өзгө-чөлүктөрүнө ааламдык түс берди. Ошондуктан булар бардык калкка жакын жана түшүнүктүү болуп калды. Ал өтмүштү, учурду жана келечекти философиялык жана көркөмдүк жактан бир түйүнгө байлап, адамзаттын өнүгүшүнүн маанилүү окуясына айлантты. Мына ушул

ракурстан алганда, биз кыргыздар ким элек, бүгүн кимге айландык жана кайсы жакка бара жатабыз деген суроо пайда болот.

Тарыхта кыргыздар өздөрүнүн өчпөс изин калтырышкандыктары-факт. Буга биздин улуу эпосубуз "Манас" далил, мындагы образдар, кыргыз элинин башын бириктирүүдөгү Манастын эрдиктери далил. Кыргыздардын байыркы эл экендигине дүйнөдө эч ким шек келтирбейт. Бул тууралуу көптөгөн тарыхчылардын изилдөөлөрү, эң биринчи, академик Бартольддун эмгектери жазылган. Өкүнүчтүү болсо да айтып коюучу чындык –бүгүнкү күнү кыргыздар этнос жана улут катары инерттүү абалда турушкандыгы да факт. Мына ушул абалдан улуу философтордун бири В.Гумбольддун сөзү менен айтсак, айрым улуу адамдардын генийлиги гана чыгара алат.

Эгер окумуштуулардын иликтөөлөрүнө таянсак, улуттун генетикалык активдүүлүгүн алып жүрүүчүлөр аз эле болот. Ар бир элдин 5-6 гана пайызын түзөт. Мына ушул адамдар гана өздөрүнүн ишенимдерин сактооого, турмуштук кыйынчылыктарга каршы турууга жөндөмдүү болушат, чыгармачыл ой жүгүртүшөт, өздөрүнүн алдына улуттук маанилүү милдеттерди коюшат жана аларды ийгиликтүү жүзөгө ашыра алышат. Албетте, Ч.Айтматов улуу инсандардын катарына кирет, анын ою менен идеялары кыргыз элинин рухунун байышына күчтүү импульс болуу менен улуттук жана маданий кайра жаралууга түрткү болду, элибизди чыгармачыл энергия менен дүрмөттөө аркылуу жалпы адамзаттык бийиктикке көтөрдү.

Анын дүйнөлүк резонанс жараткан маңкурт жөнүндөгү легендасы жеке адамдарга гана эмес, тарыхый личность катары улутка да тиешелүү. Маңкурт жөнүндө баяндап жатып, Ч.Айтматов улуттун рухий лидери катары бизге ким элек, ким болдук жана багытыбыз кайсы жак экендигин эсибизге салып жатат. Жоломандын энесинин образы аркылуу ал бизге ойдон чыкпас өтмүшүбүздү эске салып, улуттук кайра жаралууга үндөп, улут жана мамлекет катары өзүбүздүн индивидуалдуулугубузду бекемдөөгө чакырат, жол көрсөтүп жатат.

Ошондуктан эркиндикти, Теңир тартуулаган жер менен ата-бабабыз калтырган осуяттарды ыйык сакташыбыз зарыл..

Бүгүнкү күнү Кыргызстанды өз алдынча мамлекет катары дүйнөнүн билүүсү- бул биздин индивидуалдуулук менен өзүнчөлүгүбүздү өнүктүрүүнүн жана бекемдөөнүн биринчи гана кадамы. Ч.Айтматовдун ою боюнча, улуттук маданият менен гана чектелип, аны көкөлөтүп, башка улуттук маданияттарга карама-каршы коюу орду толгус жоготууга алып барат. Бул- улут үчүн коркунучтуу. Улуттун тилдик жана маданий обочолонуу дүйнөлүк цивилизациядан сырт калып, экзотикалык өлкөлөрдүн бирине айлануубузга өбөлгө түзөт.

Ч. Айтматовдун көркөм чыгармачылыгы менен публицистикасынын өзөгүн түзгөн ой – бул евроазиялуулук идеясы. Бул биздин өнүгүүбүздүн магистралдык жолу катары сунушталган. Жибек жолуна жайгашкан Кыргызстандын аймагы тээ байыртадан эле ар түрдүү маданияттын жана эки улуу - Чыгыш менен Батыш маданиятынын тогошуусуна туш болгон. Акыркы жүз жылда батыш маданияты кыргыз аң-сезими менен менталдуулугуна орус тили жана анын маданияты аркылуу кирди. Адегенде Россия, кийин СССРдин тутумунда болуу кыргыз эли үчүн изсиз кеткен жок. Кыргыздардын бир канча муундары өздөрүндө генетикалык деңгээлде жаңы дүйнө тааным менен менталдуулукту иштеп чыкты. Муну дүйнөгө болгон "евразиялык көз караш" деп атоого болот. Мына ушуну жакшы түшүнгөн Ч.Айтматов "Ысык-Көл форумунун" демилгечиси болгон. Буга Чыгыш менен Батыштын ойчулдары, чыгармачыл адамдары келишип, улуттук маданияттын жашоо жөндөмдүүлүгү эмнеде жана жалпы адамзаттык маданий процессти ааламдаштыруунун зарылдыгы эмнеде? - деген суроолорго жооп издешти.

Улуттун жаны, этностун чыгармачыл энергиясы мына ушул эне тилинде жана улуттук маданиятында чагылат. Бекеринен улуттук суверенитет жөнүндөгү ар кандай кыймылдар да мына ушул экөөнү бекемдөөгө үндөө менен башталбайт.

Жыйынтыктап айтканда, этнос катары биздин индивидуалдуулугубуз түпкү улуттун тили менен маданиятынын өнүгүшүнө жагымдуу жагдай жаратылгандыгына көз каранды болот.

Залкар жазуучу жана улуу ойчул Ч.Айтматов тарабынан бизге калтырылган этностун индивидуалдуулугун сактоо менен евразиялуулук идеясы, осуяты биздин керемет жерде жашап жаткан бардык кыргызстандыктардын жыргалчылыгын көзгө туткан ойлонулган, тең салмактуу, акыл-эстүү мамилени талап кылат.

Эпостор боюнча манастын бала чагын сүрөттөөдө төмөндөгүлөргө көңүл буралы

Баланы кармап алалык
башына шире салалык
Алып барып кыйнайлык
Алты зубун калмактын
Аяк башын жыйнайлык

Бул ыр саптарында сөз Манастын бала чагы жөнүндө баратат . Келечекте ушул бала ааламда жок баатыр болуп чыгарын билген калмактар , Манасты бала кезинде эле Маңкурт кылышты ойлонушат, Белгилүү эпосто бул окуя, бул идея өнүктүрүлбөйт. Ч Айтматов мына ушул шире жөнүндөгү идеяны бир бүтүндөй метафоралык системага айландырып, аны азыркы замандын эң бир курч проблемасынын деңгээлине чейин өнүктүрүп чыгат.

Эпосто башталып улантылбай калган идеялар жазуучунун романдарында чагылдырылат:

М: «Кылым карытар бир күн романында» күнөөсүз баланы кармап чачын кырып, тоонун терисин башына тетири кийгизип тирүүлөй маңкуртка айландырып салышкан. Бул көрүнүштү Найман – Эненин баласы менен болгон сүйлөшүүсүнөн байкайбыз.

Сени эмне кылышкан шордуу ?-деп эне күбүрөдү да кайгыга чыдабай сыздап ыйлады.

Жерди алса болобойбу, мал мүлктү алса блобойбу, анчалык душман экен башты алса болбойбу, - бирок адамдын эс учун алат деген шумдукту ким ойлоп , кимдин колу барды? Мындан башка жер жүзүндөгү кыянатчылык аздык кылдыбы?

Ал кездеги маңкурттук бирөөлөрдүн бийлик кылуусунан же уурдап кетип маңкуртка айландырып кул катары иштетүүсү негиз болсо азыркынын маңкурттары өздөрүнүн эне тилин тааныбай, улуттук өзгөчөлүгүн эстебей чыныгы манкурт болуп калышууда . Бул 21-кылымдагы эң негизги татаал актуалдуу проблема болууда.

Адамдык сапатты сактап калуу үчүн чыныгы абийир таза адамгерчилике умтулуп көркөм адабияттагы мыкты сапаттарды окутуу системасына тереңдетип киргизүү маселесине чоң көнүл бурушубуз зарыл жана милдет деп эсептейм.

Адабияттар:

1. Ч.Т.Айтматов “Кылым карытар бир күн”
2. Ч.Т.Айтматов “Тоолор кулаганда”
3. Р.С.Немов “Психология” М.,1999.
4. Ч.Т.Айтматов “Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат”
5. Ч.Т.Айтматов “Кечээ, бүгүн жана эртең”.

УДК 316.653.

ИНСАНДЫН КООМДУК ТУРМУШТАГЫ ОРДУ ЖАНА ТАРБИЯЛООДОГУ МААНИСИ

Тажибаева Ж.К.
ЖАМУ, Жалал-Абад шаары

Аннотация

Макалада инсан жана анын коомдук турмуштагы орду жана келечек муундарды тарбиялоодогу инсандык сапаттардн мааниси камтылат. Адамдын инсан катары калыптанышы үчүн адамдык сапаттар калыптанышы зарыл.

Annotation to the article

In the article refers to the role and his place in society and positive quality to younger generation. To people formed as a person, you need to initially form the human qualities.

1. Инсан жөнүндө жалпы түшүнүк жана анын типологиясы. Ар бир адам эч кайталанбайт, уникалдуу. Ар бир инсандын өзүнчө өнүгүү мыйзам ченемдүүлүгү бар. Адам инсан болуп төрөлбөйт. Ал акырындык менен инсан боло алат. Адамдын өнүгүү процесси көп жылды талап кылат, а мүмкүн бүт өмүрдү дагы талап кылышы мүмкүн. Инсан жөнүндө көптөгөн аныктамалар бар. Бирок көбүнчө анын социалдык, башкача айтканда, анын кийинчерээк ээ болгон сапаттарын айтышат. Тагыраак айтканда «инсан» деген түшүнүк өзүнө туруктуулук мүнөздөрдү камтыйт жана инсандын индивидуалдуулугун билдирет. Адамдын бул сапаты анын коомдогу ордун аныктайт. Ошентип «инсан» деген ким? Инсан- бул адам- индивид, Ал толук кандуу өзүнүн социалдык ролдорун аткаруу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ. «Инсан» деген түшүнүккө адамдардын бүтүн ички дүйнөсүнүн коомдук жыйындысы камтылат. Бул кайсы өзгөчөлүктөрү? Бул көзүнүн, же чачынын өңү эмес. Адамдын турпаты анын акылы, ички жан- дүйнөсүнүн кеңдиги, анын жүрүм- турумунун ар түрдүү формасы менен берилет. Адам үчүн өзүнүн ой- пикири, эрктүү болуусу өтө маанилүү жана өзүнүн көз карашын ачык айтууга жана аны коргоого жөндөмдүү болуш керек. Адам үчүн дагы бир сапат өтө татыктуу болуп эсептелет: чечим кабыл алуу жана аягына чейин туруу, ага жооп берүү.

Инсандын түзүлүшүнө: жөндөмдүүлүк, темперамент, мүнөз, эрктүүлүк сапаттары, эмоциясы, мотивдери, социалдык багыты ж.б. кирет. Ар бир өзүнчө алынган тирүү жандык бүтүн жана бөлүнбөйт. Бул индивид. Латын тилинен алганда «бөлүнбөс» деген түшүнүктү берет. Индивидуум- бул өзүнчө жашай ала турган өз алдынча тирүү жан. М., жаңы төрөлгөн бала, ж.б. тирүү жандыктар (индивиддер) өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Б.а., индивидуалдык өзгөчөлүктөр- бул төрөлгөндө жана андан кийин кабыл алган мүнөздөрдүн, сапаттардын жыйындысы. Инсандын ар бир параметрин чечмелесек, анда: Алар адамдын иш аракетиндеги жетишкендиктердин ар түрүн аныктайт. Темперамент - адамдын башкаларга жана социалдык жагдайларга болгон реакциясынын жыйындысы. Мүнөз - адамдын башкаларга болгон мамилесин аныктоочу сапаттардын жыйындысы. Эрктүүлүк сапаттары - бул адамдын алдыга койгон максаттарына жетүүгө умтулган сапаттары. Эмоциялар жана мотивация - бул адамдардын түйшүктөнүүсү жана адамдарды иш - аракетке түртөт, ойготот. Социалдык багыттоо - бул адамдын коомдук мамилелердин тутумунда өз ордун табышы, өзү каалаган социалдык абалды тандашы, ага жетишүүнүн жолдорун аныктап алышы, анын коомго, башка адамдарга болгон ишеними ж.б. Жаңы төрөлгөн бала - бул өнүгүү процессинин жана социалдык сапаттарды алуунун

негизинде ал инсан болуп тарбияланат. Ошону менен эле бирге, адамдын индивидуалдык өзгөчөлүктөрү менен анын инсандык сапаттарынын ортосунда терең байланыш бар.

«Инсан- бул индивидуумдун коомдо өнүгүүсүнүн продуктусу. Адам коомдон сырткары инсан боло албайт, ал индивидуум боюнча кала берет. Инсан болуп төрөлүшпөйт, инсан болуп пайда болушат, тарбияланышат. (А.Н. Леонтьев)

Инсандын өнүгүүсү- бул өтө узак процесс, инсан болуп калыптануу үчүн көп убакыт керек. Эгерде адамдын коомдогу жашоосу кандайдыр бир себептер менен токтосо же үзүлсө, анда адамдын инсанга өтүү процесси токтойт. Ошентип, инсандын пайда болушун «адам- коом» деген байланыш түзөт. Бала өз жашоосунун биринчи эле жылында адамдар менен сүйлөшкүсү келгенин көрсөтөт. Ошентип бул жана башка жөндөмдүүлүгү айлана-чөйрөдөгүлөрдүн таасиринин, мамилесинини негизинде көндөн күнгө өсө берет. Баланын коомго болгон мамилеси анын коомдогу ордуна жараша түзүлөт. Жашоосунун биринчи күндөрүндө ал коомдун алдында эч нерсеге милдеттүү эмес. Анын тегерегиндегилер өзүлөрүнүн карамагына, камкордугуна алышат. Бул учурда баланын жасаганы бир гана өзү үчүн болот. Кийинчерээк бала мектеп турмушуна аралашат, анын багыттары өзгөрүлө баштайт. Мектепке кирүү бул адамдын инсан болуп калыптануусундагы чоң бурулуш болуучу мезгил. Окуучу болуп жүрүп бала анын иш аракети өзүнө гана керек болбостон башкаларга дагы керек экенине ишенет. Анын ишин жыйынтыгын коом бааларын көрүп түшүнөт. Иш- аракеттин негизинде гана инсан менен коомдун ортосундагы мамиле, байланыш күч алат, жаңы нерселерди жаратат. Адамдын жашоосунун ар бир мезгилинде (период) анын иш аракеттеринин ар түрдүүлүгү курчап турган дүйнөгө болгон мамилесинин негизинде маанилүүлүгүнө жараша бөлүнөт. М: бала бакчага барган бала үчүн оюн өтө маанилүү, мектепке барган окуучуга билим маанилүү. Ошентип иш - аракеттин түрлөрүнүн өзгөрүшү адамдын курчап тургандарга болгон мамилесинин өзгөрүүсүнө дуушар кылат, жаңы байланыштар ар түрдүү жолдор менен түзүлөт. Бул айтып жатканыбыз негизинен балдарга таандык. Ал эми чоң адамдын инсан катары байлыгын, кенендигин анын курчап турган дүйнө менен болгон байланышына жараша баалай алабыз. Жөнөкөй адамды эч нерсе кызыктырбайт, эч кимдин кереги жок, ал өзүнүн кичинекей кедей дүйнөсү менен жашай берет. Жогору өнүккөн кишиге көп нерсе кызык жана маанилүү. Эгерде өтүп кеткен улуу инсандарга көңүл бурсак, анда биз алардын көп кырдуулугу, дүйнөсүнүн байлыгын көрө алабыз. Бирок суроо туулат: Ушундай көп кызыкчылыктын, каалоо- тилектин деңизинде кантип адашпоого болот? Ал үчүн адам аны эмне баарынан көп кызыктырат, эмнени өтө жакшы билет, ошону так билиши керек. Калгандары ага жөн гана жардам берет. Ар бир адамдын жашоосунда көптөгөн ар түрдүү каалоолор бар. Бирок жашоо максаты инсандын өнүгүүсүн багыттайт. Адамдын жашоосунун максаты менен каалоосунун ортосундагы мамиле (соотношение) кандай? Адамдын каалоосу анын жашоодогу максаты болуу үчүн адамдын иш аракети (деятельность) менен анын күчүн (усилия) бириктирүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болушу керек. Алдыга койгон максаты адам үчүн идеал болуп эсептелиши мүмкүн., анын призмасында өзүнүн жана башкалардын жасаган ишин баалай алат. Инсандын туруктуулугу. Инсандын туруктуулугу деген эмне? Инсандын туруктуулугу жөнүндө сөз кылганда биз адамдын активдүү позициясын (абалын) айтабыз, же тагыраак айтканда, анын түзүлгөн абалдан «аз жоготуу» менен чыгуусун гана айтпастан анын ошол түзүлгөн абалды өзүнүн максатына, принциптерине ылайык өзгөртүүсүн айтабыз. Өз алдынчалык, өзүнүн көз караштарын коргоо жана жашоосунда алып жүрүү – булардын баарысы инсандын туруктуулугун мүнөздөйт. Тескерисинче анын антиподу болуп акыркы минутадагы пайда болгон талаптарга ыкташкан, дасыккан көз карашы болбогон, өз ой-

пикири жок, калың топтун эркине баш ийген адамдарды айтабыз. Өз алдынчалыкка ээ болгон, ичинен чыдамкай, өз көз карашы, ишеними жана турмуштук позициясы бар адамдар турмушта көптөгөн жакшы ийгиликтерге жетишишет. Мындай адамдар башкаларды өзүнө тартышат, аларды башкалар туураганга умтулушат. Өз алдынчалыкка болгон умтулуу адамдарда өтө эрте байкалат. Кичинекей бала буту баскандан, жана тили чыккандан тартып чоңдордун эле жардамысыз бир нерселерди жасаганга аракет кыла баштайт. «Мен өзүм!» -дегенге өтөт. Бирок баланын чоң адам болууга умтулуусу анын мүмкүнчүлүктөрүнөн ашып кетет. Анын оюу боюнча көп нерселерди чоңдорсуз эле жасай алам жана алардан дагы жакшы жасай алам- деп ойлойт. Бирок бала жетилген куракта гана көп көйгөйлөрдү чечүү өтө кыраакылыкты, тажрыйбаны, ойлонууну, эмгекти, токтоолукту, чыдамкайлыкты талап кылаарын түшүнөт. Мындай ой жүгүртүү, турмушка болгон көз караштын өзгөрүшү балалык чактын жаны сапатка өтүүсүнө, өз алдынчалыктын өсүүсүнө, чоң адамдардын категориясына кирүүсүнө алып келет. Ошондой болсо дагы чоң адамдардын категориясында жүрсө дагы адам башкалардын, аны курчаган коомдун таасирине дуушар болот. Эң жаманы бул адамдын жаман, зыяндуу таасирге дуушар болушу. Адеп -ахлак нормалары, принциптери инсандын жүрүм турумун, жөнгө салуучу катары анын бүт иш- аракетине кошулганда гана иштейт. Ар бир адамдын өзүнүн турмуштук тажрыйбасы бар. Ар кандай учурда адамдын ичинде ички конфликт пайда болот. М. ыр жаттай албасак, сабактан качып кетүү ж.б. Көп учурда бул ички конфликтти чечүү балдардын турмушунда чоңдордун алардын жасаганын колдогонунан же колдобогонунан, тыюу салганынан же уруксаат бергенинен көз каранды. Адам өзүнүн аракеттерин, жашоого болгон көз карашын баалай алат. Адамдын өзүн өзү баалай (самооценка) билиши, анын коомдо өзүн алып жүрүүсүнө таасирин тийгизет. М. адам өзүнүн жасаган иши менен сыймыктанса анда анын өзүн өзү баалоосу өтө жогору же тескерисинче. Өзүн өзү баалоо ар бир адамда ар башка деңгээлде өнүккөн. Адамдын канчалык адеп - ахлактыгы жогору болсо ал ийгиликке оңой жетишет, каршылыктарга туруктуу боло алат. Эгерде башында адам ахлактык кадам жасаганда кыйналса, ал кийин адатка айланат дагы өтө жеңил болуп калат. Ал анын жашоосундагы норма жана талап болуп калат. Бул инсандын моралдык жактан жетилүүсү жана анын туруктуулугу болуп эсептелет. Ошентип, инсандын туруктуулугу анын өз алдынчалыгынан, жүрүм турумунун адептүү көз караштарга, ишенимдерге туура келүүсү менен мүнөздөлөт. Бул учурда адам «башкалар мен жөнүндө эмне деп ойлоп атышат» - деп ойлонбойт, ал адатка айланган гана нормалардын, принциптердин негизинде жашап атат. Инсандын багыттуулугу Адам өзүнүн кемчиликтери жана жетишкендиктери жөнүндө көп ойлонот. Эмне үчүн бул иш-аракети туура эмес болуп калды, ага эмне себеп болду, аны кайсы мотивдин негизинде жасады ж.б. Иш- аракеттин мотиви көп учурда жабык болот. Аны башка фактылар менен салыштырып көрүп гана тапса болот. Ар дайым адамдын жүрүм – туруму көптөгөн мотивдер менен шартталат. Мотивдер ар түрдүү болушу мүмкүн: бири жардам берет, экинчиси тоскоол болот. Антагонист- мотивдер дагы бар: алар бири- бирин аягына чейин жок кылышат. Алардын ичинде бирөө алдынкы жетектөөчү орунга чыгат жана ал мотив адамдын жүрүм- турумун жөнгө салып турат. Адамдардын алдыңкы катардагы мотивдеринин системасы инсандын багыттуулугун түшүндүрөт / көрсөтөт. Бир эле адам бир канча туруктуу мотивдерге ээ. М. Адабиятка, искусствого, илимий ишке болгон кызыгуу же спорт менен алектенүү, же коомдук иштерге өзүн багыттоосу. Эки түшүнүк бар: инсандын коомдук активдүүлүгү жана коомдук багыттуулугу. Булар ар бири өз алдынча түшүнүктөр. Ар бир коллективде (класста, цехте, топто) өзүнөн активдүү адамдары бар. Алар ошол топ үчүн кызмат кылышат, анын кызыкчылыгын коргойт. Бирок дайыма эле ушундай адамдар боло бербейт. Мындай адамдар өзүнүн кызыкчылыгы үчүн,

эгоисттик жеке максатына жетүү үчүн активдүү болууга аракеттенишет (Дайыма алдыда, көрүнүктүү болушум керек!). Мындай адамдарда өзүн өзу баалоосу өтө жогору болот дагы, эгерде кандайдыр бир учурда анын иши, же ага тиешелүү нерселер сынга алынса, ал өзүнүн наамын коргогонго аракеттенет. Аягында ал чыныгы дүйнөнү тескери көрө баштайт дагы, ага ар түрдүү себептерди таба баштайт. Бул психологияда өзүн туура эмес алып жүрүүнүн аффектиси д.а. Ошентип коомдук активдүүлүктүн жана коомдук багыттуулуктун дагы эки тарабы бар: терс жана оң. Инсандын пайда болушу, калыптануусу конкреттүү- тарыхый шарттарда ишке ашат. Негизги роль тарбияга таандык. Тарбия коом койгон максаттын негизинде инсандын өнүгүүсүн багыттайт жана уюштурат.

3. Инсандын социалдык статусу жана ролдору

Инсандын социалдык статусу. Адамдар ортосундагы социалдык байланыштар алар аткарган социалдык милдеттердин (айдоочу, ата, уул, мугалим) негизинде түзүлөт. Адамдар аткарган милдеттер адамдардын социалдык түзүлүштөгү абалын белгилейт.

Социалдык статус- (иштин абалын, ал- абалды билдирген латын сөзүнөн) – бул жаш курагына, жынысына, тегине, үй- бүлөлүк абалына ылайык коомдо алган орун. Инсандын коомдо ээлеген абалын аныктоодо баалуулук жана аброй түшүнүктөрүнүн мааниси чоң. Баалуулук, абройлуулук (ценность, авторитетность) – бул адамдар ээлеген тигил же бул позициялардын маанисинин коом (же социалдык топ) тарабынан бааланышы. Абройлуулук же кадыр- барктуулук- адатта кадыр- барк инсандын социалдык топтогу (же коомдогу) таасиринин даражасын чагылдырат. Инсандын коомдогу абалына таасир берген кээ бир белгилер объективдүү мүнөздө болуп, адамдын өзүнөн көз каранды болбойт (улут, социалдык теги). Бирок бүгүнкү күндо инсандын социалдык статусун аныктаган башкы нерсе- бул билим, квалификация жана дагы башка жекече сапаттар. Мына ошондуктан инсан өзүнүн статусуна таасир берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Инсандын жөндөмдүүлүктөрү ал аткарган иштин жолун тапканда гана мыктылап ишке ашырылат. Бирок адамдар көп учурда өзүнүн жекече жолун издөөдөн баш тартышат да коомдо барктуу абалга жетүүгө гана аракет кылышат, б.а. өздөрүнүн жекече жөндөмдүүлүктөрүн ишке ашыруу жөнүндө эмес, белгилүү бир социалдык топко тийиштүүлүккө байланышкан барктуулук жөнүндө көбүрөөк ойлонушат. Статустук келишпөөчүлүк. Бир эле Адам бир эле учурда көптөгөн статуска ээ. Бир топто анын бир эле статусу бар. Бирок кээ бир учурда адамдын айрым бир статустары бири- бирине карама- каршы.

Адабияттар:

1. Немов. Р.С. Психология -М.,1999
2. Абрамова Г.С. Возрастная психология -М.,2005
3. Бекбоев И. Педагогикалык процесс -Бишкек 2005
4. Бекбоев И.Б. Ориентация на личность Бишкек 2000

УДК 159.923.2

"ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ИНСАН КАТАРЫ КАЛЫПТАНУУДАГЫ, ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ, АДАМ ЖАНА ААЛАМ ПРОБЛЕМАСЫНЫН КАРАЛЫШЫ"

Тажибаева Ж.К.
ЖАМУ, Жалал-Абад шаары

Аннотация

Чыгарманын темасы – жашоо, өмүр, сүйүү. Чыгармада табият жана анын койнунда жашаган жаныбарлардын орду чоң. Айтматовдун чыгармаларында жаныбарлардын образдары адам образдары менен ар дайым паралел сүрөттөлөт.

Annotation to the article

The theme of the work – life and love. Great role in the work of nature and animals around him. In the works of Chingiz Aitmav image of the animal goes in parallel with the image of man. Article works through Ch. Aitmav can find becoming as human begins, as well as with the help of these works can be identified positive towards education and training.

Чынгыз Айтматовдун өмүрү- анын жазган чыгармалары менен тагдырлаш жеке тагдыр – бул жөн эле бир адамдын басып өткөн жолу, өткөргөн окуялары ,кадыресе жашаган турмушу эмес. Сөз бул жерде инсандын ан- сезимдүү түрдө өзүнүн өмүр тагдырын коомдун, элдин жашоо турмушу менен ,өз доорунун , өз маселелеринин эң курч маселелери менен шайкеш , эриш –аркак келтире алышы жөнүндө баратат. Ушундан улам Ч.Айтматовдун тагдыр тууралуу айтканы эске түшөт.» Жашоодо ар бир адамдын өзүнүн тагдыры бар. Бирок тагдырдын да тагдыры бар»

Айтматовдун дал ошол түбөлүктүүлүк, адам руху тагдыр, жашоо темасындагы ойлордун жыйынтыгы "Тоолор кулаганда" романында анын калеминен акыркы ирет жазылып калды. Бул жолу да Айтматов «адам тагдыры» темасына басым жасады. Адамдын жашоодогу орду, ыйманы, турмуштагы карама-каршылыктарды сүрөттөдү, дегеле тагдыр деген эмне? Анын мааниси кандай? Бул тууралуу белгилүү окумуштуу А.Акматалиев: "Тагдыр бир чети адам баласынын бешенесине жазылган , адамдык табияты менен бирге бүткөн жазуу болсо, экинчиден ошол жазылган тагдырын өмүрүндө ардактап, барктап алуу, ага этият мамиле кылуу жеке адамдын акылынан, үчүнчүдөн тагдыр аны курчап турган чөйрөгө да тыгыз байланыштуу болот эмеспи. Таксыр тагдырдын буйругу менен адам жашоонун жакшы- жаманын таанып-билүүгө аргасыз дейт» . Чыгарманы адеп окуп баштаганда эле тынымсыз турмуш шарындагы Арсендин жашоосу жана ак моңгүлүү бийик тоолорду мекендеген, жаратылыш койнунда баарынан жогору туруп жашоо өткөрүп, кайратынан тайып бараткан Жаабарстын ал- абалынан кабар берип башталат. Демек, мында да автор адам менен табиятты, андагы жандууну бирге карайт. Анда Жаабарс менен Арсен Саманчиндин уламыштан алынган кейипкер Сардал кыз менен Арсендин ашыгы болгон Элестин тагдырлары кош сызыктуу коюлат.

Ал эми идеясы - ар кандай терс иштерден анын ичинде согуштардан, кыянатчылыктан, террордук кагылыштардан, жаратылышка аёсуз кол салуудан, табиятты бүлүндүрүүдөн оолак болуу. Жашоодо абийир тазалыгы менен тагдырлаш болуу, адамдардын бири-бирин сүйүү, гуманизм идеялары менен камтылган.

Ч.Айтматовдун чыгармаларына мүнөздүү болгон сюжет түзүүдөгү көркөм ыкма болгон мифтик окуяларды кошуу, жаратылыш менен тыгыз байланыштуу сүрөттөө, жашоо жана тагдыр темасыны кайрылуу болуп саналат. "Тоолор кулаганда" романында

идея азыркы мезгил талабына ылайык ачылган. Романдагы «Колуктунун үнү легендасы чыгарманын композициясында негизги мааниге ээ. Уламышта мергенчи жигит коңшу айылдын сулуусун жактырып калып, колуктуну алуу үчүн баалуу аң терилерин тартуу кылып эки айылдын эли кубана турган кылып той өткөрөт. Ошол учурда махабаттын күчтүү жалыны менен бакытка балкыган эки жаш көрө албастыктын курмандыгы болушат. Душмандык кылууну көздөгөндөр табиятты алай- дүлөй бороонго айлантышып, кызды ала качышат. Ал эми мергенчи жигитке «башка бирөө менен качып кетти деп айтышат. Намысына чыдабаган жигит тоо таянып жок болот. Кыз болсо душмандардан аман качып келип, жигиттин жайын угуп ал дагы тоо аралап зарлап ыйлап кетиптир. Сүйүүнүн армандуу аякташы жана жаш колуктунун ыйы бүгүн да бийик тоолор арасында жаңырып жүрөт деген уламыш берилет. Уламышта сүйүү данкталат. Сүйүшкөн эки жашка карата кыянатчылык сүрөттөлөт. Ошентип, уламыштын чыгармага киргизилишинин зарылчылыгы эмнеде? Деген суроо туулат. Сүйүү жана ага жетпей калуу мунун бары романдагы башкы каарман Арсендин турмушунда, легендадагы сүйүшкөндөрдүн тагдыры менен окшоштурулуп, андагы каармандардын образы идеяны терендеп ачып берүүчү мааниге ээ. Кесиби боюнча журналист , жан дүйнөсү чыгармачылыка жакын Арсен тез эле коомчулука таанылa баштайт. Ошол жазгандарынын артынан бийлик адамдары тарабынан куугунтука алынат. Ал ортодо Арсен сүйүү сезимине туш болду. Ал өзүнүн таза сезим туйгуларын опера ырчысы Самарага арнады. Чыгармачыл адамдардын ашыктык кезигүүлөрүндө Арсен самарага сүйүү жөнүндү «Колуктунун үнү» легендасын айтып берип ,аны опера чыгармасына айлантууну жана сахнада Самаранын аткарып чыгуусун самайт. Мына ушундай күндөрдө Арсен бийлик өкүлдөрүнүн кысымына алынат. Бул мезгилде опера ырчысы, суйуктуу адамы Самара акчалуу, материалдык жактан бай адамдын колуна өтөт. Мындай абалга кабылган Арсендин жан-дүйнөсү жанчылып, көнүлү чөгөт. Ошол эле учурда мындай күндөр тоо боорундагы Жаабарста да болуп жатты. Адамдар арасындагы мындай окуялардын жүрүшүндө тээ тоодогу карт Жаабарстын жашоосу кошо сүрөттөлөт.

Жаабарс- зор денелүү өз тукумунун асылы болчу. Бирок мезгил өтүп кайраты кетип, күндөн –күнгө алы начарлап, жалгыз калып, эч ким бара алгыс тоолорго кетүүнү самайт. Бирок күн сайын тайып бараткан акыбалынан канчалык аракеттенип, чымырканса да тоону ашып кете алган жок. Бул абалга туш болуп, тукум улоо кайратынан калган Жаабарстын ургаачысын башка бирөө тартып кетти. Мындай алып караганда Арсен менен Жаабарстын абалы окшош экендиги талашсыз. Чыгармадагы бул көрүнүштөр аркылуу жазуучу коомчулукта терс иштердин басымдуулук кылып бараткандыгын айтып, инсанды тазалыкка, болгондо да жан дүйнөнөн адамдык «Мендин» тазалыгына чакырат.

Чыгармада тирүүлүктө жашоо үчүн болгон күрөш уланып татаалдык уланып дүйнөдөгү адам менен айбандын жашоосу кошо сүрөттөлүп оорчуп барат. Ч.Айтматовдун "Тоолор кулаганда" романындагы каармандар бүгүнкү күндүн адамдары . Жазуучунун каармандары жекелик мүнөздө . Ошол эле учурда типтүү. Анын каармандары баштан кечирген күндөрдү, окуяларды жалпы адамзат да башынан кечирип жаткандай масштабдуу. Ушундай күндөрдөн чыга албай жүргөндө Аргенге «Мерген» фирмасындагы тууганынын сунушу түшөт. Ага ылайык Арсенге анчылык менен иш жүргүзгөн фирманын өкүлдөрү үчун котормочу болуп берүү милдети жүктөлөт. Аңчылыкка араб бектери келишмек, алар үзөңгүлөш ашуусундагы барстарга ууга чыгууга келишим түзүшөт. Бул ишке кирүү менен Арсендин тагдыры оор сыноого туш болот. Айылдагы элдин арасындагы Арсендин Таштанафган баш болгон досторунун турмушунун оордугу алардын алардын араб өлкөлөрүнөн келген туристтерди барымтага алуу жөнүндөгү ойду жаратат. Бул ишти ортодо Арсендин түздөн-түз катышуусу менен ишке ашырууну

көздөшөт. Бирок досторунун бул ойлоруна Арсен карамачча каршы экендигин билдирет. Ошондо эч нерседен кайра тартпаган достору анын өзүн өлтүрүүнү чечишет. Айылдаштарынын курчоосунда калган Арсендин психологиялык абалы анын жашоого болгон көз карашы террордук аракеттерди токтотуп, болтурбай коюуга үндөдү. Романда барстарга аңчылык кылуу үчүн чакырылган чет элдиктер Таштанафган сыяктуу зөөкүрлөрдүн барымтага алуу боюнча ойлорун жаратып, ага карата Арсендин каршы күрөшү башталат. Ал ортодо Арсен сүйүү отуна кабылды. Анын махабат жалыны Элес деп күйүп турду. Бул жолу да Арсен Элес менен болгон жолугушуусунда «Колуктунун легендасын айтып берди. Экоо мындан ары түтүн булатып чогуу жашоону чечишти. Элес - бүгүнкү күндөгү Россияга товар ташыган челнокчу соодагер кыздын өзу. Барстарга болгон анчылыктын башталышы менен Арсендин оюн Таштанафгандын планы түйшөлтүп жатты. Мына ушул жерде каармандын психолгизмдик көз карашы терендетилет. Бул аркылуу он жол табууну автор Арсендин оюна коёт. Жаратылыш жандыктарына кол салбоо, эл аралык каршылыктардан сактап калуу Арсенге жүктөлөт. Демек, чыгарманын жеткен чеги – жашоо менен өлүмдүн ортосунда калган Арсендин «Ала тоо барстарынан колунарды тарткыла» деген кыйкырык сөзүнөн жана жогорку тарапка ок чыгаруусунан улам чечилди. Ошол кезде Таштанафгандар ок атышууну баштап, натыйжада Арсен менен Жаабарска ок тийди. Бул экөөнүн өлүмү сырттан келген туристтердин, барстарды террордук аракеттерден сактап калды.

Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын трагедиясы тазалыкка, адилет күрөш менен чындыкка шартталат. Чыгарманын соңунда Элестин Арсенге болгон сүйүүсү ыйга айланып, “Колуктунун үнү” болуп жанырып, Молоташ үнкүрүнөн анын сөөгун алып кетүү менен аяктайт. Ал эми Арсенге тагдырлаш Жааабарс кайып болуп кетет. Чыгарма жарыялангандан кийин жазуучу массалык маалымат каражаттарынын суроолоруна жооп берип жатып, бул романы жөнүндө: «Тоолор кулаганда» - бул менин жаңы эмгегим, жаңы сөзүм. Бул китеп азыркы доордогу ааламдашууну жана учурдагы биздин тарыхыбызды чагылдырат»- дейт. Адамзатынын Рух ааламынын жардыланышы, дүйнөдөгү социалдык – экономикалык ири кыйроолор Ч.Айтматовдун көз алдында өтүп жан дүйнөсүнө тынчтык бербей жашады. Өзү жашап жаткан мезгилдин кубанычы менен кайгысы, жыргалы менен азабы, жазуучунун жүрөгү аркылуу өттү. Дал ошол кезде Айтматов коомдук илдеттерден адамзатты сактап калуудагы өзүнүн адамдык жана жазуучулук милдетин аткара алды . Жазуучу мунун баарын аң–сезимдүү туя билип, “коомдук илдеттерди” чыгармаларында чагылдырып окурмандарга ар тараптуу ачып берди. Азыр дүйнө ушунчалык деңгээлдеги техникалык абалга, ушунчалык карама–каршылыктарга жеткен кезде адамзат өз-акыл ою, колу менен жасалган жетишкендиктерге нравалык жактан өзү жете албай жаткан учурда ,адабият менен искусство адам баласына бүткүл каражаттары менен күчтүү таасир берип баасы адамзат өмүрүнө барабар ишенимден, максаттан милдеттен өткөн эч нерсе жок экенин айтып турушу өзгөчө маанилүү. Тынчтык болсун, башка эч нерсенин кереги жок»-деген жалпы адамзаттык ыйык насыятты бекемдөө керек»-деген пикирин билдирет жазуучу(3)

Чындыгында ааламды курчап турган түрдүү кырсык ааламаттардын алдын алууда ошол нерсени өз акылы менен жаратып, анын алдында алсыз болуп бараткан адам канткенде кыянаттык иштерден баш тартат да, канткенде бары ойдогудай жашоо кечирет деген суроого аргасыздан жетеленесин. Замандын социалдык адеп-ахлактык адамзаттын психологиялык олутту жана актуалдуу койгойлору «Тоолор кулаганда» романынын негизги проблемасы болуп калды. Ошол учун Айтматов кылымдын, доордун, мезгилдин, учурдун классик сүрөткери! Адамдык улуулук менен талант бийиктигинин топ келишкен феномени.

Ч.Айтматовдун чыгармалары инсандын ички жан дүйнөсүнөн чыккан гумандуулуктун бийик касиеттерин камтып инсанды калыптандырууда чоң таасирин тийгизет.

Адабияттар:

1. Асаналиев К. Көркөм нарк.Ф.1988
2. Акматалиев.А. Аалам, адам жана Жаабарс Б2006.
3. Айтматов .Ч. «Биз дүйнөнү жаңыртабыз дүйнө бизди жаңыртат” .Ф.1988ж. 296-бет

УДК 303.446.4

А. ОРОЗБЕКОВ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮКТҮН НЕГИЗДӨӨЧҮЛӨРҮНҮН БИРИ

Темирбаева Г, Эшмуратов С.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.

Аннотация.

Бул макалада кыргыз мамлекеттүүлүгүнө салым кошкон саясий ишмер А.Орозбековдун ишмердүүлүгү тууралуу. Ата-Журт жана анын көз карандысыздыгы үчүн өз заманында кыргыз мамлекеттүүлүгү үчүн күрөшүп келген тарыхый инсандар жөнүндө баяндалат.

Annotation

This article is about politik and statesman A .Orosbekov. Where he put more works for Kyrgyz State . He contested for countrys independence and not only his works and about historical persons who lived in that time.

Абдыкадыр Орозбеков (188

карандысыздыгы үчүн өз заманында кыргыз мамлекеттүүлүгүүчүн күрөшүп келген аталарыбыздын бири бүгүнкү биз сөз кылып жаткан белгилүү саясий ишмер Абдыкадыр Орозбеков.

Кыргыз эли үчүн кыйын кезең байыркы жоокерчилик замандан тарта, кийинки доорлорго чейин болуп келди. Ал эми бүгүнкү глобализациянын жана дүйнөлүк түрдүү кризистер учурунда биз үчүн кезектеги сыноолор жаралууда. Мына ушундай сыноолордун бири падышачылык бийлик кулап, Советтик Туркестан түптөлүп, жаткан мезгилде болгон, жана ошол замандагы сыноолордо өлкөнүн, мамлекеттин түзүлүүсүндө кыргыз интеллигенциясы Ю. Абдрахманов, И. Арабаев, А. Сыдыков, И. Айдарбеков, А. Орозбеков, Т. Айтматовдордун ролу эбегейсиз чоң болгон. Кыргызстандын тарых барактарын андан ары карап көрсөк, эң алгачкы совет бийлигинин орносуу Орто Азия элдеринин улуттук өз алдынчалыгына жетүүсү оңойго турбаптыр. Совет доорунда сталиндик репрессияга кабылган коомдук саясий маданий ишмерлер А.Орозбеков, Ж.Абдрахманов, Б.Исакеев, Т.Айтматов. К.Тыныстанов, Б.Солтоноев, А.Сыдыков. 1917-жылы 2-ноябрда «Россия элдеринин улуттук декларациясы» декретинде улуттук саясаттын жаңы түзүлүшү каралган болсо, 1918-жылы Кеңештердин 3-бүткүл Россиялык сьездинде «Эзилген элдин, жумушчулардын укуктары декларациясында» федерация негизинде көп улутту социалисттик өлкөнү куруу каралган. Ушул чечимдердин негизинде 1918-жылы Орто Азиядагы элдер Туркестан Автономиялык ССРине бириккен. Ушул эле жылы автономия укуктарынын негизинде Туркестан АССРи, Россия Федерациясынын түзүмүнө кирген. Аймактагы советтик бийликти бекемдөөдө совет өкмөтү тарабынан түзүлгөн (Түркомиссия 8-октябрь 1918-ж.) Туркестандын иштери боюнча комиссия өтө жемиштүү иштеген. Анын түзүмү М. В. Фрунзе, В. В. Куйбышев, Я. Э. Рудзутак, Г. И. Бокий, Ф.И.Голошекин, Ш. З. Элиавалардан турган. Бул комиссия, совет бийлигин орнотуу, түптөө, өзгөчө улуттук маселеде партиялык советтик жетекчилердин кемчиликтерин четтетүүгө көңүл бурган. Комисиянын шовинисттик саясат жүргүзгөн ишмерлерди четтетүүсү, жергиликтүү элдин өкөлдөрүн башкарууга тартуусу, совет бийлигине ишенимдин артуусуна жана Кыргызстандын аймагындагы совет бийлигинин орноосуна шарт түзүлгөн, ушундай шартта жакшы жөрөлгөлөрдүн болушуна карабай кыргыз эли ыңгайсыз абалда калган, себеби Туркестан АССРинин түзүмүнө кирген кыргыз аймагы төрт областка: Жети-Суу, Сыр-Дарья, Фергана, Самарканд областтарына бөлүнүп калган эле. Бул областтарда кыргыздар улуттук азчылыкты түзүшкөндүктөн, алардын кызыкчылыктарына, жашоо шартына, турмушуна анча көңүл бурулган эмес. Ушуга байланыштуу 1921-жылы Алма-Атадагы кеңеште, Туркестан АССРинин түзүмүндө Тоолуу Кыргыз Республикасын түзүү маселеси көтөрүлгөн. Бирок, бул маселе оң чечилбеди, себеби Жети-Суу жана Сыр-Дарья областтарын Казах АССРине өткөрүү болжолдонгон эле. Эгерде кыргыздар буга чейин бир автономиянын түзүмүндө болсо, эми эки республикага бөлүнүүгө туура келген. Иштин мындай абалына макул болбогон кыргыз интеллигенциясы 1922-ж. мартта Тоолуу Кыргыз областын кыргыздар жашаган уезддерди бөлүү менен Тоолуу Кыргыз областын түзүү маселесин кайра коюшкан. 1922-жылы 25-мартта Туркестан коммунисттик партиясынын БК секретарияты Туркестан Республикасынын түзүмүндө Тоолуу Кыргыз областынын түзүлүүсүнө чечим кабыл алынган жана 26-мартта Түрк БАКнин президиуму Тоолуу Кара Кыргыз областын түзүү токтомун бекитти, бирок бул областка Кыргызстандын түндүгү гана кирген. Бул областтын түзүлүү маселесинде ички келишпестиктер болуп, 1922-жылы Сталиндин жеке көрсөтмөсү менен декабрь айында РКП (б) нын БАК ти буга чейинки бардык чечимдерди «туура эмес»- деп табышкан.

Орто Азиядагы контрреволюциячыл күчтөрдү, өзгөчө басмачылык кыймылдарды жоюу менен, андан ары аймакта жашаган элдердин чектерин тактоо мүмкүнчүлүгү пайда

болгон. Келечектеги республикалардын чек араларын тактоодо Туркестан АССРинин өкмөтүндөөзбек, түркмен, кыргыз бөлүмдөрү иштеп, аймактын этнографиялык түзүмүн тактаган. 1922-жылы 30-декабрда Кеңештердин Бүткүл Россиялык I-сеьздинде СССРдин түзүлгөндүгү жарыяланды. 31-январь 1924-жылы Кеңештердин II-сеьздинде СССРдин I-конституциясы кабыл алынган. Ушул сьездде Туркестан АССРинин делегациясынын түзүмүндөгү кыргыз делегаттар Кыргызстанга өзүнчө автономиялык бирдикти берүүсүн суранышкан. 1924-жылы сентябрда калктын түзүмүн жана жаңы чек араны тактоо аяктап, кыргыздар Фергана, СырДарья, Жети Суу, Самарканд областтарында 860 миң, мындан башка Памир, Бухара, Батыш Кытай аймактарында 210 миң кыргыз жашагандыгы аныкталган. 1924-жылы 19-октябрда Туркмен АССри, Өзбек АССРи, Тажик автономиялуу областы, Кара Кыргыз автономиялуу областы (экөөсү РФ курамында), Кара калпак автономиялуу областы Казах АССРинин курамында, түзүмдөрү түзүлгөн. Кара Кыргыз автономиялуу областына мурдагы Туркестан АССРинин Жети Суу областы боюнча: Пржевальск, Нарын, Пишпек уезддери, Наманган уездинин 10 болуштугу, Фергана областына караштуу Кокон уездинин 2 болуштугу, Олуя Ата уездинин 14 болуштугу кирген.

Кара Кыргыз автономиялуу областы түзүлгөндөн кийин өлкөдө совет бийлигинин органдары жана саясий уюмдар түзүлө баштады. 18-октябрь 1924-жылы РКП (б) БКнин саясий бюросу убактылуу Кара Кыргыз автономиялуу областынын революциялык комитетинин жана бюросун бекитти. Кыргыз областтык комитетинин РКП (б) нын биринчи катчысы болуп Михаил Каменский, экинчи катчысы Ю. Абдрахманов, революциялык комитеттин төрагасы И. Айдарбековдор шайланышкан. Революциялык комитеттин алдында түзүлгөн комиссия областтын айыл чарбасын, чек арасын, табийгый ресурстарын андан ары иликтөө максатында, ошондой эле Кыргызстанды эффективдүү башкаруу максатында областтын революциялык комитети Пишпек, Каракол, Нарын, Ош, Жалал-Абад округдарын түздү. 1925-ж. 15- январда областтык революциялык комиттеттин отурумунда, Кара Кыргыз автономиялуу областынын түзүлүүсү жөнүндө декларация кабыл алынды, жана салтанаттуу түрдө Кыргыз мамлекеттүүлүгү жарыяланды. 16-январь мамлекеттүүлүктүн декларациясынын жарыяланган күнү катары майрам күн катары белгиленген. Мамлекеттик аппаратты түзүүнүн кийинки этабында Кеңештердин учредительдик сьездин өткөрүү жана шайлоону өткөрүү зарыл болчу. Жергиликтүү Кеңештерге шайлоолор ийгиликтүү аяктап, 1925-ж. 27- мартта Пишпекте автономиялык областтын учредительдик сьезди өз ишин баштаган. 1925-ж. 31- мартта областтык аткаруу комитетинин 1-пленумунда дайыма иштөөчү аткаруу комитетинин 11 адамдан турган Президиуму шайланды. Анын төрагасы болуп Абдыкадыр Орозбеков шайланды. Кеңештердин учредительдик сьезди кыргыз элинин калыптануусунда жана бекемделүүсүндөөтө маанилүү күндөр болуп калды. Кабыл алынган мамлекетүүлүк кыргыз аймагынын биригүүсүнө, экономикасынын, маданиятынын өсүүсүнөөбөлгө жаратты, улуттук кайра жаралууга чоң шарттар түзүлдү. Кийинки мезгилдеги 1925-жылдын 25-майындагы Кара Кыргыз автономиялуу областынын Кыргыз Автономиялуу областы болуп түзүлүшү, 1926-жылдын 1-февралында Кыргыз АССринин түзүлүшү, ошондой эле 1936-ж. 5-декабрдагы Кыргыз ССРинин түзүлүшү тарыхый окуяларында, Аткаруу Комитетинин Президиумунун төрагасы Абдыкадыр Орозбековдун жана башка Ата Мекенибиздин патриот атуулдарынын кошкон зор салымы дайыма биздин эсибизде сакталып калат.

Адабияттар:

1. ӨмүрбековТ. УлууинсандардынКыргызстандынтарыхындагыордужанаролу. Бишкек 2005-жыл.
2. Ө.Осмонов, А.Асанканов Кырызстан тарыхы Бишкек 2003-жыл.

3. Кыргыз Совет Энциклопедиясы Фрунзе. 1979-жыл.

УДК 1.091. (575.2)(04)

ИСХАК РАЗЗАКОВ ЖАНА КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ӨНҮГҮҮСҮ

Токоева Г.С.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.

Аннотация

МакаладакыргызэлининкоомдукжанамамлекеттикишмериИсхакРаззаковдункыргызмамлекеттүүлүгүнүнөнүгүүсүндөгү орду философиялык жактан талдоого алынат.

Abstract

The article analysis the philosophical aspect of the role of public and state figureIskhaq Razzakov in the development of Kyrgyz statehood.

Кыргыз элинин белгилүү коомдук жана мамлекеттик ишмери Исхак Раззаков кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн чыңдалышына жана өнүгүшүнө чоң салым кошуп кетти. Ал 1910-жылы Кыргызстандын Сүлүктү (азыркы Лейлек) районунун Хорасан айылында төрөлгөн. Атасы Сүлүктүдөгү шахта кенинде иштеп жүрүп, 1919-жылы каза болгон, 1912-жылы Исхак 3 –жашка чыкканда эле энеси көз жумган. Ата-энесинен ажырап калгандан кийин Тажик ССРинин Ленинабад шаарындагы балдар үйүнө жайгаштырылат, андан кийин 1923-жылы Ташкенттеги II баскычтагы мектепке кирет. Ал эми 1925-жылы педагогикалык техникумга тапшырат. Аны 1929-жылы аяктагандан кийин, ошол эле окуу жайда окутуучу болуп калат. 1931-1936-жылдары Москвадагы СССРдин пландоо институнда жогорку билим алган. Институтту аяктагандан кийин СССРдин мамлекеттик пландоо комитети тарабынан Өзбек ССРнин пландоо тармагына жолдомо менен жөнөтүлөт. 1936-жылдын февралынан 1939-жылына чейин мамлекеттик пландоо комитетинин түрдүү тармактарында кызмат өтөйт. 1939-жылдын 16-сентябрында И.Раззаков Өзбек ССРнин пландоо комитетинин төрагасы болуп дайындалат. Ушул жылдар анын өз кесиби боюнча Өзбек ССРнин түрдүү тармактарына салымын кошкон ишмер катары калыптанат. Аларды кээ бирлерине токтоло кетели.

СССРдин мамлекеттик пландоо комитетинин 20 жылдыгына карата жазган макаласы аркылуу анын дүйнөтаанымы сүрөттөлөт. Ал макаласында Өзбекстанда пландоо органдары чоң тажрыйбалуу жолду басып өтүп, эң сонун пландоочу-экономисттер өсүп чыккандыгы айтылат. Өзбек элинин өзүнөн квалификациялуу кадрлардын өсүп чыкканын факт катары белгилөө менен, анын ичинен жетекчи орундарга да келишкендиги жакшы көрүнүш катары бааланат. Аны менен катар бир топ жетишпегендиктерге да жол берип жатканына өкүнөт. Пландарды аткарууда системалуу текшерүү жана аны терең, ырааттуу, ар тараптуу талдоо зарылдыгын белгилейт. Ошону менен катар алдыда маанилүү милдеттерди турганы эскертилет. Алардын бири катары колхоз-совхоздордун комплекстүү өнүгүүсүнүн планын иштеп чыгуу. Ал үчүн жергиликтүү пландоо комиссиясында иштегендер өздөрү иштеген аймактагы, райондогу, областагы экономиканы, жаратылыш байлыгын, колхоз өндүрүшүнүн экономикасынын деталдарын терен билүүсү зарылдыгын айтат. Экинчи жагынан областтык, шаардык, райондук мекемелердин пландоо комиссияларына болгон мамилесин өзгөртүү керектигин белгилейт. Анткени пландоо комиссиялары түздөн-түз жумушчу аппарат болуп саналат. Ошондуктан жергиликтүү партиялык, советтик органдар менен тыгыз иш жүргүзүш керектигин айтат.

1941-жылы Алишер Навои атындагы музейди куруу боюнча кеңешме өтүп ал маселени колго алып ишке ашырууда И.Раззаковдун ролу чоң болгон. 1941-жылы 11-майда Өзбек ССРинин Эл Комиссарлар Советинин төрагасынын орун басары болуп

дайындалат. Бул кызматка сунушталып жатканда жөндөмдүү, инициативалуу, энергиялуу кызматкер, экономиканы жана пландаштырууну жакшы билген адис катары бааланат. Ошол эле жылы 16-июлда Өзбек ССРинин Агартуу Эл комиссары кызматына дайындалат. 1941-1942-жылдардагы окуу жылынын милдеттери жөнүндөгү жалпы мугалимдердин жыйынында жалпы перспективалуу максаттар жөнүндө баяндама жасайт. Мында ал билим берүү тармагын жакшы билген адис катары таанылат. Бул тууралуу Н.А.Мухитдинов минтип белгилейт: "Исхак Раззаковдун эл агартуунун, маданияттын өнүгүүсүндөгү кошкон салымы зор. Кан күйгөн согуш маалындагы эмгегин эске алсак, элдин көбү фронтто болсо ал мектептеги окуучулардын үзгүлтүксүз окуусуна, жаш илимпоз кадрлардын даярдыгына, аспирантуранын өнүгүшүнө, басма иштеринин өркүндөшүнө көп көңүлүн бурган"[2.47-б].

Ошентип, И.Раззаковдун Өзбекистан ССРинде эмгектен жылдары аны "эки элдин тең ишенимдүү уулу" катары таанытат. Борбордук Азия чөлкөмүндөгү республикаларда аны чыныгы мекенчил, интернационалист катары баалап келишүүдө.

1945-1950-жылдары И.Раззаков Кыргыз ССРнин Эл Комиссарлар Кеңешинин төрагасы кызматты аркалаган. Бул жылдар Ата Мекендик согуштан кийинки эл чарбасынын оор абалда турган мезгили эле. Ага карабастан И.Раззаков өзгөчө ишкердиги, коомдук турмушту жакшы билген жетекчи катары өзүн көрсөтөт.

1946-жылдын 15-февралында СССР Эл Комиссарлар Советине атайын кат менен кайрылат. Анда Фрунзе шаарына бардык жагынан шарт түзүү боюнча өтүнүчүн жолдойт. Катында Ата Мекендик согуш жылдарында борбор шаар катары Фрунзе бир топ өнүгүүгө жетишти. Калктын саны 1941-жылы 90 миң болсо, 1945-жылы 142 миңге жеткени белгиленет. Өнүктүрүү маселеси 1941-жылдан бери токтоп калганы, шаарда суу түтүктөрүнүн толук курулбагандыгы, электр энергиясы менен камсыздоо жетишсиз болуп жатканы, жолдордун курулушу талапка жооп бербегендиги айтылат. 1948-жылы 23-октябрда Фрунзе шаарын биринчи категориядагы шаарлардын катарына кошуу өтүнүчү менен кайрылат.

Кыргыз АССРнини түзүлгөндүгүнүн жыйырма жылдыгына карата республикада бир топ жетишкендиктер жаралат. Ал ийгиликтерди И.Раззаков совет бийлигинин Кыргызстандагы 20-жылдыгына карата макаласында кыргыз эли өзүнүн жүзүн көрсөтө баштаганын, улуттук өнүгүү жолуна өткөнүн белгилейт. Аз эле убакыт аралыгында кыргыз эли экономиканы, маданиятты, искусствону өнүктүрүүгө жетишкени кубануу менен айтылат. Ошондой эле Кыргызстан Советтик Социалисттик республикалардын ичинен чанда кездешүүчү металлдардын запасы боюнча биринчи орунда тургандыгы, көмүр кенинин байлыгы боюнча Орто Азияда биринчи орунда экендиги белгиленет. Колхоз-совхоздор, машина-трактор станциялары көбөйүп, айыл чарбасынын өнүгүшүнө зор салым кошуп жатканыдыгы көрсөтүлөт.

1946-жылы 25-июнда СССРдин министрлер советине 1947-жылы "Манас" эпосунун 1100 жылдыгын өткөрүү үчүн кат жолдойт жана юбилейди өткөрүүгө сарпталуучу чыгымдарды бөлүп берүү өтүнүчү кайрылат. Бирок бул ишке ашпай калганы бизге маалым.

Билим берүү жана илимдин өнүгүшү үчүн көп эмгек жумшады десек болот. Буга 1946-жылы 10-августта билим берүү тармагына байланыштуу жалпы республикалык кеңешмеде чыгып сүйлөп, алдыга койгон милдеттер күбө боло алат. Анда бир топ көйгөйлөр белгиленет: педагогикалык кадрлардын жетишсиздиги, окуу китептеринин тартыштыгы, жергиликтүү советтер мектептерди ремонтто, жылуулук менен камсыз кылуу, мугалимдерге турмуш-тиричилиги үчүн зарыл болгон шарттарды түзүү керектиги белгиленет. Согушка кеткен мугалимдерди кайра мектепке тартуу боюнча иштерди жүргүзүү маселеси коюлат. Ал минтип айтат: "Ар бирибиз өмүр бою өзүбүздүн сүйүктүү

мугалимибиздин образын эске тутуп калуубуз зарыл. Мугалимдин эмгеги – абдан эле изги, абдан эле изги” [1.130-б]. Мугалимдин аброюн бекемдеп, уюштуруу жана усулдук иштерди жогорку деңгээлге көтөрүү керек. Мугалимди камкордук жана көңүл буруу менен курчашыбыз керек деген. Мектеп окуучуларынын жетишүүсү абдан эле төмөн болуп жаткандыгын тынчсыздануу менен белгилейт. Ал республикадагы мектептердин ишин жакшыртууда эки милдет турганын көрсөтөт: 1. Окутуу жана тарбиялоодогу формализмди жок кылуу менен окуу-тарбия процессин түп тамырынан жакшыртуу зарылдыгы; 2. Мектептерди квалификациялуу педагогикалык кадрлар менен камсыздоо. Бул милдеттерди чечпесе мектептердин иши алга жылбастыгы айдан ачык экендигин көрсөтөт.

1946-жылы СССР Министрлер Советинин төрагасынын орун басарына докладдык кызмат катын жиберет. Анда Кыргыз ССРинин чек арага жакын райондорундоруна жардам берүү маселеси көтөрүлөт. Чек арага жакын райондордун баары тоолуу, чарбалык-экономикалык жактан өнүгүүсү көп жагынан арта калып жатканы жана уюштуруучулук-чарбалык шарттарын жакшыртуу үчүн жардам көрсөтүү өтүнүчү менен кайрылат. Алай, Совет, Чоң Алай, Гүлчө, Ат-Башы, Ак-Талаа райондорундагы колхоздордун акыркы жылдарда аткарылбай калган планын жокко чыгаруу, эки жылга салыктардан, мал чарба продукциясын өндүрүп тапшыруудан бошотуу жана өткөн жылдардагы карыздарын жоюу, колхозчуларга миң баш жаш малды жеке пайдалануу үчүн сатууга уруксат берүү, айыл чарба машиналарын бөлүштүрүү. Кадрлар менен камсыздоону бекемдөө максатында мугалим, врач, кызматкерлердин айлык маянасын 75% жогорулатуу, пахта кездемелердин, тери бут кийимдердин, өнөр жай товарларынын баасын шаардын баасында сатууга уруксат берүү маселеси айтылат. 1948-жылы 19-майда Кант-Балыкчы темир жолу бүтүп, колдонууга берилет. Орто-Токой суу сактагычы, Чоң Чүй каналы курулат. Фрунзе – Ош авто жолун куруу бир канча ийгиликтерге жетишет.

И.Раззаковдун дүйнөтанымынын калыптанып, негизги көз караштарын билдирген мезгили катары Кыргыз ССРинин Эл Комиссарлар Кеңешинин төрагасы болуп иштеген жылдарын айтсак болот. 1950-жыллын 7-июлунда Кыргыз ССРинин КП БК(Б)нин катчысы казматына дайындалат да 1961-жылга чейин ушул жооптуу кызматта турат. Бул аралыкта И.Раззаков Кыргызстандын экономикасын көтөрүү, өндүрүштү кеңейтүү маселесин коюп, жолдорун издейт. 1951-жылы 9-июнда Отуз-Адыр сугат системасын куруу жана ал жерде пахтачылыкты уюштуруу маселеси көтөрүлөт жана ал кыска убакытта эле иш жүзүнө ашат. Шаар-кыштактарды талапка ылайык түзүү, социалдык жактан камсыздоо негизги мамлекеттик саясат катары кабылдайт. Ушуга байланыштуу 1951-жылы 14-сентябрда Фрунзе шаарында автоматташтырылган телефон станциясын куруу маселеси менен жогорку бийликке кайрылат.

И.Раззаков өндүрүштү эле жакшы билбестен илим-билим, маданият маселеси боюнча да абдан такшалган жетекчи катары тарыхта калды. Анын бул сапатын окумуштуулар, изилдөөчүлөр, коомдук ишмерлер белгилеп келишүүдө. Ушуга байланыштуу белгилүү философ, академик А.Ч.Какеев “Исхак Раззакович Раззаков – звезда политической философии Кыргызстана” деген макаласында минтип жазат: “Исхак Раззаковдун бирден бир улуу идеясы катары илим жана билим берүүнү өнүктүрүү маселеси болгон. Исхак Раззаковду Кыргыз ССРнин Илимдер Академиясын түзүү боюнча демилгечи деп түздөн-түз эле айтса болот [1.59-б]. И.Раззаков 1947-жылдын 26-апрелинде илимий кызматкерлер менен өткөн конференцияда Кыргызстандын илимин өнүктүрүү маселесин көтөрүп чыгат. Илимдин практикага болгон жолун жарык кылып көрсөтүү милдети турганын белгилейт. Жогорку окуу жайлары менен илимий изилдөө институттары практикадан, өндүрүштөн алыс болуп калган. М., Кыргыз пединститутунда, мединститута, айыл чарба институтунда бул кубулуш байкалат. Экинчи бир кемчилик катары – көп темалуулук каралат. Мүмкүнчүлүктү эске албай эле пландаштыруу узак

жылдарга белгиленген. Үчүнчү кемчилик катары республиканын түрдүү илимий мекемелеринде илимий маселелерди иштеп чыгуудагы параллелизм көрсөтүлөт. Мисалы, СССР Илимдер Академиясынын филиалында, пединститутта да окшош темалар кездешет. Мисалы: "Кыргызстандагы пайдалуу өсүмдүктөр", "Тоолуу шарттарда адамдын акклиматизациясы болушу"ж.б.у.с. Ошондой эле илимий кадрларды даярдоодо да мүчүлүштүктөр бар экендиги айтылат.

Кыргыздын жаштарынын жогорку квалификациялуу билим алышына күйүп жанып аракеттенген инсан эле. Кыргыз жаштарынын ичинен техникалык билим алуусу зарылдык катары кабылдайт жана аны ишке ашыруучулардан болот. Аны төмөндөгүлөрдөн көрүүгө болот: 1) 1952-жылы 13-майда кыргыз кыз-келиндердин мугалимдик институтун кыз-келиндердин педагогикалык институту кылып кайра түзүү сунушу берилет жана бул колдоого алынат; 2) 1954-жылы 1-сентябрдан политехникалык институт ачылып биринчи кабыл алуу башталат; 3) 1954-жылы ноябрда Кыргыз ССРнин Илимдер Академиясы ачылат. Буга байланыштуу 18-сентябрда даярдоо иштери бүткөнүн жана аны ачуу ноябрга пландаштырганын билдирет; 4) 1955-жылы 1-сентябрда дене тарбия институту ачуу боюнча 2-июнда СССР Министрлер Советине кат жазылат; 5) 1956-жылы 25-сентябрда Токтогул Сатылгановдун эстелигин түбөлүккө калтыруу боюнча иш-чараларды өткөрүү маселеси менен кат жазылып, ал өтүнүчтүн негизинде улуу акын-ойчулдун дүйнөтаанымын изилдөө иштери улантылат. 1958-жылы кыргыз тилин орус тилдүү мектептерде окутуу тууралуу токтом кабыл алынат жана бир топ алгылыктуу иштер жүргүзүлөт.

И.Раззаков ар тараптуу калыптанган инсан катары республикадагы жетишилген ийгиликтерди жана мүчүлүштүктөрдү жакшы билген жана ага карата пикирин билдирип турган. 1952-жылдын 9-январындагы Кыргызстан КП БКнин IX пленумунда жаштарды идеялык-саясий жактан тарбиялоо негизги милдеттерден экендигин белгилеген, анткени жаштарга келечекте чоң милдеттер коюларын алдын ала билген.

Андан сырткары кадрларды даярдоодо, тандоодо кылдаттык керектигин белгилейт. Көптөгөн мекеме-уюмдарда кадр тандоо үй бүлөлүк-уруулук, жердешчилик белгилер боюнча жана жеке мамилелерге байланыштуу кадр тандоо болуп жатканын айтат [1.130-б] Анын пикиринде кадр тандоодо кокусунан, ойлонулбаган кадамдар жасалып, кадрлар келип калып жатат. Кадр тандоодо анын саясий жана ишкердик сапаттары талданып, аны кайсы иште пайдаланса болот, жана өзүнүн өсүшү үчүн кандай пайда алып кетет ошону талдаш керектигин эскертет. И.Раззаков аялдарды да башкаруу жана башка жумуштарга тартуу маселесин коет. Бул азыркы учурдун термини менен айтканда гендердик теңдик маселесине да көңүл бурат. Айрыкча улуттук илимий-техникалык интеллигенцияны өстүрүү маселесин алдыңкы орунга койгон.

1961-жылдын 8-9-майында Кыргызстан КП БКнин VI пленумунда республикадагы партиялык уюмдун ишин уюштуруу ишиндеги кемчиликтери үчүн И.Разззаковду биринчи катчылык кызматтан жана Кыргызстан КП БКнин Бюро мүчөлүгүнөн бошотуу жөнүндө токтом кабыл алынат. Бул совет доорундагы тоталитардык башкаруунун курмандыгы десек да ашыкча болбойт деген ойдобуз.

1990-жылдын 26-октябрында гана И.Раззаковдун атын түбөлүккө калтыруу максатында Кыргыз ССР Министрлер Советинин токтому чыгат. Натыйжада Фрунзе шаарынын бир көчөсү анын аты менен аталат. Лейлек районундагы "Кулунду" колхозуна, ВЛКСМдын 40-жылдыгы атындагы орто мектепке, Ош шаарындагы бир көчөгө анын аты берилет. 1995-жылдын 5-декабрында Кыргыз политехникалык институтуна анын ысмы ыйгаруу жөнүндө КРнын Өкмөтүнүн токтому чыгат.

Эң негизгиси И.Раззаков адамдын калыптанышы өзүнө байланыштуу экендигин белгилейт. Адамды ар дайым социум менен байланыштуу карайт. Анткени анын

адамдыгы, Мени коомдо калыптанат жана ал үчүн өзүнүн жеке эмгеги талап кылынарын белгилейт. И.Раззаков айтат: "Биздин жетекчи кадрлардын ар дайым эсинде болуш керек, өсүп жаткан чарбалык жана маданий жактан куруудагы милдеттерди ийгиликтүү ишке ашырууда бардык жумушчулардан өзүнүн идеялык-теориялык денгээлин жогорулатуунун үстүндө талбастан, системалуу иштөөсүн талап кылат" [1.144-б].

2000-жылдын 2-июнь күнү Кыргыз Республикасынын тунгуч Президенти А.Акаев И.Раззаковдкн сөөгүн Кыргызстанга алып келип кайрадан жерге берип жатканда: "Исхак Раззаковдун тутунган туусу – чындык, таянган тоосу – эли болгон. Ал тууралуу "Коомчудук сен жана мен. Эгер сен чынчыл болсоң, мен чынчыл болсом, коомубуз таза болот" деп калтырган" – деп айтат. И.Раззаков коомдун бакубат болушу ар бир жеке индивидке байланыштуу экендигин белгилеп, жекелик менен жалпылыктын диалектикалык байланышын аңдап билген улуттук лидер эле. Акыркы айткан сөзүбүздү тастыктоо иретинде ал жөнүдө жазылган пикирлердин бирине токтоло кетели. Белгилүү тарыхчы К.Молдокасымов «Улут лидеринин сапаттары жана сабактары» деген макаласында минтип айтат: «Чындыгында Исхак Раззаковдон Журт атасы, Улуттун чыныгы лидери болууга татыктуу бардык сапаттарды жана касиеттерди Жараткан эч аябаптыр. Жаркылдаган өң келбети, ар тараптуу терең билими, даанышмандыгы, элдин тилегин, мүдөөсүн жөнөкөй тил, нукура чечендик менен жеткире билдириши, өткүрлүгү, өтө жөнөкөйлүгү, жан дүйнөсүнүн тазалыгы, өзгөчө мекенчилдиги, келечекти көрө билген көсөмдүгү, калыстыгы элге шык берип, ишенимин арттырып артынан ээрчите алышы, айтор, Улуу лидерлерге кандай касиет болсо анда бардыгы бар эле» [3.82-83-б].

Исхак Раазаков коомдук турмушта лидерлик сапаттарга ээ болуу менен эле чектелбестен жашоого карата да философиялык ой жүгүрткөн инсан болгон. Ал минтип жазат: "Өмүр - айтканынан кайтпаган өжөр нерсе, өлүм болсо – таш боор. Туулган соң өлүмгө өкүм кылынасың. А бирок өлбөстүккө жетишүүнүн аргасы бар бекен? Бар. Ал – эмгек. Адамды өлбөс кыла турган бир гана нерсе – анын жасаган эмгеги" [1.227-б]. Бул ой жүгүртүүсүндө И.Раззаков адам жашоосунун маңызы эмгекте, жеке инсандык тазалыкта экендигин белгилейт жана ар бирибиз таза болсок биз жашап жаткан коом да таза болоруна ишенет жана баарыбызды ошого чакырып жатат.

Ошентип, Исхак Раззаков бир эле кыргыз элинде эмгек жасабастан бүтүндөй Борбордук Азия мамлекеттеринде таанылган инсан катары тарыхта кала берди: ал Тажикстанда балдар үйүндө тарбияланып, ал жердин кулуну катары таанылса, Өзбекистанда көп жылдар бою мамлекеттик кызматтарды аркалап элдин кадыр баркына ээ болду. Бул сөзүбүздү С.Караевдин "өзбек элинин кыргыз уулу" деп берген баалоосу менен тастыктоого болот. И.Раззаков күндөлүгүндө: "Мен эмне иштеп, эмне бүтүрдүм? Ким үчүн эмне кылды? Эл калыс..." – деп жазып калтырган. Ооба, чындыгында эл калыс, узак убакыттар өткөнүнө карабастан, кыргыз эли анын эмгегин баалап, анын сөөгүн өз мекенине алып келип коюп, анын өтүнүчүн аткарды. Акырында айтаарыбыз, ушундай инсандарды убакыт өткөндөн кийин эмес, убагында баалай билсек жана аны менен сыймыктана жүрсөк. Сыймыгы болгон элдин тарыхый жолу да узак болоору шексиз.

Адабияттар:

1. Раззаков И.: Жизнь, отданная народу: Сб. док. и материалов / Сост. С.Р.Жумалиев и др. Б.: "Шам", 2000. – 300 с
2. Улуу инсан. Эскерүүлөр. – Б.: "Учкун", 1996. – 280 б.
3. ИсхакРаззаков – Кыргызстандынзалкаруулу. Илимийдокладдар, макалалар, эсерүүлөр. – Б.: «Турар», 2010. – 340 б.

УДК 1.091. (575.2)(04)

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН “ТООЛОР КУЛАГАНДА” РОМАНЫНДАГЫ АДАМ ФЕНОМЕНИ

Токоева Г.С.
ЖАМУ, Жалал-Абад шаары

Аннотация

Макалада Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” романы аркылуу чагылдыруу тапкан адам жана анын жашоосуна байланышкан ой жүгүртүүлөрү чагылдыруу тапты.

Abstract

The article of Aitmatov's novel "When Mountains Fall" reflects the problem of man and his life.

Чынгыз Айтматовдун “Тоолор кулаганда”романы акыркы чыгармаларынан болуп саналат. Роман алгач орус тилинде 2006-жылы "Дружба народов" журналына жарыяланып, 2007-жылы Санкт-Петербург шаарынын "Азбука-классика" басмасынан өзүнчө китеп болуп жарык көргөн. Бүгүнкү күндө роман англис, немец, түрк, француз ж. б. тилдерге которулуп, жарык көрүүдө. Кыргыз тилинде 2010-жылы А.Пазыловдун которуусу менен жарык көргөн. Азыркы күндө 3 варианттагы котормосу бар. Алардын бирөө Б.Сыдыкова жана Ж.Жөкүшова тарабынан которулуп, 2011-жылы басмадан чыккан. Чынгыз Айтматов руханий баалуулуктар четке сүрүлүп, алар адам жашоосунан алыстап калган бүгүнкү социалдык реалдуулукту сүрөттөп, романын "Тоолор кулаганда" деп атаган. "Тоолор кулаганда" - мурдагы социалисттик коомдук системанын ордуна базар-экономикалык мамилелер келген, бүгүнкү кыргыздын турмушунда жүрүп жаткан коомдук-маданий, рухий-психологиялык өзгөрүүлөрдү көркөм чагылдырган философиялык чыгарма.

Роман мындай сөздөр менен башталат: “Жан бүткөндүн баары үчүн дайыма бирдей болгон талашсыз бир чындык бар – маңдайына жазылганды, тагдыр деген эмне экенин алдын ала эч ким биле албайт – кимге эмне буйруганын жашоо гана көрсөтөт, болбосо тагдырдын тагдыры кайсы”. [1.3-б] Тагдыр деген эмне ошого карата философиялык ой жүгүртөт. Ч.Айтматовдун көз карашында тагдыр – бул сырдуу, табышмактуу кубулуш. Бул адамдын акылынын чегинен тышкары болгон, “жараткандын кудуретине да баш ийбеген”, алдын ала таанууга болбой турган реалдуулук. “Тагдыр сыры баары жана ар бири үчүн кылымдан кылымга, күндөн-күнгө, ар бир саат жана ар бир мүнөттө табышмак бойдон калууда ... Эки жандын кандайдыр бир төлгө жылдыздарынын өз ара байланышы, алардын космостук жакындыгы болгондур”. [1.3-б]

Чынгыз Айтматов эки жандын – бири – Жаабарс – илбирс, экинчиси Арсен Саманчиндин жеке жашоосун, тагдырын салыштыруу менен сүрөттөп, тагдырдын сырын таамай чагылдырат. Тагдырдын алдын ал аныкталбаганы менен алдыда болоор нерсенин жышааны болорун Ч.Айтматов Арсен менен анын агасы Бектур экөөнүн мергенчиликти уюштуруу жөнүндө маектешип жаткан маалында чабалакейлердин ачык терезе аркылуу кириши жана алар бир нерсе жөнүндө кабарлаш үчүн же кимдир бирөөнү акылга чакыруу үчүн келгендигин жазат. Экинчи дагы бир эпизоддо Арсен менен анын классташы, афган согушунун катышуучусу – Таштанбек – Таштанафган деген каймана атты алып жүргөн досу менен болгон мектептеги маеги күбө.

Негизги каармандардын биринчиси “бойлуу жана тике ыйык жалы абдан кыймылдуу, күчтүү, жоон моюн, салмактуу чоң башы мышыктыкына окшош, тик кулактуу жана тикийген көздүү, караңгыда нурдана жылтыраган тулку бойлуу” – Жаабарс.

Экинчиси – шаарда жашаган көз каранды эмес журналист – Арсен Саманчин. Жаабарс жашоосунда эки ургачы менен жашады – биринчиси тоодогу жер титирөөдөн каза тапкан, экинчиси менен көпкө жашап, эки мертебе төл көргөн ургаачысы. Эми жаңы эркек илбирс менен, чунак кулак менен кетип калды. Арсен Саманчин да эки ирет үйлөндү, бирок ал бакыт алып келген жок. "Жаабарс жалгыз, өзүнүн бешенесине жазылган негизги энчисинен ажыраган бойдон кала берди – тукум улоо үчүн күрөштө табият дайыма кийинки келген жаш күчтөрдү тандайт тура" – мында диалектиканын карама каршылыгы жана танууну тануу мыйзамы даана көрүнүп турат. Ч.Айтматов ушул диалектикалык байланышты, ырааттуулукту, биринен кийин экинчиси келүүчүлүктү чагылдырды. Чыгармада Жаабарс жалгыз калып жаңы илбирстен жана аны ээрчип кеткен ургаачысынан өч алууну ойлойт. Ушул кырдаалды автор мындайча сүрөттөйт: "кандайдыр бир белгисиз күч, белгисиз үн, белгисиз эрк аны токтотту. Кимдир бирөө ичтен буйругандай – тукум улап жаткандарга тийбе, зыян келтирбе деп шыбырап айткандай болду" [1.9-б]

Тагдыр деген түшүнүк философиялык сөздүктөрдө жогорку күчтүн бар экендиги жөнүндөгү билдирген диндик-идеалисттик түшүнүк катары берилет, ал адамдардын жашоосундагы бардык окуяларды алдын ала аныктайт. Гректерде Мойр, римдиктерде – Парки кудайы түшүндүрүлгөн. Кийинчерээк тагдыр дүйнөнү башкарган жогорку адилеттүүлүк деген элестөөлөр пайда болот (гректерде Тихе, Немезида). Христиан булинде тагдыр Кудайдын өнөрканасы, жогорку күчү катары берилет. Азыркы учурдагы бардык диндик окууларда тагдыр кудай тарабынан алдын ала аныкталгандык деп түшүндүрүлөт. Философиядан сырткары караганда тагдыр адам жашоосундагы түрдүү кырдаалдардын агымы катары билдирилет[2.237-б] .

Жаабарсты баштагыдай ача туяктууларга аңчылык кыла албай калганын автор "топтук жашоодон четтетилгенден кийин ал кашкулак, суур же кээде коен өңдүү майда жандыктарга аңчылык кылуу менен күн көрүп жүргөнүн" айтат. Жаабарс бул чындык менен келише албай, жан дүйнөсүндө наразылык пайда болду, эми ак карлуу кырканын артында жайгашкан башка дүйнөгө – Үзөнгүлөш тоо кыркаларынын ортосундагы эң бийик чокулуу бөксө тоого кетүү оюна келет. Ал эми Арсен Саманчин да Айданадан айрылып, "кагыла элек боз уланча бушайман болуп жатты: кандай кылыш керек, эмне кылат, мындан ары кантип жашайт, кайда барат? эмне болуп жатат?" деген сыяктуу суроолорду коет. Эки жандын жалгыз калганын айтуу менен Ч.Айтматов философиялык дагы бир түшүнүк – жалгыздык маселесин көтөрүп чыгат. Чыгармада Арсен Саманчин "акылынан айныган идеячыл" катары мүнөздөлөт. Утопист, адашкан-утопист, бирок "атын ичинден да айткың келбеген шоумендин – Эртал Курчаловдун алдында уят болду". Жакшы көргөн кызы – мыкты үнү бар опера ырчысы Айдана Самарова ал тарапка ооп кетти.

Жалгыздык бир эле Арсенде болбостон, Жаабарсты да каптап алды. Бул маселени автор философиялык деңгээлге алып чыккан.

Чыңгыз Айтматов кайып колукту жөнүндөгү уламышты баяндоо менен сүйүү феноменин, адам жашоосундагы жакшылык жана жамандык, сонундук жана көрксүздүк маселесин ачып берүүгө жетишет. "Күйөө бул дүйнөдөн түбөлүккө кечти, адамзаттын кара ниет иштери жана күнөөлөрүнө каршылык көрсөтө, өзүн өзү четтетип кетти, ал эми колукту болсо адамзат тукуму үчүн түбөлүк кечирим сурап жүрөт" – деп жазат. Ойчул жашоодогу бүтпөгөн тема – сүйүүгө кайрылат. Сүйүү – жашоонун эң жогорку маңызы, түбөлүктүүлүккө, өлбөстүккө умтулуу. Бул тема бузукулук жана кайгы түшүнүктөрү аркылуу ачылат. Адамдардын жамандык жасоосунун негизинде экөө эки жакка ажырап калат. Натыйжада "күйөө бул дүйнөдөн түбөлүккө кечти, адамзаттын кара ниет иштери жана күнөөлөрүнө каршылык көрсөтө, өзүн өзү четтетип кетти, ал эми колукту болсо адамзат тукуму үчүн түбөлүк кечирим сурап жүрөт". Жамандыкты жакшылык аркылуу

жеңүүгө аракет кылат, ал мерген күйөөсүн жалгыздыктан жашоого кайрып, сактап калуу аракетинде болот. Мындан этикалык-моралдык категориялар болгон жамандык жана жакшылыктын диалектикасын көрөбүз. Кайып колуктунун дайым кечирим сурап жүрүшү жек көрүү жана көрө албастык менен болгон күрөшү. Жакшылыктын жамандыкты жеңиши үчүн болгон аракети. Ошондой эле убакыт жана мейкиндик ченеминде бул аракет боло бере тургандыгы жана бул үчүн адам эрки тынымсыз аракетте болуп чеги жок экендиги белгиленет.

Ал эми Арсен менен Элестин жолугушуусу Арсенди такыр башка пикирдин жаралышына түрткү берди, аны киши өлтүрүү ниетинен арылтты, анын жан дүйнөсүндө төңкөрүш жүрдү. Бакыт жана сүйүү эмне экенин таанытты. Бактылуулук кыска убакытка созулаары, ал эми сүйүү болсо эки адам үчүн жаңы ачылыш, түбөлүктүүлүктүн чакырыгы деп белгиленет. Белгилүү философ Э.Фромм "биз адам жүрөгүн – анын жанын, анын жакшылыкка жана жамандыкка жөндөмдүүлүгүн изилдедик" [2.167-б] деп адам жашоосу карама каршы болгон жана диалектикалык байланыштагы башталыштардан турарын белгилейт. Ошондой эле жамандык өзгөчө, атайын адам феномени деп айтат. Бул адамга чейинки абалды артка кайтаруу жана өзгөчө адамдыкты: акыл, сүйүү, эркиндикти жок кылуу аракети катары аңдалып билинет. Бирок жамандык кандайдыр бир адамдык гана болбостон, трагедиялык да болуп саналат. Жамандыктын баскычы артка кетүүнүн баскычына дал келет. Эң бир өзгөчө жамандык болуп өлүү жанга болгон сүйүү, инцестуалдык-симбиоздук каалоолор, нарциссттик өзүн өзү өлтүрүүлөр эсептелет. Бул адамдын жашоого болгон душмандыгы. Жамандыкта сүйүү, акыл, эрдик, кызыкчылык тартыш же жок болот. [2.168-б] Ушундан улам мындайча жыйынтык чыгарууга болот: Чыңгыз Айтматов адамдын өмүрүн кыйууга багытталып калган Арсендин андай ойдон кайтышын сүрөттөө менен жамандыкты жакшылык жеңээрин, ал үчүн акыл калчап, ойлонуп, кырдаалды баамдап, ага карата ыңгайлануу зарылдыгын белгилейт.

Чыгармада Арсен Саманчин – ааламдык глобалист катары белгиленип, бул аркылуу ааламдашуу шартындагы жеке адам жашоосу же жеке мамлекеттердин тагдыры жөнүндөгү маселе алдыга коюлат. Арсен белгилүү көз карандысыз журналист болуп, кадыр бакка ээ болгон кесипкөй болсо да коодук бытиенин реалдуулугунда ал жалгыз калды, жакын көргөн, жакшы көргөн адамы аны чанып кетти.

Ошол эле учурда жаратылыштагы дагы бир күчтүү жандык катары бааланган илбирс да жалгыз калгандыгы сүрөттөлөт. Чыгармада мындай деп берилет: "Жаабарс да ал түнү тоодогу ашуу алдында кыйналып жатты. Жалгыз жырткыч уктай албады. Өзүнүн толук жалгыздыгына ал да буулугуп, кайгырып жатты. Жылдыздарды карап, ачуулана улуду. Алар аябай жыбырап, жалпы жаркырап турушту. Мына ошол жакка кетип калса кана, жылдыздар бири-бирин жектеп куушпайт, жайдыр-кыштыр алар дайыма бирге..." Ааламдашуу жүрүп жаткан учурда адам ар тараптуу мамиле түзүп, байланытын алкагында болуп, интеграциялык процесске оңой эле кирүү мүмкүнчүлүгү болсо да андан Арсен оолак калды.

Бул эпизодду анализдеп келип Ч.Айтматов азыркы учурдун философиясынын ой жүгүртүүнүн модели катары белгилүү болгон экзистенциализдин идеясынын көп жактарын чагылдырууга жетишкен. Экзистенциализдин белгилүү өкүлү Ж.П.Сартр А.Камью, М.Хайдеггер, К.Ясперс ж.б. илимий билимдин чыныгылыгы жөнүндөгү ишенимдер жана бардык "абсолюттар" кыйроого учурады дешет. Философиянын негизги милдети болуп адамды таануу, инсандын ички дүйнөсүн чагылдыруу деп анализдешет[3.98-б]. Мында адамдардын нравалык жактан кризиске учураганын: экси көз караште калуу жана ошол эле учурда аны жек көрүү, келечекке карата тамашалай мамиле жасоо жана ишенбөөчүлүк менен кароо идеясын билдирүү жана аны чагылдыруу маселесине негизги орун берилет. Ошондой эле экзистенция, эркиндик, коомдон алыстоо,

коркунуч, кам көрүү сыяктуу маселелер экзистенциализдеги негизги категориялар. Экзистенциализмди жалпылыктагы адам жашоосун аныктоо деп түшүнө турган болсок, анда ошол жалпылыктагы жеке адам жашоосунун өзгөчөлүгү Ч.Айтматовдун аталган романында да философиялык анализ табат. Ошондукта бул роман экзистенциализмдин идеяларын чагылдырган философиялык чыгарма боло болот. Экзистенциализмде адам өзүн өзү жаратат, калыптандырат деген негизги принцип катары кабылданат. Ар бир адам өзүнө ылайык моралды, моралдык жактан тандоо жүргүзөт жана чыгармачылык эркиндиктин актысын пайда кылат. Бул идея Ч.Айтматовдун романында Арсендин өзгөчө жашоосун, жалгыздыкта калышы, өз өмүрүн кыйуусу сыяктуу сүрөттөөлөр аркылуу берилди. Бирок Ч.Айтматов оптимисттик маанайды жараткан жашоо философиясын түздү.

Чыгармада социалдык чындык, коомдогу өзгөрүүлөр, ага ыңгайлашуу, анын негизинде адамдын психологиясынын калыптанышы негиги идея катары алынат. Бул чындыктын чагылдырылышын "Мерген" фирмасын түзгөн мырдагы колхоздун жетекчиси Бектур Саманчин жана шоумен Эртал Курчаловдун образы аркылуу көрөбүз. Ал эми коомдун социалдык-экономикалык турмушу – социалисттик чындыктан базар экономикасына бара жаткан мезгил катары, мурдагы коомдук түзүлүштөн башкасына өтүү кыйынчылыкка дуушар кылганын, бардык тармакта жаңы башталыштар болуп, бирок бүтпөгөн, алдыда дагы көп өзгөрүүлөр күтүп турганын автор абдан чеберчилик менен баяндайт. Алалы: Арсендин өзүнүн "Нива" автомашинасын минип жүргөнү советтик бытиенин реалдуулугу бааланып турганын, ал эми ал өз айылы Туюк Жарга бара жаткандагы жол да аягына чейин асфальт төшөлбөстөн жарымына чейин бүтүп, калганы таш, ондолбогон жол катары сүрөттөлүшү эски менен жаңы турмуштун байланышын көрсөтүп, базар экономикасынын шартында коомдук ыңгайлануулар аягына чейин чыга электигин сүрөттөйт. Ушундай эле көрүнүштү Арсен классташы Таштанафган жана айылдаштары менен чогуу окуган мектебине барганынан күбө болобуз. Чыгармада мындай деп айтылат: "Мектеп каралбай калган экен, бир гана жаңырган нерсе – парталар, эски, ыңгайсыз, үстүлөрү ачылчу тактайдан жасалган парталардын ордуна эми үстөлдөр жана жөлөнгүчтөрү бар олтургучтартурду. Класстык доскалар да жаңыдай көрүндү...". Бул аркылуу билим берүү системасында салттуулук сакталып калганы жана ошол эле учурда жаңылануу жана өзгөрүүлөр болуп жатканын айтып кетет. Ч.Айтматов советтик чындык менен жаңы шарттардын байланышын жогорудагыдай салыштыруу менен бере алган.

Романда дүйнөкараштын негизги бир формаларынан болгон диний дүйнөкабылдоо маселеси да орун тапкан. Азыркы учурдагы диний ой жүгүртүүнүн түрдүү моделдери үстөмдүк кылып жатканын ар кандай эпизоддор аркылуу көрүүгө болот. Арсендин кудайга шек келтирип бир медиафорумда сүйлөгөнүн атеисттик көз карашы десек болот. Ал эми "теңирдик динди тутунган бир киши өз жакындарын тоо шамалдары аңчылыкка шарт түзүп – ак илбирстерди ийиндеринен айдап чыгышы үчүн үзөнгүлөш тоолоруна сыйынууга көндүрүп жүрдү" деген сүрөттөөдө теңирчилктин да жашап жатканын, андан сырткары айылдык молдо " теңирчини Жаратканга, Аллага сыйынуу керек деп жемелептир" дегенден ислам дининин принциптеринин үстөмдү абалын көрөбүз. Арсен менен Элестин жолугушкан мезгилинде Арсен ага "ушундай бир окуу бар – теңирчилик деген. Анын жолдоочулар асманга сыйынышыт" – дейт. Ошондой эле "асмандан тилейм", "теңирден сурайм" деген сөздөр кездешет. Мындан сырткары Шамалбаш деген бакшы да бар экендиги белгиленет. Бул сүрөттөөдөн теңирчилик да дүйнөкараштын бир формасы катары реалдуулук бойдон калганын белгилөөгө болот.

Глобалдашуу мезгилиндеги бир орчундуу маселе болго адамдардын зордук-зомбулугу, бири бирин өлтүрүшү, каракто жана кылмыш чыгарманын негизги көтөрүлгөн маселелеринен[4.129-б] . Таштанафгандын "Мерген" фирмасы аркылуу мергенчиликке келгени жаткан арабдарды барымтага алуу жана ал үчүн көп суммадагы акчаны талап

кылып ээлик кылуу сыяктуу идеялары учурдагы террорчулук сыяктуу баяндалат. Ал эми жаратылышта сейрек кездешкен илбирстерге аңчылык кылууга даярданган “Жаабарс планы” экологиялык проблемалардын курчуп бара жаткандыгынан кабар берет. Ч.Айтматов минтип жазат: “Жаабарс кансырады. Ошол эле тагдыр адамдын да башына келди. Тагдыр буйруп алар – адам жана жырткыч – акыркы сааттарда асман алдында бир мүрзөдө, үңкүрдө жанаша жатышты... Алар ушул башпаанегинде экөө эле – көзү жумулуп бараткан адам жана анын жанында үзүлүп бараткан жапайы жырткыч. [1.163-б]

Жашоонун финалы – өлүм экендигин Ч.Айтматов ушинтип көрсөттү жана өлүмдү – “дайынсыз түбөлүктүүлүк” деп берди. Арсен башкалардын өмүрүн, тынчтыгын сактап калуу үчүн өз өмүрүн кыйды. Таштанафганга окшогон террористтик маанайдагы адамдарды ойлонууга чакырды, экологиялык катастрофаларга жол бербөө пикирин жаратты.

Ошентип Ч.Айтматов бул романын алгач “Түбөлүк колукту” деп атоону ойлогон. Бул жаңыча жашоо, жаңы турмуш, жаңы өмүрдүн башаты, жашоого, энеликке, сүйүүгө, мээримге толгон сезимдик умтулуштардын символу. Кайып колуктунун чакырыгы - өмүргө, жашоого, сүйүүгө, тынчтыкка, адилеттүүлүккө болгон умтулуу. Өз сүйүүсүн, жакын акылдашын, түгөйүн, жашоодогу таяныч-тирегин табуу жана аны менен бирге болуу, жашоонун бүтүндүгүн, гармониясын, ырааттуу өнүгүү идеясын чагылдырат

Роман этикалык, эстетикалык баалуулуктарды кармануууга чакырган, жашоонун бир гана жолу бериле тургандыгын аңдап билип, баалай билүүгө багыттаган экзистенциалисттик философиялык чыгарма. Автор бүгүнкү социалдык реалдуулук, бүгүнкү заман, бүгүнкү жашоого, маданий-этикалык, эстетикалык, руханий баалуулуктар четке сүрүлүп, адам жана анын жашоосу бааланбай, жаратылышка да кайдыгер карап, жаратылыштагы жандыктардын өзгөчөлүгү таанылбай, жалпы адамзаттык баалуулуктардан алыстап бара жаткан коомду сүрөттөп, тоолордун кулап бара жатканы сыяктуу салыштырып эскертүү берет.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Тоолор кулаганда / Которгондор: Б.Сыдыкова, Ж.Жөкүшова. – Б.: “Зээн”, 2011. 192 б.
2. Фромм Э. Душа человека. – М.: ООО “Издательство АСТ-ЛТД”, 1998. – 664 с. (Классика зарубежной психологии)
3. Фромм Э. Догмат о Христе. – М.: Олимп, ООО “Издательство АСТ-ЛТД”, 1998. – 416 с.
4. Сааданбеков Ж. Философия Чынгыза Айтматова. – Б., 2013. – 256 с

УДК.17.

И.РАЗЗАКОВДУН АГАРТУУЧУЛУККА КОШКОН САЛЫМЫ

Токтогулова Г. Т.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.
toktogulova.72@mail.ru

Аннотация

Бул макалада И.Раззаковдун кыргыз агартуусуна кошкон салымына философиялык анализ берилди.

Annotation

This article provides a philosophical analysis of the contribution in the Kyrgyz I.Razzakova enlightenment.

Кыргыздар Орто Азиядагы эң байыркы эл. Башка улуттар сыяктуу эле алардын арасынан даанышман ойчулдар, Ата-Мекени үчүн ак дилинен кызмат көрсөткөн патриоттор, эли журтунун башын бириктирген көсөм жол башчылар белгилүү болуп келген. Алар жөнүндөгү маалыматтардын кээ бирлери тарых беттеринде учкай айтылып калгандыгы да маалым. Анткени XIX кылым кыргыз тарыхында сабатсыздыктын сазына баткан кыргыз жашоосунун бир көрүнүшүн чагылдырат. Анча-мынча кат тааныган инсандарыбыз кыргыз элинин ошол доордогу абалы, эл башчылары жөнүнө азыноолак жазып калтырышкан. Атап айтсак, Молдо Нияз, Тоголок Молдо, Алдаш Молдо, Молдо Кылыч, Нур Молдо, Ниязалы Молдо жана башкалар. Ал эми толук маалыматты жеткирүүгө сабатсыздыктын терс таасирлери өз кедергисин тийгизген.

Агартуучулук XIX кылымдагы кыргыз эли үчүн коомдук зарылдык болуп саналган. Кыргызстанда агартуучулук XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап калыптана баштаган. Буга көптөгөн факторлор негиз болгон. Алардын бири Кыргызстандын Россиянын курамына кошулушу менен орус элинин алдыңкы экономикасы жана агартуучулук ойлору жергиликтүү элдин аң-сезимине чоң таасир берген. Экинчи фактор 1917-жылдагы улуу Октябрь революциясынан кийин кыргыз эли сабаттуу, экономикалык жана маданияты өнүккөн өлкөлөргө теңеле алды. Октябрь революциясы алып келген жаңы заман Исхак Раззаковдой зээндүү, таланттуу, чыгаан адамдарыбызды окутту, билимге сугарды, тарбиялады. Исхак Раззаковдун замандаштарынын эскерүүлөрүнө караганда, ал бала кезинен оор турмушта чоңойгондугуна карабастан зээндүү, чыйрак, жолдоштору менен дайыма ынтымакта жашаган, эмгектенүнү сүйгөн сапаттарга жана адамдарды таң калтырган сырларга ээ болгондугу маалым.

Апсамат Масалиевдин эскерүүсүндө «кийинки кездерде бул сонун сапаттары кеңейип, өөрчүп, Исхак Раззаков ар бир кишиге улутуна карабастан,- мейли кыргыз болсун, же өзбек, орус, тажик… болсун-баарын бирдей мамиле жасаган чыныгы интернационалист инсанга айланат. Кандай маселе менен болбосун аңгемелешкен адамдарды дароо өзүнө жакындатып, тартып алган касиеттүү киши эле[1] дейт.

Исхак Раззаков кыргыз элинин кызыкчылыктары менен бирге болуп, ошонун ичинде агартуу тармагына да олуттуу салым кошту. Анын мындай сапатын А.Масалиев «өтө уюштургуч, иш билгичтик, чынчылдык, адамга күйүмдүү касиет-сапаттарын, билимин жана илимин Ата-Мекнибиздин өркүндөп өсүүсүнө багыттады, бардык күчүн жумшады. Республикада илим-билим өөрчүдү, сабатсыз, кат тааныбаган адам калбады. Булардын баарын конкреттүү мисалдар, ондогон жаңы курулган объектилер, окуу

[1] Улуу инсан Бишкек, 1996, 8-бет

жайлары, даярдалган адистердин саны, адабият менен маданиятта болгон өзгөрүштөр жана башка көптөгөн фактыларды келтирип далилдөөгө болот[2]».

Анткени ал кадр маселесине өзгөчө көңүл бурган инсандардан. Ошол доордогу докладдарында, пленумдарда, чоң саясий жыйындарда сүйлөгөн сөзүндө ушул маселеге өтө көп токтолгон. Коомго зарыл адистерди даярдамайын, биз алдыга өсө албайбыз, ошондуктан адистерди даярдап, алардын арасынан илимге шыктууларын тандап алып, алардын билимин өркүндөтүүгө шарт түзүшүбүз керек деп баса белгилеген. Ошого байланыштуу 1950-жылдардан баштап Кыргызстандын көптөгөн жаштарына чет өлкөрдөн, айрыкча, Москва, Ленинграддан билим алууга шарт түзүлүп, инженерлерди даярдоочу техникалык институттарга көбүрөөк жиберилген. А.Масалиевдин эскерүүсүндө бул жагдайга мындайча токтолот «Менин өзүмдүн Москванын Тоо кен институтуна барып кирүүмө Исхак Раззаков себепкер болгон. Бирок борбор шаарлардагы техникалык окуу жайларга кирүү оңой эмес болучу. Ал үчүн орус тилин жакшы билүү керек эле. Мына ошондуктан, кыргыз жаштарынын келечегин ойлоп, эл башчылар 8- 9- 10- класстарда окуган кыргыз мектептеринде кыргыз тили жана адабиятынан башка бардык сабактар орус тилинде берилсин деген чечим кабыл алышкан. Бул чечим жер жерлерде толук колдоого алынган, балдарыбыздын билимдүү, илимдүү болушуна оң таасирин тийгизген»[3].

Демек мамлекетибизде билим алуу, агартуучулук багыттар алга жылды. Жогорку жана орто окуу жайларынын саны өстү. Жергиликтүү кадрларды даярдоо, аларды тарбиялап өстүрүү маселесин Исхак Раззаков өзү көзөмөлдөгөн.

XX-кылымдын 20-30-жылдарында кыргыз элинде сабатсыздык бир кыйла деңгээлде жоюлуп, агартууну өнүктүрүү аракеттери жүргүзүлгөн. Мындай аракеттерди андан ары өнүктүрүүдө Исхак Раззаковдун да салымы чоң экендигин замандаштары өз эскерүүлөрүндө баса белгилешет. Замандашы К.Качкеев И.Раззаковдун өзгөчөлөнгөн башкаруу жөндөмдүүлгүн баса белгилөө менен, «И.Раззаков Кыргызстанда жогорку окуу жайлары менен илим изилдөө институттарынын жана кыргыздын улуттук илимдер академиясынын ачылышына түздөн түз салым кошту, иштиктүү аракет жасады. Ушуга байланыштуу мен төмөнкүлөргө токтолуп кетким келет.

1950-жылы ноябрь айында Кыргызстанда марксизм-ленинизм илим изилдөө институту ачылды, андан кийин ал Кыргызстандын, партиянын тарыхын изилдөөчү мекемеге айланды.

1951-жылы 30-августа Фрунзе шаарында Кыргыз мамлекеттик университети ачылды. Бул окуу жайына ал дайыма көз салып жүрдү, таланттуу кадрлар менен толуктап турду.

1954-жылы декабрь айында Фрунзе шаарында Кыргыз ССРинин илимдер академиясы ачылды. Ошондой эле И.Раззаков кыргыз жаштарынын Москва шаарынан билим алышына да шарт түздү»[4]

Алтымышев Арстанбектин эскерүүсүнү саресеп салсак, ал «мен Исхак Раззаковдун ишке да, сөзгө да чебердигин, өзгөчө, акылмандыгын Москвада аспирантурада окуп жүргөн учурда – 1952-жылдары байкадым. Ошондо Кыргызстандын элчилиги атайын кабар менен кыргызстандык студенттерди, аспиранттарды чогултат. Жолугушкандардын алдында Раззаков 40 мүнөтчө сүйлөдү. Ал мезгилде кыргыз эли илимге суусап турган чак. Болгону Кыргызстан боюнча бир илимдин доктору, эки кандидаты бар эле. Сөзүн баштап, ал киши бизге мындайча кайрылды: «Силер студенттер, аспиранттар, эртеңки күндүн докторлору, академиктери, профессорлору отурасыңар. Келечекте элди башкаруучу, жетекчилер да

[2] Көрсөтүлгөн адабият 11-бетте
[3] Көрсөтүлгөн адабият 13-бетте
[4] Улуу инсан (Эскерүүлөр) Бишкек «Учкун» 1996 24-бет

силерсиңер»-деп дагы толгон ишеним жүктөрдү билдирип, баарыбызга эртеңки күнгө үмүттүү көз арттырды[5]».

Ал эми Түгөлбай Сыдыкбековдун эскерүүсүндө «Исхак иштеген кезде «Манасты» изилдөө иши күчөдү, маарекесин өткөрүү, тоюн өткөрүү үчүн түркологдор, окмуштуулар, жазуучулар; өзүбүздүн республика эле эмес, Ленинграддан, Москвадан, Алма-Атадан, Ташкентден келишип, илимий конференциялар болуп, ошого жетекчилик кылып, акыл-насаатын айтып дем берип турган Исхак Раззаков болду»[6] дейт.

Ошондой эле ал өз сөзүндө «Исхак Раззаковдун тушунда академия, университет, политехникалык институт ачылды. Кыскасын айтканда, экономиканын очогу, өркүндөгөн маданияттын булагы агып, эл чарбасынын бардык тармагы кенири жолго коюла баштаган мезгили болчу»[7].

Ал эми Исхак Раззаковдун көрөгөчтүгүн, көсөмдүгүн, иш билгилигин, айрыкча мамлекетибиздин агартуу тармагына салым кошкондугун Сүйүнбай Эралиев өзүнүн «Көсөм эле» деген макаласында баса белгилеген. Исхак Раззаковдун акылгөй жетекчилиги, даанышман инсандыгы, терең философиялык мазмундуу ойлору бүгүнкү тарых беттеринен орун алды. Эң өкүнүчтүүсү биз анын эмсгекчилдигин, андагы артыкчылыктарды өз доорунда барктап, баалай албадык. Эми кеч болсо да келечек муундарга анын айтып кеткен мазмундуу ойлорун илимий макалада чагылдырууну туура көрдүм.

«Ак иштеген адам акыры жамандык көрбөйт…»;

«…Мен эмне иштеп эмне бүтүрдүм? Ким үчүн эмгек кылдым? Эл калыс…?»;

«Касташуудан кач, бирок адилдиктен тайба…»;

«Иштен качкан адам – идирексиз адам. Инабаттуу өмүр сүрөм десең иштен тажаба…Иштей бил… Иш сенин зарылдыгың болгондо гана турмуштун өтөлүнө чыга жашайсыз…»;

«…Намыстуу болсоң – жеңишиң арбын болот…»;

«…Бирөөлөрдүн күчтүүлүгүнөн коркпо, өзүңдүн чабалдыгыңан корк»;

«…Бай жашоого болот, бирок өрнөктүү жашоо кыйын…».

И.Раззаковдун күндөлүгүнөн

Исхак Раззаковдой кыргыз элинин камын ойлогон эр азаматтарды эч качан өз эли эсинен чыгарбайт. Улуу инсандын жаркын элеси түбөлүк унутулбайт.

[5] Улуу инсан эскерүүлөр Бишкек 1996, 205-бет
[6] Көрсөтүлгөн адабият 36-бет
[7] Ушул эле адабиятта 37-бет

УДК: 37.013

Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ТОЛЕРАНТТУУЛУК ПРОБЛЕМАСЫ

Токтогулова Г.Т.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.
toktogulova.72@mail.ru

Аннотация

Бул макалада жазуучунун көтөргөн проблемаларынын актуалдуулугу, чыгармалардагы толеранттуулук идеялары, Ч.Айтматовдун дүйнөлүк талантынын деңгээли чагылдырылат.

Annotation

In this article current problems the idea of tolerance and global level of artistic talent of Ch.Aitmatov.

Заманыбыздын залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов өзүнүн жашап өткөн өмүрүндө патриотизмге, гуманизмге, толераттуулукка жана оптимизмге жык толгон чыгармаларды жаратканд ыгы жалпыга белдгилүү. Анын чыгармалары 1980-жылдары эле 150дөн ашуун тилге которулуп, дүйнө элине тараган. Азыркы күндө анын чыгармалары дүйнө элдерине кенен тарады. Демек, бул жазуучу көтөргөн проблемалардын актуалдуулугунан, дүйнөлүк талантынын деңгээлинен кабар берет. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына мүнөздүү өзгөчөлүк фольклор, терең философиялык ой толгоолор, адам жана анын тегерегиндеги нравалык-этикалык, толеранттуулук проблемалар. Анын чыгармалары кыргыз элинин жашоо энциклопедиясы. Анткени, салттык баалуулуктарды сактап калууда адабияттын ролу өтө жогору. Гомер грек адабиятына кандай салым кошсо, Чыңгыз Айтматов да дүйнөлүк адабиятка ошондой чоң салым кошо алды. Ошондуктан, анын чыгармаларын адабий багытта гана эмес философиялык өңүттө изилденүүдө. Анткени анын ар бир чыгармасы терең ой толгоолор, аалам, адам, жаратылыш проблемалары менен коштолгон. Жазуучунун алгачкы чыгармасы болгон “Асма көпүрөдө” Нурбек менен Асияны сүйүүсү ошондой эле асма көпүрө сыяктуу адамзат жашоосунун коркунучтуулугу жана туруксуздугун сүрөттөйт.

Ал эми “Бетме-бет” повести – традегиялык чындык:

1. Бетме-бет кездешүү бул тагдыр символу, адамгерчиликти, сабырдуулукту сыноо символу. Мында Ысмайыл инотолеранттуулуктун символу, ал өзүнүн тагдыры менен бетме-бет келди, бирок туруштук бере албады, жеңилди, сабырсыздык кылды. Мындан мындай ой толго келип чыгат. Ким бактылуу? Ким бактысыз? Кимдин аракети туура? –бул суроого окурман өзү жооп табат – бул кандайдыр бир деңгээлде муундун тагдыры. Сейдени кыргыз элинин үй-бүлөсүн урматтаган айымы катары карасак, толеранттуулукка мисал боло алат. Алгач өзүнүн өмүр шериги Ысмайылды коргоп, багып жүрдү, турмушка баш ийди, сабырдуулук кылды. Бирок:

2. Жалпы адамдык милдет жубайлык милдеттен жогору тургандыгы чыгарманын андан ары өнүгүшүнөн белгилүү.

“Жамила” повестинде – Жамиланын образы көнүмүш жашоого баш ийүү болсо, кийинчерээк адамзатка таандык бийик сезимдердин ойгонуусу жеңишке-сүйүүгө-бакытка алып келген.

“Саманчынын жолу” чыгармасы легенда формасында берилип кенен ааламдагы саманчынын жолу максималдуу көп пландуу түрдө сүрөттөлүп: анын символу тынчтык, Толгонай энеге дыйкандардын эмгек менен нан табуу жолун көрсөтүү, жол маанисинде. Ошондой эле Жер эне (кенен аалам) баардык адамзатка таандык, кең, адилетүү жана кең

пейил. Ал эми Толгонай сабырдуу, адилеттүү, тайманбаган каарман катары сүрөттөлөт башка сөз менен айтканда толеранттуулуктун символу.

Ал эми “Деңиз бойлой жорткон ала-дөбөт” чыгармасында бир гана жашоо үчүн күрөш эмес, дүйнө, ааламды түшүнүүчүлүк, жаратылыш күчүнө болгон баш ийүүчүлүк жана күрөш, ошону менен бирге эле жаш муунду сактап калуу аракети башка сөз менен айтканда акылмандык. Ошондой эле өз мекенинин, жеринин ыйыктыгы, космикалык мейкиндик, аалам, жашоо-бул табышмактуу татаал көрүнүш, адамдык жоопкерчилик, кайык – өмүр символу, туман-кыйынчылык, ал эми баланын тирүү калуусу келечек муундун улануу символу, келечек, үмүт. Мында эгер жаш муун корголбосо, цивилизация андан ары өнүгө албайт деген чоң идея жатат.

“Саманчынын жолу” жана “Гүлсарат” повестеринде рационалдуу көркөм салттуулук сүрөттөлүп, бүт ааламды, жаратылышты кабылдоо сюжети берилген. Мында автор өзүн-өзү таанып билүү аракетин жандуу жана жансыз жаратылыш менен сүйлөштүрүү аркылуу бере алган.

Т.Үметалиевдин сөз менен айтканда “Жаныбарым Гүлсарым –проза түрүндө жазылган поэма, жүрөк кылын чертип, козгоп, адамды жыргаткан поэзия”.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы өзгөчөлүк идеялык-эстетикалык система ыкмасынын элдик уламыш жана миф түрүндө жазылышы. “Ак кемедеги” Бугу эне жөнүндөгү жомок, “Кылым карытар бир күн” романында Найман эне жана маңкурт жөнүндөгү уламыштарды мисал келтирсе болот.

Ошондой эле “Кылым карытар бир күн” чыгармасында элдин рухий жана жашоо жолу каармандардын тагдыры аркылуу реалдуу сүрөттөлөт. Мисалы, Эдигей жана анын досу Казангап аркылуу кыргыз элинин толеранттуулугун көрсөткөн. Жазуучунун чыгармачылыгындагы толеранттуулук, рухий нравалык проблематика-өткөн жана келечек муундардын алдындагы моралдык жоопкерчилик, интернационализм, патриотизм, өз мекенине болгон сүйүү, жалпынын жыргалчылыгы үчүн эмгектенүү башкача айтканда бийик нравалык сезимдер аркылуу чагылдырылган. Жазуучунун чыгармачылыгындагы негизги аракет өткөндү анализдей жана келечекти көрө билүү. Анын чыгармаларынын негизги өзөгүн жогорку баалуулук катары саналган адам, жашоо манызы, нравалык проблемалар түзөт. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында жаныбарлар дүйнөсү да адамзат жашоосу менен тыгыз байланышта жандуу жаратылыш образында сүрөттөлөт.Мисалы, “Гүлсарат” жана “Кыяматта” жаныбарлар негизги каарман ролунда болуп, жаныбар дүйнөсүнүн көзү менен көчмөн цивилизация концепциясы жатат. Танабайсыз Гүлсарыны, Эдигейсиз Каранарды сүрөттөөгө болбойт. Анткени алар адамзаттын жандуу жаратылыш менен байланыш символу. Ч.Айтматовдун жаныбарлар дүйнөсүн чагылдырган чыгармаларынын бири “Кыяматтагы” Ташчайнар менен Акбара. Автордун көркөм логикасы болуп: жандуу жандык бул ааламга жашоо үчүн келет, жашоо үчүн күрөшөт жана тукум калтырат. Акбара менен Ташчайнар ушул улуу мыйзамдын символдору. Демек Жазуучунун чыгармаларында адам жана жаратылыш бири-бири менен байланышта, бири-биринен көз каранды. Ч.Айтматов өзүнүн келечекти рационалдуу андай билүүсү, көрөгөчтүгү менен айырмаланды. Ал өз сөзүндө: илимий техникалык революция менен өндүрүштүн тез өнүгүүсү адамзаттын рухий жан дүйнөсүнүн өнүгүшүнөн кабар бербейт, бирок биз сулуулук, жакшылык, сабырдуулук, адилеттик критерийлерин жгорку денгээлде синирсек жамандык жана карангылык, түркөйлүк өз ордун бизге бошотот. Ал үчүн адам рухий күчтүү, өзүнүн жашоо принциптерине туруктуу, эн негизгиси адам акыл эсти, жакшылыкты, тынчтыкты, гумандуулукту, адилеттүүлүктү, сабырдуулукту алып жүрүүсү зарыл деген.

Чыңгыз Айтматов көп кырдуу жашоонун адиси катары өз чыгармаларын жараткан, реалдуу жашоодон четеген эмес, тескерисинче акыркы романдар аалам бийиктигине чейин

жогорулаган. Негизги жашоо өзөгү –адам качан гана жогорку моралдык жана нравалык принциптеринин негизинде өз жашоосун кура алса, ал эми техникалык прогресс менен нравалык мамиле шайкеш келбесе, адамзат цивилизациясы ийгиликтүү өнүгө албайт. Анын окурмандарга калтырган белеги жакшылык, нравалуулук, толеранттулук, жалпы адамдык улуу касиеттер, бабаларыбыз калтырган маданий баалуулуктарын сактоо, асыроо менен учурдагы ааламдашуу цивилизациясынын проблемаларына даяр болуп,турушту к берүү, ошондой эле артта калып калбоо. Кыйынчылыктарга карабастан адам болуп калуунун өзү чоң толеранттуулук. Залкар жазуучунун пикирине ылайык "Адам үчүн күндө адам болуу баарынан кыйын".

Жазуучубуз Шекер айылын жердеген
Чыгармасы бүт ааламды термеген
Дүйнө элин суктандырган Чыңгызды
Кудай таала бекеринен кыргыз элге бербеген
Эмгектери немец, француз, орус, жана кыргызча
Жеткендер аз алп жазуучу Чыңгызга
Бабабыздан жумурай журт үлгү алып
Акылмандар көбөйсүнчү кыргызда.

УДК 331.108.6

ТРУДОВАЯ ДИСЦИПЛИНА

Акматова А.Т.
ЖАГУ, г. Жалал-Абад

Аннотация

Как повысить производительность труда при помощи создания благоприятной рабочей атмосферы? Конечно же, немаловажную роль при этом играет трудовая дисциплина и те, кто ее соблюдают и те, кто ее нарушают. Как сохранить трудовую дисциплину, правильный HR менеджмент в управлении кадрами, как стимулировать работников на высокий и эффективный труд, каким образом не допустить нарушения правил внутреннего распорядка? На все эти вопросы можно получить ответы в указанной статье. Думаю, нетнеобходимостиговоритьобактуальностиданноговопроса.

Annotation

How to increase productivity by means of creation of favorable working atmosphere? Of course, an important role is played labour discipline and those who observe and those who breach it. How to save labour discipline, proper HR management in personnel administration, how to encourage employees on a high and effective work, how to prevent violation of the internal regulations? All these questions can be answered in the article. I think there is no need to speak about the relevance of this issue.

Трудовая дисциплина – это обязательное для всех членов какого-либо коллектива подчинение установленному порядку, форма общественной связи людей в процессе трудовой деятельности. Трудовая дисциплина выражается, прежде всего, в точном и добросовестном выполнении каждым работником возложенных на него трудовых обязанностей.

Заключая трудовой договор о выполнении определенных трудовых функций, любой работник наделяется правами и принимает на себя обязанности. Совокупность указанных прав и обязанностей в их осуществлении всеми членами трудового коллектива и образует внутренний трудовой распорядок. Внутренний трудовой распорядок на предприятиях, учреждениях, организациях регулируется правилами внутреннего трудового распорядка. Правила внутреннего трудового распорядка призваны обеспечить укрепление дисциплины труда, эффективный менеджмент и безопасные условия труда, полное и рациональное использование рабочего времени, повышение производительности труда. Правила внутреннего трудового распорядка являются локальным нормативным актом, то есть распространяются только на работников конкретного учреждения, предприятия, организации, где были приняты.

Трудовая дисциплина включает в себя производственную дисциплину, которая непосредственно связана с обеспечением порядка на предприятии (выполнение норм труда, охрана труда, бережное отношение к имуществу, к рабочему месту).

Каковы основные методы обеспечения и укрепления трудовой дисциплины?

Трудовая дисциплина обеспечивается воспитанием сознательного отношения к труду, методом убеждения, а также поощрения за добросовестный труд. В трудовых коллективах создается обстановка строгой требовательности к работникам, недобросовестно выполняющим трудовые обязанности, по отношению к которым применяются меры дисциплинарного или общественного воздействия. Сознательное отношение к труду надо поддерживать методом убеждения и поощрения, а по отношению

к нарушителям трудовой дисциплины - применять меры дисциплинарного и общественного воздействия.

Суть метода убеждения состоит в воздействии на сознание работника с целью согласования их деятельности и поведения с нормами права и морали, регулирующими трудовую дисциплину. Убеждение предполагает побуждение работника к сознательному и добровольному исполнению не только своих обязанностей, но и прав. Состояние трудовой дисциплины зависит и от создания необходимых организационных, экономических условий, материально-технического снабжения, организации производства. Дисциплина и эффективность труда во многом зависят от того, как обеспечивается связь его конечных результатов с заработной платой.

Укрепление трудовой дисциплины должно обеспечиваться на основе неуклонного соблюдения законодательства, правильно поставленной воспитательной работы, создания благоприятного психологического климата. Действующим законодательством предусмотрены меры морального и материального поощрения, направленных на стимулирование работников: объявление благодарности, выдача премий, награждение ценным подарком, награждение грамотами и т.п. Работникам успешно и добросовестно выполняющим свои трудовые обязанности, предоставляются также преимущества при продвижении по работе. За особые заслуги в труде работники награждаются орденами, медалями, нагрудными значками, им присваиваются почетные звания и звания лучшего работника по данной профессии. Все формы поощрения способствуют развитию трудовой активности работников, укреплению трудовой дисциплины.

Виновное, противоправное действие или бездействие, повлекшее за собой нарушение установленного внутреннего трудового распорядка, именуется дисциплинарным проступком. Соответственно и меры дисциплинарных взысканий могут быть применены только к работнику, совершившему дисциплинарный проступок. Наличие дисциплинарного проступка является основанием для наложения на работника дисциплинарного взыскания - установленной законом меры принудительного воздействия, применяемой уполномоченным должностным лицом к работнику, совершившему дисциплинарный проступок.

В соответствии с трудовым законодательством за нарушение трудовой дисциплины администрация предприятия, учреждения, организации применяет следующие дисциплинарные взыскания:

замечание;

выговор;

увольнение.

При наложении дисциплинарного взыскания должны учитываться тяжесть совершенного проступка, обстоятельства, при которых он совершен, предшествующая работа и поведение работника. Следует иметь в виду, что за каждое нарушение трудовой дисциплины может быть наложено только одно дисциплинарное взыскание. Согласно Трудовому кодексу КР до наложения взыскания должны быть затребованы объяснения от нарушителя трудовой дисциплины. Они способствуют всестороннему выяснению обстоятельств, связанных с совершением проступка, установлению вины в действиях работника и его личного отношения к своим действиям.

Дисциплинарное взыскание может быть обжаловано в установленном порядке в комиссию по трудовым спорам или суд. Дисциплинарное взыскание может быть снято и до истечения года, если работник не допустил нового нарушения трудовой дисциплины и проявил себя как хороший и добросовестный работник.

Полномочия трудовых коллективов по укреплению дисциплины не исчерпываются применением поощрений в отношении хороших работников и наказанием нарушителей. Главное в их деятельности это устранение причин недобросовестной работы.

Литература:

1. Конституция Кыргызской Республики от 27 июня 2010 года
2. Трудовой кодекс Кыргызской Республики от 4 августа 2004 года

УДК 331.212.26

АЛИМЕНТЫ: НА КОГО И КАК ИХ МОЖНО ПОЛУЧИТЬ

Акматова А.Т.
ЖАГУ, г.Жалал-Абад

Аннотация

Алиментные обязанности должны соблюдаться всеми, независимо от их материально-финансового состояния, так как каждый человек, который решился на такой важный шаг как создание семьи или же стал ее частичкой должен нести бремя этого маленького ядра, ячейки общества. Законодатель предусмотрел все стадии этого процесса, а эта статья станет большим подспорьем в разрешении данного вида обязательства.

Annotation

Alimony obligations must be respected by all, regardless of their financial status, as every person who has taken such an important step as a family, or become a part of it shall bear the burden of this small kernel, cell of society. The legislator has provided for all stages of this process, and this article will be of great assistance in the resolution of this type of obligation.

Под алиментами обычно подразумевают взыскание денежной суммы на содержание детей после расторжения брака как зарегистрированного, так и незарегистрированного, с установленным и (или) признанным отцовством. Что, конечно, не совсем правильно, а точнее не вполне раскрыто содержание самого понятия.

Согласно действующему Семейному кодексу Кыргызской Республики от 26 июня 2003 года, алименты – это обязательства по содержанию членов семьи, т.е. родители обязаны содержать своих несовершеннолетних, нетрудоспособных - совершеннолетних детей, а совершеннолетние дети обязаны содержать своих нетрудоспособных нуждающихся в помощи родителей и заботиться о них. Супруги также обязаны материально поддерживать друг друга, а братья и сестры должны помогать своим несовершеннолетним и нетрудоспособным совершеннолетним братьям и сестрам, в обязанности бабушек и дедушек входит содержание несовершеннолетних совершеннолетних нетрудоспособных внуков, нуждающихся в помощи в случае невозможности получения таковой от своих родителей, в свою очередь, внуки обязаны содержать нетрудоспособных, нуждающихся в помощи дедушку и бабушку. Нетрудоспособные нуждающиеся лица, осуществлявшие фактическое воспитание и содержание несовершеннолетних детей имеют право требовать в судебном порядке предоставления содержания от своих трудоспособных воспитанников, достигших совершеннолетия, если они не могут получить содержание от своих совершеннолетних трудоспособных детей или от супругов. Отчим и мачеха также могут требовать содержания от трудоспособных совершеннолетних пасынков и падчериц, если они занимались их воспитанием и содержанием надлежащим образом и не менее пяти лет.

Порядок и форму предоставления содержания своих детей родители определяют самостоятельно. Родители вправе заключать алиментское соглашение в письменной форме и нотариально удостоверять его, которое имеет силу исполнительного листа, т.е. подлежит обязательному исполнению. К данному виду соглашения применяются нормы Гражданского кодекса Кыргызской Республики. Соглашение может быть изменено или расторгнуто в любое время по взаимному согласию сторон в той же форме что и само соглашение. Способ и порядок уплаты, размер алиментов, уплачиваемых по соглашению,

определяется сторонами, однако, он должен быть не ниже установленного законодателем размера той суммы, которая была бы взыскана в судебном порядке.

Алименты на несовершеннолетних детей взыскиваются с родителей ежемесячно в следующих размерах:

- на одного ребенка полагается одна четверти
- на двух детей одна трети
- на трех и более детей половины заработка и (или) фактического дохода родителей.

Размер этих долей может быть увеличен или уменьшен судом с учетом материального или семейного положения сторон, по требованию любой из сторон или же суд может освободить лицо, обязанное уплачивать алименты, от их уплаты. Размер алиментов, взыскиваемых на других членов семьи, устанавливается судом в каждом отдельном случае с учетом материального и семейного положения плательщика и получателя алиментов. Законодательство также предусматривает компенсацию алиментов натуральными продуктами при отсутствии наличных денежных средств в обороте, если ответчик занимается фермерским хозяйством. И отсутствие заработка не освобождает ответчика от данного вида обязанности. Алименты на содержание взыскиваются со всех доходов лица, обязанного уплачивать алименты.

Лицо, имеющее право на получение алиментов вправе обратиться в суд с исковым заявлением о взыскании алиментов независимо от каких либо сроков. Алименты взыскиваются с момента обращения в суд. Суд имеет право выносить постановление о взыскании алиментов до вступления решения суда о взыскании алиментов в законную силу, при взыскании алиментов на несовершеннолетних детей. Администрация организации по месту работы ответчика обязана ежемесячно удерживать алименты из зарплаты и иного дохода и уплачивать их или переводить на счет истца не позднее чем в трехдневный срок со дня выплаты заработной платы, на основании нотариально удостоверенного соглашения об уплате алиментов или на основании исполнительного листа.

Алименты за прошедший период могут быть взысканы в пределах трехлетнего срока с момента обращения в суд, если суду будет установлено, что до обращения в суд принимались попытки к получению средств на содержание, но не были получены вследствие уклонения лица, обязанного уплачивать алименты.

В случае, если лицо обязанное уплачивать алименты не имеет заработка или иного дохода размер алиментов определяется и взыскивается в обязательном принудительном порядке исходя из средней заработной платы в данной местности.

В случае образования задолженности по алиментам по вине лица, обязанного уплачивать алименты, виновное лицо уплачивает получателю алиментов неустойку в размере 1/10 % от суммы невыплаченных алиментов за каждый день просрочки или же несет ответственность в порядке, предусмотренном алиментским соглашением.

Суд вправе отказать во взыскании алиментов совершеннолетнему дееспособному лицу, если будет установлено, что указанное лицо совершило в отношении лица, обязанного уплачивать алименты умышленное преступление или в случае недостойного поведения совершеннолетнего дееспособного лица в семье.

Алиментные обязательства прекращаются:

- смертью одной из сторон,
- истечением срока алиментского соглашения,
- при достижении ребенком совершеннолетия,
- в случае приобретения несовершеннолетними детьми полной дееспособности до достижения ими совершеннолетия,

- при усыновлении (удочерении) ребенка, на содержание которого взыскивались алименты,

- при признании судом восстановления трудоспособности или прекращения нуждаемости в помощи получателя алиментов,

- при вступлении нетрудоспособного нуждающегося в помощи бывшего супруга – получателя алиментов в новый брак,

- смертью лица, получающего алименты, или лица обязанного уплачивать алименты.

Литература:

1. Конституция Кыргызской Республики от 27 июня 2010 года
2. Семейный кодекс Кыргызской Республики от 26 июня 2003 года
3. Пчелинцева Л.М. Комментарии к Семейному кодексу РФ.- М.: Норма
4. Трудовой кодекс Кыргызской Республики от 4 августа 2004 года
5. Паластина С.Я. Регистрация актов гражданского состояния.- Юридическая литература. М.:78

УДК-316.324

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ОСНОВЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОГНОЗИРОВАНИЯ

Мамыралиева А.Т.
ЖАГУ, г.Жалал-Абад
aynagul.mamyralieva@mail.ru

Аннотация

Прогнозирование — важнейшее связующее звено между теорией и практикой во всех областях жизни общества. Необходимость прогнозирования социально-экономических событий и явлений определяется тем, что любая экономическая организация в своей деятельности неизбежно сталкивается с подвижностью, неопределенностью внешней среды.

Annotation

Prognostication is a major interlink between a theory and practice in all spheres of life of society. The necessity of prognostication of socio-economic events and phenomena is determined by that any economic organization in the activity inevitably runs into mobility, vagueness of environment.

С начала 1980-х гг. в нашей стране прогнозирование стало рассматриваться как обязательный начальный этап процесса планирования. Этому способствовала и разработка в середине 1980-х комплексной программы социально-экономического и научно-технического развития СССР, которая потребовала более активного применения известных методов прогнозирования для обоснования ее положений.

В первые годы рыночных реформ в Кыргызстане наивные представления о возможностях регулирования экономики «невидимой рукой рынка» препятствовали системному применению экономического прогнозирования, что часто приводило к принятию непродуманных решений.

20 февраля 2009 года приказом №61 был принят закон Кыргызской Республики «О государственном прогнозировании социально-экономического развития Кыргызской Республики» и отредактирован в редакции Закона Кыргызской Республики от 25.07.2012 г. №140.

Настоящий Закон определяет цели и содержание системы государственных прогнозов и программ социально-экономического развития Кыргызской Республики, регламентирует общий порядок разработки указанных прогнозов и программ.

Организация прогнозирования охватывает систему органов планирования на всех уровнях управления народным хозяйством, определение их функций, установление порядка разработки прогнозов и планов, доведение важнейших показателей до исполнителей и организацию обеспечения их выполнения.

Научными основами организации прогнозирования являются принципы, т.е. требования, основополагающие правила.

В условиях директивного планирования главным был принцип демократического централизма. В централизованном порядке определялись основные направления экономического и социального развития страны в целом, ее отраслей и регионов. Важнейшие показатели устанавливались в виде заданий. Осуществлялась единая государственная политика в области размещения производительных сил, оплаты труда, цен, финансов и т.д.

Планы экономического и социального развития предприятий разрабатывались на основе доведенных сверху контрольных цифр.

При переходе к рыночным отношениям существенные изменения претерпевают как система планирования, так и принципы его организации. В современных условиях важнейшими принципами организации планирования являются:

- децентрализация и демократизация;

- демонополизация;

- экономически выгодное для страны участие в интеграционных процессах; - приоритетное решение социальных и экологических проблем.

- Практическое проведение в жизнь указанных принципов предполагает: концентрацию всех функций хозяйственного управления на уровне предприятий и организаций, включая выбор направлений и планирование их деятельности;
- четкое разграничение функций государственных республиканских и местных органов управления и планирования, их прав и сфер деятельности при обеспечении наиболее благоприятных условий для самоуправления и самофинансирования административно - территориальных образований страны;
- формирование механизма взаимодействия макро - и микро уровней в процессе прогнозных и плановых расчетов;
- разработку альтернативных вариантов внешнеэкономических связей и выбор наиболее эффективных из них;
- планирование развития конкуренции и предпринимательства.

Органы государственного планирования и управления призваны создавать условия для эффективной деятельности всех предприятий и организаций независимо от формы собственности, оказывать поддержку экспортерам и другим предприятиям приоритетных отраслей экономики. Никакой орган не вправе вмешиваться в хозяйственную деятельность предприятий и организаций.

Экономико-правовой основой взаимоотношений местных органов управления с хозяйствующими субъектами должен быть договор по ресурсов и природопользованию, в котором закрепляются условия пользования региональными ресурсами, порядок возмещения затрат на их восполнение, а также возмещение потерь и ущерба, наносимых хозяйственной деятельностью окружающей среде и населению. В договоре могут быть оговорены поставка продукции и оказание услуг для местного рынка и других региональных потребностей, участие предприятия в создании и сохранении инфраструктуры и т.д.

На всех уровнях управления и планирования особая значимость должна придаваться аналитической работе с целью выявления тенденций, условий и факторов, оказывающих влияние на экономическое и социальное развитие. Структура органов прогнозирования и планирования, их функции должны быть адекватными существующим условиям социально-экономического развития.

На макроуровне государственные органы планирования должны заниматься анализом текущей экономической ситуации, прогнозированием темпов и важнейших пропорций развития экономики, обоснованием приоритетов, формированием структуры экономики, обеспечением материальной и финансовой сбалансированности. Особое внимание должно уделяться разработке стратегии и тактики экономического и социального развития страны, определению для конкретных плановых горизонтов количественных значений основных регуляторов экономики (государственного заказа, цен, налогов и льгот, государственных инвестиций и ссуд, страховых и других резервов и т.д.).

Органы прогнозирования и планирования на мезоуровне должны проводить комплексное исследование рынка, осуществлять прогнозирование спроса и предложения, разрабатывать прогнозы и планы по развитию соответствующих отраслей и регионов во временном аспекте, целевые программы по решению важнейших проблем, разрабатывать методические рекомендации для подведомственных предприятий, принимать участие в формировании параметров экономических регуляторов и решать другие задачи.

На микроуровне плановые органы совместно с другими органами управления должны определять цели, разрабатывать прогнозы и планы (бизнес-планы) для их достижения, организовывать выполнение последних.

Основой экономической системы страны в переходный период являются хозяйствующие субъекты в виде самостоятельных государственных, коллективных, совместных предприятий, организаций, фирм, а также индивидуальные (частные) производители и коммерсанты. Они действуют на принципах самоуправления, самоокупаемости, самофинансирования и социально-экономической целесообразности.

Организация работ по прогнозированию представляет собой комплекс взаимосвязанных мероприятий, направленных на создание условий для прогнозирования полезного эффекта и элементов совокупных затрат по продукции с целью подготовки информации для принятия оперативных и стратегических решений. Задачами организации работ по прогнозированию являются:

- сбор и систематизация необходимой для прогнозирования информации;
- подготовка специалистов, владеющих основными приемами и методами прогнозирования;
- формирование и организация функционирования рабочих органов программирования, интегрированных с существующими службами управления.

Рациональная организация работ по прогнозированию должна обеспечивать оперативное получение вариантов качественных характеристик изучаемого объекта, тенденций его изменения, также сокращение средств и трудозатрат на проведение прогнозирования.

Для реализации всех перечисленных принципов в хозяйственной структуре должно существовать специализированное подразделение, работу в котором должен координировать и возглавлять один из высших руководителей, так как в противном случае эта работа «затухает» и оказывается недостаточно эффективной.

При решении организационных вопросов необходимо установить, будет ли весь прогнозный расчет выполняться штатными сотрудниками или будет принято решение по привлечению специализированной консалтинговой организации.

При разработке долгосрочных и среднесрочных стратегических прогнозов в ряде случаев целесообразно привлекать внешних консультантов. Для такого привлечения существует ряд аргументов:

1. Прогнозирование требует профессионализма: специалист лучше владеет сложной методологией исследования, включающей разнообразные методы.

2. Выполняя прогнозные работы в различных областях деятельности, консультант лучше ощущает связи между элементами целого, поэтому он может лучше реализовать системный подход как основу прогнозирования.

3. Не являясь штатным сотрудником, внешний консультант больше заинтересован в объективности и эффективности прогноза и более объективен, так как не зависит от мнений других членов и руководителей хозяйственной структуры (с чем вынужден считаться штатный сотрудник).

Привлечение консультантов-экспертов при разработке прогнозов обосновано на стадии сценарного прогнозирования, где требуется большое число экспертных оценок, аналитических расчетов.

Если же принято решение о прогнозировании силами штатных сотрудников, то руководитель должен определить:

1. перечень и характер участия подразделений в этой работе;
2. методику, формы, сроки выполнения работы;
3. ответственных за выполнение различных операций;
4. порядок принятия и реализации прогноза.

Прогнозные разработки являются неотъемлемой составной частью комплексных целевых программ. При разработке прогнозов можно выделить следующие этапы: сбор, анализ и корректировка материалов по прогнозированию; анализ сложившихся тенденций и проблем повышения качества продукции; разработку прогнозов в составе предполагаемой комплексной программы.

Структура прогноза обусловлена сроками, на которые он разрабатывается, а также основными направлениями научно-технического прогресса, которые зависят от «срока жизни» тенденций, сложившихся в период, предшествующий их разработке. Чем более устойчивый характер имеют тенденции, тем шире может быть горизонт прогнозирования.

Прогноз является предплановым документом и поэтому его внедрение на практике означает разработку научно обоснованного, оптимального плана повышения эффективности производства на основе использования вариантов прогноза показателей качества и затрат на его достижение.

Общая логическая последовательность важнейших операций разработки прогноза сводится к следующим основным этапам:

- предпрогнозная ориентация (программа исследования). Уточнение задания на прогноз: характер, масштабы, объект, периоды обоснования и упреждения и т.д. Формулирование общей цели, декомпозиция целей;
- анализ объекта прогнозирования и среды, динамических рядов показателей;
- разработка сценария развития среды и определение прогнозного горизонта;
- разработка типового представления объекта прогнозирования;
- построение серии гипотетических (предварительных) поисковых или нормативных моделей прогнозируемого объекта;
- проведение прогнозного моделирования;
- оценка достоверности и точности, а также обоснованности (верификации) прогноза;
- анализ результатов прогнозирования;
- выработка по результатам анализа рекомендаций для принятия решений в сфере управления;
- экспертное обсуждение прогноза (экспертиза) и рекомендаций, их доработка с учетом замечаний экспертов.

Структура прогноза обусловлена сроками, на которые он разрабатывается, а также основными направлениями научно-технического прогресса, которые зависят от «срока жизни» тенденций, сложившихся в период, предшествующий их разработке. Чем более устойчивый характер имеют тенденции, тем шире может быть горизонт прогнозирования.

Таким образом, прогноз является предплановым документом и поэтому его внедрение на практике означает разработку научно обоснованного оптимального плана повышения эффективности производства на основе использования вариантов прогноза показателей качества и затрат на его достижение.

Литература:

1. Абдыгулов Т. Обзор основных макроэкономических и фискальных моделей в Кыргызской Республике, Бишкек-2011
2. Бокун И.А., Темичев А.М.; Прогнозирование и планирование экономики, МН.: 2002г.
3. Владимирова Л. П. Прогнозирование и планирование в условиях рынка. Учебное пособие. - М.: Дашков и К., 2006.
4. Избранные сочинения Койчуев Т.К., Том 3, Бишкек, 2007
5. Прогнозирование и планирование в условиях рынка: I часть, Составитель О.В. Сидоренко – Хабаровск: РИЦ ХГАЭП, 2001- с.11-12
6. www.ucentralasia.org

УДК:331.101.26

ЖАЛАЛ -АБАД ОБЛУСУНДА ЭМГЕК ПОТЕНЦИАЛЫН ПАЙДАЛАНУУНУ ЖАКШЫРТУУНУН ЖОЛДОРУ ЖӨНҮНДӨ

Садыралиев Ж.С., Карбекова А.Б.
ЖАМУ, Жалал Абад ш.
jandaraly@rambler.ru

Аннотация

Статьяда, Жалал-Абад облусунда эмгек потенциалын пайдаланууну жакшыртуунун айрым жолдоруна анализ берилет. Анткени эмгек потенциалын түзүү жана аны пайдаланууну жакшыртуунун көйгөйлүү маселелерин;, айрыкча иш менен камсыз кыла ала турган жумуштардын курамынын көбөйүшү, жумушчу күчүнүн сапатынын жакшырышы, анын баасынын өсүшү ,билим деңгээлинин жогорулашынын жолдоруна көңүл бурулат, башкача айтканда жумушка болгон умтулуунун жакшырышы жана эмгек ресурстарынын керектүүлүгүнүн өсүшүн кантип камсыз кылуу жөнүндө сөз кетет. Албетте бул өз кезегинде өндүрүш факторлорунун болушу жана алардын өз ара байланышынан, улуттук экономиканын эмгек ресурстарын натыйжалуу пайдалануу боюнча жүргузгон саясатынан көз каранды. Эгер бул көйгөйлөр чечилбесе социалдык-эмгектик сферада да каршылык күчөй берет. Жалал –Абад облусунда рыноктук мамилелердин 20-жылдан ашык орун алышы да бул жердеги эмгек потенциалын, жумушчу күчтү пайдаланууну жакшыртуунун жолдоруна илимий негизделген жүрүштөрдү ,анализдерди колдонууну талап кылууда.

Социалдык-экономикалык сфераны реформалоо менен рыноктук экономикага өтүү Кыргыз Республикасынын эмгек рыногундагы кырдаалдын кескин өзгөрүшүнө алып келди. Өндуруштүн деңгээлинин төмөндөшү, жумушчу орундардын кескин кыскарышы, мамлекеттик сектордон жумушчу күчтөрүнүн бошошуна алып келди жана кошумча жумушчу күчүнө керектөөнүн абалын төмөндөттү. Кыргыз Республикасынын түндүк региондорунда айрыкча Чүй облусунда коллективдүү жана мамлекеттик айыл чарба багытындагы чарбаларды толук эмес болсо да сактап калууга мүмкүнчүлүк алышты.Ошол эле мезгилде Жалал –Абад облусунда таза пайда алып иштеген чарбалар да “компанейшинага” туш келип толук жоюлуп кетти, бул өз учурунда кайра иштетүүчү өнөр жайлардагы ишканалардын токтошуна алып келди. Натыйжада реформанын жүрушүндө иш менен камсыз болбогон жумушчулардын саны тездик менен өсүп, облустун эмгекке жарамдуу калкынын жумуш менен камсыз болушунун үлүшү, жалпы эмгек ресурстарынын ичинде өтө төмөн көрсөткүчкө түшүп кетти.

Ушул өңүттөн алганда б.а. реформа мезгилинде жана андан кийин да региондун эмгек потенциалынын натыйжалуу пайдалануусунун экономикалык жаратылышын ачып берүү практикалык жана теоретикалык жактан өтө маанилүү, актуалдуу болуп эсептелинет жана ушул чакан макалада бул маселеге аракет жасалды.

Ар кандай ишкананын, фирманын өндуруштүк иш аракеттерин, мамилелерин уюштуруунун негизги бир фактору болуп эмгек эсептелинет.Эмгектик жөндөмдүүлүккө ээ, аны алып журүүчү болуп дайыма адам эсептелип келген жана бул жөндөмдүүлүк түрдүү социалдык-экономикалык формага ээ, эмгектик потенциал ошонун бир формасы болуп эсептелет. Коомдун негизги потенциалы катары “эмгектик потенциал” деген термин салыштырмалуу жакында экономиканын өсүү темпи жана натыйжалуулугу көп учурда адамзаттын иш аракеттеринин натыйжасынан, мүмкүнчүлугүнөн жана кызыкчылыгынан көз каранды болуп калган мезгилде XX кылымдын 80-жылдары пайда болуп олтурат.

Биздин көз карашыбызча эмгектик потенциалды эмгектик ресурстарга тендеп коюуга болбойт. Эмгектик потенциал өзүнүн маңызында, эмгек ресурстарына караганда байыраак, кененирээк, көлөмдүүрөөк келет.Эмгектик потенциал да, эмгектик ресурстар да ар кимиси өзүнө таандык, өздөрүн мүнөздөгөн сандык сапаттык аныктамаларга (көрсөткүчтөргө) ээ. Ошол эле мезгилде эмгектик ресурстар эмгектик потенциалдын негизин түзөт жана эмгектик ресурстар эмгектик потенциалга карата биринчилик касиетке ээ. Ушундай кылып, бул эки экономикалык категория бири бири менен татаал экономикалык байланышта жүрүшөт. Эмгектик потенциалдын өзгөрүшү мурунку формацияларда көп учурда эмгекке жарамдуу адамдардын санынын өсүшү же азайышы менен байланышыш келген, бирок индустриялык коомдон баштап бул байланыш өтө сезилерлик эмес боло баштайт.М: эмгектик ресурстардын саны туруктуу болгон менен, анын сапаттык касиеттеринин өсүшү, билими, кесиптик чеберчилиги, ден соолугу, маданияттуулугу ж.б. эмгектик потенциалдын көбөйүшүнө таасирин тийгизет. Ошол эле мезгилде эмгектик потенциалды өндүрүштүн катышуучусу 1-жак, жеке адам катары тушүнүү да туура эмес, себеби адам өзүнүн жеке касиеттерин коомдун ар кандай кубулуштарында, ар түрдүү жана каалагандай турмушка ашырат.

Ушундай кылып, эмгектик потенциалдын экономикалык жаратылышын изилдөөнүн түрдүү жолдорун жыйынтыктап ага төмөндөгүдөй аныктама берсе болот. Эмгектик потенциал деген бул жеке адамдын, коллективдин, коомдун эмгектик (өндүрүштүк) иш аракеттерин турмушка ашыруу үчун топтогон касиеттеринин, мүмкүнчүлүктөрүнүн, тажырыйбасынын, билиминин, ресурстарынын жыйындысы деп атоого болот.

Жеке иштөөчүнүн эмгектик потенциалы жалгыз эле анын ушул учурда кандайдыр бир эмгектик функциясын аткарууга даярдыгы менен мүнөздөлбөстөн, анын келечекте да жашын, билимин, практикалык тажырыйбасын, ишкердик касиетин, эмгекке болгон умтулуусун эске алуу менен мүнөздөлүүгө боло тургандыгын белгилеп кетүүгө болот.

Жеке иштөөчүнүн (жумушчунун) эмгектик потенциалынын төмөндөгүдөй элементтерин бөлүп кароого болот: адамдын физиологиялык абалы (ден соолук, ишке жөндөмдүүлүк, чыдамкайлык, талант ж.б.); өндүрүштүк чеберчилиги (атайын билим, тажырыйба, кесиптик чеберчилик ж.б.); ички руханий байлыгы(атуулдук аң сезими, идеялык нравалык жана маданияттуулук абалы ж.б.).

Биздин оюбузча жогорудагы эмгектик потенциалдын элементтерин бир бүтүн катары кабыл алганда, эмгек деген категориянын системасында эмгектик потенциалдын өз алдынчалыгы жана өзгөчө ролу ачык көрүнүп турат. Азыркы учурда адамды эмгектик аракеттердин субьектиси катары мүнөздөгөн бир нече экономикалык категориялар бар алар: -калктын саны, жумушчу күчтөр, эмгектик ресурстар, экономикалык активдүү жана активдүү эместер, жумуш менен камсыз болбогондор ж.б. (№ 1 табл.)

Таблица 1

Жалал Абад облусунун демографиялык көрсөткүчтөрү (миң адам)

	1992	2006	2007	2008	2009	2010
Жыл этегине туруктуу калктын саны анын ичинен:	792,2	969,9	983,9	992,2	1006,7	1029,9
1992 жылга % менен:	100	122,4	124,1	125,2	127,1	130,0
Эмгектик ресурстар: анын ичинен:	313,9	605,6	506,3	643,4	679,5	708,3
1992 жылга % менен:	100	192,9	161,3	204,9	216,4	225,6
Экономикалык активдүү калк а.и.:	282,8	402,9	416,7	419,7	440,3	455,0
1992 жылга % менен	100	142,4	147,3	148,4	155,6	160,8
Жумуш м/н камсыз болгон	282,8	377,0	388,5	390,7	409,6	419,3

калк;						
1992 жылга % менен	100	133,3	137,3	138,1	144,8	148,2
Официалдуу жумушсуздар	0,0	25,9	28,3	29,0	30,6	35,7
Экономикалык активдүү эмес калк	31,1	202,7	222,5	223,7	239,2	253,3
1992 жылга % менен	100	6,5эсе	7,1 эсе	7,2эсе	7,6эсе	8,1 эсе

Булактар:Улуттук статистика комитети"КР статистикалык жылдыгы" 1992-2010 жылдар,

Таблица көрүнүп тургандай облуста акыркы реформалык 20 жылда калктын саны 130,0% га эле өссө, эмгек ресурстары 2,2 эсеге, экономикалык активдүү калктын саны 160,8 % га өскөн. Бул деген облуста эмгектик потенциал, эмгектик ресурстар жетишээрлик экенинен кабар берет. Бирок өсүп жаткан экономикалык активдүү калкты ишке жайгаштыруу темпи 48,2% ды түзүп 12,6 % экономикалык активдүү калк иш менен камсыз болбогон. Реформа мезгилинде экономикалык активдүү эмес калктын саны 8,1 эсеге өскөн, албетте бул облустун аймагында реформа мезгилинде бир нече жогорку атайын окуу жайларынын ачылышы, айыл чарбасындагы реформасы аялдарды үй жумушу менен алек болууга алып келгендиги менен мүнөздөлөт.Региондо башка бирөөнүн эсебинен жеп ичип, жашагандар көбөйуп баратат.Эмгек ресурстарынын ичинен иштегендердин сайштырма салмагын көбөйтүүгө жетишүү керек.

Келтирилген таблицадагы көрсөткүчтөр эмгектик потенциалдын сандык сапаттарын мүнөздөйт, эгерде бул талицага экономикалык жактан активдүү калктын курамы % менен, калктын табихый өсүү пайызы, калктын орточо жылдык саны сыяктуу ж.б. көрсөткүчтөрдү кошсок сандык жактан дагы толук мүнөздөмө алган болор эле.

Эмгектик потенциалга эң жакын категория болуп жумушчу күч эсептелинет,бирок бул эки категорияны жалпылоого да бири бирине карама каршы коюуга да болбойт. Эмгектик потенциалы бар жалгыз адам өндүрүштүк мамилелерге кирүү менен башка адамдар менен өзүнүн билими, кесиптик тажырыйбасы, илими менен өз ара байышат, алмашышат,.Ушунун негизинде эмгектик потенциалдын көп катмарлуу денгээли пайда болот, алар жамааттын эмгектик потенциалы (ишкананын,уюмдун,фирманын,), алардын жалпы кошундусу катары региондун эмгектик потенциалын түзөт .Ал эми региондордун эмгектик потенциалынын суммасы өлкөнүн эмгек потенциалын түзөт.

Жумушчу күчүнүн натыйжалуу пайдалануу эмгектик потенциалды пайдаланууну жакшыртуунун ажырагыс бир бөлүгү, бул жумушчу күчүн өндүрүштүн кайсыл тармагы натыйжалуу пайдаланышат, жалпы тармактар же ишканалар ичинде кайсы кесиптин ээлери өндүрүшкө керектүү болот ж.б ушул сыяктуу ойлорго жумушчу күчүн материалдык жактан кызыктыруу же аткарылган жумуштун сапатына, санына, өтүмдүүлүгүнө ж.б. факторлорго карап эмгек акы акча төлөө маселеси рынок шартында биринчи орунга чыкты. Жумушчу күчүн пайдалануунун негизги ыкмаларынын бири бул материалдык жактан кызыктыруу же ошол жумушчу күчүнүн башка жумушчу күчтөрүнөн баалуулугу же керектүүлүгү ага төлөнгөн материалдык стимул менен өлчөнөт.(№2табл.)

Таблица 2

Жалал-Абад областынын экономикасынын тармактары боюнча чегерилген жылдык орточо номиналдык айлык акынын олчөму (АКШнын долл. м/н)

	1995	2006	2007	2008	2009	2010	2010 г. к 1995 г. в %
Орточо облус боюнча а.и.	27,4	62,5	86,9	122,1	120,4	130,2	4,7 эсе
Өнөр жайы	51,4	123,1	161,7	206,3	140,5	168,1	3,2 эсе

Айыл чарбасы	8,7	23,0	40,8	57,3	67,2	80,4	9,2 эсе
Саламаттыкты с актоо,физикалык культура,социалдык камсыздоо.	24,1	37,3	61,3	82,8	80,1	83,0	3,4 эсе
Билим тармагында,	28,2	35,9	56,0	74,1	66,6	69,2	2,4 эсе
Коммун. .соц.и персоналдык кызмат корсотүү	21,4	38,3	37,4	65,8	70,2	80,4	3,7 эсе
Доллардын курсу (УСКнын маалыматы)	10,8 240	40,1646	37,308 5	36,569 2	42,891 3	45,9600	

Булактар: УСК нын маалыматтары.

Улуттук статистика комитетинде да реформа башталгандагы айрым маалыматтардын так эместигинен бир жумушчу күчүнө чектелген эмгек акыны (бир жылдык орточо 1 айлык өлчөмдө) 1991-жылга эмес 1995-жылга салыштырууга туура келди. Таблицада көрүнгөндөй 1995-жылы эле орточо бир айлык эмгек акы өнөр жайында жогору болгон, бул деген сөз өнөр жайындагы жумушчу күчү башка тармактарга салыштырмалуу кызматтык чеберчилиги жогору, жогорку технологияда иштей турган билимди талап кылган жумушчу орун экендиги, ошого ылайык сапатуу жумушчу күчүн талап кыларын, башкалардан сапатуу төлөнөрүн көрсөтүп турат жана бул тенденция 20 жылдан кийин да өзгөргөн жок, тескерисинче башка тармактарга салыштырмалуу бул тармактагы жумушчу күчүнүн эмгек акысы өстү, демек өнөр жайы улам инновацияга, жаңы технологияга басым жасоодо жумушчу күчүнүн сандык эмес сапаттык жагына суроо талап өсүп баруууда. Бирок Жалал Абад облусунда акыркы 20 жылда өнөр жайы жаңы технологиялык жактан анчалык өспөгөндүгүнөн жумушчу күчүн баалоо 20 жылда 3,2 эсеге гана өскөн же дүйнолүк инновация жете элекпиз алардыкындай өз ишинин профессионалы “ак жака” кызматкерлер калыптана элек, ошол эле мезгилде айыл чарбасында эмгек акы 9,2 эсеге өстү бирок бул айыл чарбасындагы иштин жумушчу күчүн (сапатын) баалагандык эмес, 1995-жылдарга чейин айыл чарбасында өтө аз эмгек акы төлөгөндүгү менен түшүндүрүлөт, себеби орточо бир жумушчу күчүнө 2010-ж.айыл чарбасында өнөр жайдын жарым айлыгынын өлчөмүндө (долларга айлантканда) төлөнгөн. Тескерисинче айыл чарбасында интенсивдүү өнүгүүнүн ордуна экстенсивдүү натуралай чарба жүргүзүүнүн деңгээлинде иш жүрүп жатат.Жалал Абад облусунун айыл чарбасында реформа токтоп, аягына чыкпай турат, аны менен иш алып барган орган мамлекет жок деп айтсак болот.

Кыргызстандагы жумушчу күчүн баалоо ага айлык акынын аз төлөнүшү өтө көп фактордон көз каранды. Жумушчу күчүн баалоонун төмөндүгү Кыргызстандан, жумушчу күчүн баалаган, эмгек потенциалын баалаган өлкөлөргө миграция кылууга, же эммигрант болуп барууга аргасыз кылууда. Статистикалык маалыматка ылайыкКыргызстандан орточо 25 миңден адам официалдуу миграцияга кетүүдө, 2010-жылы Кыргызстанда миграциялык өсүү бир жылда эң көп 38,0 мин адамды түзсө, анын 8065 миң адамы Жалал Абад облусунан кеткен, себеби 2010-жылдага улуттар ортосундагы кагылышуу буга кошумча болгон.

Жыйынтыктап айтканда, Жала Абад облусунун эмгек потенциалын пайдаланууну жакшыртуунун айрым гана жолдоруна токтолдук, бирок бул маселе көп кырдуу, көп факторлордон көз каранды болгон чоң проблема жана бул багытта бир топ практикалык теориялык иш чараларды жургүзүү али алдыда турат.

Адабияттар:

1. Зубов А.Н. Пути повышения эффективности использования трудового потенциала (на материалах Республики Таджикистан) Душанбе-2012.
2. Закиров А.З. Региоальная экономика Кыргызстана Учебник Бишкек 2012.
3. Косачев А.Г.Трудовой потенциал промышленности. М. Издательсттво Московского Университета 1987.
4. Малахов А.В. Пути повышения эффективности использования трудового потенциала. Курск. 2004.
5. Трудовой потенциал: формирования использования в условиях перестройки/Под,ред, Вечканов Т.С. Л., 1990.
6. Статистический ежегодник КР.2013.

УДК 81’362

НЕМИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЗАТ АТООЧТОРУНУН ТҮЗҮЛҮШҮНҮН ОКШОШТУКТАРЫ ЖАНА АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ

Арапбаева Г.М., Закирова М.Ж.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.
gulsara73@mail.ru., de.110@list.ru

Annotation

Die Aenlichkeit und Unterschied der Substantiven in der deutschen und kirgisischen Sprachen.

Аннотация

Бул макала немис жана кыргыз тилдериндеги сөз өздөштүрүүгө жана айырмалоого арналган.

Ар бир тилдин өзүнүн грамматикасы бар. Немис жана кыргыз тилинин грамматикасынын айырмачылыгы гана болбостон, кээ бир окшоштуктары да бар. Эки тилдин бири-биринин айырмачылыгын айтсак, анда төмөндөгүлөрдү айтууга болот. Кыргыз тилинде алты жөндөмө болсо, немис тилинде төрт жөндөмө бар. Кыргыз тилиндеги жөндөмө мүчөлөрдүн милдетин немис тилинде артиклдер жана предлогдор аткарат.

Немис тилине караганда кыргыз тилинде сүйлөмдө сөздөрдүн тизмеги дээрлик эркин.

Мисалы: Мен кечээ айылга бардым.
Кечээ мен айылга бардым.
Айылга мен кечээ бардым.
Айылга кечээ бардым –

деп айта берсе болот. Ал эми немис тилинде сүйлөмдө сөздөрдүн орду туруктуу, б.а биринчи **ээ,** экинчи **баяндооч** андан кийин башка айкындоочтор колдонулат.

Мисалы: Gestern fuhr ich ins Dorf
Ins Dorf fuhr ich gestern.

Бул сүйлөмдө акыркы ins Dorf – деген сөздү биринчи же акыркы орунга коюп сүйлөөгө болот. Калган сөздөрдү алмаштырууга мүмкүн эмес.

Кыргыз тилинде этиштин чактары, мамилелери ж.б. өздөрүнө тиешелүү мүчөлөр менен түзүлөт. Ал эми немис тилинде болсо, этиштин чак жана мамиле категориялары негизинен жардамчы этиштердин жардамы менен түзүлөт.

Мисалы: Ich tanze.
Ich habe getanzt.
Ich will tanzen.

Кыргыз тилинде сөз түркүмдөрүн алардын маанисине, мүчөсүнө карата оъой эле айырмалоого болот. Ал эми немис тилинде сөз түркүмдөрүн сүйлөөдө колдонгондо гана билсе болот. Кыргыз тилинде предлог жана артикль жок, бирок булардын маанисин кыргыз тилинде мүчөлөр жана сөздөр аткарышат.

Кыргыз тилиндегидей эле немис тилинде буюмдар, жандуу маанини туюндурган сөздөр зат атооч сөздөргө кирет.

Мисалы: der Kugelschreiber – ручка
das Wasser - суу
der Berg – тоо

der Junge - бала
die Katze - мышык
die T - эшик
die Arbeit – иш, жумуш
die Liebe – сүйүү

Немис тилинин зат атоочтору өздөрүнө мүнөздүү болгон белгилери менен кыргыз тилинин зат атоочторунан айырмаланып турат. Зат атооч сөздөрү белгилүү, белгисиз артиклдер менен бирдикте баш тамга менен жазылат.

Der Student ist fleissig – Тырышчаак студент.

Das Buch ist auf dem Tisch. Китеп столдун үстүндө жатат (турат).

Зат атоочтор жандуу, жансыз экенине карабастан белгүлүү белгисиз артиклдер менен жазылат. Ошондой эле артиклдер сөздөрдөн родун аныктап берет жана ар бир жөндөмөдө өзгөрүп жөндөлөт.

Мисалы: N. der Student – die Studenten
G. des Studenten – der Studenten
D. dem Studenten – den Studenten
A. den Studenten – die Studenten
N. das Buch – die Bücher
G. des Buches– der Bücher
D. dem Buch – den Büchern
A. das Buch – die Bücher
N. die Mutter – die Mütter
G. der Mutter – der Mütter
D. der Mutter – der Mütter
A. die Mutter – die Mütter

Жогоруда келтирилген мисалдар далилдеп тургандай der – м.р., das-ср.р., die –ж.р менен зат атоочтор түзүлдү жана ар түрдүү өзгөчөлүктөр менен төрт жөндөмөнүн жекелик жана көптүк санында жөндөлүшү. Артиклдердин жөндөмөлөрдөгү өзгөрүүлөрү кыргыз тилинде мүчөлөрдү түшүндүрөт, башкача айтканда– га, - го, - дан, - ден, - нан, -нун, ж.б. мөчөлөрдү келтирүүгө болот.

Немис тилинде зат атоочтор сүйлөмдө предлогдор менен бирге колдонот.

М: *Meine Freundin wohnt bei ihrer Schwester.*
Менин курбум эжесикиникинде жашайт.
Heute gehe ich zum Arzt.
Бүгүн мен врачка барам.

Бул сүйлөмдөгү – bei, - zum , предлогдору кыргыз тилиндеги – да, - до, - га,
- го мүчөлөрүн туюкдурду.

Немис тилинде зат атоочтор кыргыз тилиндегидей эле жөнөкөй, ***туунду*** жана ***татаал*** болуп бөлүнөт.

Жөнөкөй зат атоочторго төмөнкүдөй сөздөр кирет. Мисалы: der Kuli, der Mann, der Sohn, die Tochter, die Tür, die Tasche, das Bett. Das Buch, das Mädchen. Бул сөздөр толук кандуу, бүтүндүктү түшүндүргөн зат атоочтор болуп эсептелет. Туунду зат атоочтор түзүлүшү боюнча уъгу жана мүчөдөн турушат.

Мисалы: - der Lehrer – мугалим
die Freiheit – эркиндик
der Arbeiter – жумушчу.

Ал эми зат атоочтор эки же андан көп уъгу сөздөрдөн биригип, бир маанини берүүчү зат атооч түзүлөт.

Мисалы: - das Wörterbuch – сөздүк

die Bahnhof – автовокзал
der Kindergarten – бала бакча

Немис тилинде зат атоочтор ***энчил**үү* жана ***жалпы*** атка бөлүнүшөт.

Немис тилинде кыргыз тилине салыштырмалуу бардык **ким? – эмне?** деген суроого жооп берген зат атоочтор баш тамга менен белгүлүү артиклдин коштоосунда жазылат, башкача айтканда зат атооч менен артиклди бир сөз катарында карайбыз. Бир гана энчилүү аттар артиклсиз жазылат.

Мисалы: Gerhard – Герхард
die Katze – мышык
die Tafel - доска

Жалпы зат атоочтордун ичинде ***саналуучу*** жана ***саналбоочу*** заттар бар.

Саналуучу зат атоочторго өздөрүнүн өлчөмү жана түрү боюнча бир –бирден санала турган буюмдардын аттары кирет.

Мисалы: eine Katze – 10 Katzen
ein Ball – 10 Bälle
eine Tafel – 10 Tafel

Саналбоочу зат атоочторго өздөрүнүн белгүлүү өлчөмү жана түрү жок болгондуктан, саналууга мүмкүн эмес заттардын аттары кирет.

Мисалы: die Schönheit – сулуулук,
die Liebe – сүйүү,
das Leben – жашоо.

Саналбоочу зат атоочтор көптүк саны жок болгондуктан, алар белгисиз артикль менен колдонулбайт. Эгерде аларды белгүлүү категориядагы буюмдардан ичинен бөлүп айтсак, анда белгүлүү артикль колдонулат.

Мисалы: Diese Uhr ist aus dem Gold.
Бул саат алтындан жасалган.

Бул сүйлөмдө – aus – предлогу – dem – артикли менен бирге – дан мүчөсүн түшүндүрөт.

Немис тилинде да зат атоочтор кыргыз тилиндегидей ***жекелик*** жана ***көптүк*** санда өзгөрөт.

Мисалы: das Buch – китеп
die Bücher – китептер

Немис тилиндеги зат атоочтордун көптүк санынын түзүлүшү төрт негезги жөндөлүштөн турат.

Мисалы: 1. der Gast – die Gäste
конок – коноктор
2. das Kind – die Kinder
бала – балдар
3. der Schüller – die Schüller
окуучу – окуучулар

Жогорудагы мисалдардан баамдагандай немис тилинде жекелик жана көптүк сандар окшош эле түзүлүп, артиклдердин өзгөрүлүшүнө гана таандык болушу да мүмкүн.

der Schüller – die Schüller

Ал эми кыргыз тилинде мындай өзгөчөлүктөр жок, сөзсүз **лар, лор, лер, дер, дор, тар, тор,** ж.б мүчөлөр менен түзүлүшөт.

Немис тилиндеги зат атоочтордун көптүк санынын түзүлүшү роддорго да көз каранды болушат, ал эми кыргыз тилинде мындай эмес.

Немис тилинде чет тилден кирген зат атоочтордун көптүк саны сөзсүз «s» тамгасынын кошулуусу менен түзүлөт.

Мисалы: das Hobby – die Hobbys

das Kino – die Kinos
das Hotel – die Hotels
ушундай суффикс менен кыскартылган сөздөрдүн да көптүк сандары түзүлөт.
Мисалы: die Oma – die Omas
der LKW – die LKWs
Кыргыз тилинде болсо байыркы убакытан калган мүчөнүн жалганышы менен гана түзүлөт.
Кыргыз тилиндеги дагы бир өзгөчөлүк көптүк санды түшүндүргөн кээ бир зат атоочтор көпчүлүк убакта жекелик санда колдонулат.
Мисалы: die Freundschaft – достук
der Friede – тынчтык
das Geld – акча
Ал эми кээ бир зат атоочтор кыргыз тилиндеги көптүк жана жекелик санда колдонула беришет.
Мисалы: кеңеш – der Rat
иш – die Arbeit
чач – das Haar
Кыргыз тилинин айырмаланып, немис тилинде зат атоочтун грамматикалык жактан өзүн айырмалап турган роддук категориясы бар.
Немис тили кыргыз тилинин бир өзгөчөлүгү зат атооч сөздөрдүн кайсы родко таандык экени өзүнчө бир маанини түшүндүрбөгөн жардамчы сөз – артикль менен бирге жазылып, колдонгондо ачык көрүнүп турат.
Мисалы : der Junge – бала
das Mädchen – кыз
die Tochter – кызы.
Немис тилинде да кыргыз тилинде да зат атоочтор сүйлөмдө көбүнчө ээнин же толуктоочтун милдетин аткарышат:
Мисалы: das Mädchen gibt den Kugelschreiber zur Schwester.
Кыз калем сапты сиъдисине берип жатат.
Das Mädchen – ээ.
den Kugelschreiber – тике толуктооч
zur Schwester – предлогдуу толуктооч.
Эки тилде теъ зат атоочтор сүйлөмдө аныктоочтун, бышыктоочтун милдеттин аткарышат.
Мисалы: Ich gehe immer in die stadtliche Bibliothek.
Мен ар күнү шаардык китепканага барамын.
Er ist mein Bruder, er ist Schüller.
Ал менин бир тууган иним, ал окуучу.
Sie geht in die Schule am Morgen.
Ал мектепке эртең менен барат.
Немис жана кыргыз тилинин зат атоочтордун түзүлүшүнүн окшоштуктары жана айырмачылыктарын салыштырууда да көптөгөн мисалдарды берүүгө, далилдөөгө аракеттендик. Берилген мисалдардагы айырмачылыктар немис тилинин грамматикасынын бардык өзгөчөлүктөрүн көрсөтө алган жок. Немис жана кыргыз тилдеринин зат атоочтордун айырмачылыгы жана окшоштугу бул макалада салыштырып берүүгө аракет кылынды.

Адабияттар:

1. Н.В. Бориско “Самоучитель немецкого языка” том I-II
2. А.В.Овчинникова “500 Упражнений по грамматике немецкого языка”

3. А.Ф.Овчинников “Грамматика немецкого языка”
4. И.Смирнов Übungsgrammatik

УДК 81’367.7

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В РЕЧИ СЛОЖНЫХ СЛОВ И СЛОВОСОЧЕТАНИЙ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Койчукулова Ж.Ж.,Эргашева Д.И.
ЖАГУ,г.Жалал-Абад
e-mail: edilafruza@mail.ru

Аннотация

Данная статья посвящается сложным словам и словосочетаниям, которые схожи между собой по своим семантико-структурным особенностям. Несмотря на большую близость, эти сложные слова и словосочетания отличаются при употреблении в речи.

Abstract

The given article is devoted to the compound words and word combinations, which are similar to each other by their semantic-structural peculiarities. In spite of big similarity these compound words and combinations of words differ from each other in the speech usage.

Во многих случаях тот или другой автор в одном и том же или схожем контексте при описании какого- либо явления, лица или предмета употребляет либо сложное слово, либо словосочетание, либо оба слова.Образование одновременно схоже между собой по своим семантико-структурным особенностям, т.е. наблюдается параллелизм употребления этих языковых единиц.

Например: This old man, through misfortune, became a thinker and advice-giver.

Patterson was in and out of the house, three or four times a week, acting not only as a doctor to the little boy but the recipient of confidence, giver of advice, planner of vocation.

The yellow-haired daughter kissed her mother. That girl with yellow hair is his daughter.

Многие сложные слова представляют собой своеобразные синтаксические образования,близкие по семантико-структурным отношениям составляющих их частей, т.е. членам словосочетаний и в своеобразной форме повторяют эти семантико-структурные отношения.

Например: сложное слово**freedom-loving**представляет собой с точки зрения структурно-семантических отношений его компонентов **freedom**и**loving**отношения глагола и прямого дополнения к нему (tolovefreedom), как это обнаруживается и в этом словосочетании **tolovefreedom.**

В сложном слове **low-hanging**обнаруживаются обстоятельственные отношения **tohanglow**. В сложном слове **red-haired**отношение определения **red** и определяемого слова **hair**ит.д.

Но речь может идти лишь о семантико-структурном сходстве, а не о тождестве структур сравниваемых образований, т.к. в сложных словах не существует синтаксических взаимоотношений компонентов в общепринятом смысле этого слова.

Но помимо структурной близости, эти образования сходны и по признаку смысловой сочетаемости их частей-слов в словосочетании и компонентов в сложном слове.

Например: в сложном слове **blue-eyed**смысловая сочетаемость компонентов **blueeyed**идентична смысловой сочетаемости слов в аналогичном словосочетании: **withblueeyes.**

В сложных прилагательных типа **long-nosed, red-cheeked**и т.д. смысловая сочетаемость компонентов идентична смысловой сочетаемости слов в аналогичных сочетаниях **withlongnose, redcheeks**и т.д.

О близком сходстве сложного слова и словосочетания свидетельствует и тот факт, что у некоторых сложных слов первый компонент- качественное прилагательное (наречие) - может изменяться грамматически.

Например: Richard is stronger-willed than I am. The little Volkswagen was the fourth largest-selling car in America in 1969.

Близость слов и словосочетаний подтверждается и тем, что образование многих сложных слов осуществляется на базе словосочетаний. Словообразовательная модель сложного слова наполняется не отдельными словами, а сочетаниями слов, т.е. при образовании сложных слов используешь словосочетание, а не слово. Анализ общего смысла тех и других образований говорит о том, что между ними нет существенного различия в плане структурных взаимоотношений, как уже говорилось выше. Они отличаются лишь отдельными смысловыми и стилистическими нюансами. Например, предложение:

He saw a tall woman, thin-faced and keen-eyed.

является близким по смыслу к предложению

He saw a tall woman with a thin-face and keen eyes.

Однако определенная смысловая разница между сложным словом и словосочетанием все же существует, но эта разница не чисто лексического плана, а скорее лексико-грамматического, т.е. сложное слово это определенная часть речи, прилагательное, существительное, наречие - с присущими этой части признаками, в то время как словосочетание - это сочетание слов, относящихся к различным частям речи, причем господствующее словосочетание может быть отнесено к совершенно другой части речи, нежели аналогичное сложное слово.

Так, например, сложные прилагательные **red-haired, big-sized**имеет в качестве аналогов словосочетание **withredhair, ofabigsize,** где господствующее слово в словосочетании **hair, size**-существительное.

Прилагательные **old-looking, pipe-smoking, snow-covered**соотносимы со словосочетаниями глагольного типа, господствующим словом которых является глагол **tolookold, smokeapipe , tocoverwithsnow.**

Другое отличие сложных слов от словосочетаний в цельнооформленности первых и разнооформленности вторых. Сложные слова выступают в предложении как одно лексико-грамматическое целое и оформлено разными грамматическими средствами, например: **left-handedness, late-comer, fair-haired**с помощью словообразовательных суффиксов **-ness, -er, -ed.**

И, существенно, еще одно обстоятельство. В ходе развития семантики сложного слова у него может появиться значение, отсутствующее и аналогично ему словосочетания. Например, слово **left-handed**со значением 1) делающий все левой рукой, 2) сделанный левой рукой, 3)неуклюжий, 4) лицемерный и т.д. уже не соответствует значению **withalefthand**(левой рукой): **back-bencher**-заднескамеечник (рядовой член Парламента), словосочетание **backbench**задняя скамья этого значения не имеет.

Сложное слово может быть образовано и не от словосочетания, и тогда оно тоже не соотносится с ним, не имеет эквивалента в виде словосочетания. Например, оно может быть образовано от другого сложного слова и с ним и будет соотноситься.

Например: **rain-coated, moonfaced, toairmail...,** в основе которых лежат сложные слова **raincoat, moonfaced, airmail...**

Так же имеют соответствующих словосочетаний, близких им по значению и структуре такие слова как **newsroom, flower-girl, bad-sitter**им соответствуют цели предложений в смысловом плане.

Многие сложные слова употребляется в речи, а соответствующие им словосочетания, хотя и существуют в речи, как правило, не употребляются, например, **bus-stop, post-office, shipbuilding, hard-made...**

Сложные слова и соответствующие им словосочетания разделяются по своему общему значению на атрибутивные, с одной стороны и на комплективные, предикативные с другой стороны.

Атрибутивные словосочетания являются образованиями, в которых связь между определяемым и определением наиболее тесная по сравнению с другими видами словосочетаний. Поэтому атрибутивные словосочетания выступают в предложении как некие цельные единицы, что сближает их со сложными словами.

Наиболее распространенными сложными словами, легко сочетаемыми с атрибутивными словосочетаниями являются сложнопроизводные прилагательные типа **blue-eyed**(withblueeyes). Слова этого типа чаще всего обозначают внутренние или внешние признаки человека, а так же такие признаки как цвет, размер, формы различных других предметов.

В семантико-структурном плане сложные слова типа **blue-eyed**и словосочетание типа **withblueeyes**очень близки друг другу. Компоненты сложного слова **blue и eyes**-по смыслу идентичны. Суффикс **-ed**по грамматической структуре близок предлогу **with.** Предлог **with**связывает определяемое (например, girl) и определение **blueeyes**(agirlwithblueeyes). Такую же грамматическую функцию и имеет и суффикс **-ed**(кроме других функций). Он также связывает определяемое (a girl) и определение **blue-eyed**(ablue-eyedgirl).

Сложные прилагательные этого типа очень продуктивны.

У различных авторов находится немало примеров почти параллельного употребления сложного слова и аналогичного ему словосочетания, т.е. легкое образование в речи сложных слов этого типа, высокая их продуктивность в значительной степени сближает образования.

Matilda was a tall, thin, so graceful, fair girl, with a rather large nose. She did not look her best so thin, so large-nosed.

Но в употреблении этих образований есть свои закономерности. Сложное слово употребляется для обозначения признака, который как бы существует с его носителем, он не выделяется, не обособляется и образует единое целое со своим носителем.

Например: A red-haired, sharp-nosed man was the representative of Princeton's private agency.

Признак не отделяется от человека. I went to the cablnet and took out three long-stemmed glasses (I. Steinbeck)

Признак **long-stemmed**не отделим от предмета **glasses.**

В тех случаях, когда возникает потребность выделить признак, обратить на него особое внимание как бы обособить его, употребляется не сложное слово, а словосочетание.

Например: The photograph showed a man with full lips and fleshy nose.

В этом случае признак человека как бы отделяется от его носителя: он является важным для характеристики человека, на него обращено особое внимание. Особенноэтавыделяемостьвиднавтакомпримере:

"So" "I said" do you know a girl called Lucy Untruth? "Tall? Fair very blue eyes move like a cat? (WTrevor).

В данном случае признак является существенным для характеристики его носителя, это признак по которому мы узнаем человека.

Иногда употребление сложного слова, а не словосочетания, диктуется характером значения определяемого этим словом существительного.

*Например:*In all the villages of England at this hour loud-voiced groups were breaking up dispersing into the lakes.

Сложное слово здесь нельзя заменить словосочетанием **withaloudvoice,** т.е. слово **groups** не соотносится со (словом) значением словосочетания.

Таким образом признак, обозначенный словосочетанием выступает как нечто самостоятельное, обособленное по отношению к словосочетанию, т.к на первый план выдвигается предметный характер признака и здесь, в словосочетании, обозначен предмет. Также словосочетание менее зависимо от определяемого им слова.

Кроме того, при обозначении нескольких признаков предмета эти признаки не могут быть выражены сложными словами, а только словосочетаниями. *Например:*The daughter, too, got up, against the piano, a slight figure, with bushy, dark, short hair.

В этих примерах признаки описываемых людей даются через временные отношения подлежащего и дополнения. Употребление словосочетания здесь имеет цель выделения признака: признак же рассматривается во времени через глагол **tohave.** Признаки описываемых людей имеют место в определенный период времени (в данных примерах это прошедшее время).

Этим словосочетанием аналогичны следующие сложные слова:

Fine-featured, blue-eyed, straight-nosed, fair-skinned... Другим типом словосочетаний, имеющих аналогичные слова, являются предикативные словосочетания типа **tolookold.** Онисостоят из глагола, выполняющие роль связки и предикативной части – прилагательного - квалифицирующий подлежащее.

В предикативных словосочетаниях признак, выражаемый предикатом - прилагательное, носит ярко выраженный временной характер, он существует в определенный период времени, носитель признака имеет его лишь на какой-то период времени. *Например:* Anna Henderson came in. She looked pale and strained. Maggie, you look happy. For a moment Raymond looked grave then he continued to speak.

Временной характер признака проявляется в различных временных формах глагола **tolook**. Временной характер признака в приведенных предложениях подчеркивается другими способами, кроме чисто грамматического.

Употребление же в предложении сложного прилагательного, обозначающего этот признак, свидетельствует, прежде всего, о постоянном характере данного признака, поскольку здесь отсутствует указание на время. *Например:* His shapeless looking mouth was twisted and rather mobile. Tom was thirty five years old, very slender, very ordinary looking.

Сложные прилагательные выражают признак присущий человеку, (или предмету) более или менее постоянному.

В ряде случаев лексическое значение прилагательных, входящего в состав сложных слов, может придать обозначенному признаку временной характер. *Например:* Beslde him was an anxious - looking woman who ran public relations for his firm. How he saw a newcomer join the qye -a nervous-looking man.

Здесь признак **anxiousandnervous**может носить временной характер, (озабоченный, нервный на какой-то период времени). Однако употребление сложного слова, а не предикативного словосочетания говорит о том, что этот признак постоянно присутствует у данных людей.

Итак, сложные слова и словосочетания, несмотря на большую близость, отличаются при употреблении в речи.

Литература:

1. A.S. Hornby. Oxford Progressive English for Adult Learners. Москва,издательство "Буклет", 1993.
2. Андреева Е.Г. Китаева Е.М. Учебные задания для студентов гуманитарных факультетов СПБ, 1994.
3. Аполлова М.А., SpecificEnglish: Грамматические трудности перевода М., 1977.
4. Бархударов Л.С. Язык и перевод М., 1975.
5. Бреус Е.В. Основы теории и практики перевода с русского языка на английский. М., 2000.
6. C.E.Eckersley. Essential English for Foreign Students. Sofia,1967, Foreign Languages Press.
7. Славина Н.М., Практикум по переводу.
8. Let'sreadanddiscuss.Учебное пособие для студентов высших учебных заведений, М.

УДК 81’362

АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЧАК КАТЕГОРИЯСЫНА САЛЫШТЫРМА

Сопукулова А.А.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.
aikokul_abdrahmanovna@list.ru

Аннотация

Макала англис жана кыргыз тилинин чак категориясындагы жалпылык жана айырмачылыктарды чагылдырат.

Annotation

This article depicts the similarities and differences of tenses between English and Kyrgyz language.

Азыркы убакта диалектилик,территориялык өзгөчөлүктөрдү эске албагандажер жүзүндо 3 минден ашык тилдер бар.Тилдердин көптүгүнөн дүйнөлүк глобализация жана мамлекет аралык кызматташууларды н өнүгүшү бир же бир нече эл аралык тилдин пайда болушуна алып келет.Биз билгендей англис тили эл аралык тилдердин алды болуп эсептелет.Ошондуктан англис тили окутуучусунун билим берүүдөгүбирден- бир максаты – окуучуну дүйнөдөгү башка маданияттын өкүлү менен карым-катнаш түзө алышына өбөлгө түзүү болуш керек.Бул максатка жетүү үчүн англис тилин окутууда көптөгөн методдор бар.Ал методдордун бири англис тилинин грамматикасын эне тилдин грамматикасы менен салыштырып окутуу.

«Грамматика» грекчеден которгондо «окуу жана жазуу өнөрү» дегенди билдирет.Максаты,милдети,изилдөөлөрдү камтуу обьектиси жана жазылыш стили боюнча грамматиканын бири-биринен айырмаланган бир нече түрлөрү бар:

1.Нормативдик грамматика тигил же бул тилдин түзүлүшөн, андагы илимий жактан толук далилденген,талашсыз эрежелерди оз ичине камтыган грамматика болуп эсептелет.Буга мектептерге,орто жана жогорку окуу жайларга арналган грамматика кирет.

2.Илимий грамматикада тилдин түзүлүшүндөгү тигил же бул кубулуштар ар тараптуу илимий көз караштардын негизинде терендетилип, ар кандай талаш-тартыш маселелери менен кошо берилет.Илимий иликтөөлөрдүн мүнөзүнө жараша ал **тарыхый** грамматика жана **сыпаттама** грамматика деп экиге бөлүнөт.

3.Салыштырмаграмматика тектеш тилдердин грамматикалык түзүлүшүндөгү жалпылыктар менен айырмачылыктарды аныктоо максатын көздөп,өз ара салыштырууларды жүргүзөт. Салыштырма грамматиканын өзгөчө түрү болуп тектешт эмес тилдердин материалдарын салыштырып изилдеген грамматика эсептелет.Мындай грамматика типологиялык жана генетикалык жактан ар башка топтордо жаткан тилдердин грамматикалык түзүлүшүндөгү жалпылык жана айырмачылыктарды иликтеп,жалпы тил илиминдеги айрым теориялык маселелердин чечилишин көздөйт.

Бул макалада грамматиканын үчүнчү түрү болгон салыштырма грамматикага тиешелүү маселе козголот.Башкача айтканда грамматиканын морфология бөлүмүнө кирген чак категориясынын түзүлүшү жана колдонулушу боюнча англис жана кыргыз тилдеринин ортосундагыжалпылыгы жана айырмачылыктары жөнүндө сөз болмокчу.

Тилдердин генеалогиялык классификациясы боюнча англис тили индоевропа тобундагы герман группасына, ал эми кыргыз тили болсо алтай же түрк монгол тобунун түрк группасына кирет.Тилдердин морфологиялык классификациясы боюнча англис тили

флективдүү (лат.Flexio-сындыруу,өзгөрүү)тилдерге кирет.Кыргыз тили агглютинативдүү (лат.Aglutinair-жармаштыруу)тилдерге кирет.

Кыймыл-аракеттин аткарылыш жана ал-абалдын болуш мезгили менен биз сүйлөп жаткан убакыттын ортосундагы мезгилдик карым-катнаштарды билдире турган грамматикалык категория этиштин чак категориясы деп аталат.

Кыргыз тилинде кыймыл-аракет,ал-абал жана мезгилдик көрүнүштөрдү билдирген этиштин үч чагы бар.Алар:**өткөн чак,учур чак,келер чак.**Өткөнчак төрткө,учур чак экиге, келер чак дагы экиге болүнөт.

Англис тилинде ушул эле көрүнүштөрдү билдирген этиштин төрт чактык формасы бар:**Indefinite form-Белгисиз форма**

Continuous form-Узартылган форма

Perfect form-Бүткөн форма

Perfect Continuous form-Бүткөн-узак форма.Бул форма жазууда жана сүйлөө речинде сейрек жолугушат.Ушуга байланыштуу алардын түзүлүшү жана колдонулушу окуу китептерде жалпы жонунан гана берилет. Ар бир форма төрт чактан турат жана бардыгы болуп 16 грамматикалык чак бар.

Англис тилинин чактары кыргыз тилинин чактарына окшош келе беришпейт. Англис тилинин чактары кыргыз тилинин чактарына ар кандай жардамчы этиштерди улоо менен

берүүгө болот,бирок көпчүлүк убакытта даана маанисин берүү кыйынчылык туудурат.

Кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан кезде болуп жатканын билдирген этиштин өзгөргөн формалары учур чак болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде учур чак этиштеринин табияты жана ички тутумдук түзүлүшүнүн көп кырдуу грамматикалык маанилери али ачыла элек.Жалпы түркологияда учур-келер чак,учур-өткөн чак деген сыяктуу терминдер С.А.Давлетов ж.б.жазышкан бир гана грамматиканы эске албаганда,кыргыз тилчилери тарабынан эч бир грамматикада чагылдырыла элек.[1]

Эне тилибиздеги учур чак этиштери **жөнөкөй учур чак,татаал учур чак**деп түзүлүшү боюнча экиге бөлүнөт.М:*Ал спортчулардын арасында алдынкы орунда турат.Бала момпосуйга жетпей убараланып жатат.*

Англис тилинде болсо учур чак кыймыл-аракеттин учурда болуп жатканын,учурда болуп бүткөнүн,бүтпөстүгүн,уланаарын эске алып төрткө бөлүнөт:**The Present Indefinite Tense**-Белгисиз учур чак- жаратылышта,коомдо дайыма болуп туруучу адат болуп калган кыймыл-аракетти көрсөтүү үчүн колдонулат.М:*I study at Jalal-Abad college.*

The Present Continuous Tense-Узартылган учур чак-кыймыл-аракеттин учурда болуп жатканын көрсөтүү үчүн колдонулат.М:*I am listening to music now.*

The Present Perfect Tense-Учурга чейинки бүткөн чак-кыймыл-аракет сүйлөп жаткан убакытка чейин бүткөндүгү белгилүү болуп,анын жыйынтыгы ошол учур менен байланыштуу болсо колдонулат.М:*I have finished my work just now.*

The Present Perfect Continuous Tense-Учурда узак буткон чак- учурдагы убакытка чейин созулуп жүрүп келип,дагы эле ошол убакытта жүрүп жаткан кыймыл-аракетти туюндурганда колдонулат.М:*My sister has been living in Bishkek for two years.*

Бул төрт чак жогорудагы төрт форманын төрт башка тобуна таандык. Кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан мезгилден мурда богонун билдирген этиштин өзгөргөн формалары өткөн чак деп аталат.Кыргыз тилинде

маанилери боюнча өткөн чак төрт топко бөлүнөт:

---

[1]Абдувалиев И.Кыргыз тилинин морфологиясы.»Кыргыз тили жана адабияты»адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеби.Бишкек ,2008. 173-бет.

Айкын өткөн чак(-ды)-кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгү,аткарылгандыгы эч кандай шекти туудурбай сүйлөөчүнүн көз алдында эле,же жакында эле болуп бүткөндүгүн билдирип турган өткөн чак формалары айкын өткөн чак этиштер болушат.М:*Айгул кичинекей кезиндеги окуяны эстеди.*

Жалпы өткөн чак(-ган)-кыймыл-аракеттин биз сүйлоп жаткан учурдан мурда болгондугун аныктап,жалпылап баяндап берген өткөн чак формасы жалпы өткөн чак болот.М:*Ал жазган каты аркылуу Шайырды жактыраарын билдиргиси келген.*

Капыскы өткөн чак(-ып,-ыптыр,-тыр)-мурун болуп өтүп,биз сөз кылып жаткан убакта эсибизге түшө калган кыймыл-аракет,ал-абалды билдирген этиштин өзгөргөн формалары капыскы өткөн чак деп аталат.М:*Бир убактарда андан өткөн акылдуу адам болбоптур***.**

Адат өткөн чак(-чу,-уучу)-өтуп кеткен,аткарылган кыймыл-аракеттин көп жолу кайталанганын же,көнүмүшкө айланып калганын билдирген этиштин өзгөргөн формалары адат өткөн чак деп аталат.М:*Атам ар дайым күндөлүгүбүздү текшерип турчу.*

Англис тилинин грамматикасында дагы өткөн чактын төрт түрү кездешет**:The Past Indefinite Tense**-Белгисиз өткөн чак-кыймыл-аракеттин өткөн бир убакытта факты катарында болгондугун көрсөтөт.М:*I saw them yesterday.*

The Past Continuous Tense-Узак өткөн чак-кыймыл-аракеттин өткөндөгү бир белгилүү убакытта болгондугун көрсөтөт.Бул чак кыргыз тилинин айкын,байыркы,капыскы өткөн чактары менен мааниси жактан туура келет.М:*Merry was sleeping when I came.*

The Past Perfect Tense-өткөн учурга чейинки бүткөн чак-өткөн кыймыл-аракеттин өткөндөгү белгилүү бир убакытка чейин бүткөндүгүн көрсөтүп,кыймыл-аракеттин бүткөндүгү башка бир өткөн чак же бышыктоочтор менен көрсөтүлүп турганда колдонулат.Бул чактын кыргыз тилинде өзүнүн мааниси боюнча окшош жагы жок.Ошондуктан аны которгондо кыймыл-аракеттин маанисине карата кыргыз тилинин айкын,байыркы өткөн чактары менен берүүгө болот.М:*Bolot had finished his home task when mother came.*

The Past perfect Continuous Tense-өткөндөгү узак бүткөн чак-белгилүү бир өткөндөгү убакытка чейин созулуп жүрүп келип,дагы деле ошол убакытта жүрүп жаткан кыймыл-аракетти туюндурганда колдонулат. М:*She had been studying at Jalal-Abad College for two years.* Бул төрт чак дагы жогорудагы төрт форманын төрт башка тобуна таандык.

Кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан кезде али аткарыла элек экендигин билдирген өзгөргөн этиштин формалары келер чак деп аталат.

Кыргыз тилинде келер чак маанисине карап экиге бөлүнөт:**айкын келер чак,арсар келер чак.**

Айкын келер чакта алдыда боло турган ,али ишке аша элек кыймыл-аракеттин аткарылышы же аткарылбашы шекти туудурбайт.М: *Студенттерге айтып кой жума күнү сабак болот.*

Арсар келер чакта кыймыл-аракеттин келечекте болор-болбошу күмөн болуп турат.М:*Кудай буйруса эртең барып каларбыз.*

Англис тилинде кыймыл аракет келечекте ,өткөндө болор- болбошу,уланар-уланбашы,бүтүш-бүтпөшү эске алынып бир нечеге бөлунот:**The Future Indefinite Tense**-Белгисиз келер чак-келечекте болуучу,адат боло турган, дайыма кайталанып туруучу кыймыл-аракетти көрсөткөндө колдонулат.М:*We shall study on Friday.*

The Future Indefinite Tense өзүнүн мааниси боюнча кыргыз тилинин айкын келер чагы менен туура келет.

The Future Continuous Tense-Узак келер чак-кыймыл- аракеттин келечекте кандайдыр бир белгилүү убакытта болорун көрсөтөт.Бул чак дагы кыргыз тилинин айкын келер чагы менен туура келет.М:*When I come home my mother will be preparing a dinner.*

The Future Perfect Tense-келер убакытка чейинки бүткөн чак-кыймыл-аракеттин келечектеги бир учурга чейин бүтөөрдүгүн көрсөтүп турат.Бул чактын кыргыз тилде өзүнө мааниси жагынан окшош чагы жок.Бирок аны которгондо кыргыз тилинин айкын келер чагы менен берилет.М*: If you come at night, we shall have written the article-кечинде келсең,биз макаланы жазып койгон болобуз.*

The Future Perfect Continuous Tense-келечекте узак бүткөн чак-келечектеги убакытка чейин созулуп жүрүп келип.дагы деле ошол убакытта жүрүп жаткан кыймыл-аракетти туюндурганда колдонулат. Бул чак жогоруда айтылгандай жазууда жана сүйлөө речинде сейрек жолугушат.Ушуга байланыштуу алардын түзүлүшү жана колдонулушу окуу китептерде жалпы жонунан гана берилет.М:I shallhave been reading the book by 6 o'clock.

Англис тилиндеги төмөнкү чактарды өзүнчө бөлүп атоо натыйжалуу.Себеби бул чактардын баш сүйлөмүнүн баяндоочу өткөн чакта турса,толуктоочтук багыныңкы сүйлөмдөрдө колдонулат.Башкача айтканда келер чак өткөн убакытка тиешелүү.

The Future Indefinite in the Past –өткөндөгү белгисиз келер чак-азыркы учур эмес өткөндөгү бир учурдун келер чагын көрсөткөн ,мүнөзү боюнча белгисиз,кайталануучу жана адаттанган кыймыл-аракетти туюндуруш үчүн колдонулат.Мааниси боюнча айкын келер чак менен гана берилет.М:*I said that they would come back tomorrow.-Ме аларды эртең келет деп айтканмын*

The Future Continuous in the Past-өткөндөгү узак келер чак-азыркы учур эмес,өткөндөгү бир учурдун келер чагын көрсөтүп,мааниси боюнча Future Continuousтай эле белгилүү бир убакытта жүрүп жаткан кыймыл-аракетти туюндурат. The Future Continuous in the Past кыргыз тилинин айкын келер чак формасы менен берилет да,кыймыл-аракет мааниси боюнча белгилүү убакытта жүрүп аткан болуш керек.Мындай кыймыл-аракеттер көпчүлүк убакта **жат,тур,отур,жүр** жардамчы этиштери менен берилет.М:*He knew that at that time they would be sleeping-Ал ошол убакта алардын уктап жатаарын билген.*

The Future Perfect in the Past Tense-өткөндөгү буткөн келер чак-мааниси боюнча The Future Perfect Tense-келер убакытка чейинки бүткөн чакка төп келет.М:*I said that I should have copied the text by five o'clock-Саат бешке чейин текстти жазып коемун деп айтканмын.*

The Future Perfect Continuous in the Past Tense-өткөндөгү узартылып бүткөн келер чак-мааниси боюнча The Future Perfect Continuous Tense-келечекте узак бүткөн чакка төп келет.М:*He said that by the first of June he would have been working at that plant for twenty years-биринчи июнда анын бул заводдо иштегенине жыйырма жыл болот деп айткан.*Бул чак дагы жазууда жана сүйлөө речинде сейрек жолугушат, алардын түзүлүшү жана колдонулушу окуу китептерде жалпы жонунан гана берилет.

Педагог катары окуучуда же студентте предметке болгон кызыгуу,умтулуу болбосо ийгиликке жете албастыгыбызды байкап жүробүз.Башкача айтканда окуучуда кызыгуу болбосо кайра-кайра кайталап айтуудан кажет жок.Ошондуктан окуучунун,студенттин көңүлүнүн предметке бурулуусу,кызыгуусун арттыруусу,теманын жеткиликтүүлүгү өзгөчө бир жандуу ыкмалардан көз каранды.Ал эми жетишээрлик түшүнгөн материалды практикада колдонупкетүү бир кыйла жеңил болушу талашсыз.

Адабияттар:

1. Каушанская В.Л.,Ковнер Р.Л.Грамматика английского языка. Ленинград. Издательство «Просвещение», Ленинградское отделение,1973.
2. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка.Москва,1996.

3. Курманакунов Б.Н. Англис жана кыргыз тилинин грамматикасынын нормативдик курсу. Жалал-Абад,2007.
4. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. Бишкек, 2008.
5. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн. Бишкек, 2000.
6. Абдувалиев И., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили:Морфология. Бишкек,1997.

УДК 37.091.33

АНГЛИС ТИЛИН ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДА ОКУТУУДАГЫ ИНТЕРАКТИВДҮҮ МЕТОДДУН ОРДУ

Ташматова Н.А., Божуева Э.
ЖАМУ, Жалал-Абад
sunny.nazir@mail.ru

Аннотация

Макала жогорку окуу жайларда англис тилин окутуудагы интерактивдүү методдорду чагылдырат.

Annotation

This article depicts the place of ITLM- Interactive methods in teaching English language at Universities.

Жогорку окуу жайларында билим берүүдө Европалык стандартка өтүү менен XXI кылымдын татыктуу кадрларын даярдоодо Болонский системасына кирүү же азыркы мезгилдин, коомдун талабына ылайык ар тараптан өнүккөн инсандарды даярдап чыгаруу сыяктуу жооптуу милдеттерди иш жүзүндө ашыруу учурдагы негизги проблемалардын бири. Биз бул чакан билдирүүдө ошондой жаңы технологиялардын бири – ITLM деп аталган интерактивдүү методдун теориялык негиздери жөнүндө сөз кылабыз. Бул эмне деген түшүнүк? Оболу, мына ушуну тактап алалы. I – (interactive) интерактивдүү, T – (teaching) окутуу, L- (learning) үйрөтүү, M- (methods) методдор. Ал эми мындай түшүнүктөрдү сүйлөмгө реконструкцияласак “окутуунун интерактивдүү методдору” деген түшүнүк келип чыгат.

Окутуунун жана тарбиялоонун жаңы технологиясы катары интерактивдүүлүк моделинин негизги критерийлери катары мына буларды белгилеп туралы. Негизги түшүнүктөр тезис формасында гана сунуш кылынат:

1. Сабакта окуучулардын, студенттердин арасында бейформал дискуссиянын эркин болушу мындай шартта ар бир окуучу же студент өз оюн айтууга жана өзгөлөрдүн пикирин угуп, өзүнүн оюн бекемдөөгө, анысын тууралоого шарт түзүлөт.
2. Окуу материалдарын чектөөгө салынбаган абалда эркин берилиши. Мындай шарт, ириде, ал материалды кабыл алып, өздөштүрүп жаткан субъекттин өз алдынча эркин ойлоосуна өбөлгө түзөт.
3. Сабактардын лекция формасынын (бир жактуулук) аздыгы. Мугалим окуучу же студент каалаcа-каалабаса да, лекцияда сунуш кылынган окуу материалы таңууланат, аны өздөштүрүүгө туура келет.
4. Семинардык сабактардын басымдуулугу. Сабактын семинар формаларында интерактив технологияларынын көптөгөн элементтерин (маселени түгөйлөшүп талдоо, майда-майда топтордо иштөө, жарыш, презентациялоо) кеңири пайдаланууга шарт түзүлөт.
5. Окуучунун же студенттин демилгеси, алардын ар биринин оюн колдоо, ортого салуу.
6. жалпы топко берилүүчү үргүлжү тапшырмалар, аларды окуучулардын (студенттердин) бирге, аралашып, чогуу атарышы.
7. Жазуу иштерине көбүрөөк маани берилиши. Сынчыл ойлом технологиясынын негизиги каражаттарынын бири болгон “Окуу жана жазуу аркылуу окутуу” методунун алгылыктуу жактары... Же болбосо, окуучунун, студенттин сабаттуулугу көбүрөөк жазуу жумуштары аркылуу ишке ашырылат деген тезис жетекчиликке арналат.

Ошондуктан сабактын ар бир этабын өз максаттарына ылайык чыгармачылык менен өркүндөтүп өтүү окутуучунун парызы. Англис тилин окутууда студенттердин ой

жүгүртүүсүн өстүрүү, сөз байлыгына байланышкан сүйлөө маданиятын өнүктүрө турган деңгээлге жеткирүү менен предметти тереңдеп окутуу зарылчылыгы келип чыгат. Бирок, тилекке каршы сабактык формасына карата болгон догмалык мамиле, башкача айтканда күндө ар бир окуучунун чыгармачылык менен сапаттуу сабак өтүүсү мезгилдин талабы. Ошондуктан окутууга интерактивдүү методикасын киргизүү окутуучунун көнүмүш болуп калган ыкмаларын кайра караштырууну талап кылынат. Ошондой эле студенттердин ушул ыкмага көндүрүү өтө жакшы натыйжа берет. Өлкөбүздөгү саясий социалдык, экономикалык жана башка өзгөрүүлөр билим берүү системасына да таасирин тийгизди. Ошондуктан студенттердин дилгирлигине өбөлгө түзө турган методикалык ыкмаларды көбүнчө интерактивдүү деп аташат. Бул усулду тандаганыбыздын себеби, ал студенттердин азыркы демократиялык коомдо зарыл богон катышуу көнүмдөрүн иштеп чыгууга жана үлгүлөштүрүүгө өбөлгө түзөт. Окутуунун итерактивдүү усулу деген эмне? Эгер сабак учурунда студенттер ортосунда, ошондой эле студент менен окутуучунун ортоснда арым-катыш жогорку деңгээлде жүрсө, биз мындай окутууну сабак берүүнү интерактивдүү деп атайбыз.

Мындай карым-катыш адатта кайсы бир маселени чечүү процесси аны кантип чечүү керек сунун кылынган чечим канчалык алгылыктуу, жүргүзүлүп жаткан талкуу түрдө болот. Бул усулду колдонуудагы биздин максат студенттерге маалымат берүү эле эмес, алардын жоопторун өз алдынча таба билүү көндүмдөрүн да калыптандыру болуп саналат. Интерактивдүү усул процессинде активдүү боло алышат.

1. Студент маалымат эле албастан өздөрү сунуштаган жол менен теманы башка варианттар менен логикалуу кылып түшүндүргөнгө аракет кылышат.
2. Студенттер идеялар менен терең иштеп логикасыз айтылган пикирлер оңой эле жокко чыгарыларын түшүнүшөт.
3. Маселени чечүү учурунда өздөрүнүн же башкалардын да тажрыйбасын пайдаланышат.
4. Окутуучу өзү да студенттерден жаңы нерселерди угушу да мүмкүн.

Биз интерактивдүү метод колдонуу менен сабак өтүүгө аракет кылалык.
"Albert Einstein" деген тексти алсак бел текст көбүнчө математика, физика группасына окутууга ылайык. Текстти үйдөн окуп, жаңы сөздөрү менен таанышып келүү тапшырмасы берилет. Сабак учурунда 4 топко бөлүнөт.
1-топ жаңы сөздөр которулуп ага сүйлөмдөр түзүлөт.
1.age. among, answer, become, centaury, contribution, discovery, equal, equation, establish, explain, foreign, fob, know, make, often, polite, relativity, research, understand, solve, speed, question, slowly.
2-топ текстти окуп которушат.
"Albert Einstein"
Albert Einstein, a well-known German physicist and mathematician, was born in Germany on March 14, 1879. His unusual ability to mathematics and physics began to that itself at a technical school in Zurich. At the age of 21, after first years of university study, Albert Einstein got a job as a clerk in an office. But already in 1905 he made revolutionary discoveries in science. He published three papers in the field of physics and mathematics.
3-топ текстке суроо коюшат.

1. What was Einstein?
2. When and where was he born?
3. What discoveries did Einstein make in 1905?
4. An what equation did the express his theory of relation?
5. Did many scientists of what time understand the importance of his discovery?
6. What prize did Einstein get in 1921?

7. What anniversary did people throughout the word celebrate in 1979?

4-топ тексти кыскача мазмунунда айтып беришет.

Ушундай топ топ болуп иштөө учурунда өз ара аракеттенүүнүн артыкчылыктары бар.

1. Бүтүндөй группанын алдында өз пикирин айткандан тартылган студент өз оюн чакан топто, теңтуштары менен бөлүшө алат.
2. Студенттер башкалардын да өз пикирлери болорун, ал пикирлердин таптакыр башкача болушу мүмкүн экендигин көрүшөт.

Бул усулда студенттер текстте болгон идеяларды жакшы эстеп калышат, себеби аны топтор менен бирге чечмелешет. Изилдөөчүлөр көрсөткөндөй биз уккандарыбыздын 10% ке жакынын, окугандарыбыздын 20% ке чейинкисин, ал эми өзүбүз жасаган нерселердин 80% ин эсибизде сактап кала алат экенбиз.

Эгерде студентке даяр жоопторду берип койсо, анын акыл эси пассивдүү бойдон калат. Бирок идеяларды иштеп чыгып, аларды иш жүзүнө коргоо керек болуп калса, акыл эстин пасивдүүлүгү кескин жогорулайт.

Коом өнүгүп жаткан азыркы учурда бул билгичтиктердин бардыгы талап кылынат, бирок билимдерди колдонуу, идеяларды синтездөө жана балоо жөндөмү өзгөчө маанилуу. Ар кандай эле сабактын максаты студенттерди кызыктыруу менен гана чектелбейт.

Ошондуктан интерактивдүү методду тандаганда ал бир нерсени окутуп үйрөтүүнү эң эффективдүү методду тандаганда ал бир нерсени окутуп үйрөтүүнүн эң эффективдүү жолу экендиги көңүлдө тутулат. Эффективдүү дегенде биз студенттердин белгилүү бир окуу максатына жетиш үчүн көргөзмөлүүлүктөрдү аз санда керектелген методду түшүнөбүз. М: Эгерде студенттерге кайсы бир конкреттүү фактылардын системасын айтып берүүнү көздөсөк, анда бул үчүн эң натыйжалуу жол катары анча интерактивдүү эмес усулду тандашыбыз абзел. Ал эми студенттердин көндүмдөрү менен билгичтиктерин калыптандырыш керек болсо, кыйла интерактивдүү усулду колдонгонубуз оң.

Адабияттар:

1. English автор Андрианова, Багрова
2. Окутуунун Интерактивдүү усулдары Бишкек 2004-ж.
3. Иностранный язык в школе 25 б.

ББК 81.2Р-96 , Т-86

ОБРАЗОВАНИЕ ГЛАГОЛЬНОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Турдубаева А.
ЖАГУ, г.Жалал-Абад.

Аннотация

Данная статья посвящена глагольным сочетаниям в юридической терминологии. Автор попытался определить формы проявления часторечных и смысловых отношений в словосочетаниях, в которых главенствующим словом выступают глаголы.

Abstract

This article focuses on verbal combinations in legal terminology. The author tried to identify manifestations chastorechnyh and semantic relations in phrases, which are the dominant word verbs.

Данная статья посвящена глагольным сочетаниям в юридической терминологии в русском языке.

Прежде чем начать исследование образования глагольной юридической терминологии в русском языке, нам следует определить, что мы понимаем под глагольным словосочетанием?

Само словосочетание, независимо от того, какая часть речи выступает главенствующим членом: глагол – глагольное словосочетание, существительное – субстантивное словосочетание, прилагательное – адъективное словосочетание, местоимение – местоименное словосочетание, числительное –словосочетание с числительным - , в системе русского языка определяется как «... непредикативная синтаксическая единица, компонентами которой являются слово и форма слова или несколько форм слов, связанные между собой синтаксической связью» [3:366].

В связи с таким определением сущности словосочетания русского языка возникает вопрос: а является ли глагольное словосочетание непредикативной синтаксической единицей? Ведь глагол как часть речи обычно напрямую коррелирует с синтаксической функцией предиката и в основном выступает в двойной позиции в предложении в качестве глагола-сказуемого, т.е. глагола-предиката. И потому возникает сомнение в том, что глагольное словосочетание обладает свойством не предикативности. Например, глагольные словосочетания:

взыскать сумму по долгу,
заключить трудовой договор,
являться должностным лицом

представляются на первый взгляд как предикативные единицы – ведь в их составе имеется глагол, несущий в себе обычно предикативную функцию. Но на самом деле это не так – здесь нет никакой предикативности функции. Предикация представляет собой «... отнесение данного содержания, данного предмета мысли к действительности, осуществляемое в предложении (в отличие от словосочетания)» [1: 346].

Вышеприведенные языковые единицы, представляющие собой русскоязычные глагольные юридические термины, являются только словосочетаниями, в них нет субъекта – подлежащего, в сочетании с которым глагол – сказуемое вызывает к действительности предикативную функцию.

Предикативная функция имеет место быть только в составе предложения – высказывания, т.е. предложения, соотнесенного в речи с некоторой внеречевой ситуацией. Предикативная функция предложения – высказывания в русском языке проявляется в «… синтакической конструкции с глаголом в личной форме или другими средствами выражения предикативных категорий времени и наклонения в отвлечение от тех средств (интонации и др.), которые сообщают конструкции свойства коммуникативной единицы (т.е. свойства высказывания)» [4: 228; 10: 64].

То есть, другими словами, предикативная функция имеет место быть только в составе предложений, законченных в смысловом отношении. Для того, чтобы вышеприведенные словосочетания приобрели предикативную функцию они должны быть преобразованы в предложения, как активного залога, так и пассивного:

Судоисполнитель взыскал с ответчика сумму по долгу;
Работодатель и работник заключили трудовой договор;
Председатель комитета является должностным лицом;
С ответчика была взыскана сумма по долгу;
Был заключен трудовой договор.

Последние два предложения также проявляют предикативную функцию, поскольку они также являются законченными в смысловом отношении предложениями, только стоящими в страдательном залоге и в пассивной глагольной форме.

Таким образом, можно обосновать суждение, что глагольное словосочетание, выражающее юридическое содержание, несмотря на наличие в его составе глагола, не является предикативной единицей, а обладает свойством непредикативности.

В предыдущем разделе данной работы уже было обосновано разделение всех русскоязычных глагольных юридических терминов на пять видов:

1/ глагольные словосочетания с объектными отношениями,
2/ глагольные словосочетания с временными отношениями,
3/ глагольные словосочетания с пространственными отношениями,
4/ глагольные словосочетания с обстоятельственными отношениями,
5/ глагольные словосочетания с логическими отношениями.

В основу такой классификации глагольных юридических словосочетаний русского языка был положен морфологический, структурно-семантический критерий, когда морфология рассматривается не как системная парадигма чисто грамматических категорий, а как объемная системно-категориальная структура, «… так или иначе связанная с особенностями ее функционирования как специфической формы коммуникации» [8: 80].

То есть, морфология не признается чисто грамматическими структурами, а рассматривается в неотъемлемой связи с содержательной стороной языка.

В глагольных словосочетаниях главенствующим членом всегда является глагол, который может быть выражен как спрягаемыми, так и неспрягаемыми своими формами. Одни и те же глагольные юридические термины могут реализоваться как спрягаемых, так и неспрягаемыхформах,; например в спрягаемых формах:

иметь (не иметь) дисциплинарных взысканий,
получать заработную плату,
согласиться с определением суда.

Или они же могут предстать в неспрягаемых формах:

имея (не имея) дисциплинарные взыскания,
получая заработную плату,
соглашаясь с определением суда.

Глагольные словосочетания могут иметь в своем составе зависимые члены, в качестве которых бывают, задействованы формы косвенных падежей существительных с предлогами и без предлогов, местоимения-существительные, субстантивированные слова, наречия, деепричастия и инфинитив. Например, в качестве зависимого слова используется существительное в косвенном падеже без предлога:

иметь право на ...;

определить место жительства.

В качестве зависимого слова задействуется существительное в косвенном падеже с предлогом:

избрать на должность,

освободить от занимаемой должности.

В качестве зависимых членов в глагольном словосочетании не бывают задействованы местоимения в функции существительного, поскольку юридическая терминология не допускает ссылок на другие явления, предыдущие в речи или подразумеваемые, - юридический термин должен иметь однозначное и конкретное истолкование, а местоимения-существительные могут быть истолкованы неоднозначно или даже превратно. Например, возьмем юридический термин:

освободить имущество от ареста, -

и заменим его на:

освободить его от ареста, -

и тогда будет непонятно и неясно, кого же или что же следует «освободить от ареста».

В качестве зависимого слова в глагольном словосочетании выступает субстантивированное слово:

ввести подозреваемого;

вывести осужденных.

В качестве зависимого слова задействуется наречие:

запротоколировать четко,

допрашивать крича.

В качестве зависимого слова в глагольном юридическом термине используется глагольный инфинитив:

обязаться выплатить долг,

отметить несостоятельность такого вывода.

Рассмотрим теперь по порядку перечисленные выше глагольные словосочетания – юридические термины.

1/ Глагольные словосочетания с объектными отношениями выражаются при оформлении юридических терминов формами склоняемых слов и очень редко глагольным инфинитивом, при этом глагол сочетается с именем существительным, с именем существительным с предлогом, с глагольной формой инфинитива, например:

пересмотреть дело (по вновь открывшимся обстоятельствам),

входить в компетенцию ...;

обязаться оплатить (стоимость испорченного имущества).

В глагольных юридических словосочетаниях с объектными отношениями глагол сочетается с существительным, который сам по себе выступает стержневым опорным словом субстантивного словосочетания, например:

А) признать право собственности,

В) приобрести на основании договора купли-продажи (мены, дарения.)

В обоих примерах А) и В) глагольных юридических терминах, являющихся глагольными словосочетаниями, употреблены существительные, которые образуют при себе субстантивные словосочетания с атрибутивной семантикой – в примере А) право

собственности и в примере B) на основании договора купли-продажи. Атрибутивные отношения передаются формой родительного падежа зависимых существительных: «собственности» и «договора купли-продажи».

Но основным, опорным моментом означенных двух субстантивных словосочетаний A) право собственности и B) на основании договора купли-продажи являются существительные: «право» и «на основании», которые, в свою очередь, становятся при глаголах «признать» и «приобрести» зависимыми членами словосочетания, но уже в составе глагольного словосочетания.

В сущности, субстантивные словосочетания, подобные выше упомянутым) право собственности и B) на основании договора купли-продажи, выполняют синтаксическую роль одного члена предложения, в основном дополнения. И потому такие субстантивные словосочетания должны рассматриваться в составе более объемного глагольного словосочетания только в связи с основным, стержневым, опорным существительным; то есть они должны рассматриваться как одно существительное, или как языковые единицы при существительном. Например:

Заслушать доклад судьи-докладчика,

Являться собственником имущества.

В глагольных юридических словосочетаниях – юридических терминах с объектными отношениями действие исходит от главенствующего глагола и распространяется на зависимые слова, которые принимают ту или иную форму склонения. Логически такие действия могут быть представлены как: «Импликация ... - логическая операция, связывающая два высказывания в сложное высказывание с помощью логической связки ... импликация изображается символически следующим образом:

A →B, где буква A обозначает анцедент, буква B - консеквент, знак → свидетельствует о том, что между A и B имеется отношение импликации.» Читается высказывание «A →B» так: «A влечет (имплицирует) B» или: «B следует за A» [72, 1975: 1680]. Например:

C) заслушать пояснение ответчика,

D) мотивировать свои выводы (оводы),

E) препятствовать регистрации прав собственности,

F) принадлежать по праву частной собственности,

G) уволить по статье.

Импликативные отношения в приведенных выше глагольных словосочетаниях – юридических терминах могут быть представлены таким образом:

C) [заслушать] → [пояснение ответчика];

D) [мотивировать] → [свои выводы (доводы)];

E) [препятствовать] → [регистрации прав собственности];

F) [принадлежать] → [по праву частной собственности];

G) [уволить] → [по статье].

Логические импликативные отношения выражаются в синтактико-семантической системе русского языка лишь одним синтаксическим типом связи – управлением, которое представляет собой «... выбор падежной формы имени существительного (или местоимения) под влиянием грамматической формы или семантики господствующего члена: любила музыку, склонной к размышлениям, жажда славы, мечта о подвигах» [5:641]. Например:

H) заслушатьпоказания подозреваемого (обвиняемого, ответчика),

I) известить о судебном заседании,

J) рассмотреть гражданское дело по ...

Главенствующий глагол «заслушать» требует после себя винительного падежа атрибутивно оформленного существительного «показания подозреваемого»; в этом случае

значение винительного падежа мотивировано беспредложным характером винительного, его приглагольностью, когда существительное употребляется при переходном глаголе – пример H) -, то есть в этом случае налицо «… винительный прямого объекта, на который прямо переходит действие» [9:50].

Глагол «известить» из примераI) требует после себя предложного падежа существительного «о судебном заседании»; в этом случае значение предложного падежа мотивируется как приглагольное изъяснительное.

Глагол же «рассмотреть» в русскоязычном примереJ) требует после себя винительного падежа существительных «гражданское дело по…», значение которого «винительный падеж прямого объекта, на который прямо переходит действие».

Во всех трех вышеприведенных русскоязычных примерах H), I) и J) наблюдается синтаксическая связь управление, которое во всех трех примерах является сильным управлением, при котором «… господствующее слово допускает только одну форму зависимого слова» [80, 2002: 364]. Коррелятом и противопоставлением сильного управления в русском словосочетании является слабое управление, при котором «… форма зависимого слова не обусловалена грамматическими и семантическими особенностями господствующего слова» [7: 365].

В нашем материале глагольных словосочетаний русского языка с объектными отношениями слабого управления в структуре словосочетаний никак не повстречалось. Во всех анализируемых русскоязычных словосочетаниях с объектными отношениями имеется только сильное управление со стороны главенствующего глагола.

Глаголы русского языка сами по себе очень редко являются юридическими терминами. Ранее уже отмечалось в данной работе, что число цельнооформленных, отдельно взятых, самостоятельных глаголов в качестве юридических терминов совсем невелико – менее 1% от общего количества русскоязычного материала в 1500 языковых единиц.

Отметим в этой связи, что в «Большом юридическом словаре» русского языка от 2004 г. все языковые единицы даны в субстантивной грамматической форме, даже если они в языке функционируют в виде глагольных словосочетаний. Например: «доведение до самоубийства» [2:162], которое в русском языке зачастую функционирует как: <u>довести</u> до самоубийства. Или: «ограничение родительских прав» [2: 391], которое функционирует как: <u>ограничить</u> родительские права. Обзор названного словаря показал, что в нем не содержится ни одной словарной статьи, в которой описывался бы глагол русского языка в качестве юридического термина.

Таким образом, исходя из вышесказанного, можно полагать, что сам по себе цельнооформленный самостоятельный русский глагол не выражает юридического значения. Например, глаголы: вступить, нарушить, указать – не содержат никаких намеков на юридический смысл, на юридические отношения.

Литература:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов – 2-е изд., доп. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 609 стр.
2. Белов В.А., Бойцова В.В., Бойцова Л.В. и др. Большой юрдический словарь / под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА – М., 2004. – 704 стр.
3. Белошапкова В.А., Земская Е.А., Милославский И.Г., Панов М.В. Современный русский язык: Учебник для студентов филол. спец. университетов – М.: Высшая школа, 1981. – 560 стр.

4. Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь: Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис - М.: Наука, 1981. – 266 стр.
5. Касаткин Л.Л., Клобуков Е.В., Крысин Л.П. и др. Русский язык: учебн. для студ. высш. пед. учеб.зав. – 2-е изд., испр. – М.: Издательский дом «Акаддемия», 2004. – 768 стр.
6. Кондаков Н.И. Логический словарь – справочник – М.: Наука, 1975. - 720 стр.
7. Лекант П.А., Деброва Е.И., Касаткин Л.Л. и др. Современный русский язык: учебн. для студ. ВУЗов, изд. 3-е. – М.: Дрофа, 2002. – 560 стр.
8. Русская разговорная речь: Фонетика. Морфология. Лексика. Жест. // Отв. ред. Е.А. Земская. – М.: Наука, 1983. – 238 стр.
9. Чиркина И.П. Современный русский язык в таблицах и схемах. – ч. II. – Система частей речи. Имена. - М.: Просвещение, 1980. – 74 стр.
10. Eisenberg P. Grundriss der deutschen Grammatik. – Stuttgart: Kroener, 1986. – 228. S.

УДК: 378

СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛОЖИТЕЛЬНЫХ МОТИВАЦИЙ СТУДЕНТОВ К ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА (НА ПРИМЕРЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА)

Эгимбаева Ж.Б., Бексултанов С.А.
НАЭК НГУ им. С.Нааматова
г. Нарын, Кыргызстан
sancho63@rambler.ru

Аннотация

В статье рассматривается проблема мотивации, его типы в организации учебной деятельности, а также выявлены эффективные пути формирования положительной мотивации студентов к изучению иностранного языка.

Annotation

This article deals with the problems of motivation, its types in organizations of educational activities, also effective ways of formation the students positive motivations to learning the foreign language were revealed.

Современные психологи и педагоги едины в том, что качество выполнения деятельности и ее результат зависят, прежде всего от побуждения и потребностей индивида , его мотивации: именно мотивация вызывает целенаправленную активность ,определяющую выбор средств и приемов, упорядочение для достижения цели. Мотивация является потому «запускным механизмом» (И.А. Зимняя) всякой человеческой деятельности: будь то труд, общение или понимание.

Студенты без мотивации к обучению просто не существует. Любая познавательная деятельность студентов наряду с операционными компонентами (знания, умения,навыки) включает и мотивационные (мотив, интерес, отношение). Мотивация является источником активности и направленности личности на предметы и явления действительности, в результате чего и возникает активность.

Мотивация-это внутренняя психологическая характеристика, которая находит выражение во внешних проявлениях, в отношении человека к окружающему миру ,различным видам деятельности. Можно выделить пять типов мотивации:

1. Целевая мотивация-хорошо усваивается то, что нужно для этой деятельности ,на что она направлена и с помощью чего осуществляется.
2. Мотивация успеха - если предмет удается , то его изучают с удвоенным интересом. Мотивация в изучении иностранных языков значительно возрастает ,если перспективы использования знаний реализуются не только на уроке, но и во вне-урочной деятельности.
3. Страноведческая мотивация-язык быстро реагирует на все социальные изменения в жизни той или иной страны. В нем находят отражения нравы и обычаи страны. Все это имеет огромную ценность для понимания социальной природы языка.
4. Эстетическая мотивация помогает превращать изучения языка в удовольствие.
5. Инструментальная мотивация учитывает темперамент обучающихся и дает возможность каждому студенту выразить себя в любом виде работ.

Формирование положительной мотивации– это не «перекладывание» преподавателем в голову студента готовых, извне задаваемых мотивов и целей учения. На практике формирования ПМ учения – это создание таких условий, при которых появятся внутренние побуждения (мотивы, цели, эмоции) к учению; осознание их студентам и дальнейшего саморазвития им своей мотивационной сферы. Преподаватель при этом

выступает не в роли простого наблюдателя за тем, как развивается мотивационная сфера студентов, он стимулирует ее развитие системой психологически продуманных приемов.

В эпоху глобализации всех сфер общественной жизни проблема мотивации в изучении иностранных языков становится чрезвычайно актуальной. Глобализация означает, что все более возрастает роль личных контактов людей, а следовательно,-вербальной коммуникации, в том числе межнациональной, которая требует знания иностранного языка. Иностранные языки становятся одним из главных факторов как социально – экономического, так и общекультурного прогресса общества. Знание иностранного языка в настоящее время не только преимуществом, позволяющий найти престижную работу в своей стране или за рубежом. Благодаря владению иностранным языком расширяются межкультурные контакты, приобретает возможность интеллектуально развиваться и культурно обогащаться. Овладение иностранным языком требует напряженного и кропотливого труда. Ясно,. что такая интеллектуальная деятельность должна быть высоко мотивировано. В связи этим, попытаемся рассмотреть некоторые способы и условия формирования положительной мотивации к овладению иностранным языком у студентов.

Формировать мотивацию изучения иностранного языка можно через:

- Содержание учебного материала;
- Организацию учебной деятельности;
- Использование коллективных форм учебной работы;
- Оценку;
- Использование компьютерных технологий;

Формированию положительной мотивации к изучению иностранного языка способствует мотивация совместной учебной деятельности. В коллективной учебной работе студентов интересует возможность так организовать свое взаимодействие с партнером по совместной работе, чтобы овладение материалом, знаниями, умениями произошло наиболее эффективно. Именно направленность на взаимодействие с партнером указывает на наличие студентов мотивации совместной учебной деятельности и дает возможность рассматривать различные уровни сформированности социальных мотивов,т.е. мотивация совместной учебной деятельности влияет на формирования внешней мотивации к изучению иностранного языка. Совместная учебная деятельность осуществляется на учебном материале и ради получения собственного учебного результата, новых знаний ,умений, навыков. Поэтому мотивацию совместной учебной деятельности можно рассматривать как путь формирования как внешний, так внутренней мотивации изучения иностранного языка.

В процессе выполнения совместных учебных заданий создаются благоприятные условия для развития у студентов мотивации.

Учебная мотивация, представляя собой особый вид мотивации, характеризуется сложной структурой, одной из форм которой является внутренней (на процесс и результат) и внешней (награда, избегание) мотивации. Существенны такие характеристики учебной мотивации, как ее устойчивость. Связь с уровнем интеллектуального развития и характером учебной деятельности, учебная деятельность мотивируется, прежде всего внутренним мотивом. Наибольшее влияние на эффективность учебной деятельности оказывает потребность в достижении, под которым понимается «стремление человека к улучшению результатов своей деятельности». Удовлетворенность учением зависит от степени удовлетворенности этой потребности. Эта потребность заставляет студентов больше концентрироваться на учебе и в то же время повышает их социальную активность.

Учебная мотивация определяется как частный вид мотивации, включенной в деятельность учения, учебную деятельность. Как и любой вид, учебная мотивация определяется целым рядом специфических для этой деятельности факторов.

Во – первых, она определяется самой образовательной системой, образовательным учреждением, где осуществляется учебная деятельность:

во- вторых,- организацией образовательного процесса;

в –третьих,- субьектными особенностями обучающегося (возраст ,пол, интеллектуальное развитие,способности, уровень притязаний, самооценка ,его взаимодействие с другими студентами и т.д.);

в – четвертых,- субьектными особенностями педагога и прежде всего системой его отношений к студенту, к делу;

в-пятых,-спецификой учебного предмета.

Занятие иностранного языка имеет свою специфику. Так как, в отличии от других предметов, в качестве основной цели обучения выдвигается формирование коммуникативной компетенции студентов. Глобальной целью овладения языком считается приобщение к иной культуре и участие в диалоге культур. Это цель достигается путем формирования способности к межкультурной коммуникации. Именно преподавание, организованное на основе заданий коммуникативного характера, обучение иноязычной коммуникации, используя все необходимые для этого задания являются особенностью занятие иностранного языка.

Успешное начало обучения иностранному языку способствует созданию высокой мотивации к изучению иностранных языков. Успех обучения и отношение студентов к предмету во многом зависят от того, насколько интересно и эмоционально преподаватель проводит занятие. Конечно, в процессе обучения иностранным языкам студентов большое значение имеет интерактивные методы преподавания. Чем больше уместно использует преподаватель интерактивные приемы, тем интереснее проходят занятие, тем прочнее усваивается материал.

Таким образом, оптимально отобранный материал укрепляет все составляющие мотивации: потребности, интересы, эмоции, сами мотивы. Формирование положительного , устойчивого уровня мотивации обязывает преподавателя подбирать соответствующие учебные материалы, которые представляли бы собой когнитивную. Коммуникативную, профессиональную ценности, носящие творческий характер, стимулировали бы мыслительную активность студентов. Использование в учебно –воспитательном процессе по иностранному языку культурологического материала создает условия. мотивирующие учебный процесс, а также способствует углублению и расширению сферы познавательной деятельности студентов.

Литературы:

1. Азарова С.Н. Книга для учителя к учебнику англ.яз .EnjoyEnglish, Обнинск,Титул, 2005.-с.80
2. Зайцева М.В. Мотивация и некоторые пути ее повышения.М. ИД « Первое сентября», 2003.-с 23
3. Маркова А.К. Формирование мотивации учения : Книга для учителя .М.: Просвещение,1990.-с.192
4. Подласый И.П. Педагогика: Новый курс: Учебник для студентов высших учебных заведений.-М .: Гуманит.изд.центр «Владос», Общие основы ПО.-с.576
5. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы . –СПб.:Питер,2006.-с.508
6. Капцов А.В Интеллектуальное развитие студентов в вузе// Прикладное психология .- 2001.-с.78-83

7. Студент и образовательное пространство : мотивация и социально –профессиональные ориентации.-Самара : Изд-во « Самарский университет»,2001.-с.210
8. Чаденкова О.А. Психолого-педагогические особенности мотивов учебной деятельности студентов различных вузов% Автореф.дис. канд.психол. наук.—Самара : СамГа,2003.-с.20